

83,3 (2Рос=Кара) 6

Кара 5579

К21 -

-8-

КЪАРАЛАНЫ А. И.

**КЪАРАЧАЙ
ЛИТЕРАТУРАНЫ
ИСТОРИЯСЫНЫ
ОЧЕРКИ**

ЧЕРКЕССК 1996

КЪАРАЛАНЫ А. И.

КЪАРАЧАЙ
ЛИТЕРАТУРАНЫ
ИСТОРИЯСЫНЫ
ОЧЕРКИ
(1917–1964)

Орта школну тамада класслары бла
педагогика училищени сохталарына

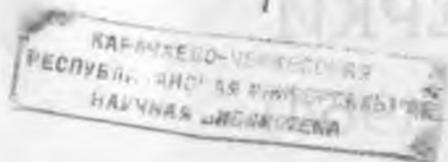
1-чи ЧЫКЪГЪАНЫ

*Къарачай-Черкес республиканы
окъуу министрствосу бегитгенди*

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКАНЫ
КЪРАЛ КИТАВ БАСМАСЫ
ЧЕРКЕССК, 1996

Художник В. В. Сидотина

Кара 5519 - Д

Къарачай литератураны айныу, ёсюу джолуну историясы эндиге дери толусу бла тингилиб, сюзюлюб бютюнлю илму иш болуб чыкмагганды. Аллай толу иш бла кёолланыргъа мадар чыкмагганы уа орта школда, педагогика училищеде окзугъанлагъа да, аланы окзутханлагъа да чырмау болганлай тургъанды. Филология илмуланы кандидаты Къараланы Асият, Исмаилны кызы, бу уллу борчну толтуруугъа уллу юлюш салганды: къарачай джазма литератураны джаратылгъанындан башлаб, аны 1964 джылгъа дери ёсюу, айныу джолун тамамлы тинтгенди, чыггармаланы сюзюб, джазыучуланы усталыклары кгаллай болумда ёсгенин ачыклагганды. Алай а эндиге дери къарачай тилде басмаланмагъан эди ол. Автор кыйынын кэралда бола тургъан джангы тюрлениулеге дери джазганды, джазылгъан халында басмаланады.

1964 джылдан бери болгъан литература процесслени тинтиучюге, къарачай литератураны историясын бу чекде сюзерге излегеннге, бизни сарытын, Къараланы Асиятны иши болушлукълу юлгю боллукъду, окзуучулагъа эмда устазлагъа проэраммалы дерслени терен ачыкларгъа болушурукъду.

К 4306020000—52
9 П1(03)—95 52—96

ISBN 5-7289-0099-2

© Къарачай-Черкес кърал республика
китаб басмасы, 1996

АЛ СЕЗ

Къарачай литература къралда эм джаш джасмалы литератураланы бириди. Октябрдан башланган социал-политика тюрлениуле, культура революция 20-чы джыллада аны къуралгъанына себеп боладыла. Бу литература алай кеч нек къуралгъаны бла аны ёсюм джолунда тубеген энчи шартла къайдан чыккыгъанларын аныларгъа халкъны тарихи кеси болушады.

Къарачайлыла бла малкъарлыла къайдан чыккыгъанларыны юсюнден илмуда бирча оюм джокъду. Бир къауум адим (Н. Я. Марр, Е. П. Алексеева д. б.) къарачай-малкъар халкъны къурамына кирген баш компонентге бек бурунгу кавказ халкълары юзюклерин санайдыла. Орта ёмюрледе бурулгъандыла тюрк тилли халкъгъа, дейдиле. Экинчи къауум (В. Ф. Миллер, С. Бабаев эмда башхала) булгъарладандыла, дейдиле: ючюнчю къауум (А. Н. Самойлович, Л. И. Лавров, Лайпанданы Х. О.) къыпчакълагъа тергейдиле; төртюнчю къауум, алаидегъа санайды, кеслери да алаила иран тилли болгъандыла, алай а орта ёмюрледе аланы бир бёлеги тюркге бурулгъанды, дейди (Т. А. Кокиев), башхала уа, «алан» деген этнонимни джюрютген къауум аллындан да тюрк тилли болгъанды, деб бегитедиле (Алийланы У. Б., Баучуланы А. Дж., Лайпанданы Къ. Т., Хабичланы М. А.). Башында атлары сагъынылгъан халкъланы къайсы бири да къошулгъан болур къарачайлыла бла малкъарлыланы къурамына, деб келеди къллюбюзге. Алай а бу эки халкъгъа тамал салгъан баш къауум тюрк тилли аланла болгъан болурла, аланы ата-бабалары скифлени, сарматланы арасында джашагъан болурла. Былагъа къошулгъан башха халкъла къарачайлыла бла малкъарлыланы ёзегин къурагъан аланланы арасында эриб къалгъаннга ушайдыла (къарачайлыла бла

малкъарлылада джюрюйдю къуру бир-бирине «алан» деб сёлешген адет).

Къарачайлыла бла малкъарлыланы ата-бабалары Ара Кавказны таулары бла тау этеклеринде — Теркден Лабагъа дери — джашаб келгендиле бурундан. Монгол кючлеучюле чабханларында (XIII ёмюр), тюз джерледе джашагъан аланланы асламысы не къырылыб, неда монголлула бла къатышыб къалгъандыла. Сынгар таулада джашагъан алан къауум къалгъанды, алагъа монголладан къачыб къутулгъан къыпчакъла бла алан юзюкле къошулгъан болурла. Эртдеден да Къобан башында анга къошулгъан сууланы бойнунда джашагъан аланлагъа къарачайлыла, Терк, Чегем, Бакъсан башында орналгъан аланлагъа уа малкъарлыла дегендиле. Е. П. Алексеева этген оюмгъа кёре, ала джангы халкъча XIII—XIV ёмюрлени чегинде къуралгъандыла.

Алания кесини джерлери бла адамларыны асламысын тас этгенден сора, алайлагъа адыг юйюрле кире башлайдыла. XV-чи ёмюрге Терк сууну эки джагъасын да адыг халкъладан юзюлгенле алыб бошайдыла (Уллу эмда Гитче Къабарты). XIV—XV ёмюрледе, Алтын Орда чачылгъандан сора, Ара Кавказны тюз эмда таула этеги джерлеринде Къабарты эм онглу феодал къралгъа бурулады. Тау халкъла — малкъарлыла, тегейлиле, артда уа къарачайлыла бла абазалыла да — Къабартыгъа бойсунадыла, не ючюн десенг тёбенде таулулагъа-малчылагъа керекли къышылыкъла аны къолуна тюшедиле.

XVI—XVIII ёмюрледе Север Кавказгъа кърым ханла чабханлай турадыла. Ала тоноуул этиб, адамланы къулгъа сюрюб тургъандыла. Чабыуулладан айырыб уллу зарауатлыкъ джетген Запад Кавказ бла Къабарты боладыла.

Алтын Орданы оюлгъанларында къуралгъан кърым ханлыкъгъа, аны джандаууру болгъан Тюркге къаршы кюрешиу Кавказ бла Орусну арасында историялы байламланы бегитеди, кърым-тюрк агрессиядан къоркъуу Север Кавказны халкълары Орус кърал бла джууукъ этеди. 1768—1774 джыллада бардырылгъан орус-тюрк къазауат бошалыб, Кучук-Кайнарджи келишиуге кёре, Кърым ханлыкъ, Тюркден айырылыб, баш эркинликли болады, 1783 джыл а саулай Кърым Орус къралгъа къошулады. Энци келишиуге кёре, Къабарты бла анга бойсунган халкъла (къарачайлыла, малкъарлыла, башхала) оруснукъугъа тергеледиле. Кавказ къазауат бошалгъандан сора уа бютеу Север Кавказны джери Орус империяны къошумуна киреди.

Алай болса да орус патчахлыкъны хатерсиз колония политикасы халкъ кёбчюлюкню арасында къаршылыкъ къозгъай турады. XIX ёмюрню биринчи джарымында урунган

халкъны джергили феодаллагъа къаршчылыгъы патчахлыкъ-гъа къаршчы кюреш бла биригеди. Колониялы джорукъгъа къаршчы кюрешю алай бла класс кюрешни тюрсюнюн алады.

Кавказ къазауат тохтарыны аллы бла патчахлы правитель-ство «тынчылыкъсыз» халкъладан айырылыб, аладан бошлан-ган джерлени кеси таблыгъына хайырландырыр мурадта, Тюркге кёчеме дегенлеге тыйгъыч болмайды, ташатын ышырыб кюрешген болмаса. Ал. Рогов айтханнга кёре («Революция и горец», № 6—7, 1932, 95 бет), ол джыллада 1800000 таулу — адыгейлиле, къабартылыла, абазалыла, къарачайлыла, чеченли-ле, ингушлула д. а. к. — кетедиле, ёмюрледен джашаб келген джерлерин къююб, муслиман Тюркге. Кёчгюнчюлюк джарлы-лыкъ, къыйынлыкъ, ёлюм эмда кёб тюрлю зарауатлыкъ джет-диреди алагъа, кёблери уа миллетликлерин да этедиле тас.

Север Кавказны туугъан джуртларында къалгъан халкъ-ларыны джазыуу уа башха тюрлю болады. Патчахлыкъ мил-летлени бир-бирине ёчюкдюрген политиканы бардырса да, ол халкъланы азатлыкъ ючюм кюрешлери бютеуроссия революци-он къозгъалыуу бла биригеди. Керти миллет азатлыкъны ала-гъа Уллу Октябрь революция береди.

XIX-чу ёмюрню аллында къарачайлыла бла малкъарлыла-ны арасында феодал-патриархал келишиуле орналыб эдиле, феодализмни ёсюб бегимеген шартлары бла тукъум-юйюр кели-шиуленни кючлю адетлери бир-бирине чалышыныб эди. Баш къауум — тау бийле — халкъны бир проценти чакълы болсала да, джерни асламы аланы къолунда болады. Къарачайлыланы асламысы къара ёзенледен къуралады, XIX-чу ёмюрню аллында ала да сыйлы ёзденле бла сыйсыз ёзденлеге юлешинедиле. Биринчи къауумну къолунда джер, къулла болсала да, ол тау бийлеге бойсунуб эди, алагъа аскер къуллукъ этерге, кеслери-ни къуллары бла бийлени мюлк ишлерине болушургъа керекли бола эди. Сыйсыз ёзденле кеси башларына ие боладыла, алай а джамагъат джерле бла хайырланадыла, джерге хакъ телейди-ле, белгили джорукъда бийлеге иш баджарадыла. Биреу къо-луна къарагъан, биреуню эркинлигинде болгъан эллилеге уа къул дегендиле.

Эресейде крепостной эркинликни къоратханларында, Къа-рачайда да эллилеге реформа этиледи. Бир джаны бла ол зат капиталист келишиуленни къуаргъа себеб болады: эллилени къауумлагъа юлешингенлерини юсю бла кулакка къуралады-ла, ала тау бийле бла бирге, сатыб алыб, джерлени кеси уууч-ларына джыядыла, аланы ортакъгъа, тёлеуге бериб, сатыу-алыу, бариш деген затланы хайырландыра, джууукълукъ деген бет-ден къарыусуланы джегиб, мюлклерин байындырыб башлай-дыла. Экинчи джаны бла уа, талуланы кёбю джерлерин-

ден, малларындан айырылыб, джарлылыкъгъа таянадыла.

Къарачайлыла баш болуб малчылыкъ бла кюрешгендиле: джайларын тау джайлыкълада, къышларын таулары кюнтуруш джанларында, неда тѣлеуге алгъан таула этеги тюз джерледе ашыргъандыла. Къарачайда крепостной эркилик тюрленгенден сора джайлыкъла джамагъат иеликге къаладыла, кертинде уа эм маджал джерлени феодалла кеслерини къолларындан иймейдиле. Алай бла унукъдурууну джангы формалары тууадыла — къош нѣгерлик, тѣлеуге джер тутуу; ортакъгъа малны кютерге беруу; мамматлыкъ иш къурау. Андан сора да, ачха неда мал тѣлеб, адамны джалгъа тутуу кенг хайырландырылады. «Къарын джалчы» деген зат да чыгъады — къуру къарнын асырар ючюн ишлегенле.

Мюлк эмда социал джаны бла айырылышхан бла биргелей XIX-чу ъмюрню экинчи джарымында къарачай джамагъатны арасында тукъум-ююр келишиуле да кючлю салкъланадыла. XX-чы ъмюрню аллында да тау къышлыкъланы иелери, бирем-башха феодалла болмай, бютеу аллай тукъум бирден болгъанды аланы иеси.

Къарачайны джерине орус капиталны киргени, кесини кереклисине затланы чыгъарыучу элчи мюлкню ууакъ товарлы мюлкге бурулгъаны таулулары джашау адетлерин тюрлендире башлайды. Элледе джамагъат иеликни халиси бузулады. Бир къауум, байыныб, кулаклагъа бурулады, халкъны асламысы уа джарлы бола, тозурай, алагъа мюлк джаны бла бойсуна барады. Мюлклери кенгериб, товар маталлы затла чыгъаргъан кулакла джалгъа ишчи кюч тутаргъа хыйсаб табадыла. Алай бла, Къарачайда социал къуралыш феодал джорукъда сакълангъанлыкъгъа, капиталист келишиулени шартлары ачыкъ таныла башлайдыла.

Арада адетли джууукълукъ келишиуле энди, къан джууукъ болсала да, онглу онгсузну джекгенин джашыргъан кѣзбаугъа буруладыла, класс къаршчылыкъны тунакы этедиле.

Муслиман дин да класс кюрешни аллын тыйгъан кючге бурулады. Къарачайгъа ислам дин алай эртде кирмейди, XVIII-чи ъмюрню аллында къайтадыла къарачайлыла анга. Джюрюген айтыугъа кѣре, аны джайгъан къабартылы молла — Исхакъ-эфенди — болгъанды. Хар элде талай межгит болгъанды. Дин къуллукъчула байла-бийле бла бир иннетли болгъандыла, не ючюн десенг хайыр тюшюрюу хыйсаблары онглу болгъанды. Межгитге джюрюменгенлеге салынган тазирден да къолгъа адам айтырча тѣлеу тюшгенди. Къарачай эркишиле заманларыны асламысын элден тышында — къошда, малда ашыргъанлары себебли уа, аллай тазирге иги кесек зат чыкъланды.

Дин къуллукъчула динни юсю бла байланы, оноу къоллу

къауумну излемин джакълайдыла, миллетчилик сезимни ышырыб, Къарачайда класс ангыны ёсюмюне чырмау боладыла.

Алай болса да патчахлы администрация бла джергили байланы эки къатлы унукъдуруулары джарлыланы арасында къаршчылыкъ туудура, аланы тёзюмден чыгъара башлайды, 1905—1907 джылладагъы революциядан сора уа, эллиле къозгъалыугъа бириге тебрειдиле.

1917 джыл октябрда орус пролетариатны хорламы къарачай халкъгъа да азатлыкъ келтиреди, аны тарихинде джангы ёсюмге башлам салады. 60 минг къарачайлы автономия къраллыкъ алыб, экономика эмда культура ёсюмю сокъмагъына тюшедиле.

* * *

Къарачай халкъны тарихинде болгъан затла, джамагъат келишиуледе аны энчи хыйсаблары, турмуш, адеб-намыс адетлери, насыблары, баш эркинликлери ючюн къарачайлыла къалай къорешгенлери халкъны аууз-чыгъармачылыкъ адетлеринде — фольклорда — кеслерине орун табхандыла. Халкъны суратлау джыл къайтарыуу — летописи — дерге боллукъду анга. Джазма литература къуралгъанында уа, халкъ чыгъармачылыкъны сынамы байынганды, джангы ёсюм табханды.

Орус тилде окъугъанла кёб болмай шагърейленгендиле бу литература бла: бир-бирлери болмаса, къарачай джазыучула бла поэтле 20—30-чу джыллада басмалагъан чыгъармала орус тилге кёчюрюлмегендиле. 1943 джылда уа джетишимли айныб баргъан литература процессни къарачайлыланы кёчюрюлгенлери тыады. Анга дери да 30-чу джылланы аягъында эм онглу джазыучула репрессиягъа тюшюб, къарачай литературагъа уллу къоранч салынган эди. Сёз ючюн, 1937 джыл тутмакъгъа была тюшгендиле: «Къара къюбюр» деген биринчи къарачай романы автору Аппаланы Хасан; поэт Ёртенланы Азрет; ана тилден окъуу китабланы автору, поэт, кёчюрюучю Биджиланы Асхат, автодидакт Акъбайланы Исмаил; журналист, критик, прозаик Ислам Къарачайлы (Хубий улу).

КПСС-ни XX съезди, партия эмда кърал джашауда ленинчи мардаланы, социалист законлукъну орнуна салыб, тюзлюкню къайтарлыгъына къарачайлыланы ажымсыз этеди. Съезд халкъгъа аны джуртун къайтарыб береди, кёб миллетли къралны юйюрюнде ол кесин тенг эркинликлича сезерге мадар береди. Ол затла уа къарачайлылагъа чыгъармачылыкъ иште учундургъан кюч береди, къарыуларын джашау къурауда не къадар эркин хайырландырырча хыйсаб къурайдыла. Арт он джылны ичинде литература адетлени кенгертиу, литература

ёсюмню джолунда танылгъан баш магъананы айырыу, фольклор-лингвистика экспедицияла бардырыу джаны бла кёб зат этилгенди; ала кёб джангы материал бергендиле, 20—30 джыллада чыкыгъан чыгъармаланы джангыдан басмалау адетге бурулгъанды. Алай бла къарачай литератураны ёсюмю, джангырыуу къаллай халда баргъанына бютеуден алыб къараргъа, аны джюрюшюню къаллай джорукъла бла баргъанын ачыкъларгъа керек болгъанды. Бу иш анга аталгъанды.

Автор, ал сёзню джаза туруб, баш болуб бу тинтиу ишлеге таяннганды: Е. П. Алексеева, *Карачаевцы и балкарцы — древнейший народ Кавказа*, Черкесск, 1963; Б. А. Гарданов, *Исторический очерк*, — «Народы Кавказа», т. I, М., В. П. Невская, *Социально-экономическое развитие Карачая в XIX веке. Дореформенный период*, Черкесск, 1960; сб. «О происхождении балкарцев и карачаевцев. Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарцев и карачаевцев 22—26 июня 1959 г.», Нальчик, 1960; Х. О. Лайпанов, *К истории карачаевцев и балкарцев*, Черкесск, 1957; Ислам Тамбиев, *Рабство и феодализм в дореволюционном Карачае*, — журн. «Революция и горец», Ростов-на-Дону, 1932г., № 4.

АУУЗ ХАЛКЪ ТВОРЧЕСТВО

Къарачай литература къарачайлыла бла малкъарлыла узакъ ёмюрлени ичинде биргелей джарашдыргъан аууз халкъ творчествону тамалында къуралгъанды. Бир тамырлы халкъла болгъанлары, бурун Басхан, Къобан, Теберди сууланы башы бла бирге джерлешиб джашагъанлары, тарих джолларыны, тиллерини бирчалыкълары аланы культура адетлерини да бирчалыгъын белгилегенди. Ол себебден бу халкъланы фольклорларына (аууз творчестволарына) къарачайлыла бла малкъарлыланы миллет литератураларыны бирикген тин кёзлеулеринеча къараргъа керекди.

Октябрдан сора бу къарнаш халкъла эки башха политика-администрация къуралышха киргендиле (малкъарлыла — Къабарты-Малкъар АССР-ге, къарачайлыла уа — Къарачай-Черкес автоном областха. Артдагъы энди Къарачай-Черкес республикагъа бурулгъанды). Алай бла эки энчи халлы миллет литература къуралыргъа хыйсаб чыкъгъанды. Экиси да бирикген къарачай-малкъар литература тил бла хайырланадыла. Башха айтсакъ, эки халкъны культурасы бла литературасы, тамырлары, тёнгеги, ёзеге да бир болуб, эки-айры ёсген терекге ушайды.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы фольклор хазналары байды, кёб тюрлюдю. Къайда джашаса да халкъ, къаллай болумгъа тюшсе да ол, аны бушууу, къуууанчы джырлагъа салыныб, джамагъат эмда политика ишле хапарлада, таурухлада, джигитлик поэмалада айтылыб тургъандыла.

Джыр, таурух, адетле бла бирге джюрюген кёз ачыучу оюнла бу халкъланы арасында китабны, театрны орнуна джюрюб тургъандыла. Нарт сёзле бла, халкъ айтыула уа аууз творчествону биргесинден айырылмагъан, аны магъанасын терен, кесгин этген, ариу джасагъан къошакъ болуб джюрюютюлгендиле. Къайсы элде да болсун, той-оюн баргъан джерде тепсиге,

суймекликге, келин келгенге, къатын алгъанга аталгъан джырла бла бирге джигитлик джырла, кюле, ийнарла джырланыб тургъандыла. Джырсыз, джырчысыз джангыз бир къууанч бардырылмагъанды. «Джырына кёре эжиую» дегенлей, джыргъа адамла къошулгъан бла къалмай, ол джамагъатны джюрек къылларына къатылыб, джюрек сезимлени къозгъаб аны тин, адеб хауасын къураб тургъанды.

Белгили поэт Къулийланы Къайсын Малкъарны айтылгъан джырчысы Этте улу Исмаилны юсюнден джырны уллу джамагъат магъанасы болгъанына шагъатлыкъ этген бир къысха хапар айтханды.

Тау элдеде бир кёзююлю той баргъан джерде Исмаилгъа, джырла, деб тилегендиле. Адам кёб джыйылыб болгъанды алайда. Джырчы ауузун да ачхынчы бай къауумну арасындан ичгиден къызгъан биреулен, башын джырчыгъа буруб, башхала да эшитирча, тамагъын бошлаб:

— Джазыкъ Исмаил! Къачан кирликди сеннге акъыл? Ёмюрюнг, къатхан териден этилген дауурбазча, тынгырдагъанлай бараса. Джыр джырлагъанны да керти эрге тыйыншылы ишгеми санайса сен? — дегенди.

Джырчы не аз да джунчумагъанды, ёрге туруб, асры узундан учларын къулакъ башлары бла атычу мыйыкъларын рыхат сылаб, байдан да бек къычырыб айтханды:

— Тюздю айтханынг, джюйюсхан: мен кишиге къамчини ойнатмайма. Мени болумсуз эркишиге санаргъа тамалынг барды. Сенде — къамчи, менде — джыр. Мен джюреклени джарытама, сен а аланы мыдах этесе! Билиб къал: джыр джырлагъан атлы кибикиди, джырсыз киши джаяу кибикиди! Сени сууукъ джюрегингде ашхылыкъгъа да джокъ уя, джыргъа да джокъ. Алайды да, сен мени джеталмазлыкъ джаяу къалгъан джазыкъса¹.

Фольклор, халкъ оюму, тин эмда адет джорукъланы кесни ичине джыйыб джюрюгени себбли, бурунладан келген айтыула бла, бюгюнледе бола тургъан ишлени юсюнден хапарла бла халкъны къалай джашаргъа кереклисине юретгенди.

Къарачай-малкъар фольклорну жанрлары кёб тюрлюдюле. Джигитлик эпосну тамалына бурунлада болгъан ишле салынгандыла. Бизде бу жанргъа нарт таурухла, хапарла киредиле. Ала Север Кавказны халкъларында тюрлю-тюрлю варианта болуб джюрюйдюле. Нарт хапарлада суратланган ишле, сыфатла, узакъ заманланы ичинде кесгин, керти болгъан

¹ Кайсын Кулиев, *Время и песни*, — сб. «Балкарская народная лирика», Нальчик, 1959, стр. 6, 7.

затла бла адамланы туура шартларыны чегинден чыгыб, тау-
рух форма алгандыла.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы историялары джюрек кёлтюрюучю джигитлик (*эпика*) джырлада тарих элементле ай-
ырылыб туура кёргюзюледиле, белгили ишле бла адам атланы
арасында байлам кесгин чертиледи. Бу джырлада драмалы эм-
да лирика ауаз аслам танылады. Халкъ, быллай джырла бла
башха джырланы башха-башха къауумламай, барына бирча
джыр деб къояды.

Кеслерини ич маъаналары бла эпика прозаны *хапар, тау-
рух* дегенча тюрлюлери джырлагъа тагъыладыла. Хапарны
айтхан адам аны кертилигине ийнаныб турады, таурухда уа
суратлау чыгъармачылыкъны юлюшю аслам орун алады, ала
керти къуралсала да.²

Къарачай-малкъар фольклорда *алгъышла* энчи шартлы
жанрны къурайдыла.

Халкъ акъылманлыкъ оюмну къысха сёзлеге бёлеб айтыр-
гъа амал табханды, аллай айтыулагъа *нарт сёзле* дейдиле
(«нартланы айтханлары», «акъылманланы айтханлары», «халкъ-
да джюрюген сёзле» деген маъанада).

Джомакълагъа *эл берген джомакъла* неча *элберле* дейди-
ле. (Джомакъ айтыу эришген, ёчге «эл» берген джорукъда бар-
дырылады, андан чыкъгъанды *эл берген джомакъ* деген да).

Вашында юлгюге келтирилген къауум, айхай да, къарачай-
малкъар фольклорну жанрларын толусу бла кёргюзалмайды.
Алай а бусагъатда къарачай фольклористика аууз поэзия чы-
гъармачылыкъны алкъын толусу бла жанрла джаны бла къау-
умлаб, тамамлы халда хар тюрлюсюню энчи сырын ачыкълаб
бералмагъанды.

Аууз чыгъармаланы авторлары, аланы айтыучула, халкъ-
гъа джайыучула, джомакъчыла, джырчыла кеслери болуб тур-
гъандыла.

Джырла бла хапарлаулары асламысы халкъны излемин.
аны иннетин, тин хауасын ачыкълагъанды, урунган адамны
огъары тутуб, аны эркинликлерин джакълагъанды. Халкъ ала-
ны эсге алыб, азбар этиб, аууздан ауузгъа бере, бюгюнлеге
джетдиргенди унутмай.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы аууз халкъ творчество-
ларында, биз башында чертгенча, эм эсги, эм бурунгу чыгъар-
мала Север Кавказны таурухлу миллетини — пелиуан нартла-
ны юсюнден джюрюген хапарладыла.

² Хапар, таурух жанрла къабарты фольклорда да бардыла: Т. Е.
Талпа, *Ал статъя*, — «Кабардинский фольклор» деген китабда, М., 1936.

Иш этиб къуралгъан Нарт комитет 1941—1956 джыллада бардыргъан ишлени себеби бла тегей эпосну назму халда орус тилге кѣчюрюлген «Нарты» деген китабы (1957 дж.) бла къабарты эпосну «Нарты» (1957 дж.) деген китабы чыккыгъандыла. Алай а бу эпосну чыгъармаларын джыйыу бла тинтиу тегей, къабарты, абхаз дагъыда бир къауум башха халкъны арасында болмаса, эпосну не къарачай, не малкъар вариантына киши эс бѣлмегенди. (Къарачайлыла бла малкъарлыла, джуртларындан айырылыб, кѣчкюнчюлюкде болгъанлары улуу заран келтиргенди.) Сынгар 1963 джыл, нартланы тинтген алимлени Согъумда ѳтген кенгешинден сора, башлагъанды Къабарты-Малкъар илму-излем институт къарачайлыла бла малкъарлылада джюрюген нарт хапарланы тинтиу ишни.

Тюрк тилли бу эки халкъгъа нарт эпос бек эртделеден белгилиди, аланы арасында кенг джайылыбды. Нартланы юсюнден къарачай-малкъар хапарланы эм алгъа джыйыб башлагъанлары бири С. Орусбий улу кеси 1881 дж. джазыб алгъан «Сосуркъа» деген хапарны юсюнден былай деб билдиргенди:

... Бир туудукъдан бир туудукъгъа ауудан ауузгъа кѣче, аланы (нарт хапарла. — Къ. А.) анда-мында бир-бир затлары тюрленгенди, алай а бу халкъланы джангыз биринде (северкавказ халкъланы. — Къ. А.) аладан узакъ замандан келген джангыз бир хапар джокъду.³

Къарачайлыланы бурунладан хапар айтхан нарт таурухлагъа суймекликлерини, аланы кенг джайылгъанларыны эмда ол айтыуланы къарачайлыла бла малкъарлылада бир-бирине ушашлыкъларыны юсюнден къарачай тау училищени устазы М. Алейников 1882 джыл огъуна чертгенди:

Къарачайлыла, айтыб къояргъа, сѳзге ачыккъ, бош кѳзюу леринде тюрлю-тюрлю затланы юсюнден, артыккъ да бек бурун заманланы юсюнден ушакъ этерге суйген адамладыла: айырыб кеслерини джуртларыны бурунгу заманындан таурухла айтыргъа, джигитлени, нарт гѳджеблени неда мазаллы эмда эрши эмегенлени, мардасыз улуу кючлери болгъан сарыубеклени-джаныуарланы юсюнден хапарлагъа ѳчдюле. Ол себебден мында аллай хапар иги кѳбдю. Алай бла мында Орусбий улу джюйюсхан Пятигорск округдагъы татарлыладан⁴ джазыб алгъан нарт хапарланы хазна къалмай бютеу бары тубейди, аланы

³ С. Урусбиев, *Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 1, Тифлис, 1881.

⁴ Пятигорск округну татарлылары, тау татарлыла деб да революциягъа дерн чыккыгъан литература къарачайлыла бла малкъарлылагъа айтхандыла.

халларында, бир кѳауум ууакъ зат болмаса, чырт башхалыкъ джокъду.⁵

Къарачай-малкъар фольклорну чыгъармалары, баш болуб нартланы юсюнден джюрюген хапарла, биринчи кере XIX ёмюрню 80-чы джылларында басмаланыб чыкъгъандыла. 1881 дж. Владикавказ реал училищени сохтасы Орусбийланы С. Орусбийланы эл бла Чегем элде малкъарлыланы Ёрюзмекни, Шауайны, Рачикауну, Сосуркъаны юсюнден тёрт хапарларын джазыб алыб, аланы орус тилде басмалагъанды «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген журналны биринчи чыкъгъан номеринде. 1883 джыл «Карачаевские сказания» («Къарачай айтыула») басмаланадыла, башха фольклор материал бла бирге анга «Ачемез бла Хубун», «Эмегенле»⁶ деген нарт хапарла киредиле. Къарачай фольклорну бу материалларыны барын Къарачай тау училищени устазы М. Алейников джазыб алгъанды.

1898 джыл А. Н. Дьячков-Тарасов нартланы юсюнден къарачай халкъ эпосда джюрюген хапарладан джазыб, ары дери киши басмаламагъан алты хапар басмалаб чыгъарады: «Сосуркъа бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешауай», «Ёрюзмекни ёлюмю», «Чюёрди», «Сатанай бийче» деген хапарланы⁷. Аланы алим Къарт-Джурт элде джашагъан Джанкёзланы Будуйнны ауузундан джазгъанды, алтмыш юч джыл болгъан къарачай къартдан. Хапарла орус тилге кёчюрюлюб басмалангандыла. Ол джыйым китабда Л. Г. Лопатинский къарачай нарт хапарланы къабартылыла бла тегейлиледе джюрюгенле бла танглешидириб, быланы бары бир тамалда къуралгъанларын ачыкълайды. Аны бла бирге къарачай хапарлада энчи шартла да болгъанын чертеди. Сёз ючюн, Сатанай бийчени адеб-тин сыфаты тегейлиле бла къарачайлылада джюрюген хапарлада бирча тюлдю: тегейлиледе Сатанай кесин эркишиге терилтеди, къарачайлылада уа Сатанай адебни, намысны къаты сакълагъан тиширыу болуб кёргюзюледди. Къарачайлыла бла малкъарлылада джюрюген нарт хапарланы джазыу бла басмалау революциягъа дери кёзюуде муну бла бошалады.

Къарачайлыла бла малкъарлылада гёджеб-тулпар хапарлаулары джигитлери адетли нарт атланы джюрютедиле: Сосуркъа, Ёрюзмек, Сатанай, Шауай, Ачемез, Бёдене, Рачикау, Гилыхсыртан; Канж деген къабарты нартны орнуна къарачай-

⁵ М. Алейников. *Карачаевские сказания*. — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. III, Тифлис, 1883.

⁶ Бу да анда.

⁷ А. Н. Дьячков-Тарасов. *Заметки о Карачае и карачаевцах*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXV, Тифлис, 1898.

малкъар айтыулада Алауган деген ат джюрюйдю. Бу хапарлары джигитлери айырылыб тюз халкъдан болгъанча кѳргюзюлгенлерин чертерге керекди: Сосуркъа сюрюучюню джашыды: Ёрюзмек да, Схуртукну джашы, урунган юдегиденди. Нарт тулпарла — Сосуркъа бла Ёрюзмек — халкъны ауузунда таурухлу джигитлени шартын тас этиб, халкъны иннетин джюрюген, тышхы эмда ич унукъдуруучуланы зорлугъундан аны азатлар ючюн кюрешгенлеча суратланадыла. Нартланы ёмюрлюк джаулары — огъурсуз таурухлу эмегенле — урунган халкъны керти джауларыны халисинде кѳргюзюледиле. Хапарланы биринде нартланы таб сабийлерин да ашагъан эмеген тиширыу бийни къызыды; къабарты эпосда «аллахха тенг Пако» къарачай-малкъар таурухлада къызбай эмда къызгъанч Пук болуб кѳргюзюледи, бийди кеси да.

Белгили нарт джигитле бла байламлы айтыулада асламысына сюжетни чалышыуу бла халны ачыкълау бирчалыкълары тас этмейдиле.

Къарачай-малкъар нарт эпосда баш джигитлени бири пелиуан Сосуркъа болуб кѳргюзюледи («Сосуркъа», «Сосуркъа бла беш башлы эмеген»). Аны атасы сюрюучю Соджукду, анасы уа — акъыллы, ариу Сатанай, нарт Ёрюзмекни къатыны. Джашчыкъ сослан ташдан туады, ана эмчегин тартмай, Минги-Тауну бугъойларында буз суммекни эмиб аякъланады, аны юретгенле уа джинле боладыла. Эпосну миллет вариантларыны барында да Сосуркъаны къалай туугъаныны мотиви бирчады. Джылы джетгенден сора Сосуркъа нарт Ёрюзмекни ёлюмден къутхарады, ол а, башха къарачай таурухха кѳре, халкъны «тоюмсуз Пук бийден» азатлагъанды. Сосуркъа мухар беш башлы эмегенден халкъны да къутхарады. Бу эрши джануарны ол пелиуан кючюнден эсе да оюмлulukъну, хыйлалыкъ бла тирикни себеби бла хорлайды. Алгъы бурун нартланы тулпар оюнларыны юсю бла ёлтюрюрге излейди аны Сосуркъа. Алай а, беш башлы эмеген ёлмегенин кѳрюб, Сосуркъа аны джангы оюнда сынашыргъа чакъырады: кѳлге кириб, сууукъ тамам бек къысхан сагъатда анда талай кюнню богъурдагъына дери суугъа батыб туруб, буз къатыб бошагъандан сора аны сындырыб чыгъаргъа. Эмеген, айтылгъаныча этиб, бузну сындырыб чыгъа башлагъанлай, Сосуркъа джангы хыйлалыкъ табады, — тохта, нартла этиучюча эт сен да — суугъа талай гѳбен биченни джайыб, ол, суу бла бирге бузлаб, къаты тутушса, ма олсагъатда турургъа керекди ёрге, дейди. Алай бла бу джол Сосуркъаны хыйлалыгъы хорлайды. Энди эмегенни ёлтюрюрге керекди. Тѳрт башын сермеб кеседи, алай а эмегенни бешинчи башын юздюраллыкъ сынгар аны кесини эки ауузлу къылычыды. Ол а къара кюбюрге асыралыб турады. Хыйла, ачыу-

ду эмеген, ол кылычны алыб кел да, мени азабдан кытхар башымы кесиб, дейди Сосуркыагъа. Мени омурау джиликлерими алыб белинге кыссанг, адамгъа мардасыз уллу кыарыу берген кючю сеннге кечерикди, аны сен кесинге белибау этерсе, деб осият этеди эмеген Сосуркыагъа. Сакъ, оюмлу Сосуркыа кюбюрню башын темир кыазыкъ бла ачады. Олсагъатлай андан сызгырыб сырпын чыгъады да, уруб, юйню ара багъанасын чорт кесиб кыояды. Сосуркыа, кылычны кючден суйреб келиб, аны бла кыоркыуулу, кючлю, харам акъыллы эмегени башын кеседи. Аны омурау джиликлерин алыб, эмеген айтханча этмейди Сосуркыа: джиликни алайда ёсген терекни тёнгегине беш кере айландырыб кысады — олсагъатлай эмегени джилиги аны беш кесекге юзюб кыояды.

Нарт эпосда кесини магъаналылыгы бла экинчи орунда болгъан Ёрюзмекди — Схуртукну джашы. Ёрюзмек, джигит нартла «теке сакъаллы кыызбай Пук бийге» джасакъ тѳлеб тургъанларына ачыуланыб, нартланы башларына бош этгинчи кесине тынчлыкъ салмазгъа ант этеди. Пук нартланы джерине иссилик-кыургъакълыкъ ийгенинде, Ёрюзмек, кѳкге чыгыбы, Пукну аны кесини мияла кыаласында ѳлтюреди. Ёрюзмек Пукну башын кесгенинде, джети пийкыны кѳкден кыан кыатыш джангур джауб турады — джерге берекет-хазна джайылады. Этген джигитлиги ючюн а Ёрюзмекни нартлагъа башчыгъа саладыла, ботеухалкъ суймекликке ие болуб, акъылман эмда ариу Сатанайны алады.

Сосуркыаны, Ёрюзмекни юсюнден хапарлада да баш инет нартланы джаула бла кыаршычы кюрешиулериди. Джигитле халкыны насыбы ючюн джанларын берирге да хазырдыла:

Нартла бу кеслерине бедилши джасакъны тѳлегенни кыойггунчу, мен аланы арасында кыалаллыкъ тюлме: джюрегим тѳзалмайды джигит нартла теке сакъаллы кыызбай Пукга бойсунуб тургъанлары эсеме тюшсе, мен кесеме тынчлыкъ табарыкъ тюлме, нартланы баш эркинликли этгинчи... Бу кыызбай текесакъал Пукну башын кесиб тюшюрмесем, нартланы барына эркинликни кыайтармасам, мен джаш нарт тюлме,⁸ — дейди Ёрюзмек, нартланы джыйыб.

Кыабартылыла бла тегейлилени айтыуларында нартла хаман джолоучулукъда, тойда-оюнда, чабыуул этиуде, джигитлик иш излеуде айланадыла, кыарачайлыла бла малкыарлыланы нартлары уа таймаздан халкыны тышындан келген джауладан сакълайдыла, биз аланы ашау-ичиу, той-оюн болгъан джерде хазна кѳрмейбиз, Эпосну кыабарты-тегей вариантларында Аче-

⁸ С. Урусбиев. *Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области*, стр. 2.

мез фахмулу музыкант, джырчы болуб кѣргюзтюледи, къарачай хапарлаулада уа ол атасы ючюн, маллары сюрюлюб кетгени ючюн дерт къайтарыучуча суратланады («Ачемез бла Хубун»).

«Шауай» деген къарачай-малкъар хапарлауда нартла гѣджеб-тулпар тюрсюнлерин тас этибдиле. Махтанчакъладыла, джутла, кызыбайла, ѳтюрюкчюледиле эмда мискиндиле. Шауай алагъа джийиргенген халда: «Бир затдан да хапарлары болмагъанлай, хар не алагъа насыблары тутуб, махтаулары бла кючлери ючюн бериледи деб тургъан «къошакълы нартла», — дейди. Эм ахыры ол нартладан эсе кючлю болгъанына, ала кеслери уа джукъгъа да тийишмеген инсанла болгъанларына ажымсыз болурча, хар нени алай этерге акъыл алады Шауай. Аланы шапалары (джумушчулары. — К. А.) Шауай не джаны бла да нартладан баш болгъанын ажымсыз бегитир ючюн, Гемуда да анга болушады.

Шауайны юсюнден хапарлауда къарачайлыланы нарт эпосларын ачыкълауда демократиялы кѣзден къарау танылады. Тарихде керти болгъан затла «Нартлада» ма аллай энчи халлада тюрленгендиле, аууз халкъ творчествода алай бла джашауда ажымсыз болгъан затланы керти, реалист халда кѣргюзюрге тырмашуу танылады. Быллай тюрлениулени — айырыб социал кючлени, халкъланы арасында келишиулени тюрлендирген — къаллай историялы болумла белгилегендиле? Историкле бла фольклористле алкъын бу затны ачыкъларгъа керекдиле. Бу сейир проблеманы ачыкълау нарт эпосну тинтиуде кѣб джаныгъы зат берлик эди.

Тарихли затланы белгилерине таяна, нарт эпосда реалист кѣзден къараб суратларгъа тырмашуу эсленеди. Нарт эпосда танылгъан бу ышан халкъ чыгъармачылыкъны башха жанрларында, артыкъ да бек джигитлик-тарих джырлада, андан ары ѳседи. Нарт эпос а энгда джашайды, алай а ол, джазма литература джаратылгъан кѣзюуде, тюрленмеген, бирча халда сакъланган эсертмеча, халкъны культура эмда суратлау хазнасына бурулгъанды.

Кесини историялы ѳсюмюню тюрлю-тюрлю кѣзюулеринде халкъны дуня къарамыны энчи шартларын, джамагъатны кюндегили джашауунда бола келген ишлеге ол къаллай кѣзден къарагъанын танытхан таурухла къарачайлыла бла малкъарлыланы культураларыны историясын тинтгенлеге бек сейирдиле. Суратлау проза хапарлауну искусствосу къалай джаратылгъанын кѣргюзген чыгъармалача да сейирдиле ала.

Джашауда болмагъан затланы юсюнден бурунлада къуралгъан миф хапарладан башланадыла таурухла. Алгъынныгъы джашау болум, басма литератураны болмагъаны таурух эпос

ну ёсюмюне себеб болгъандыла. Айла бла, бир-бирде уа толу бир джылгъа, юйдегилеринден-юйлеринден айырылыб, узакъ тау джайлыкълада, кышлыкълада кшошла салыб мал кютген сюрюучюле бош заманларын, таурухла айта, ушакъ эте, сёз джубанч бла ашыргъандыла. Алайлыгъы уа, кзуру буджунч болуб къалмай, малчыланы сёз чемерликлерин ёсдюргенди, ханпарлау усталыкыгъа юретгенди.

Тау Арты бла, Дагъыстан бла байламлы болгъанлары, окъуулу адамланы араб литератураны билгенлери адетли фольклор сюжетлени, сюжет джорукъланы, сыфатланы джайылыгуларына себеб болгъандыла. Къарачай бла Малкъарны болумунда уа ала, джангыча тюрлене, джангы магъана, джангы формала алгъандыла.

Таурух эпосну кёб тюрлю жанры барды: джаныуарланы юсюнден таурухла, турмуш неда новелла (кысха хапар) халили таурухла. Аланы арасында чекни кзуру да айырыб кюярча болмайды. Бир-бирде бир таурух жанрны эпизодлары бла сыфатлары башха жанргъа кириб къалгъанлары да болады. Сёз ючюн, таурухлада джигитлик нарт эпосну макъамы табылады, неда нарт джигит кеси энчи таурухну сюжетине кириб тургъанына тюбейбиз. Нарт эпосну макъамы бла кзуралгъан таурухну юлгюсюн «Ёрюзмок» деген таурухда да кёребиз. Бу таурухда турмуш эмда хыйла-кёзбау таурухланы макъамы бирге къатышыб, анга да энчи магъаналы таурух сюжет кшошулуб («Бугъаны джау орун къалагъы») бу кшош сюжет Ёрюзмок деген нарт джигитге байланыб, эмегенлеге къаршчы кюреш кёрдююледди.

Хыйла-кёзбау (*волшебные*) таурухлада, башха халкълада джюрюген быллай таурухладача, келинчикни излей барыб, таурухну джигити сейирлик ишлеге тюбегени, джигитликле этгени, эрши джаныуарла бла, хыйнычыла бла тюбешген заманда кёзбау затла табыб, кеси халын сейир тукъум тюрлендиргени суратланадыла. Быллай таурухлада тотемлеге (*бурунгу мѣджисуу динледе джаныуар неда битимлени бири халкъны атауулуду деб анга табынган адет болганды, анга тотемизм дегендиле*), анимизмге (*бурунгу адамла илму билимлери болмагъан сагъатда, хар затны джаны-тини барды деб ийнангандыла, ол адетге айтхандыла анимизм деб*) ийнаныу бла бирге уучуланы джакъчысы Апсатыгъа, юй джаныуарланы джакъчысы Аймушха табыныу да танылады. «Зынгырдауукъ», «Аймуш» деген таурухлада бу аллахланы чамланганлары бла дерт джитдиргенлерини юсюнден айтылады. Къой сюрюулеге кереклисича эс бёлмегенлери, неда уучула маралланы-бууланы керексизге хатерсиз кёб кыргъанлары ючюн чамланадыла Аймуш бла Апсаты.

Хыйла-кёзбау таурухланы джигитлери тюз халкъны адамларыдыла, ала кюрешиб адам ашаучу джут джелимауузланы, эмегенлени, сарыубеклени, хыйла эмеген къатынланы хорлайдыла. Джигите тюзлюк кюрешде сейирлик атла — Гемуда, Тарпан-ат; пелиуан Къара къуш болушадыла. Дагъыда сейирлик гоппан аякъ, сырпын къылыч, буйрукъ бла аманлыкъчыны туююучю «секир-токъмакъ, ур-токъмакъ», учуучю кюйюз (намазлыкъ, кийиз да тюбейди) болушадыла тюзлюкге джетер ючюн.

Джануарланы юсюнден таурухла не булджутуучу («Айю, бёрю, тюлюкю»), «Къойла бла эчкиле», «Епюз бла ит» д. а. к.), неда аллегориялы (тюз айтыб къоярын джануарланы юсю бла къыйдырыб айтыу), халлы боладыла. Экинчи къауумну таурухлары, не айгъакълау, не оюм этдириу, эс бериу къулдукъ этдиле. Алада айтылгъан оюмну тамырлары уа тегерекдеги болумну кесинде орналыбдыла. Сёз ючюн, «Бит бла Бюрче» деген таурух бурун Север Кавказы таулуларында хоншу халкълагъа чабыуул этиб тонагъан адетни селеке этеди.

Турмуш таурухлада джамагъат джашауда тюбеген терслик-леге къаршчылыкъ эмда айгъакълау ауаз ачыкъ эшитиледи. Халкъ инджиуню керти болдургъанланы сыфатлары былада адам ашаучу джелимауузланы, эмегенлени, сарыубеклени юсю бла кёргозюлмейди, ала ханла, байла, сюдюле, моллаладыла. Тюзлюкню джакъчысы да таурухлу геджеб, тулпар, пелиуан тюлдю, ол тюз адамды — малчы-сюрюучю, джарлы, джалчы. Алай бла тюзлюкню джакъчысы, уллу сан кюч бла тюл, сейирлик тюрлениуле бла, кёзбау мадарла бла тюл, акъылыны джитилиги бла, мадаргъа усталыгъы бла, эслилиги бла хорлайды джауларын. Сёз ючюн, «Юч къарнаш» деген таурухну алыб къарасакъ, бай бла джалчыны арасында баргъан кюрешни керти джашауда тюбеген шартлары суратланадыла.

Джарлы ёле тегрегенинде, джашларына, къызгъанч эмда хатериз ханига джалгъа джарашмагъызы, деб осият этгенди. Хан а, джалчы тутса, аны бла былай деб сёз кесгенди:

Мен сеннге эки чабыр⁹ берликме, сен алагъа джау джагъыб, джумушатыб аяулу, сакъ кьерге керексе, аланы нелляй бир кийсенг, анча заманны ишлериксе меннге.

Аны тышында да: экибизден ким алгъа чамланса, аны сыртындан къайиш къобарыргъа¹⁰.

Алай бла джалчы ханны не буйругъун да сёзсюз толтурургъа керек болады. Джарлыны гитче джашы, акъыллы, табышлы эмда тири джаш, кесин да къоруулайды, къарнашлары юч-

⁹ Ч а б ы р — чий териден этилген аякъ кийим.

¹⁰ Мындан арысын автор кесини сёзлери бла айтады.

юн да дерт къайтарады. Ол чабырларын чиритеди, байны мюл-
кюн джояды, чамландырады эмда, сыртынгдан къайиш къо-
барлыкъма деб къоркъутуб, аны къачыграды.

Къарачай-малкъар таурухлада Кёсени сыфаты хатерсиз-
ликни, хыйлалыкъны-харамлыкъны, джутлукъну, баришчилик-
ни осал шартларын кеси юсюнде бирикдирген адамча кёрдю-
жюледи (орта азиячы таурухлада аллай атлы персонажны сы-
фаты джангы сыргъа бёленеди). Бу таурухда халкъ джангы
гамырланыб башлагъан капитализмни осал шартларына къарш-
чылыгъын танытады. «Сиз джарлысыз, ырысхыгъыз, мюлкю-
гюз джокъду, кимге болса да, джалгъа джарашмасагъыз бол-
лукъ тюлду, алай а, барсагъыз, Кёсе кишиге джарашмагъыз
джалгъа», — деб осият этеди джашларына ёле тебреген къарт.
«Аллах айтмасын, сакъ бол, балам, тирменчи Кёсеге элтме», —
деб юретеди джашына анасы, тирменнге элтиб тартдырыргъа
бир къабчыкъ¹¹ будайны бере.

Быллай таурухлада джарлы-джалчы, харамакъыл Кёсеге
тюртюлсе, хорлаб чыгъады аны.

Ханланы, байланы, бийлени халкъгъа этген зорлукъларын
айгъакълагъан, урунганланы кюрешлерин, хорламларын кёр-
гюзген таурухда бла бирге моллаланы, афендилени джутлукъ-
ларын, кёзбаулукълары бла алдауукъчулукъларын, адебсиз-
ликлерин баямлагъан селекелеу таурухда да джюрюйдюле. Бу
акъылман таурухда къысха боладыла, кюлкю, чам хапарчыкъ-
лача. Орта Азия бла Кавказда «Вер бла ал» деб джюрюген ха-
парчыкъ, сёз ючюн, аллайланы бириди.

Муслиман динни къуллукъчуларыны айтханлары бла эт-
генлери бир-бирине не къадар аз келише эселе, таурухлада ала-
ны айгъакълау да аллай бирге джарыкъ, кюлкюлю болады.
«Афенди бла шыйыхны къабыры»¹² деген таурухда ол зат ар-
тыкъ да кесгин кёрюнеди. Афенди, кесини эшегин ююню къа-
тында басдырыб, аны юсюне тёбе этиб, къурман болгъан кюн
диннге ийнанганлагъа: «Меннге таймаздан келиб туруучу ул-
лу шыйых ёлгенди. Джыйылыб, шыйыхла аны мени юююмю
къатында асырагъандыла. Шыйыхны шейит къабырына ким
келиб ийилсе, аны гюнахлары кечилликдиле эмда анга джан-
дет эшикле ачыллыкъдыла», — деб баямлагъанды.

Эшегине шейит болгъан шыйых деб, къарангды халкъны ал-
даб, афенди кесине гыл тюшюрге излейди. Алданган халкъ-
дан тюшген хайыр бла «афендини джалкъасына джау къона
башлады», деб чертиледи селеке халда бу таурухда. Афенди

¹¹ Къабчыкъ — тулукъ союлгъан къой териден этилген мешок,
онгуракъ малны терисинден этилген уллу къабчыкъгъа тулукъ дейдиле.

¹² «Къарачай фольклор»; Микоян-Шахар, 1940, 169 бет.

кёргюзген юлгю джукъгъан аурууча джайылады: афендини сохтасы, андан къачыб, кесини устазыны экинчи эшегин бастырады да шыйыхны джангы къабырын баямлайды. «Неди сени шыйыхны юсюнден бу хапарларын?» — деб сорады афенди. «Афендим, мени шыйыхымы къабырыны сеникинден не аз да башхалыгъы джокъду», — деб джууаб этеди сохта. «А-а... тюздю, мени шыйыхым сени шыйыхынгы анасыды. Кишиге айтма аны. Бизни насыбыбыз тутду, сокъур халкъдан ырысхы юзерге амал табдыкъ», — деб бошайды сёзюн ол.

Чиновниклени — сюдюле бла къагъытчыланы юсюнден таурухлада улхучулукъ бла тюзлюк болмагъаны айгъакъланадыла. «Джарлы бла тере» деген таурухну сюжети орус таурухда Шемякинни сюдюне ушайды.

Къарачай фольклорну сатира таурухларына Насра Ходжаны юсюнден хапарла да киредиле. Аны хапарлары бла бирге Насра Ходжаны кесини юсюнден хапарланы бютеу Востокда биледиле. Тюркюледе анга Ходжа Насреддин дейдиле, таджикле бла узбекледе эмда башхаланы бир къауумунда Насреддин-эфенди неда Ходжа Насреддин, тау арты халкълада молла Насреддин, къарачайлыла бла малкъарлыла Насра Ходжа дейдиле. Насра Ходжа ётгюр сёзлю акъыллы адамды. Тёгерегинде бола тургъан затлагъа сууукъ къарагъан тюздю ол. Къарай туруб, ол чам, селеке сёзю «илиндирсе» биреуге, анга сёз къайтарыгъа амал табмай къаладыла: алай табышлыды джити, кесгин, тамамлы сёзге. Байла, муслиман динчиледиле аны селекесине къалгъанла. Насра Ходжа не ётюрюкге, не кесимчиликге, джутлукъгъа, къызгъанчылыкъгъа, ала кибик башха хузумлукълагъа кечим салмайды. Кеси табсыз болумгъа тюшгени болса, эс ташламайды, кёл джарыкълыгъын тас этмейди.

Турмуш таурухлада тиширыугъа магъаналы орун бериледи. «Аллах тиширыуну гюнахлы, кирли этиб джаратханды, аманлыкъ, гюнах да тиширыудан чыгъады, аны акъылы да азды», — дегендиле муслиман динни къуллукъчулары. Алай а халкъ ол затха къаршчылыкъгъа кесини таурухларында тиширыуну сыфатын онглу этиб суратлайды: асламысына ол акъылы бла, табышлылыгъы эмда джигитлиги бла эркишиледен баш болуб кёргюзюледди. Быллай таурухлада эркишилеге тирилик роль берилмейди, ала не тиширыуну буйругъун толтурадыла, не ишни тиширыу юретгенча этедиле. Тиширыуну оюмлулугъу бла сакълыгъыны, джашауну акъыл этиб къурагъаныны, джигерлиги бла джууукъ адамы ючюн не тюрлю къыйынлыкъны да кёлтюрюрге хазырлыгъыны юсюнден айтылады «Къойчу», «Таулуну джолоучулукъда болгъаны» деген, дагъыда башха таурухлада.

Къарачай-малкъар таурух эпосда кёз ачхан, джашауда

тубеген затланы юсюнден накъырда бла, чам бла айтыб, адам-
гъа акъыл юретген сюжетле бек кёбдюле. Алада адамны юсюн-
де тубеген къарыусуз затла, кемликле, болумсузлукъ, тумакъ-
лыкъ айгъакъланадыла; зарлыкъ, телилик, къызгъанчлыкъ
селеке этиледиле. Сёз ючюн, «Къызгъанч» деген таурухда къо-
накъ, къызгъанчлыкъ этиб, къонакъбайлыкъны адетин буз-
гъан юй иени акъыллы халда айгъакълайды. Юй иеси, къонакъ-
ны кёргенлей, ингирги аш хазырлай башлагъанларын джашы-
рыр дыгаласха киреди. Къонакъ, бу болумну эслеб, быллай ха-
пар айтады:

*Мен сени атамдан башха кёрмейме, ол сеbebден сениге мен
джолаучулукъда тубеген бир ишни юсюнден хапар айтайым
деб кзайтханма: келе тургъанлай джолда бир джыланны юсю-
не чыгъыб кзалдым. Ол джыланны башы, башха болмай, тюз
ма ол сени тубюндеги кзой баш тенгли бир эди. Джыланны
ёлтюргенимде, аны ичинден тегюлген тюз ма ол сени кзатынынг
юслерине олтуруб тургъан чегиле кибик эди. Алдаб айта эсем бу
затны, сени кзызынг тубюне басыб джашыргъан кзазгъа джет-
ген кюн джетсин меннге.*

Кёргенигизча, къарачай таурух эпосну жанрлары кёб тюр-
людюле, сейирдиле. Бу затла уа таурух халкъны арасында
кенг джайылыб, деменгили орналыб джашагъанына шагъат-
лыкъ этеди. Халкъны бай таурух хазнасын тинтиу кёргюзген-
ден, социал, экономика, культура тюрлениулени, джамагъат
джашауда классланы ёсюю эмда аланы арасында кюрешни
юсю бла таурухда социал къаршчылыкъны макъамы аслам
орун алады. Адамланы арасында болгъан келишиуле, тиклик-
ле, керти болумла таурухлада адамла кеслери башларындан
чыгъарыб суратлагъан болумладан эсе аслам орун ала-
дыла.

Халкъны арасында айырылыб кенг джайылгъан, хар ким
да бек суйген — нарт сёзледиле. Ата-бабаларыбыздан, таурухлу
нарт пелиуанладан келген къысха, кесгин акъыл сёзле, сюз-
гючден ётгенча, джашау сынамны юсю бла къабха къуюлгъан-
ча таб джарашыб, терен магъананы келечиси болуб, тёлюден
тёлюге кече, ашхы къуллукъ этедиле бюгюн да. Нарт сёзде,
халкъ айтыулада туугъан джуртка, туугъан халкъгъа суймек-
ликни юсюнден айтылады. Тёлюлени джашау сынамларындан
чыкъгъан бу акъыл сёзле кертиликни ишеклик къалдырмагъан
келечисидиле, осиятча ангыланадыла. («Тойгъан джерингден
эсе туугъан джеринг игиди», «Джигит бир ёлюр, къызбай минг
ёлюр», «Иш битмей, кюч кетмез», «Ишлемеген тишлемез»)¹³.
Нарт сёзде, айтыулада окъуу бла билимни, илму бла акъыл-

¹³ «Къарачай фольклор», 228—136 б.

ны, адебни, намысны юсюнден халкъны оюму, сынамы, ийнамы танылыб турадыла.

Къонакъбайлыкъ эте билиу, чомартлыкъ, акъыл, халаллыкъ, биреуге ашхылыкъ этерге хазырлыкъ, джолдашлыкъ сезимни тутуу — бу затла адамлыкъгъа тыйыншылы шартладыла, — деб юретедиле нарт сёзле («Бир берсенг — минг алырса», «Акъыл джашда тюлдю, башдады», «Халкъ кючю — пелиуан», «Кенгеш, разылыкъ бар джерде уруш болмаз», «Тама-тама кёл болур, биреу-биреу эл болур»).

Нарт сёзлени, халкъ айтыулары кёбюнде уллу социал магъана джюрюйдю, ала, джамагъатны класслагъа юлешингенин кёргозе, унукъдуруугъа-джегиуге къаршчы иннетни ачыкълайдыла: «Тау огъай эсенг, терек чапыракъ да болады джарлыны сёзюне тыйгъыч»; «Суугъа таянма, бийге ийнанма»; «Байдан мал алгъынчы, шайтандан ийнам алырса»; «Молла сохан ашамайды, табса уа, ашагъандан тоймайды»...

Нарт сёзле хазна къалмай бары назму халда айтыладыла. Халкъ айтыула кысхадыла, ариу рифмаланадыла. Аланы музыкалы ауазлары терен магъаналарын кесгин ангыларгъа болушады:

Ана кёлю балада,
Бала кёлю агъачда.
Ата сыры уланда,
Ана сыры кызында.
Ала-бере билмеген,
Берсе, кёзюне джукъу кирмеген.
Алтау айры болса, арадагъын алдырыр,
Экеу бир болса, тёбедегин эндирир.

Нарт сёзле бла айтыула асламысына суратлау тенгешдириуню тамалында къураладыла, кёбюсюне къарачайлыла бла малкъарлылары малчы турмушлары бла, тауладагъы джашау болум бла байламлыдыла:

Аман адамны айнытсанг,
Эрнинги-бурнунгу къан этер,
Аман токълуну айнытсанг,
Эрнинги-бурнунгу май этер.

Джашауда бола келген затланы магъанасын ачыкълагъан, историялы затладан чыкыгъан баш оюмну бирикдирген кысха нарт сёзле, айтыула халкъ джырла бла таурухланы къурамына айырылмаздан, тюрлю-тюрлю бояулу халыдан согъулгъан оюулача, къошулудула. Алада джюрюген социал сатира (селеке, чам, накъырда) халкъ поэзияда, артда уа — литературада, джангы ёсюм алгъанды.

Джомакълагъа, башында чертилгенича, «эл берген джомакъла» неда «элберле» дейдиле. Джомакъ айтыу бир-бири блэ эришген халда барады. Бир джомакъны магъанасын ачыкълаб экинчиге кёчюу белгили джорукъ бла этиледи. Джомакъ берген тюз джууаб алмаса ойнагъанладан, «джылыу» излейди. Джууаб табмагъан адам, «ол элни береме», «бу элни береме», дейди. Джомакъ бергенни эл сайларгъа эркинлиги барды, ол себебден, анга «берилген» элни не бла белгили болгъанын, аны адамыны-хазнасыны юсюнден сорады. Былайда «эл бергенни сёзге чемерлиги, билими, дуния къарамы ачыкъланады. Джомакъ берген разы болса: «Да ол элни игилиги-ашхылыгы бизге болсун, аманлыгы ташдан-таудан кери болсун, джомакъны магъанасы уа...», — деб джууабны ачыкълайды. «Эл берген джомакъ» деб аны ючюн айтадыла. Нарт сёзледеча, джомакълада да таууланы джашау-турмуш болумлары, урунган халилери, билген, кёрген затларыны шартлары ачыкъланадыла. Джомакъ айтышыу, джубанч халда бардырылса да, уллу юретиу магъанасы болгъан затды. Эслиликге, оюмлулукъгъа юретеди, затланы ышанларын айырыргъа, сыфатла бла оюмлашыргъа юретген бла бирге, адамны кеси джашагъан дуниядан не къадар хапарлы этерге болушады. Ат джашырыб, къыйдырыб айтыу, затны юсюнде болгъан шартланы бирин чертиу, айхай да суратлау оюм бла бирге тутушлу (логикалы) сагъышха юретеди. Джазма-окъуу болмагъан джерде джомакъ айтышыу дерс бергенча, дерс алгъанча бир зат болгъанды. Къарачайлыланы ариу сёлеше билгенлерин тышындан келген алимле, джолоучула кёб чертгендиле, эшта, джомакъ айтышыу да ол усталыкъгъа юретген мадарланы бири болгъан болур. Тенгleshдириу белгили затланы, болумланы, халны шартларын айыра билиу, дуниядан не къадар терен хапарлы болуу — джомакъ айтышыуну баш мадары быладыла: «Минг къой суугъа кетди, асхакъ Сюлемен аланы излей кетди» (Тюй хантус бла чолпу); «Гитче уру этден толу» (Бармакъгъа кийирилген оймакъ); «Бир атым барды да, бойнун бурмасанг, суу ичмейди» (Къумгъан бла къошун); «Суугъа кирсе — минг болур, суудан чыкъса — бир болур» (Атны къуйругъу); «Сыртлада — сууукъ сюрюучю, келиб юйге кириучю» (Сюрюучю таякъ).

Джомакъла халкъ чыгъармачылыкъны энчи жанрыча джюрюйдюле, алай а ала джырлагъа, фольклорну проза хапарлау жанрларына да киредиле. Аланы къыйдырыб айтыу формалары сатира поэзияда эркин хайырландырыладыла.

Къарачай-малкъар дидактика поэзияда энчи шартлы алгъыш жанр уллу орун алады. Эшта, ол алгыш бурун меджисуу заманлада кёкнюу аллахы Тейриге махтау берген джырча къралгъан болур: аны эндиге дери сакъланган бир-бир вариан-

тында тилек тилеуню архаизмге бурулгъан (эскирген) формула-сы тубейди — «Тейри берсин ол насыбны...». Бара-баргъан заманда алгъыш къайын анасы бла атасыны къатында джангы келинни «бетин ачхан» адетге къошакъ болуб къалгъанды.¹⁴ Алайда айтылгъан алгъышха къарасанг, таулу тиширыуну сыфаты — келинни, юй бийчени, ананы, юй иесини сыфаты — таулу адетлени излеми белгилеген ышанланы юлгюге алырча суратланады. Келин келсе айтылычу узун алгъышны тубюнде келтирилген юзюгюне аллай юретиуню юлгюсюнеча къараргъа боллукъду:

Келген келинни аягъындан,
Джылыу урсун джаягъындан,
Сюйюм берсин кёзлери,
Ийнакъ болсун сёзлери.

Ышара-кюле келсин,
Келген юйюң сюе келсин,
Этер ишин биле келсин,
Къартха-къуртха бачкыч болсун.
Мол джашаугъа ачкыч болсун,

Джарыкъ болсун джудузча,
Джылтырасын къундузча,
Бек джабышсын эри бла,
Эт болгъанча тери бла.¹⁵

Артда, алгъыш келин келтириу адетни чегинден чыгъыб, юретиу алгъышла бла бирге тепси алгъышла да джаратыладыла. Алгъы бурун «алгъыш аякъны» кёлтюрюб хурметли, сыйлы къарт айтхан эсе, артда, ички аякъны, ашагъан-ичген джерде, кёзюулетиб, хар сёз берилген алгъыш сёзле айтыб тогъуйду. Алгъыш юретиу, джашау сынам берген оюмланы айтыу, халаллыкъ иннетни джаш тёлгюге, джыйылгъанлагъа бериу халда этиледи, башхача айтсакъ, ол поэзия тилге кёчюрюлген юретиудю. Джашауда, турмушда, джамагъат арасында адам кесин къалай джюрютюрге кереклисине юретеди алгъыш. Адамгъа разылыкъ, ырысхы берген затча суратланады халал урунуу; алгъыш шохлукъгъа, биригюге чакъырады; кесинден тамадагъа, тиширыугъа сый-хурмет берирге юретеди; зарлануу, кесине тартыу, къызбайлыкъ, къызгъанчлыкъ, джалкъаулукъ дегенча чола затлагъа сёгюм, айыб салынады. Эндиги заманладё джюрютюлген алгъышлада, усталыкъ алыр ючюн, билимли бо-

¹⁴ Ол адет къазахлада да барды. Къара: З. С. Кедрин, *Из живого источника*, М., 1959, стр. 12.

¹⁵ «Малкъар поэзияны антологиясы», Нальчик, 1959, 91 бет.

лур ючюн окъургъа керекди, къарангылыкъ джарсыуду, окъуу алыу насыбды, деб юретедиле.

Алгыш халкъ поэзияда джырланмай айтылган бир жанрды. Халкъ поэзияны бу адетли жанры туудукълагъа узакъ заманлада малчыланы турмуш болумларыны ышанларын, белгилерин сакълагъанды. Совет заманда, бусагъатхы кезюуде да, джангы иннетле бла, оюмла бла, сыфатла бла байына, алгышла адамланы джангы адеб-намыс излемге кере юретгенлей ба-радыла.

Аууз поэзияны дидактика адетлери, таурухлада, нарт сёз-леде, халкъ айтыулада, артыкъсыз да бек алгышлада джа-шай, 20-чы джыллада къуралган къарачай-малкъар совет поэзияны юретиучю халисине миллет тамал болгъанына сёз джокъду.

Къарачай-малкъар джазыучула литература усталыкъ ал-ган заманда алагъа халкъны джыр адетлерини магъанасы ул-лу болгъанды. Халкъны эсинде тюрлю-тюрлю жанрлада кёб эс-ки джыр сакъланганды. Урунуу, уучу, турмуш, лирика (ийнар, кюу), белляу джырладыла ала. Джигитлик история джырла ар-тыкъ да бек кёб болгъандыла. Алада миллет, социал унукъду-рууну, артыкълыкъгъа къаршчы кюрешиуню темасы кенг ачыкъланады.

Меджисуу заманлада этилген джырла да сакълангандыла эндиге дери. Къарачай-малкъар аллахланы арасында Тейри айырыб сыйлы орун алгъанды — кёкню аллахы, не тюрлю да ашхылыкъ-игилик, ырыскы берген аллах. Аны аты алгышлада да айтылады:

Тейри онг берсин, Тейри джол берсин,

Тейри игиликни бери этсин, аманлыкъны кери этсин...¹⁶

Башха аллахлагъа аталыб да кёб джыр этилгенди. Сёз ючюн, Эрирейни джыры. Аны ындыр басхан кезюуде джырла-гъандыла.

«Долай»¹⁷ деген джыр тууар малланы сыйына этилгенди. Аны джау чайкъагъан сагъатда джырлагъандыла, кеси да тау малчылыкъны болумундан къуралган эски урунуу джырны юлгюсюдю. Малчыла, сютбашыны уллу гыбытха къуюб, аны чайкъаб тюшюргендиле джау. Терк битиб къалмагъан бу къый-ын ишни джырны айта этселе, аны макъамы джау чайкъагъан адамгъа бирча къымылдаргъа, кючюн тенг халда салыргъа бо-лушханды.

18

¹⁶ «Эски къарачай джырла», Микоян-Шахар, 1940, 79 бет.

¹⁷ Анда, 78 бет.

Джырда джарыкъ кёллю Долай аллахны сыфаты ачыкъ-ланады. Ол сютбашыны таша амал бла джаугъа буруб къояды. Гыбыт «Дол-дой-дол» дегенча таууш этиб былкъылдайды (Долайны аты тауушну эниклеу халда къуралгъанды). Анга накъырда халда ариу айтыргъа, терилтирге, таб къоркъутургъа да болады.

Ой долай, долай, май долай!
Ой долай, былай джау гыбыт...
Бузугъу болмагъан сау гыбыт.
Муну айранындан джауу кёб.
...Ой долай, былай май долай!
Бизни юйюбюзге хан къонакъла келдиле,
Ой джаным, сени сакълай-сакълай ёддюле.

Ой бола эсенг, бол гыбыт!
Болмай эсенг, сени бучхагъынгы¹⁸ тешелле,
Мени да къулагъымы кеселле...

Джырны ал джарымы тилек халда айтыла келеди да накъырдалы параллель бла бошалады:

Ой, къакъыракъда¹⁹ къаз ойнар,
Къамиште турна къычырыр,
Ой, улан къызгъа ычхыныр,
Ой, улан ойнар, къыз кюлюр,
Экисини ичиндегин ким билир?

Экинчи кесеги уа малчылада юйдегини ичинде келишиу-лени халисин белгилеген параллелизм бла башланады. Кенгнге джайылгъан антитезаланы (*къаршчылыкъланы*) юсю бла ачыкъ-ланады баш мурат.

Ой, къакъыракъда эки къаз,
Бири ала, бири боз,
Аласын къой да бозун ал,
Анасына къараб къызын ал.
Анасыны сыры къызында,
Атасыны сыры уланда.

¹⁸ Бучха къ — гыбыт джарылмагъанлай сыдырылыб алыннган териден этиледи: малны бойну кесилген джери гыбыт башы болады, аякълары кесилген джерлери — бучхакълары; бучхакъланы деменгили къысыб бегитедиле, гыбытдан суусунну къюуб аллыкъ болсала, бир бучхакъланы тешиб къуадыла.

¹⁹ Къ а къ ы р а къ — суу джагъасы деген магъанада.

Атагъа ашхы улан тууса,
Ол къула тюзде бау этер,
Аны ичи толу мал этер.
Атагъа аман улан тууса,
Атасындан къалгъан кёб малны
Ол карыклагъа санатыр.
Кесини тёббе кекелин
Къатынлагъа таратыр.

Былайда халкъ акъылманлыкъ нарт сёзле бла, айтыула бла неда аланы бир кесек тюрлендириб айтыу бла ачыкъланады (сёз ючюн: «Анасына къараб къызын ал»). Джырны тизгинлерин нарт сёзле бла тенгleshдириб къарагъыз:

Мюлкюнгу къойма: аман болса джашынг,
Алайсыз да болгъан зыраф боллукъду,
Ашхы болса уланынг, — алах кёреди,
Ол кеси да джыяр мюлк.²⁰

Бу джырда урунуу кыйынлыгъыны, биреуге бойсунуу юсюнден ачыкъ тарыгъыу джокъду, алай а аман юй бийче бла игини тенгleshдириую халиси малчыланы джашаулары тынч болмагъанын танытадыла. Малчылагъа аман къарагъан юй бийчеге джырда гетен къумачдан кебин теджеледи, иги юй бийчеге — багъалы джаулукъ, табанлагъа джетген эшмеле, насыблы джашау, ёлгенден сора уа — таза дарийден этилген кебин.

Чыгъарманы композициясын тутушлу бирикдирген джигитни бирлигиди: ол джырчы малчыды, джигерди, адамгъа малгъа да, бютеу дуниягъа да къайгъырыулу карайды ол. Мюлк, эркинлик джаны бла да джашауда тенглик болмагъанын танытхан ауаз сезилсе да, джырны джарыкъ кёллююгюне кёлекке тюшюрмейди ол. Урунган халкъ кесини тамбласына ышаныб джашагъанын джырда накъырда къаллай орун алгъаны, кестин эмда тирилик макъамы бла джырланнганы, иште улуу суймеклик танылгъаны эмда урунуу бла байламлы затла поэтика сезимле бла суратланнганлары кёргозедиле.

Халкъны суратлау оюму джарыкъ эмда кючлю болгъанын кёргозедиле бетлеу, тенгleshдириу, параллелизм дегенча мадарла; джашауда, турмушда, адетледе джюрюген хал джырда да суратланады, сёз ючюн, малчыла кеслери сайлагъан «къош тамадагъа» къалай сый бергенлери, тамаданы, кичини арасында къаллай джорукъ джюрюгенини ышанлары таныладыла:

²⁰ «Малкъар халкъ лирика», 117 бет.

Ой, сенден гоббан майла алырбыз,
Тамаданы аллына салырбыз.
Тамадабыз к'ош-к'ош тигим к'ябдырыр,
Мени айтханына дженгил чабдырыр,
Айтханына дженгил чабмасам,
Бутларыма сайры чыбыккыны тартдырыр.

Композиция джаны бла мардаланы келишмекликлери, поэзиялы фигураланы кёб тюрлю болг'анлары к'ярачайлыла бла малк'ярлыланы суратлау сезимлерини мийик дараджалылыгы бла фахмулулук'яларын к'ергюзеди. Кюндегили урунуу адетлени поэзияг'а сала билиу, джау чайк'яг'анча «прозалы» ишни бютеу адам улуг'а тийишген уллу проблемаланы талайы бла байламлы эте билиу тюз халк'кыны ич хауасыны тазалыг'ын, иннетини ариулуг'ун ачык'ялайдыла.

Бурунлада к'ярачайлыла бла малк'ярлыланы джашау мадарларында, Кавказны халк'яларыны кёбюндеча, уучулук' танг орун алг'анды. Уучулук'тну аллахы Апсаты (Эбзеледе анга Апсаст дейдиле, абхазлыла — Абсат, тегейлиле — Афсати) башха аллахланы арасында сыйлы орун алг'анды. Апсаты теке тюрсюнде, асламысына уа — эки джити мюйюзю болг'ан юч аяккылы таурухлу маралча суратланады. Айтыуг'а кёре, Апсатыны сабийлери болг'анды. Тамада кызыны атына Фатима дегендиле. Уучула, аллахны ачыуун джумушатыр ючюн, андан хатер табар ючюн, тилек тилеб, к'урманлык'к этиб тург'андыла. Ууг'а чыг'арны аллы бла ала, тилекчи джыр джырлаб, Фатиманы кёлюн джумушатырг'а излегендиле: алг'ы бурун Фатима бийчеге махтау бериб, андан сора кеслерин джазык'к'сындыртыб, кийиклерингден чомарт юлюш эт, деб тилегендиле.

Апсаты аллахны кесине уа уучула быллай тилек-джыр айтхандыла:

Кетиб бара джуг'утурну ызлары,
Апсатыны сары чачлы кызылары —
Бизге онг болг'анды басхан ызлары,
Болур танг кызылары гошала,
Джуг'утург'а кысыр эчки к'ошарла,
Сени джуг'утурунг чунак' к'уулак'кылы,
Сени эчкилеринг эгиз улак'кылы.
Эгиз улак'яладан тигим этсенг а!
Сени берир кюнюнг — сют кибик,
Бермез кюнюнгде айландыраса ит кибик.
Эгиз улак'кланы бизге ызлатхын,
Мыйык'ялаг'а джау бурхула бузлатхын.²¹

²¹ К'ярачай халк' джырла, М., 1969, 46 бет.

Ачыулансала, Апсаты бла аны сабийлери уучуланы уча-
сыз кьояргъа неда аланы ачытыргъа боллукъдула, деб тур-
гъандыла.

«Бийнӛгер» деген джыр таурухда уучуну алай бушуулу халда
къабылыб кетгенини юсюнден айтылады. Бу джыр халкъ чыгъар-
мачылыкъны суратлау чемерлигини асыулу юлгосюдю. Таурух-
ну сюжети сынамлы уучу Бийнӛнер бла Фатиманы (маралланы
джакъчысы Апсатыны кызы) тюбешгенлерини юсю бла кьурала-
ды. Адам табигъат байлыкъ бла оюмлу хайырланыуну джоругъун
сакълагъан уллу кьудретли инсаннга тюбейди. Экисини ара-
сында кьозгьалгъан къаршчылыкъ энчи шартлыды: былай алыб
къарасанг, аланы хар бири кесича тюздю. Бийнӛгер уугъа ёле
тургъан къарнашын кьутхарыр ючюн барыргъа керек болгъан-
ды: аны аурууун сау этерик акъ маралны сютюдю, дегендиле.
Таурухну сюжет эшими Бийнӛгерни юч аякълы акъ маралны
тюрсюнюне кирген Фатимагъа тюбегенинден башланады, кьор-
кьуулу, кыйын джолла бла чыгъыб, уучу акъ маралны сюрге-
нин тохтатмайды, аны бу къаджыкъмагъан дыгаласы джануу-
арла аллахыны кьаргъышы бла тохтайды; андан ары ишле Ап-
саты кызы Фатиманы кьаргъышы къалай джетгени бла, Бий-
нӛгерни кьутхарыр дыгаласла бла байламлыдыла: сюжет ча-
лыуну туюмчеги Бийнӛгерни къая рандан секириб ёлгени бла
тешиледи:

Илиниб чыкъдынг мындан темир ыргакълай,
Андан чачылыб тюшдюнг, хычын джуммакълай,
Джангыз кекелчигинг тюшдю къатынынгы аллына...

Эпилог джырны эки арт тизгинине сыйныбды:

Мийикде кӛреем Апсатыны кызыны къаласы,
Былай болгъанды Гезохну джигит баласы

Сюжетни ёсюм джолу уучу бла авторну хапарларына ге-
ройланы эмда джалгъан персонажланы диалоглары (бир-бири
бла сӛлешген сӛзлери) чалышына барады, кысыха, кесгин су-
ратлау джорукъда кьуралгъанды. Алайлыгы уа джыргъа ди-
намизм (джюрюш) береди, суратлана тургъан халланы бушуулу
болгъанларын сезмекликни кючлю этеди; аны бла бирге хапар-
лау, суратлау элементле джигитни тин болуму бла джюрек
къайгъыларын ачыкълау бла аралашыб, болгъан ишлеге этил-
ген лирика комментарийден (ангылатыудан) эсе онглу орун
аладыла.

Аллах кызыны тюрсюню — адам тилинде сӛлешген, башын-
да алтын мюйюзле ёсген юч аякълы акъ марал — фантастика-
лыды, алай болургъа хыйсабы болмагъан затды. Аны юсюнден
Бийнӛгер таулула кьуру да сӛлешуочю халда айтады:

Юч аякълы бир кийик чыкъды аллыма
Эки аягъындан ючюнчюсю бек мийик,
Учлары да чарыкъ тизген миз кибик,
Мюйюзлери уа этге чанчхан тиш кибик.

Фатиманы сыфатыны ич магъанасын аны монологу-къаргъышы ачыкълайды. Бу ачыулу монолог джюрек кёлтюргючлю соруу-джууаб халда барады. Ол Бийнёгерни сорууларына Фатима берген джууабладан башланады, кеси да аны айтхан сёзлерин къайтаргъан формада джууаблайды. Таймаздан буйрукъчу халда къайтарылгъан къаргъыш сёзле (тенгиз болсун, мийик болсун, кёк болсун, бек болсун...) аны излемини магъанасын бегитеди, къаргъыш сёзлеге ауурлукъ береди. Андан арысында, Бийнёгер джанууарланы аллахыны къаргъышы къалай толгъаныны хапарыш айтхан сагъатда, Фатиманы сёзлерини орунларын бир кесек ауушдургъан этеди. Фатиманы монологун композиция, синтаксис джаны бла да бу халда джарашдырыу, аны къаргъышы болдургъан «сейирликлени» суратлагъан бла бирге, тюз адамны анга къаршчылыкъ эталмазлыгъын черте, аллах кючу болгъан инсанны сыфатын къууаргъа джарайды. «Мийикке болду Апсатыны къызыны къаласы», — автор эплогда Фатиманы юсюнден айтхан сынгар ма буду; не аллах къызгъа чамланыу, не аны терслеу-сёгюу джокъду.

Кёб бууну ёлтюрвени бла аллах къызыны чамландыргъан джигит уучу Бийнёгер джырда уллу джан басыу халда суратланады. Ол уста мараучуду, джанууарны ызындан тюшсе арытала, къаныгъа билмейди, къыйын болумда мадар таба биледи:

Ол кийикни сюре-сюре тебретим,
Къарыууму бошаб сагъыш этиб олтурдум,
Уучу башлыгъымы къар джуммакъладан толтурдум,
Къар джуммакъланы уруб, бачкыч этиб башладым.
Ёрлеб чыкъдым ол чынгыл къаяны башына, —

деб хапар айтады ол маралны ызындан къая башына къалай чыкъгъаныны юсюнден. Раннга бегиниб, къара къыйынлыкъгъа къалгъанында уучу, кесини билек этлерин ашайды, уучу итине балгырларындан эт кесиб береди. (Былайда джигит джаш кесини ышангъылы болушчусу, нёгери ючюн джанын аямагъаны, аны асыл халиси ачыкъланадыла).

Уучуну джашаугъа суймеклиги джырда ариу суратланады. Автор былайда алдаулукъ джигитлик кёргюзтмейди. Бийнёгерни юсюндеги шартла къайсы бир адамда да болгъан затладыла: дуня джашауда къууанчлы затлагъа суймеклиги, башындагъы кёкден, тегерегиндеги къаяладан, суйген тиши-

рыундан айырылыргъа кёзю кыймагъаны, ёлюмден кьоркь-
гъаны; аны ол джашырмайды («Джанымы сюеме, башымы
къаядан атмайма»).

Джырда, аллах кызыны кьаргышы джетиб, Бийнегер тюш-
ген тузакъдан, азаб чеге акъырын ёлюуден аны кьутхарыр
ючюн этилген дыгаласланы юсюнден айтылады (хоншу элледен
адамланы хыйлалыкълары, амаллары, кьарнашы Умарны сёз-
лери, иш этиб кьоркьутургъа кюрешгени). Алай а сынгар суй-
ген тиширыууну тилеги болады анга кюч берген, кьарыуун
джыйыб, къаядан секириб терк ёлюб кьалыргъа. Бийнегерни
секириб кетерге кылындан огьуна таукеллиги джетиб кьалма-
гъаны, ол ич кюрешиуде кесин хорлагъаны — была бары аны
сыфатын керти адам халгъа келтиредиле, аны энчи кылыгыын
кертилик халда ачыкълайдыла — ол, джигит туугъан, ёлюю-
не да джигитча тубейди.

Бу джигитге ушайды аны суйгени да — эм джууукъ, эм ба-
гъалы адамы. Суйгенине болушургъа ашыгыб келген тиши-
рыуну суратлай, джырда атлы бла тенгleshдиргенлери, аны тау-
кел, батыр, джансыз кылыгы болгъанын чертеди:

Атланды ол эки бутун ат этиб,
Кьутас чачын саулай юсюне джамчы этиб,
Джылай-джылай кёлек аллын тамчы этиб,
Эки кьолун бутларына къамчы этиб...

Бийнегерге буюруб айтхан монологу да аны деменгили ха-
лили инсан болгъанын бегитеди. Къайтарылыб-къайтарылыб
келген этим рифма (...сакълатмачы, инджитмечи, байлачы, быр-
гъачы, секирчи) аны бегиминде ишеклик кьалмагъанын
ачыкълайды. Алай а таукелликке чакъыргъан сёздеде «-чы»
кесекчик кызыны сёзлерине адетли ушакъ хал береди, буйрукъ-
чу сёзлеге джумушакълык ышан кьошады, ол себебден кем-
сиз суйген, джанына джагъылгъан джанны ёлюмге чакъы-
ра, кеси да аны бла бирге ёлюрге ант этген тиширыуну сёзлери
джюреки таралтхан тилекча эшитиледиле.

Бу тиширыуну сыфаты, «тиширыу эркишини къанатыды»
деген халкъ айтыудаца, кеси юсюнде халкъ тиширыуну юсюнде
эм асылгъа санагъан шартланы кёргюзеди. Джюрек сезимлери-
ни, ич дуниясыны хауасы аны суйгенине тыйыншлы демен-
гили негер этедиле. Бу затды аны адамлыгына бюсюреу эт-
дирген, анга джан бастыргъан.

Бийнегерни кьарнашы Умар, хоншу элледен таулула — ала
бары Бийнегерге джан аурутадыла, анга болушургъа кюреше-
диле. Аланы барын бирикдирген адамлыкъ сезимни бирчалы-
гъыды, ала кыйын тау табигъат бла кюрешиуде бирикген кол-
лективча суратланадыла.

Бек тунакы болса да ол сезим, былайда адамланы аладан онглу «огъарыгъы кючлеге» къаршчылыкъларыны ышаны танылады: аланы излемлери, сезим кючлери Аллахдан келген кючню хорлар хыйсаб табмайды, алай а адамла, джаныуарланы аллахыны къаргъышы толмасын деб, къолдан келгенни барын этедиле. Салпыланыб, джазыугъа бой салыб къоймайдыла. Кертиси бла да къаргъыш тубелек толмайды: Бийнегер терк ёлжумден ёледи, къаргъышда айтылгъанча, азаб чеге, акъырын, сыйсыз ёлжум табмайды.

Джигитлик-историялы джырлада неден да алгъа миллетни баш эркинлик ючюн кюрешгенини темасы ачыкъланады. Адам саны аз болса да, рахатлыкъны суйген халкъ таймаздан аны эркинлигине темирчилеб тургъанлагъа бой салыргъа суймейди. Ол халкъ ючюн джанларын артха салмай кюрешген джигит уланларына махтау салады, алай а, экинчи джаны бла, кесини азлыгъын, джакъсызлыгъын да ангылайды. Селеке-чам этген халда аны ючюн айтадыла: «Муратыбыз Минги-Таудан мийикди, къарыуубуз а чёб башын юзерге да джетмейди», — деб.

Кърымчы ханлагъа къаршчы кюрешни юсюнден бурунгу джырла («Ачей улу Ачезе») сакълангандыла, хоншу халкъланы, баш болуб кызылбеклени,²² чабыуул, тоноу этгенлерини, туугъан джуртну сакълаб джигитлик этгенлени юсюнден да кёб джыр барды. 1828 джыл Хасаукада орус патчакны Эммануэль генерал башчылыкъ этген аскерине къаршчы историялы сермешиу болгъанды. «Хасаука» бла «Умарны джыры» анга аталгъандыла.

«1828—1829 джыллада, орус-тюрк къазауатны кёзююнде, магъаналы стратегия пунктну — Къарачайны — къолгъа джыйыу бек керекли ишге бурулады. Ол себеден 1828 джыл октябрда орус аскерни башчылары таулагъа аскер иедиле».²³ Къарачайгъа элтген эки джол болгъанды: бири Къобан ёзен бла, Аман-Ныхытны юсю бла; экинчиси, тогъай айланыб, — кюн чыккыгъан джанындан. Чабыуул боллугъун билиб, къарачайлыла адам ётер джерлеге къарауулла саладыла. Алай а Эммануэль хыйдалыкъ этеди: Къобан ёзен бла генерал Андроповну башчылыгъы бла аскер иеди да, ол Ташкёпюрге джетгенин билиб, къарачайлыла, алданыб, башха джерледен алыб, адамланы Къобан ёзенни сакъларгъа саладыла. Олсагъатда Эммануэль кеси бла генерал-майор Турчанинов, бири Къабартыдан, бири Бургустандан чыгыб, гаша джолла бла Уллу Къарачайгъа келиб къаладыла. Алагъа джол усталыкъ этгенле Дудаланы Амантиш-бий бла къабарты полковник Атажукин

²² Кзылбекле деб абаза халкъладан бирине айтхандыла.

²³ «Народы Карачаево-Черкесии», Ставрополь, 1957, стр. 34.

боладыла. Алай бла октябрны 20-да Хасаукада болады кьа-
зауат.

«Хасаука» деген джыр джюреклени кьозгьагьан чакьы-
рыу монолог бла, кьуугьун бла, башланады. Ол халкьны баш
эркинлик ючюн бирден кьобаргьа, артха турмай сермеширге
чакьырады:

Кьычырады Дауле: «Ха-хай, кьуугьун!
Кьарачайны шохун, барын джуугьун
Чакьырыгьыз — бизге дженгил джетсинле:
Кьара кюнде бир болушлукь этсинле...

Тау асланла! Хазыр болуб чгьыгьыз —
Джау аскерни дженгил-дженгил джыгьыгьыз;
Ойнатыгьыз сампаллада кьолланы,
Кьаннга бояй Хасаукада джолланы!

Бу чакьырыугьа патчах бла аны эгетлерине — тау бийле-
ге — чамлануу бла ачууланууну танытхан сёзле чалышадыла:

Кьанлы патчах кёб артыкьлыкь этеди,
Марджа, джашла, патчах аскер джетеди!
Патчахлыкьды этибизден тоймагьан,
Тар ёзенде джашаргьа да кьоймагьан.

Джау киргенди — Хасаукагьа келгенди,
Таб джолланы Амантишден билгенди;
Чанка бийди бизни сатыб айланган,
Кьарачайны багьасындан тоймагьан...

Джырны экинчи кесеги Хасаукада сермешуу кьалай бар-
гьанын суратлайды, алайда гитче халкьчыкь кёб санлы аскер-
ге кьаллай кьаты кьаршчылыкь этгенин кёргюзеди.

Джыр халкьны джашауунда керти болгьан затланы, кьа-
зауат кьаллай халда баргьанын, джигитлени керти атларын
айтыб бегитеди. Кьарачай-малкьар эпика, лирика-эпика джыр-
ланы асламысында алай кесгин, ачыкь белгиленедиле история-
лы ышанла. Алайлыгьы уа басмасы болмагьан халкьны аууз
летописине бурады быллай джырланы. Генерал Эммануэль эл-
ни билдириулери, кьарачайлыланы тилек кьагьытлары, гене-
рал бла орус офицерлени аллында Кьрымшаухал улуну айт-
ханлары²⁴ — была бары документледе бегитилибдиле — джыр-
да айтылгьан затланы история кертиликлерине шагьатлыкь
этедиле.

²⁴ А. Н. Дьячков-Тарасов, *Заметки о Карачае и карачаев-
цах.*

Бу кѣзауатда эм джигитлени бири Умар да ёлгенди. «Хасаукада» аны аты сагъынылыб кѣалады, алай а, эшта, арта кѣурагъан болур халкъ, Умарны кесине энчи аталгъан джыр барды. Керти да батыр, джигит, кючлю адамны сѣфаты джырда кёлтюртюлюб бериледи, алай бла «Умарны джырында» биз керти пелиуанын тюрсюнюн кёребиз. Умарны кенг мангылайына алтмыш алты окъ тийсе да, аны джаны тулпар санладан кючден кетеди. Бу джыр, джигитге этилген кюу болуб кѣалмай, батырлыкъгъа, эрликге, халкъы ючюн джан берген джакъчыгъа этилген махтау джырды.

Фольклор адетге кёре, джигитни сѣфаты бла бирге аны кѣзауатчы атыны, суйген кѣатыныны, кѣара джамчыла кийиб аны кѣабырында «кѣан терлерин» сюртген нёгерлерини сѣфатлары суратланадыла. Бу джырыны юлгюсюнде кесгин адамны тюрсюню суратлау мадарла бла кенг магъана тартханы, кесгин история фактла, суратлаучу оюмла бла байыныб, эсде кѣалырча хал алгъанлары кёрюнедиле. Халкъны суратлау чыгъармачылыкъ сынамы бай болгъанын танытхан затлададыла была.

Халкъны историясы 1904—1905 джыллада болгъан орус-япон кѣзауатка аталгъан джырлада да суратланады. Алай а бу джырлада кѣзауат тюзлюк иш ючюн бардырылгъанча суратланмайды, адамла бошунагъа, халал иннет, хайырлы мурат болмагъанлай джан бергенча суратланады, ол сеbebден джырыны джигитлик, эпика макъамы джокъду. Была лирика джырлададыла, алада джуртдан айырылгъанларына кѣайгъырыу, джууукъларына, туугъан джерлерине тансыкълыкъ бла таралыуну ауазы эшитиледи.

Ой, яги сагъан
Мен кёк кёгюрчюн болгъаем
Кѣанатымы кѣагъыб,
Кёкге, мийикге учаргъа.

Термилеме, джашла,
Ой, энди ёлеме.
Кѣобанны сууундан
Джангыз стакан ичерге.²⁵

Джырда адамла, кеслери суймей тургъанлай барыб, узакъда, биреу джуртунда ёлорге нек керек болгъанларын ангыларгъа тырмашыу танылады. «Орус-тюрк кѣзауатны юсюнден джырда» (1877—1878) халкъ патчахлы администрацияны кѣуллукъчуларын терслей эсе кѣзауат джарсыу ючюн:

²⁵ «Эски кѣарачай джырла», 64 бет.

Уллу Къарачайда
Болур начальнике, сюдюле.
Джазыкъ джашланы
Ой, мыртазакъла²⁶ сюрдюле, —

деб, «Япон къазауатны аскерчилерини джырында» уа къазауатны социал сылтауларын ангылауда къарачайлыла джангы дараджагъа кёлтюрюледиле. Алайлыгъы, эшта, орус солдатла бла байламлы болгъанлары ючюн, революцияны аллы бла джюрюген оюмланы эшитгенлери ючюн болур.

Биз тебрedik Къарачайдан
Япон къазауатха сатылыб,
Япон къазауатында тебреди
Юсюбюзге къара тобла атылыб...
Биз миналмайбыз Порт-Артур таулагъа.
Башыбыз къалгъанды
Бу гяур Японда джаулагъа...
Къарачайны бийлери, байлары
Бизни къалай сатдыла...

Джырда алкъын революцион къаршчылыкъны иннети болмаса да, къан байланы излемин баджарыр ючюн тёлгюлгени айтылады.

Тамалгъа урунганланы байла бла бийлени унукъдурууларына къаршчы къорешгенлери салынган джырла Къарачайда айырыб белгили орун аладыла. Сатлыкъ тау бийлени селекели сыфатларына къаршчылыкъгъа халкъны насыбы ючюн къорешген джигитлени сыфатлары салынады.

Аллай джырлада бийлени, байланы, чиновниклени — кърал оноуда тургъан адамланы — джашауда керти да тюбеген зулмулукъларыны, залимликлерини юсюнден, алагъа къаршчы къорешген адамланы тюз атлары айтылады. Сёз ючюн, «Баракъ» деген джырда Къарт-Джурт элден Баракъ деб биреуленни Абук улу деген къабарты бийге къаршчы къорешгени айтылады. Беш джылны кесине ишлетиб туруб, хакъ телемегенлей, джарлыны къыстаб иеди бий. Анга дерт къайтарыр ючюн, Баракъ бийни джылкъысындан эки атны сюрюб кетеди. Кеси терс бола тургъанлай, патчахлы администрация бла тиллешиб, бий Баракъны Сибирге ашыртыб, анда чиритиб къояды.

Къарт-Джуртда Боташланы Юнусну джалчысы Джагъаланы Маилны юсюнден джыр да аллай терсликни юсюнденди: Маилны тогъуз башлы юйдегиси Къобан азыгъы болуб къалады Юнусну къутсузлугъу бла къызгъанчлыгъыны юсю бла.

²⁶ Мыртазакъла — сакълауулла.

Былай джырла урунганланы-джарлыланы законсузлукъ-дан, бай къауумла бла патчахлы администрацияны джанындан алагъа джетдирилген зорлукъну юсюнден айтадыла. Патчахлы джорукъ «тауланы къурч бугъоулагъа салыб къадайды». Джарлыла «патчахлыкъны залимлиги тауусулур кюнню», «законла, тюзлукъ сюд» келир заманны сакълайдыла. Халкъ джигитни, патчахлы администрация джоуб ийген Къанаматны («Къанаматны джыры»)²⁷ сёзлери джюрекни теренинден келген сёзледиле.

Ай, иги сагъан... джашар эди
Алгъын кибик къош болуб,
Дуния бизге бош болуб.
Ай, иги сагъан, бир дуня кёрюр эди
Патчах залимлигинден къутулуб...
Ай, иги сагъан, бир кёрюр эди бизге
Закон болуб, не да керти сюд болуб.

«Къанаматны джыры» эки вариантда джюрюйдю — къарачай бла малкъар вариантлада. Малкъар вариант джигитни лирика монологуну формасында айтылады: къалай эмда нек ёлгенини, аны сагъышларыны, къалай къыйналгъаныны юсюнденди, кеси да къарачай вариантны тюлендирилгенине ушайды. Эшта, кечирек этилген болур алай. Къарачай вариант терслиги болмагъан, алай а патчахлы администрацияны, аны джуд джумушчуларыны — элчи сатлыкъ старшинала бла къагъытчыларыны, — не сюйселе, аны этиучю къылыкларыны юсю бла ёлтюрюлюб кетген тюз адамгъа халкъ джылауча джырланады, кюуча.

Былайда да джырыны тамалы джашауда керти болгъан затды (джерлени, адамланы атлары алайлыгъына шагъатлыкъ этедиле). Законсузлукъгъа, сюдно терслигине халкъ къаршчылыкъны сезимин кючлю танытхан джыр алай кёб джылны унутулмай тургъаны да аны ючюндю. Джыр Къанамат кесини тюшюню юсюнден айтхан хапар бла башланады: ёллюгюн белгилеген тюш кёреди ол. Чыртда алай этерге тамал болмагъанлай, абрекни тутханча тутуб, Къанаматны тутмакъгъа саладыла. Джырыны сюжет ёзегин къурагъан Къанаматны джазыууду. Тутмакъдан къачыб, ол тенги бла бирге чегетледе бугъуна айланады. Артда, терслиги болмагъанын бегитирге ышаныб, ол элге къайтады, тилек къагъыт джаздырыб, ишине къаратыб, тюзлюгюн ачыкълар ючюн. Алай а, нохта бау алыргъа къызыныб, ол ышанган адам аны сатыб, ёлтюртюр къояды.

Джырда Къанаматны, Къасботну, Хубий улуну, Гюлю улу-

²⁷ «Эски къарачай джырла», 59, 60 бетле.

ну сёлешгенлери, монологлары аралашыб, чалышыныб келедиле, алайлыгъы хапарлаугъа драмалы хал къошады.

Сюжет джигитге махтау берген, аны мурдарларын къаргъагъан, халкъ бушууну ачыкълагъан лирика монолог бла — сарын бла джасалыб келеди. Адетли сарын ауаз эшитиледи:

Дунияда сенден джарлы ким болур?
Эгечинг джокъ кёзлеринги джумаргъа,
Ананг джокъду ёлюгюнге джыларгъа,
Атанг джокъду ысхатынгы къуаргъа.

Къысха сёзлюдю джыр; сюжет ачыкълаучу туракълау болмагъанлай барады; суратлау мадарланы бютеу бары уятларын, намысларын сатхан унукъдуруучула бла сатлыкълагъа халкъны кемсиз, кечимсиз джаулугъуна шагъатлыкъ этеди («Къыз-теке» Гюлю улу «гинджича джасаныбды», «тюлкюча кукаланады»; «Къочхар улу, Къанаматны ёлтюрюб, чын, саугъа, тёлеу алгъанды, къан ичгени ючюн медалла тагъады»; «Итлик иш» этгендиле ала; старшинагъа, «сойгъан кийигингден (Къанаматдан) белбаулукъ тери» ал, дейдиле).

Алкъын мында социал къорешге чакъыргъан иннет джокъду, оноуну къолда тутханланы осал къылыкъларына, дерт джетдириулерине гурушха этиледи, айыб салынады:

Тау бийле, байла сау болуб,
Джарлылагъа тюзлюк, къууанч, насыб джокъду бир джерде.

Алай болса да халкъ тюзлюк келирине, ол эркинлик, насыб табарына ийнамын тас этмейди. «Хан джарлы болгъан кюн да келир», — дейди халкъ айтыу. Миллет, социал азатлыкъ ючюн къорешген халкъ джигитни юлгюсюн биз «Къара-Мусса»²⁸ деген джырда кёребиз. Бу джырны тамалына керти зат салынганды — къабартылы бий Хадагъожокъ улу кюеуню юйюнде джангы келинчикге артыкълыкъ этерге умут этгенди. Аллай зат тюбеген төреси да болгъанды бир-бирде; къабарты бийле «биринчи кечеге» феодал эркинликни къарачайны ортасында да сингдирирге къорешгендиле; алай а мында аллай адет болмагъанды, адебсизликге, сыныкълыкъгъа саналгъанды ол. Онбеш джылгъа келген Къара-Мусса бийни ёлтюреди, быллай бедиге тезгенден эсе ёлюб кетгенни игиге санайды ол.

Композиция къурамы бла эки кесекге бёлунеди джыр. Биринчи кесегинде эм асылсыз феодал адетлени бири бла — «биринчи кечеге» эркинлик бла байламлы драмалы эпизод хапарланады. Былайда керти адам атла сагъыныладыла (Хадагъожокъ улу Къасай — къабартылы бий; Оракъчылары бла Кече-

²⁸ Эски къарачай джырла, 53—56 б.

рукълары — къарачай тукъум башчыла), къабарты бийле бла къарачай бийлени, тюз халкъны арасында джюрюген белгили эмда адетли затла кёржюледиле.

Иш тохтаусуз, дженгил джюрюшлю барады, баш компонентле бары ачыкъ кёрюнедиле — кириш бёлюм, ишни башланнганы, аны баш дараджагъа джетгени, чыгъарманы тамамлау кесеги. Сюжетни баш кесеклери болгъан затны магъанасын миллет эмда социал унукъдурууну бютеу халисин айгъакълагъан дараджагъа чыгъаргъан тизгинле бла тамамланадыла.

Кириш бёлюм (экспозиция) бек къыскады, кертисинде ол башлам элементледен къуралады:

Оракъчылагъа къабарты бийле келдиле
Кечерукъланы акъ келинни кёрдюле.
Хадагъожокъланы чолакъ Къасай айтханды:
«Манга эрлей теше-меше орунла этигиз,
Келин бла къаллыкъма — киши къалмай кетигиз!»

Ол быллай тизгинле бла тамамланады:

Къабарты бийле Къарачайгъа келселе,
Аны билген келинле башларын суугъа ата элле.

Конфликт ёседи, кюеу бла аны къарнашы Къара-Муссаны Къасай бла сёлешгенлеринде ачыкъланады ол. Къара-Мусса Хадагъожокъ улуну ёлтюрнгенини юсюнден хапар айтхан тизгинледе сюжетни ёсюмю кульминациягъа джетеди. Тамамлау кесеги — Къара-Муссаны къачханы — джашауда керти болгъан затды. Тамамлау назмула чыгъым оюм бла бошаладыла:

Джюйюсханла, къалгъан къабарты бийле
Къарачайгъа бир да тынчлыкъ бермейле.

Мында, джырны биринчи кесегинде, къаршчылыкъ кесгин кёрюнюбдю, къысха эмда тамамлы суратланадыла сыфатла: бир джанындан — Къасай бла аны джумушчулары, экинчи джанындан — къарнашла Кечерукълары эмда келинчик.

Хадагъожокъланы Къасай бийни сатиралы (селекели) сыфаты айырылыб башха тюрлю суратланады. Аны тюрсюню керти джашауда болгъан инсанны белгилерин танытады — «бармакъсыз», «улуу санлы», «чал» Къасай. Бу адамны халисин ачыкълагъан ышанла былайдыла: онглу тукъумдан болгъанына махтануу, къатылыкъ, законсуз ипле этгени ючюн джууабха тартылмазлыгына базынуу. Аны туура сёзю ачыкълаб турады бу ышанланы, буйрукъ халда сёлешеди ол кеси да («...эрлей теше-меше орунла этигиз,.. киши къалмай кетигиз!»).

Сатиралы багъа бериуню бютюнлюгюн Къасайны «чал къа-

бан» бла тенгleshдириу тамамлайды. Бу тенгleshдириуню джырны баш герою Къара-Мусса табады.

Къасайны халисини аманлыкъын халкъны андан къркъгъаны, тегерегиндеги адамла аны кърюб болмагъанлары артыкъ да бек танытадыла.

Къасайгъа кършчы тургъанла кюеу джаш бла келин, Къара-Муссадыла. Келинни сыфаты адетли джорукъда суратланады («акъ келин» — кърачай-малкър халкъ поэзияда кыыз келинни тюрсюнюн ачыкълаучу эпитетди ол. Былай алыб кърарагъаннга, ол биреуге аш болгъан инсанды, алай а ол ичинден артыкълыкъгъа бой салмайды, кършчылыкъ этеди зорлукъгъа. Джырда бош айтылмайдыла быллай сёзле:

Кърачайгъа кърбарты бийле келселе,

Аны билген келинле башларын суугъа ата элле.

Халисини бир-бир шартлары бла кюеу джаш келинни сыфатына джууукъду, ол, Къасайны кърюб болмаса да («ачюдан тиш билей» турса да), артыкълыкъны болдурмаз ючюн, тэлеу бериб, тилеб башын бийден алыргъа излейди.

Кюеуде сабырлыкъ, оюмлulukъ чертиле эсе, Къара-Муссаны халисинде уа кечимсизлик, батырлыкъ, таукеллик, хатерсизлик танылады. Джырда Къара-Муссагъа аны тенгли джашчыкъланы юсюнде болмагъан хыйсаб бериледи, сёз ючюн, адамланы халилерине тюп-тюз багъа бере билиу (Къасайгъа кърюб болмау бла хыликкеллик чамдан толу багъа аны ауузу бла бериледи).

Къара-Муссаны сыфатын аны этген иши бла драмалы диалоглары ачыкълайдыла. Къасай бла сёлешген сёзю дерт къайтаруугъа хазырланган ышанча танылады, бийни ёлтюргенден сора аны джумушчулары бла къалай сёлешгени уа аны джорегинде чыртда не сокъраныу, не этген иши ючюн анга джетерик азабдан къркъгъан сезим болмагъанын чертеди. Биринчи, экинчи диалогда да джюрек сезимлени кёлтюрюлгенлери танылады:

Ингирликде босагъадан ала тауукъ кычырды.

— Ингирликде нек кычырды? — деб джюйюскан

Мусса деген джигит джашчыкъгъа соргъанды.

Къара-Мусса анга алай джууаб бергенди:

«Джюйюскан, уллу кърбан ёллюк болса,

Ала тауукъ ингирде алай кычырады».

«Кет, джашауунг кърурукъ, кърбанмы барды

Мында ёлюрge!» — деб, Къасай аны кыдыжырады.

«Барды-барды, тейри, мында бир мазаллы чал кърбан,

Ол кърбаннга тийге эди, ёлтюрюрча бир табан!»

Неда:

Къара къаргъала эртденликде ат илкичге къоналла,
Джойюсханны шапалары Къара-Муссагъа соралла:
— Ат илкичге нек къоналла къаргъала?
Къара-Мусса алагъа джууаб этгенди:
— Уллу къабанны мыллыгы тюшер болса,
Ат илкичге алай къоналла къаргъала,
Алай ышанны белгисидиле ма ала.
Уугъа чыгъыб, бюгече мен марай кетиб,
Бир уллу къабанны сойгъанма.
Аны харам мыллыгын ёлген джеринде къойгъанма.

Къара-Муссаны дерт алыуу тюзлюкю иш болгъаныны ин-
нети джырны эки кесегини да ичи бла озады, алайлыгъы уа
иннет-тема бирликни береди джыргъа.

Джырны экинчи кесеги социал кюрешни темасын андан
ары элте, Къара-Муссаны психология джаны бла суратлауу
терен этеди. Къаршчылыкъ джангыдан кючейеди. Къабартыны
онглу къаууму, патчахлы администрация, генералла, аскерле,
тюремеле, Сибирде каторга — была бары Хадагъожокъ улу джан-
лыдыла. Джауланы энчи сыфатлары Къара-Муссаны ангысында
мутхуз болуб къаладыла, джигитни сезимлеринде аланы орну-
на законланы, бютеу патчахлы Эрсейде джашау къуралышны
терсликлери келедиле.

Быллай джырланы къауумунда джашауда тюбеген тер-
ликлеге къаршчылыкъ, ол муратха тырмашуу айырылыб бу
джырда кесгин чертиледди; бу джырда бютеу миллет эмда со-
циал унугъуугъа къаршчылыкъны ауазы таукел эшитиледи, со-
циал джашаугъа кенг багъа берирге, болумну керти халын кёр-
гюзюрге тырмашуу кючлю болады.

Къачхандан сора Къара-Муссаны къалай инджилиб айлан-
нганыны юсюнден айта, джыр Къара-Муссаны ангысы джа-
рыкъ, тин хауасы кючлю болгъанын сездиреди.

Джигитни сыфаты ичинден ачыкълана барады. Автор бы-
лай сырлайды: «Къара-Муссаны къара темирден кючлю джаны
барды. Окъ тешмез къылыч саны аны барды». Къара-Муссаны
этген атламлары, аны кеси этген сагъышла бу багъаны тюзлю-
гюн бегитедиле, айтылгъан магъанагъа кесгинлик береди.
Джашауда тюбеген терсликлени мардасын не къадар ачыкъ кё-
ре барса, ол къадар толу ангылай барады кесини кюрешге бер-
ген джашаууну магъанасын: Къара-Мусса кесин халкъыны
намысы ючюн кюрешген адамгъа санайды.

Аны тамамлау монологунда миллети ючюн уллу кёллюлю-
гю, джуртуна-халкъына таза скоймеклиги, ала ючюн кюрешир-
ге хазыр болгъаны ачыкъ эшитиледи:

Мен таулу къатындан туугъан бир таулу джаш,
Сен да, менича эсенг, бир джагъалаш.
Мен сени тюрмелеринги ойгъанма,
Бир бий бла юч инаралны сойгъанма,
Ма Къара-Мусса деген Къарачайлы менме —
Сени аллынга къоркъмай-юркмей келгенме.

Къара-Муссаны кенг монологлары, тюз сёлешюу ауазны мардасындан чыгъыб, мийик кёлтюрюлюб айтыладыла. Этим рифмаланы асламлыгъы, магъана эмда ритмика басымланы тизгинни аягъына тюшгенлери джигитни эркишилик халисин, аны айтхан сёзюню таукеллигин айырыб чертерге болушады.

Джырны бу кесеги башхаларындан эсе лирикалыды. Назму белгили мардада драмалыды, тюз сёлешюуню ауаз эмда стиль джаны бла байлыгъын кёртюзеди. Авторну тауушу кенг тегюлмейди: тыш къарамы бла джырчы айырыб кишиге джан басмагъанча керюнеди, алай а джигитлени халилерин-тюрсюнлерин суратлагъан заманда, суратларгъа къаллай ишлени айырыб алгъанында аны джюреги кимге тартханы танылыб турады.

Къарачай-малкъар джигитлик джырны жанры лириканы, эпос бла драманы элементлерин кеси юсюнде бирикдирирге ёчдю. Эндиги заманлада да аллай джырла эркишилени эжиую бла бирге айтыладыла. Джырланыуда бир-бир драма оюнну ышанлары эсленедиле (бетин тюрлендириб, къашын-башын, кёзюн, ауузун ойнатыб, тюрлю-тюрлю белги бере, бир-бирде уа тепсеб джырланадыла).

Халкъ джашауну тюрлю-тюрлю ышанларын суратлайдыла турмуш джырла. «Акъбийче бла Рамазан», «Акъ Батай» дагъыда аныча джырлада юдегиге, суймекликге, адамланы бир-бирлери бла келишиб джашагъанларына халкъ къаллай кёзден къарагъаны айтылады. «Ариу Мёлекни джыры» (неда «Акъбийче бла Рамазан») деген лирика айтыуда тукъум айыргы суймекликни насыбсыз этгенини макъамы эшитиледи. Джырны «сыйлы» тукъумдан къыз джырлайды: ол, эски адетлени сан этмей, «сыйсыз» тукъумдан джашха барады эрге. Джырда къызны джууукълары анга салгъан азабны юсюнден айтылады, суйгенинден зорлукъ бла айырыб, аны ёлюм иеси этгенлени къаргъайды къыз:

Андан келе, мурдар къан ичген,
Бёлек атлыгъа ал болуб,
Мындан къайтхаенг сен кёсёу болуб,
Миннген атынга сал болуб.

Джырны героинясы кючлю, таукел, кеси сайлагъан джолдан тайышмагъан тутхучлу халиси болгъан къызды, зорлукъ»

гъа бой салгъандан эсе, ол ёлюб кетерге хазырды. Джууукълары аны санларына сынатхан инджиуно юсюнден тарыгъыу джырда аслам орун алады. Аны бу азабны кёлтюрюрге кюч табханы бёгек кёллю болгъаны бла сюймеклик сезимлерини кючлююгюн айырыб энтда бир чертеди. Къызны не аз да терслиги болмагъанына ийнаныуу халкъны джан ауругууна таянады.

Быллай сюймеклик джырла бла бирге, эшта, аланы тамалы да керти факт болур, алай а сюжетлери биринчи къауумча тамамлы джарашмагъан башха тюрлю джырла да бардыла (сёз ючюн, «Акъ Батай»): сюймекликлерин бир-бирине билдирген джырла («Акътамакъ», «Айджаякъ»), джууабсыз сюймеклик ючюн тарыгъыу джырла («Ташла джылайдыла», «Сен салам бермей киресе»). Бу джырлада баш орун сюйген адамларыны сыфатын суратлау бла анга джюрек сезимлери къалай тартханын хапарлаугъа бериледи.

Орус частушкалагъа ушаш джырла да тюбейдиле: ала бир-бирине тагъылгъан тёрттизгинледен къураладыла («Сюймекликни джыры»).

Тёрттизгинле параллелизм джорукъда къуралгъанлары да тюбейди. Быллай джырлада табигъат болумла бла тенгleshдирилген адам сезимледе байламлыкъ джюкъду неда хазна танылмайды. Сёз ючюн:

Агъачлада талала —
Чалкъы бла чалалла.
Къызла джашланы сюйселе,
Анала джукълаб къалалла.

Суу бойнунда акъ бабуш
Сууда болады джатыуу,
Дунияны, керти айтсакъ,
Сюймекликдеди татыуу.

Юй аллында суу барады,
Хунагъа ура кёмюгю,
Былай термиле тургъандан эсе
Ёлюб кетген кёб иги.

Аргъы тау да бери ауса,
Берги тау да ары ауса,
Мени сенден айырмаз,
Тёрт дунягъа къан джауса.

Ритм джаны бла бу джырла энчи шартлыдыла, алай а, историялы-джигитлик джырлача болмай, была бир-бирине

ушайдыла. Къысха тизгинли, къысха сёзлю, этим рифмалы джырладыла ала. Аллай төрттизгинлеге ийнарла дейдиле.

Кёб тюбеучю джырланы бир къауумуна кюуле дейдиле. Ала ийнарлагъа ушамайдыла. Кюуледе суймеклик тийиб инджилгенни, тансыкълыкъ бла кюсеуню эмда ёлген адамгъа къыйналыгуну, джылауну юсюнден айтылады.

Бу лирика джырла суймекликге кертиликни, джюрек сезимлени теренликлерини эмда не тюрлю да артыкълыкъгъа къаршчылыкъны юсюндендиле.

* * *

Алай бла къарачай фольклор кесини кёб тюрлю жанрлары бла халкъны джашауунда эм шартлы хыйсабланы кёргюзеди.

Къарачайлыла бла малкъарлыла бурунладан бери учу-лукъ бла, малчылыкъ бла кюрешиб келгендиле: «Малчылыкъ къарачайлыланы заманлары къалай юлешиннгенин да белги-легенди, аны излемлерин да къысымлагъанды, тюрлю-тюрлю къол усталыкъланы ёсюмюне тыйгъыч да болгъанды, алай а аны бла биргелей аланы табигъатха джууукълашдыргъанды, халал-ачыкъ кёллю этиб, не тюрлю джангылыкъны да тынч алыргъа хыйсаб бергенди...»²⁹.

«Къарачай — Минги-Тауну этегинде джашагъан, киши бла къаджаулашмагъан, сёзюне кертилиги бла, ариулугъу эмда джигитлиги бла башхаладан айырма халкъды», — деб окъуйбуз биз Л. Н. Толстойну дневнигинде³⁰.

Рахатлыкъ джашаугъа тырмашыу, джумушакълыкъ, адамгъа суймеклик — къарачайлыланы халилерини бу шартлары аланы аууз творчестволарында да танылады.

Халкъ къыйын табигъат болумлада джашаб, таймаздан кесини эркилиги ючюн, тышхы джауладан къорууланыр ючюн кюрешиб тургъаны себебли, ёхтемликни, баш эркинликни, джигитликни багъалатхан миллет хали къуралгъанды. Ол зат аууз халкъ чыгъармачылыкъгъа да терен синггенди. Халкъны аууз поэзиясында, башында чертилгенча, унукъдурууну не тюрлюсюне да — социал, миллет, тин джаны бла да — къаршчылыкъны иннети кенг эмда ариу суратланады.

География болумну сылтауу бла XIX ёмюрге дери къарачай халкъны тышхы дуня бла хазна байламы болмагъанды. Уллу юйюрледе джашауну къаты бегиген джорукълары халкъ-

²⁹ А. Н. Дьячков-Тарасов, *Заметки о Карачае и карачаевцах.*

³⁰ Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений, юбилейное изд., т. 46, М.

ны суратлау оюмуна да танылыб тургъан тамгъа салгъанды: аны белгилерин поэзия чыгъармачылыкъда кёребиз — керти болгъан затланы-ишлени бир халгъа тартыу, халланы, болумланы къайтмазлыкъ ышанларын-шартларын сакъларгъа тырмашыу, сезимлени-тенгледиреулени тизимин адетли чекледе тохтатыу. Ол себебденди фольклорда эпика башлам бла реалист (кертилик) макъамны аслам тюбегени. Алайлыгъы уа къарачайлыла бла малкъарлыланы аууз творчестволарына ол халкъланы бурун заманларындан, адетлеринден, ёмюрле узатгына къуралыб бегиген миллет халилеринден хапар берген билим кёзлеугеча къараргъа хыйсаб береди.

Дагъыда бир затны чертерге керекди: атауул (патриархал) къуралыш джамагъатны арасында адамланы белгили халда джарашдырылгъан ариу сёзлю ушакъгъа, башхаланы аллына чыгъыб сёлеширге юретгенди. «Къарачайлыланы арасында сейир чемерлик бла узун, терен магъаналы, сёзлени таб джарашдырыб селеше билген, оюмларын бир-бири бла ариу байлаб, ийнамлы айта билген адам кёбдю». Бу сёзлени Алийланы У. Дж. кеси кёрюб сынагъан юлгюле бла башха джолоучула эслеб джазгъан басма шагъатлыкълагъа таяныб айтханды. Къарачай-малкъар фольклор чыгъармаланы бир къауум башха тюрлю суратлау мадарларын да ачыкъларгъа-ангыларгъа болушады башында айтылгъан: хапарлауну къысха, кесгин болууу бла сёзлени таб-тынч тагъылыуларын. Фольклорну чыгъармаларыны асламысында къаршчылыкъ, тиклик, ишлени чалышыныу халлары терк барыб, диалог, монолог къошулуб драмалыкъ халны къураутгъа тырмашыу танылады.

Аууз халкъ творчествону байлыгъы къарачайлыла бла малкъарлыланы кёб тёлюлерине акъыл, адеб, намыс, эстетика иннетле берген чомарт кёзлеу болгъанлай тургъанды. Джазма литература джаратылыргъа социал-политика болум къуралгъанында, фольклор анга хайырлы тамал болгъанды, иннет, адет, макъам, сюжет дегенча, суратлау амалла дегенча затла бла байындыргъанды. Хапар, таурух айтыуда къысха, чемер суратлаб хапарлауну усталыгъы литературада проза жанрланы джаратылыуларына себеб болгъанды. Къарачай литература джангы къурала айланган сагъатда фольклор адетлеге таяныу учхара болгъан эсе да (адетли темаланы, жанрланы юлгюле тюзюнлей тугуу) энди, литература керти ёсюм табхандан сора, фольклор байлыкъ терен айырылады, аны оюм бла, усталыкъ бла хайырландырадыла.

20—30-ЧУ ДЖЫЛЛАНЫ ЛИТЕРАТУРАСЫ

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЖАРАТЫЛГЪАНЫ

Къарачай литература керти ол магъанада Октябрь социалист революция ачхан джолда болдурулгъан уллу социал тюрлениулни тамалында Кавказда Совет власть орналгъандан со-ра джаратылгъанды.

1918 джыл январны 12 (25)-де Советлени III-чю Бютеуросия съездинде алынган декларацияда — «Урунган эмда унукъдурулгъан халкъны декларациясында» — былай деб джазылгъанды: «Совет Россия Республика эркин миллетлени эркин бирлешлигини тамалында Совет миллет республикаланы федерациясыча къуралады»¹.

Север Кавказда миллет-кърал къуралышыу Тау Автоном Совет Социалист Республиканы къурауну юсюнден ВЦИК 1921 джыл январны 20-да алгъан декретни тамалында башланады.

Коммунист партияны 1921 джыл джыйылгъан X-чу съезди къралда миллет политиканы борчларын белгилейди: «...партияны борчу уллу орус халкъдан башха халкъланы урунганларына озуб алгъа кетген ара Россияны джетерге болушуууду; алагъа бу затлада болушургъа: а) кеслеринде совет къраллыкъны аланы халкъларыны миллет-турмуш болумларына келишген формаларын ёсдюрюуде эмда бегитиуде; б) кеслеринде аланы ана тиллеринде ишлеген, джергили халкъланы турмушларын, психологияларын билген адамладан къуралгъан сюдно, администрацияны, мюлк, власть органланы ёсдюрюуде эмда бегитиуде; в) кеслерини ана тиллеринде басманы, школну, театрын, клуб ишни эмда бютеу культура-джарыкълыкъ ишлени ёсдюрюуде; г) ана тиллеринде бютеу билим берген, аны кибик усталыкъ-техника билим берген курсла бла школаны кенг къурамын салыуда эмда ёсдюрюуде...»².

¹ «Декреты Советской власти», I т., М., 1957, 341 б.

² «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», (К. I, М., 1953, 559 б.)

Тау республикадан чыгыб, миллет автоном областла кьуралгъанларында, ол санда Къарачай-Черкес автоном область да, бу борчланы баджаруу Кавказны кёб тилли халкъларыны арасында аланы миллет-кьрал кьуралышыулары ёсген бла бирге барыб тургъанды.

X-чу съездни резолюциясында миллет ишни юсюнден дагыда быллай мурат белгиленеди: совет миллет политиканы борчу алгъын унукьдурулуб тургъан халкълагъа кеслерини культураларын, школларын, дагыда башха культура учреждениелерин кеслерини ана тиллеринде ёсдюрюрге кьуру эркинлик бла мадар бериб кьуюуда тюдю, аны бла бирге орус пролетариат политика, экономика эмда культура джаны бла миллет кыйырглагъа болушлукъ берирге керекди. Ол муратда ВЦИК-ни 1924 джыл июлну 7-де алгъан декрети бла Тау АССР чачылыб, Север Кавказны башха автоном областларыча, Къарачай-Черкесия да Север-Кавказ крайны кьурамына киреди. Миллет областланы бу халда бирикдириу халкъланы барыны кьарыуларын аланы экономикалары бла культураларын дже-тишимли ёсдюрюрге бирден салыргъа мадар береди.

Дондагы Ростов Север-Кавказ крайны администрация, политика эмда мюлк аралыгына бурулады. Тау халкъланы интеллигенциясыны эм асыулу кючлери бери джыйыладыла, алайлыгы уа культура кьуралышны крайда миллет областланы барына керекли ишлерин баджарыргъа онг береди.

Тау халкъланы культура ёсюмлерине таймаздан себеб болуб турур ючюн Север-Кавказ крайисполкомну 1926 джыл апрелни 7-де алынган бегими бла Крайнацсовет (край миллет Совет) кьуралады, культура, окъуу, джазма, тил, миллет басма джаны бла керекли бегимлени проектлерин хазырлаб бегитирге крайисполкомгъа теджеу аны эркинлигинде болады.

1926 джыл майда Дондагы Ростовда Север-Кавказ край миллет басма (Крайнациздат) кьуралады, ол СССР-ни халкъларыны Ара басмасыны (Центриздатны) бёлюмюне тергеледи. Край миллет басманы борчларыны бири автоном областланы окъуу-педагогика, джамагъат-политика эмда ана тилдеде башха литература бла баджаруу болады.

Центриздат бла Крайнациздат ана тилде биринчи окъуу китабла бла кьарачай авторланы чыгъармаларыны биринчи джыйым китабларын басмалаб чыгъаргъандыла³.

³ Алийланы Умар, *Джангы кьарачай элиблер*, М., 1924;

Джазгъан Къаракотланы Исса, *Джангы шигирле (кьарачай бла малкьар тилде)*, М., 1924; Биджиланы Асхат, *Билим*. Вир бачхычлы школаны 2-чи джылларына дерс китабы, М., 1926; Ергенланы Азрет, *Джангы джырла*, Дондагы Ростов, 1927; Биджиланы Асхат, *Билим*. Вир бачхычлы школаны 1-чи джылларына дерс китабы, Москва-Дондагы Ростов, 1928.

1927 джыл февралда Дондагъы Ростовда Тау илму-излем институт ачылгъанды. Крайда тау халкъланы этнографиялары, историялары, культураларын, тиллери бла аууз творчестволарын тинтиу джаны бла ол магъаналы ишле бадыргъанды, миллет джазманы джарашдырыргъа болушханды.

Тау илму-излем институт бла бирге Краеведениени Тау институту къралады. Владикавказда Тау музей бла Дондагъы музейни бир бёлеги ол институтха киредиле. Наркомпрос ол учреждениеге Эрмитаждан (республиканы музей фондундан) Север Кавказны таулуларыны джашауларындан, турмушларындан эмда историяларындан хапар айтхан багъалы экспонатла бериледиле. Музейге дагъыда Шервашидзе⁴ кавказ халкъланы историясындан хапар берген, талай минг тому болгъан багъалы библиотекасы бериледи.

Бу учреждениелени коллективлери джазгъан ишледе турмушну, тилни, историяны, таулулары аууз творчестволарыны, аланы экономика эмда культура ёсюмлерини юсюнден, совет заманда болдурулгъан джетишимле бла бу санагъатда кёзюлю борчланы юсюнден айтылады.

Дондагъы Ростовда 1928 джыл октябрны 6-дан орус тилде политика-экономика, литература-публицистика эмда история-краеведение журнал — «Революция и горец» чыгъыб башлайды. Хар айда бир кере чыккыгъан журнал Север-Кавказ край миллет Совет бла Тау илму-излем институтну органы болады.

Миллет Советге, Тау илму-излем институтха, «Революция и горец» журналгъа кърулукъчулары хар миллетни келечилеринден алыб, алагъа Кавказны юсюнден уллу билими болгъан алимле (профессорла Б. М. Городецкий, М. В. Беляев дагъыда башхала) болушуб ишлегенлери культура къруралышда артха салынмазлыкъ кёб ишни джетишимли баджарыргъа хыйсаб береди. Илму-излем ишле бла басма крайны аралыгъында орналгъанлары культура къруралышны ол замандагъы болумунда амалсыз керекли зат эди: миллет кърыйырада билимли-окъуулу устала джетишмей эдиле, аз эдиле. 30-чу джыллада бу иш автоном областла бла республикалагъа кёчеди. Анда бу кёзюуге миллет кадрла ёсюб джетген эдиле.

Миллет политиканы джетишимли бардырылгъанына Октябрь революцияны онджыллыгъына Север Кавказда болдурулгъан ишле шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн, 1914-чю джыл Север Кавказда таулулары сабийлерине саулай да орус тилде окъутхан 89 школ болгъан эсе (алада 6 минг чакълы сабий окъугъанды), 1927 джыл орус эмда ана тиллеринде окъутхан

⁴ Къара: Алийланы У. Дж., *Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае*, Ростов-на-Дону, 1926, 44 б.

школланы саны 593, сохталаны саны уа 38 минг болгъанды. Таулу джаш тѣлю Дондагъы Ростовну, Краснодарны, Орджоникидзеги, Симферопольну, Ленинградны, Москваны, башха шахарланы санагъат усталыкъ берген орта, баш окъуу завѣдениелеринде окъуйду. Къарачай литераторланы бир къаууму Москвада Востокну урунганларыны коммунист университетинде, Дондагъы Ростовда Север-Кавказ университетде окъуб билим аладыла.

1928 джыл латин графиканы тамалында джангы алфавит алыннганы культура къурулушну ёсюмуне уллу джарагъанды. Араб джазма тау халкъланы тиллеринде фонетика башхалыкъланы кесгин белгилерге хыйсаб бермей эди, къарангылыкъдан чыгъаргъа тыйгъыч бола эди. Джангы алфавит ана тилдеде окъуу бла басма ишни айнытыугъа себеб болады. 1920 джыл Север Кавказны халкъларыны тилинде къуру 2 китаб басмаланнган эсе (тегей тилде) 10 басма бетде, 1928 джыл 88 китаб чыкыгъанды (чечен, ингуш, къарачай-малкъар, адыг тилдеде). 1922 джыл Север Кавказда миллет тилде джангыз бир къабарты газет чыкыгъан эсе, 1928 джыл таулуланы барыны тилинде да чыгъадыла газетле.

Автономияны ёсюмю, Къарачай-Черкесияны кесинде миллет-культура къуралыш къазауатны аллы джыллада эки этапдан ётгенди: биринчи кёзюу 1922 джыл январда Къарачай Тау республикадан айырылыб, Къарачай-Черкес автоном область къуралгъанындан башланады; экинчи — 1926 джыл ноябрда бу автономия Къарачай автоном область бла (аралыгъы Микоян-Шахар — бусагъатдагъы Карачаевск) Черкес миллет округта бѣлунгенлеринден башланады. Черкес миллет округ артда Черкес автоном областха бурулады.

1930-чу джылгъа Къарачайда школда окъур джыллары джетген сабийлени бары ал билим бериучю окъуугъа тартыладыла, джылы джетген адамланы арасында къара танымагъан къалмайды. Эркишиле, тиширыула да ликбезледе (къарангылыкъдан чыгъарыучу школада, кружоклада) окъуйдула. Къарачайда джарыкълыкъ иш бардыргъан биринчи совет къуллукъчуланы 1923 джыл Баталпашинск шахарда (Бусагъатдагъы Черкесск) ачылгъан педагогика техникум хазырлайды. Артда къарачай устаз кадрланы Микоян-Шахарда ачылгъан педагогика техникум, педабфак, устазлыкъ институт хазырлайдыла. 1940 джыл ол институтну бошагъан биринчи къауум чыгъады. Артда устаз институт педагогика институтха бурулады. Айтылгъанладан сора да Микоян-Шахарда зооветтехникум, фельдшер-акушер эмда эл мюлк школа, фабрика-завод усталыкълагъа юретген школ ачыладыла.

1923 джыл къуралгъан Къарачай область басма ана тил-

Кърымшаухалланы Ислам, поэт, художник
(1864—1910)

де китаб фонд къурауда магъаналы иш бардырады. 30-чу джылланы арасында къарачай фольклорну, историяны, этнографияны, джазманы проблемаларын тинтер ючюн илму-излеу аралыкъ къуаргъа кереклиси ачыкъланады, алай бла 1935 джыл Микоян-Шахарда Къарачай илму-излем институт ачылады⁵.

Урунганланы джангы культурагъа къошууда ана тилни джорукъларын джарашдырыу бла ана тилде джазма къурау-ну магъанасы бек уллу болады. Миллет культура бла литература-ны ёсдюрюуде аланы баш магъаналы орун алгъанларыны юсюнден 1925 джыл Дондагъы Ростовда Север Кавказда культура бла джарыкълыкъны хакъындан джыйылгъан конференцияда айтылады⁶.

Къарачайлыла ислам динни тутхандыла, ол себебден ала-гъа араб джазма белгили болгъанды. Алай а бу джазманы билгенле асламысына дин къуллукъчула болгъандыла. Рево-

⁵ М. М. Сакиев, 25 лет Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института, «Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института» (филол. серия), Черкесск, 1959, III чыкъ., 174 бет.

⁶ Къара: У. Д. Алиев, Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае, 112 б.

Биджиланы Асхат
(1900—1958)

люциягъа дери къарачай интеллигенцияны бир къаууму, орус культурагъа тартханла, ана тилде джангы джазма къурагъа кюрешедиле. Сёз ючюн, эл школну устазы Хубийланы Иммолат орус алфавитни тамалында джангы джазма къурайды, алай а аны мураты толмай къалады⁷. Аны бла бир кёзюуде тегей литератураны тамалын салгъан Коста Хетагуров бла орус художникни-передвижникни Ярошенкону шоху, поэзия бла сурат салыуда, орус тилден къарачай тилге кёчюрюуде фахмусу болгъанын танытхан Ислам Тебердичи⁸ (Кърымшаухал улу) латин джазманы тамалында харифле джарашдырады.

Къарачай алфавитни джарашдырыу джанындан устазла Биджиланы Тохтар, Акъбайланы Исмаил башха-башха кюрешедиле. Исмаил а 1916 джыл Тифлисте араб джазманы тамалында букварь басмалаб да чыгъарады, къарачай тилде ол

⁷ И. Къарачайлы, *Писатели и поэты Карачая*, — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1929, № 2, 69 б.

⁸ Къара: Мушкетов, *Геологический очерк Теберды и Чалгы*, — «Труды кавказской геологической комиссии», XIX т., № 4, 1896; Д. Корзун, *Коста Хетагуров*, М., 1957, 54 б.; Биджиланы А., *Вилим*. М., 1926.

биринчи китаб болады⁹. Тау арты устазлыкъ семинарияны окъутуучусу Рашидбек Эфендиев джарашдыргъан азербайджан букварны кеси джаратханча эркин тюрлендириб къурагъанды «Ана тилин» Исмаил. Алай болгъанлыкъгъа къарачайлыланы арасында окъуугъа джол ачаргъа тырмашхан устазланы муратлары толуб къалыудан узакъ эди.

Джазма къурауну ал атламларыны сынамыча, революциягъа дери ана тилде биринчи литература атламла къалай этилгенлери да сейриди.

Уллу Къарачайда Тахир бла Зухраны, Лейля бла Меджинунну юсюнден айтыула къолдан джазылыб, джайылыб, джырланыб тургъандыла¹⁰. П. Максимов Оракъланы Фаризатдан ол «араб харифле бла малкъар тилде джазылгъан» эски китабдан окъуб билген «Оюмлу къатын» деген таурухну джазыб алыб басмалагъанды¹¹. Тебердичи Ислам Кырловну басняларынын кечюргенди, алай а аладан бизге джетген джангыз «Кишитик бла Бёрюдю»¹².

Ислам Къарачайлы билдиргеннге кёре, устаз, дерсле берууде кеси джангы джорукъла сингдирген фахмулу джаш адам, Хачирланы Юсуф араб тилни ариу билгенди, кеси да, аны таныгъан адамладан Ислам эшитгеннге кёре, ариу назмула джазгъанды.

Джангы совет къарачай литератураны къурай туруб неден да алгъа муслиман окъуугъа тартыу адет бла ана тилге тыйыншылы багъа бере билмеуню хорларгъа керек эди.

Бир джанындан, Къарачайда культура къуралышха тири къошудлгъан интеллигенцияны буруннгу къаууму, революциягъа дери муслиман дин школада — мектебледе, медреселеде араб тилде алгъандыла билим. Востокну халкъларыны арасында культура байламлыкъны баджаргъан эм магъаналы тилге ол къауум араб тилни санагъанды. Алай а ала араб тилде окъуу социализмни иннетине къаршчы келген ислам дин бла байламлы болгъанын, ол себебден араб тил джангы совет тураны къураучу сауутча хайырландырылыргъа болмазлыкъын эсебге аламлагъандыла.

Экинчи джанындан, культура фронтну революциягъа дери да орус тилде окъуб билим алгъан къуллукъчулары, ана тилни ёсдюрууде къыйын, узакъ джолну къоюб, тюзюнлей

⁹ Акъ бай улу Исмаил Тебердичи, *Ана тили*, Тифлис, 1916 (араб джазмада).

¹⁰ Тенгледир: П. Балтин, *Из истории карачаевской поэзии*, Черкесск, 1961, 3 б.

¹¹ П. Максимов, *Горские сказки*. — «На подъеме», Ростов-наДону, 1935, № 1.

¹² Къара: А. Биджиланы, *Билим*, М., 1926, 91 б.

орусча окъууну юсю бла социалист культурагъа кёчюб къа-
лыргъа керекди, деб акъыл этгендиле.

Алай а Коммунист партия культураны къуллукъчуларын
ана тиллени ёсдюрюуге ууландыргъанды, башчылыкъгъа В. И.
Ленинни айтханын тута: «...Уллу эмда кючлю орус тил ким
да болсун аны *таякъ тубюнден* окъургъа кереклисиз излемей-
ди... Зорлукъ (таякъ) джангыз бир затха келтирирге боллукъ-
ду: ол уллу эмда кючлю орус тилге башха миллет къауумла-
гъа сингерге тыйгъыч боллукъду...»¹³.

Алай бла бу эки къауумну иннети да миллет областлада
социализмни къурауда Коммунист партия бла Совет прави-
тельствоу политикасына келишмей эдиле.

Къарачай совет литератураны джаратылгъаны кёзююлү
басма бла (газет бла) байламлыды. 1922 джыл Баталпашинске-
де орус тилде «Горская беднота» деген область газет чыгъыб
башлайды. Аны бетлеринде биринчи къарачай джазыучула
Ислам Къарачайлы (Хубий улу) бла Къаракетланы Иссаны
статьялары басмаланадыла. 1924 джыл газетни аты «Горская
жизньнге» бурулады. Аны бетлеринде орус тилде басмаланган
статьяла бла бирге къарачай-малкъар тилде джазылгъанла да
басмаланадыла. 1924 джыл октябрны 19-да, къарачай-малкъар
тилде «Таулу джашау» («Горская жизнь») газетни биринчи но-
мери чыгъады, 228-чи номерден башлаб (06.01.1929) аны аты
«Таулу джарлыла» («Горская беднота»), 980-чи номерден а
(17.08.1934) — «Къызыл Къарачай» («Красный Карачай»)
болады.

Газетни бетлеринде назмула, фельетонла, очеркле, сурат-
лаула, хапарла, пьесала басмаланадыла. Аланы джазгъан эл
хапарчылары, газет къуллукъчулары суратлау чыгъармачы-
лыкъда усталыклары ёсе, фахмулу къауумдан керти литера-
торла джаратыладыла.

Къарачай джазыучулары хазна къалмай бары кеслерини
литература ишлерин газетден башлагъандыла. Къарачай джаз-
ма совет литератураны башламчыларыны бири поэт Къаракет-
ланы Исса газетни хапарчысы болгъанды. Боташланы Абидат
да литературагъа ол джол бла келгенди. Аланы ызындан газ-
етде кесини назмуларын Ёртенланы Азрет басмайды. 30-чу
джыллада элчи хапарчыдан ёсюб поэт болады Байкъулланы
Даут¹⁴.

¹³ В. И. Ленин, *Нужен ли обязательный государственный язык?* Пол-
ное собрание сочинений, 24 т., 295 б.

¹⁴ Къарачай литераторланы ал чыгъармалары: Исса Каракетов.
Чего никогда прежде не было, — «Горская беднота», 30.VIII.1925; *Тау-
келленигиз, джёнгерле!* («Смело, товарищи, в ногу!» деген революцион
джырны кёчюрюлгени), — «Таулу джашау», 16.XI.1924; Абидат Бо-

Газетлени ызы бла къарачай-малкъар тилде биринчи китабла чыгъадыла. 20—30 джыллада букварла, окъуу китабла, окъуулары джетишмегенлеге болушлукъгъа билим берген китабла, чыгъадыла басмадан. Аланы арасында баш орун алгъан ана тилни окъуу китаблары боладыла, алай бла халкъ ауузунда джорюген ана тилни бир джорукъгъа келишдирирге хыйсаб чыгъады. Ол борчну толтурур ючюн 1930 джыл Нарсанада Алийланы У. Дж. устазлагъа, журналистлеге, литераторлагъа болушлукъгъа «Къарачай-малкъар грамматиканы» чыгъарады.

Окъуу китаблагъа салыргъа суратлау литератураны чыгъармалары керек болуб, аланы джарашдыргъанла кеслери назмула, хапарла джазадыла, суратлау чыгъармаланы башха тилледен кечюредиле, таурухла, джомакъла, халкъ джырла хайырландырадыла, алай бла литератураны ёсюмюне тири болушадыла. Сёз ючюн, Биджиланы Асхат, «Билим» деген окъуу китабны къурашдыргъан сагъатда, анга кёб хапар киргизгенди. Тынч, кесгин тилде джазылгъандыла ала. Автор джау къалай чайкъалгъанындан, бышлакъ, айран къалай этилгенден, чалкъы чалууну, дырын джыйыуну, къой кыркъыуну, көгет джыйыуну юсюнден хапар айтады, жанрлы суратлаула, халкъ тойну къалай къуралгъанындан ангылатыула береди, халкъ поэзиядан юзюкле келтириб, юлгю кёргюзтеди (сёз ючюн, «Долай» деген джырдан); сабийлени табигытны сюерге юретир ючюн, эслиликге, төгерекдеги дунияны ышанларын таныргъа, урунуугъа сый берирге, оюмлулукъгъа юретир ючюн назмула джазгъанды: «Къач», «Къыш», «Белляу», «Чанала бла учуу», «Боран», «Джаз», «Къумурсхала», «Бал

ташланы, *Келигиз, кзарангылыкъны кзойыкъ!* — «Таулу джашау», 19.X.1924; Асхат Биджиланы, *Къарачай тил*, — «Таулу джашау» 20.X.1925, *Бешик джыр*, — «Таулу джашау», 27.IX.1925; Имауддин Гебеланы, *Кзан дерт* (информация) — «Таулу джашау», январь, 1926; Ол зат. (Пьеса), — «Таулу джашау», 14.IX.1926; Шахмурзаланы Сагъид, *Къызыл Аскер*. — «Таулу джашау», 25.IV.1925; Умар Алийланы, *Интернационал* (Революцион гимни кечюрюлгени); *Окъуу-билим*, — «Таулу джашау», 5.V.1926; Даут Байкъулланы, *Къачан келликдиле?* (корреспонденция), — «Таулу джашау», 1.1.1925; *Облонону эсине* (корреспонденция) — «Таулу джашау», 11.IV.1926; *Къызыл Аскерге*, — «Таулу джарлыла», 23.II.1931; Е. Азрет (Ертенланы), *Октябрь байрамы*, — «Таулу джашау», 19.XII.1926; Къарачайлы Ислам, *Великая годовщина*. — «Таулу джашау», 7.XI.1927; *Хасанны ксатын алыганы*, — «Таулу джашау», 23.IX.1928; Хасан Аппаланы, *Трагедия одной горняки*, — «Таулу джашау», 29.IV.1928; А.-К. Батчаланы, *Джангы заводха*, — «Таулу джарлыла», 29.IX.1929; А.-К. Байкъулланы, *Хаулелеге*, — «Таулу джарлыла», 26.VIII.1930; Хасан Бостанланы, *Джаз заман*, — «Таулу джарлыла», 27.III.1931; Ш. Эбзеланы, *Октябрьга*, — «Къызыл Къарачай», 4.IX.1935; Махамбет Орусланы, *Джангы джашаугъа*, — «Къызыл Къарачай», 16.XII.1935; Тохтар Борлакъланы, Советле Союзу маршалларына, — анда; Осман Хубийланы, *Колхозга*, — бу да анда.

чибин», «Къайын», «Эмен», «Нызы», «Нарат», «Кюн», «Бу къайсы заманды», «Камсык», «Ийнечик».

Орус литературадан Кырловну «Лебедь, Рак и Щука», «Прохожие и Собаки» дагыда башха баснялары (хыртлау джомакълары) кёчюрюледиле. «Билим» китабны джарашдыргъан кеси джазгъанла бла бирге Къаракетланы Иссаны, Тебердичи Исламны, Акъбайланы Исмаилны назмуларын хайырландыргъанды.

Литератураны джаратылыууну бу кёзююнде кружоклада, окъуу заведениеледе, агитколлективледе къуралгъан литература чыгъармачылыкъны магъанасы уллу болады. Суратлау черликни быллай биригулеринде джырла, пьесала, къысха хатпарлыкъла дегенча чыгъармала джазадыла.

В. Е. Чернышев литература чыгъармачылыкъгъа, басма сёзге тырмашуу кенг джайылгъанына быллай деб шагъатлыкъ этеди: «Совпартшколда окъугъанланы онла бла назмулары «Таулу джардыла» деген къарачай область газетни папкаларына джыйылыб чыгъаргъа мадар табмай турадыла, не ючюн десенг бир джылдан артыкъ болду газет литература бетле чыгъарыргъа хыйсаб табмай тургъанлы. Совпартшколчуланы арасында ана тилде поэтлени кружогу къуралгъан эди, ала къаджыкъмай чыгъармачылыкъгъа юрениб, джазгъанларын кеслерини газетчиклеринде басмалаб тургъандыла»¹⁵.

Джаш къарачай литературагъа халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Джаныбекланы Аппа, джюзджыллыкъ темирчи Мечиланы Кязим, Семенланы Исмаил тыйыншлы юлюш къошадыла. Аланы чыгъармалары сыфатлау, суратлау, магъана джаны бла халкъ поэзияны адетли формасында ариу джарашхандыла.

Литература къозгъалыугъа халкъ кёбчюлюкню быллай тире къошулгъаны къралда джазма бла джангы къолланган халкъланы барына бирча тыйишген халды, ол миллетни ичинде фахмугъа къанат, тин берген зат болгъанды.

Алай а джазыучулары бирикген организациясы болмагъаны литератураны андан ары ёсююне тыйгъычлыкъ эте эди. Къарачай джазыучулары биринчи творчество бирлешиулерин Симферопольда¹⁶ педагогика техникумда къуралгъан кружок (Ертенланы Азрет, Шахмурзаланы Саид, Бостанланы Хасан анда окъуйдула), Микоян-Шахарда¹⁷ къарачай педтехникум бла башха окъуу заведениеледеги кружокла эдиле.

¹⁵ В. Е. Чернышев, *Писатели Карачая и Черкесии*, — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1930, № 4, 183 б.

¹⁶ С. Шахмурза улу 1959 дж. октябрны 25-де историяны, тилни эмда литератураны Къарачай-Черкес илму-излем институтуна ийген пьесмосунда билдиргенди.

¹⁷ Хубийланы Осман билдиргенди бизге.

Ары дери, бирикмей, башха-башха ишлеген, чыгъармалары газет бетледе, ана тилден окъуу китаблада чачылыб, аланы бирден чыгъарыргъа мадар табмай тургъан авторланы бирикдириу Пролетар джазычуланы ассоциациясыны Север-Кавказ бирлешлигини (СКАПП) болушлугъу бла бардырылады. Ол ВОАПП-ны биринчи Бютеусоюз конференциясындан сора къуралады.

СКАПП РКП(б)-ни АК-ни «Партияны суратлау литература джанындан политикасыны юсюнден» 1925 джыл июлну 18-де алгъан резолюциясыны тамалында ишлейди. Ол резолюцияда «бизни Союзну кёб республикасы бла областларында миллет литератураланы ёсюмюне эс бёлюрге» кереклисини юсюнден айтыла эди¹⁸.

Дондагъы Ростовда СКАПП 1927 джыл апрелни 9—13-де пролетар эмда элчи джазычуланы биринчи край кенгешин бардырады. Ол кенгеш «литератураны ёсюмюне бирикген ишчилли литература-суратлау кружокланы къурауну юсю бла болушургъа, аны бла бирге аланы биригиулерини хайырлы формасына, аланы хар бирини энчи халисин эсге ала, ВАПП-ны неда ВОКП-ны джергили организацияларына автоном секцияланы (бёлюмлени) халында кириуню санаргъа»¹⁹ деб теджейди.

Ол кенгеш теджеген борчланы баджарыугъа аталгъан халда 1927 джыл августну 9-да пролетар джазычула бла поэтлини Къарачай-Черкес ассоциациясын къурау джанындан башламчылыкъ этген къауумну джыйылыуу болады. Къарачай-Черкес АПП-ны болджаллы правлениеине Ислам Къарачайлы (Хубий улу), Боташланы Абидат, черкес прозаик Магомед Дышкочев, Халил Астежев айырыладыла²⁰. Къарачай-Черкес АПП-ны членлерини биринчи биргелей джыйылыулары 1927 джыл августну 16-да бардырылады. Анда иш план алынады, «Таулу джашау» газетде литература бет чыгъарыргъа бегим этиледди.

Къарачай-Черкес АПП литератураны ёсюмюне къуралышыуу тамал салгъан биринчи творчество бирлешлик болады. 1927 джыл сентябрны 7-не ол джангыз бир литература бет чыгъаралады. Ол литература бетде Къаракетланы Иссаны «Ленин», «Октябрны онджыллыгъы» деген назмулары бла Орусланы Аминатны назмулары басмаланадыла. Аллай бет черкес тилде да чыгъады. Къарачай-Черкес АПП кёб джашамайды. Къарачай тилде экинчи литература бет («Таулу джашау» га-

¹⁸ «О литературе. Сборник документов», М., 1960, 139 б.

¹⁹ «Рабочие и крестьянские писатели Северного Кавказа» (Резолюция первого краевого совещания пролетарских и крестьянских писателей по докладу тов. Ставского), — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1927, № 3, 36 б.

²⁰ Къара: «Таулу джашау», 14.VIII.1927.

зетге кѳошакъ халда) 1928 джыл августну 12-де чыгъады. Аны хазырлагъан Къарачай-Черкес АПП юлешиниб къуралгъан Къарачай АПП (Пролетар джазыучулары ассоциациясы) болады. Экинчи литература бетде Къаракетланы Иссаны, Ертенланы Азретни назмулары бла Лермонтовну «Демон» поэма-сындан Биджиланы Асхат къарачай тилге кѳчюрген юзюк басмаланадыла.

«Бизни организация алкъын джашды. Онбеш адамдан къуралгъанды... Башчылыкъгъа тутарча материалла болмагъанлары себебли теория окъуу артха къалыб тургъанды. Алай болса да биз тематиканы эмда бизни организация чыгъаргъан затланы асыулулукъ дараджаларыны юсюнден ишни сюзген-биз. Чыгъармачылыкъ ишлерини халисине кѳре АПП-ны членлери былай юлешинедиле: драматургла (Гебен улу бла Боташланы А.), прозаикле (Батча улу) бла поэтле (Ертен улу бла Къаракет улу). Майны 1-ден декабрны 1-не дери кѳзюуге (1928 дж. — Кѳ. А.) ассоциация 2 литература бет чыгъаргъанды АПП-ны членлери джазгъан назмула бла хапарладан... Бусагъатда таулу джаш тѳлюню чыгъармачылыкъ ишге тартар ючюн ассоциация совпартшкол бла педтехникумда талай ингир бардырыргъа белгилегенди»²¹.

Къарачайны болумунда бу пролетар-элли джазыучулагъа бирге ишлерге, окъургъа хыйсаб берген Ассоциация эди. Къуралгъаныны ал джылларында аны иши хайырлы болады. Север Кавказны пролетар джазыучуларыны бирлешлигине (СКАПП-ха), совет, партия, джамагъат организациялагъа литератураны айнытыу джанындан иги болушады ол: джазыучула чыгъармачылыкъ ишлеринде бир-бирине тийиширча, сынам алышырча, совет литератураны, аны ичинде къарачай литература да болуб, ёсюмюнде тубеген бирча ишлени сюзерча, инет-тин, сураглау, чемерлик джанындан Къарачайны литературасы терен тамырланырча хыйсаб бередиле. Къарачай АПП хазырлаб газетледе басмаланган биринчи литература бетле, джангы башлагъан джаш джазыучулары биринчи назму китабчыкълары поэтлени творчество ишлерине тирилик, къурамлылыкъ бередиле, аланы бу ишге санагъат усталыкъны кѳзюнден къараргъа юретеди, литература чыгъармачылыкъгъа джангы ючлени кѳшоады.

Джазыучулары бирлешлиги джаш тѳлюню литературагъа къалай тартханына, литературагъа кеслерин бергенлени усталыкъларын ёсдюрюрге къалай болушханына бютеусоюз литература журналланы, «На подъеме» деген край журналны юл-

²¹ А. Батчаев, В карачаевской АПП, — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1929, № 2, 83 дж.

гюсю бла литература бетлени «Почта ящик» деген бѐлюмчюгю да этеди шагъатлыкъ. Анда литература окъуугъа аталгъан кѐб хайырлы бет басмаланганды.

Пролетар джазыучулары Север-Кавказ ассоциациясы бла «На подъеме» журналны къарачай джазыучула бла поэтлени бирикдириуде, юретиуде уллу болушлукълары болгъанын чертерге керекди. Пролетар джазыучулары Бютеусоюз Ассоциациясы теджеген оюмланы башчылыкъгъа тута, ала Север Кавказда миллет литератураланы къурауда энчи болумланы эсебге алыб ишлегенди. Сѐз ючюн, 1928 джыл Север Кавказны миллет джазыучуларыны кенгешинде, анга Къарачай АПП-ны келечилери биринчи кере къошулгъандыла, Ставский миллет областлада литература къозгъалыуну болумуну юсюнден доклад этиб, ол сюзюлгенден сора, миллет джазыучулары джууукъ кѐзюуге борчларын белгилерге мурат этедиле: «Миллет джазыучуну творчество борчуна къуру миллетлени турмушлары бла джашауларын суратлау... саналыб къалмайды, ол затла бла бирге ол таулуну эмда таулу тиширууну тѐгерекдеги джашаууу бла, бола тургъан ишле бла байламлы оюмларын суратлаууну юсю бла, экономикада, политикада, культурада миллет областланы тюрсюню бла джашауун тюрлендирген ишлени кѐргюзе, миллетлени джашауларыны ёсюм джолун ачыкъларгъа борчлуду»²².

Кенгешде джаш джазыучулагъа кеслерини ишлеринде очеркле бла, суратлаула, заметкала бла бирге халкъ чыгъармачылыкъда джюрюген, муратны ачыкъларгъа айырыб таб келишген формаланы да хайырландырыргъа теджеледи²³. Фольклор адетлени тамалында юренген миллет джазыучула бла поэтлени ишинде ол затны магъанасы уллу эди.

20-чы джылланы аягына СКАПП бла Къарачай АПП-ны этимлиликлери бир кесек хыбыл болады, башламчылыкъ дараджалары джангы болумну излемин толу баджаралмайды.

Кѐб миллетли Север Кавказны халкъларыны джазыучуларыны арасында байламны къурау иш къарыусузгъа кетеди, аланы басмалагъан затлары областланы чегинден чыкъмайдыла, орус тилге кѐчюрюу адет джюкъну орнунда болады,²⁴ ол себеден а сынамыл орус литераторла бла критиклени джаныдан тыйыншлы болушлукъ табарча болмай эди. Алай бла, Север Кавказны пролетар джазыучуларыны экинчи конференциясында (1928 дж., март), миллет тилледе джазылгъан чы

²² «Положение и задачи писателей горских народов Северного Кавказа», — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1928, № 4, 84 б.

²³ Къара: андады бу да.

²⁴ 20-чы джыллада, орус тилге кѐчюрюлюб, «На подъеме» журналда басмаланган къуру Къаракетланы Иссаны «Батракны джыры» болгъанды.

гъармаланы, орус тилге кѣчюрюб, «На литературном посту», «На подъеме» деген журналлада басмаларгъа деб алгъан бегимлери толмагъанлай къалады.

Орус тилни иги билмегенлери себебли чыгъармаларын кѣчюрюрге хыйсаблары джетмей, Къарачайны литераторлары кеслерини чыгъармалары басмаланган литература бетлени, китабланы Москвагъа, Дондагъы Ростовгъа алайлай джибериб къоя эдиле.

Алай а олсагъатда ара шахарлада тау халкъланы тиллеринден кѣчюрюрча тылмач кадрла джокъну орнунда эдиле, ол себебден Север Кавказны джазыучулары ийген чыгъармаланы анда киши да сюзмей къоя эди²⁵.

Джашау бла джангы заман, литература кючлени бирикдирир ючюн, джазыучулары бирлешдириуню эски формасы тюрленнигин излей эдиле. Алай бла джазыучулары биринчи съездин бардыругъа эмда совет джазыучулары бирикген союзун къуаргъа хазырлануу башланады.

Джазыучулары бирикген союзун къурау, РАПП-ны джангылыч теорияларын хыртлау къарачай джазыучулары бютеу кѣб миллетли совет литература бла байламын бегитирге, аланы аллында джангы къарамлагъа чыгъаргъа болушадыла.

Джазыучулары биринчи съездине хазырланыр ючюн Къарачайда Къураучу комитет айырылады. Аны ишине Бютеусоюз къураучу комитетни бригадасы да болушады.

СССР-ни джазыучуларыны Союзуну бригадасы къарачай джазыучулары творчество джетишимлерине тыйыншылы багъа береди: «Къарачай областда 18 джазыучу ишлейди. Айырылыб атлары айтылгъан поэтле Ёртенланы Азрет бла Къаракетланы Иссадыла. Артыкъ да белгили Къаракет улуну «Кавказ» деген назмусуду, ол поэтни 1931 джыл чыккъгъан «Революцион джырла» деген китабында басмаланганды. Прозачыла: Байкъулланы Даут («Бекмурзаны джашауу» повесть) эмда Хасанланы Алий («Акъ-бозат» повесть). Драматургияны Гебенланы Гемманы, Бурнаковну эмда джазыучу орус тиширыу Наталья Бондаренкону чыгъармалары кѣргюзедиле. Къарачайдылада сѣз хайырландырууну культурасы мийик, сыфатла бай, формала ариу болгъанлары танылады; къарачай прозачыла бла драматургла алкъын аланы чыгъармаларын кѣчюрлюклени сакълаб турадыла...»²⁶.

Къарачайда СССР-ни джазыучуларыны Союзуну бригадасы ишлегенини себебинден джазыучулары биринчи съездине

²⁵ В. Е. Чернышев, *Писатели Карачая и Черкесии*, — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1930, № 4, 83 б.

²⁶ Н. Феоктистов, *Литературные организации Северного Кавказа*, — «Революция и национальности», 1934, № 6, 39, 40 б.

хазырлану къурамлы барады. Бу съезд ачылыргъа къарачай бла орус тилде альманах чыгъарыргъа белгиленеди, алай а, эшта, заман аз къалыб этиле болур алай, ол мурат арtdаракъ-да толады²⁷.

Совет джазыучулары биринчи съездине Къарачай организациядан делегат болуб Батчаланы Абул-Керим барады — чёб атаргъа эркинлиги болгъан келечи. Кёб миллетли совет литератураны аллында тургъан борчлары терен ангылау джаны бла къарачай джазыучулагъа Биринчи съездни магъанасы уллу болгъанды. А. М. Горькийни доклады бла А. Ждановну сёзюнде, социалист реализм совет литератураны баш джоругъуду, деб чертиледди. Горькийни халкъ аууз творчествону чыгъармаларыны уллу магъанасы болгъаныны юсюнден айтханы, делегатлары социалист джашауну, революция туудургъан джангы адамны сифатын не къадар толу, ийнамлы суратларгъа, творчество усталыкъны ёсдюрюрге чакъыргъанлары Къарачайны джазыучулары джангы творчество джетишимлеге учундурадыла. СССР-де миллет литератураланы болуму бу съездде биринчи кере кёргозюледди керти халында — джетишимлери, тыйгъычлары-чурумлары да айтыладыла. Алайлыгы уа къарачай джазыучулагъа да болушады кеслерини джетишимлери бла бирге кемликлерин да эслерге.

1935 дж. Къарачайда СССР-ни джазыучуларыны Союзуну бёлюмю къуралады. Область газетледе къарачай джазыучулары очерклерини, хапарлары, назмулары, фельетонлары, аны кибик басмадан чыкыгъан китаблагъа рецензияла, критика статьяла басмаланганлай турадыла; область басма кесини планларында ана тилде джазылгъан суратлау чыгъармалагъа уллу орун береди; фольклор материалны джарашдырыб басмалау, джаш джазыучулары юретиу джаны бла иш тири къуралады. Бу мадарлары себебинден къарачай литература айтырча джетишимле болдурады.

СУРАТЛАУ ЧЕМЕРЛИКНИ ХАЛКЪ ИСКУССТВОСУНДАН ПРОФЕССИОНАЛ ДРАМАТУРГИЯГЪА

Литератураны ёсюмюне кружоклада, окъуу заведениеледе, агитколлективледе, джыр бла тепсеуню Къарачай ансамблинде къуралгъан литература-чемерлик ишле уллу юлюш къошадыла. Алада джарашдырылгъан джырла, хапарла, пьесала

²⁷ «Альманах (Къарачай совет художество литературасыны юлгюлери). Биринчи кесеги», Микоян-Шахар, 1936; «Красный поэтлини альманахы», Микоян-Шахар, 1940.

терк огъуна кенг джайылыб къаладыла халкъны арасында. Драматургияны джаратылыуу бла ёсюмюне айырыб уллу хайыры джетген литература чемерликни бирлешликлери боладыла. Бу иште башламчылыкъ этгенле устазла, къарачай педучилищени, къарачай рабфакны студентлери, комсомолчу актив эдиле. Джазгъанла, актёрлукъ этгенле, хазырлагъан затлары джарашдырыб кёргюзгенле да ала кеслери эдиле. Айтыргъа, край журналда былай деб джазылгъаны окъуйбуз: «Микоян-Шахардагъы клубда къарачай тилде «Къарачай тиширыу ата-аналарыны тырнакъларында» деген пьесаны кёргозе эдиле. Пьесаны джазгъан да, аны сахнагъа джарашдырыб салгъан да ол джерде джашагъан къарачайлы устаз Гебен улуду... Пьесагъа къошулгъанла, андагъы педтехникумчула, рольланы ариу ачыкъладыла, къарагъанланы сейирсиндирича уллу учунмакълыкъ бла ойнадыла, адам асры кёб келгенден къараргъа, залгъа сыйынмадыла... Искусство бла театр иш мында жангы джаратылыб башлагъандыла. Бу постановканы башламчысы, устаз Гебенланы Гемма, фахмусу болгъан адамды, джазыучу, биринчи музыкант эмда тепсеучю, ол педтехникумда джыр бла музыкадан окъутады»²⁸.

Джыр бла тепсеуню Къарачай ансамбли да, ол 30-чу джылланы экинчи джарымында къуралады, къараучула бек джаратхан талай драмалы зат кёргюзеди. Тыйыншлы межам, театр болмагъаны себебли, аллай затланы не клубну сахнасында, не эл школаны межамларында саладыла. Актёрла пьесагъа керекли затланы, костюмланы къараргъа келлик адамланы юйлеринден таба эдиле: хар юйде алагъа сыйлы къонакълагъача тюбөб, миллет костюм, юй керек, кюйюз, сауут-саба дегенча затланы тыймай бере эдиле. Спектакль кёргюзюлген кюн саулай элге байрамча болуб ёте эди.

Драма искусствогъа бу халда тюбеу бурунладан келген халкъ адетлени сакъланганларына белгили халда шагъатлыкъ этеди. Тойлада, байрамлада, эжиу бла джырланган джырланы кесинде таймаздан оюн элемент болгъанлай тургъанды. Ол зат урунууда, иш юсюнде да джюрюгенди. Сёз ючюн, чалкъыгъа хазырланган кёзюде ишни, азыкъны тамамлы къуарар болуму болгъан адамны тамадагъа айыргъандыла, аны бла бирге накъырдамы бла, джыры, оюну, тепсеуюу бла ишлегенлени кёллерин джарытыб, тирилик бериб туруп ючюн чамчы акъсакъалны сайлагъандыла. Дагъыда болгъанды кёз ачхан оюн адет — *теке* (теке оюн), халкъ актёр дерге боллукъду анга; табышлы, джити, уста сёзлю болгъанды ол, аны ауузуна тюшген, селекели джыргъа тюшгенча, бек къоркъ-

²⁸ «Театр в Карачае», — «Революция и горец», 1930, № 1, 89 б.

Гегенланы Гемма

гъанды бешишли болама деб. Теке оюннга къошулгъан актёрла, юслерине теке териден этилген кийим кийиб, тегереклерине халкъ басыныб, тюрлю-тюрлю оюнла, селеке-чам халла суратлаб ачхандыла кез. Элге актёрланы келиую анда джашагъанлагъа къууанч байрамча болгъанды, кёргенлери-эшитгенлери эсде, ауузда къалыб кетгенди. Ол себебден 20—30-чу джыллада, суратлау чемерликни актёрлары хакъсыз пьесала кёргюзтселе, халкъ кёб джыйылыб, мекамлагъа сыйынмай, кёргенлерине, эшитгенлерине акъыл бёлюб, кеслерини кёллерине келгенни ачыкъ айтыб, ойнагъан актёрлагъа да къанат бериб тургъандыла. Къараучу бла ойнаучуну (актёрну) арасында быллай тюзюнлей байлам болгъаны, халкъны бурунладан келген кез ачыу адети унутулмагъаны, драматургияны ёсюмюне себеб болгъан бла биргелей, драматургия чыгъарманы маънасын-иннетин алыргъа, джаяргъа да мадар бергенди.

Джазма литературагъа ал атламла этдирген биринчи джазыучула, заман салгъан борчланы тюз ангылаб, иннет-тин джанындан джангы джашаугъа учундургъан, тюзюнлей джамагъатны аллына чыгъыб сёлешген литературалы сыфатла, къарагъан адамланы джюрекleri теберча, сезимлери къозгъалырча сюжетле къуараргъа тырмашадыла.

Кёргюзюлген, джазылгъан пьеса да аз болмагъандыла ол джыллада, алай а кёблери къол джазмалай къалыб, аджашыб, тас болуб кетгендиле. Газетледе басмаланган къыска

корреспонденцияла, аланы сахнада кѳргенлени шагъатлыкълары бегитендиле ол затны²⁹.

Авторланы асламысы бир актлы бирер пѳеса джазгъанды. Аладан эм бек джаратханлары, магъаналыгъа санагъанлары, басмалаб, китаб этиб чыгъаргъандыла³⁰.

Эм джетишимли ишлеген драматург, ол беш неда алты кѳб актлы пѳеса джазгъанды, устаз, музыкант, тепсеучю эмда поэт Гебенланы Гемма болады³¹.

Север Кавказны башха халкъларыны драма чыгъармаларын Къарачайда биринчи кѳчюрюб башлагъанла Гебенланы Гемма бла поэт Ёртенланы Азрет боладыла. Гебенланы Гемма тегей драматург Э. Тлатовну³² «Рожденный в яслях», «Два друга», «Новоявленный шейх» деген пѳесаларын кѳчюрюгени да белгилиди. Ёртенланы Азрет а Д. Кусовну (Хазбулатны) «Мариам»³³ деген пѳесасын джангыдан творчествулу халда джарашдыргъанды.

«Революция и горец» журнал, хоншу халкъланы драма чыгъармаларыны юсюнден рецензияла басмалаб, аланы литература сынамларындан хапарлы этиб, творчество эришмекликге себеп болуб турады. Алай бла, бара-бара, суратлау-чермерлик театрыны репертуары къуралады.

Къарачай авторла кеслерини пѳесаларында алда тургъан

²⁹ «Таулу джашау» газетни 1925 джыл августну 23-де чыкыгъан номеринде «Дарфат бла Хаулат» деген биринчи пѳесаны юсюнден айтылады, Хурзук бла Учкулан элдеде сабий актѳрла ойнагъандыла бу пѳесада, халкъ бек джаратыб къаратгъанды, уллу багъа бергенди анга.

³⁰ Мухаммат Борлакъланы, *Насыбсыз къарачайлы кызы*. Алты джабыулу пѳеса, Кисловодск, 1929; Али Къоркъмазланы, *Кызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени*. Бир актлы пѳеса, Кисловодск, 1929; Абидат Боташланы, *Джахил тиширюу бла окъугъан тиширюу*, Кисловодск, 1931; Хамзат Къаракѳтланы, *Коммуна*. Юч джабыулу пѳеса, Кисловодск, 1931; М. Акъбай улу, *Къарангылыкъдан джарыкълыккъгъа*. Тѳрт джабыулу пѳеса, Нарсана, 1932; Ш. Эбзеланы, *Огъурлу*. Юч джабыулу пѳеса. Комедийа, Микоян-Шахар; 1937; Байрамукъланы Халимат, *Эки джюрек*. Микоян-Шахар, 1939.

³¹ Имауддин Гебенланы, *Насыбсыз къарачайлы кызы*. — «Таулу джашау» газет, 1926; Имауддин Гебенланы, *Эски адегле-джолла*. Алты джабыулу пѳеса, Микоян-Шахар, 1929; Имауддин Гебенланы *Бирликде — тирилик*. Къарачай-малкъар тилде тѳрт джабыулу пѳеса, Микоян-Шахар, 1930.

³² Э. Тлатов, *Бауда туугъан*. Алты суратлы юч джабыулу драма. Кѳчюрюгѳн Гебенланы Гемма. Кисловодск, 1931; Э. Тлатов, *Джангы шыйык*. Бир оюнлу комедийа (кюлкюлкюк оюн), кѳчюрюгѳн Гебенланы Гемма, Кисловодск, 1931; Э. Тлатов, *Эки тенг*. 4 оюнлу пѳеса. Кѳчюрюгѳн Гебенланы Гемма, Кисловодск, 1931.

³³ Д. Кусов, «Мариам», Шимал Кавказны тауларыны джашауларыны болумундан алынган тѳрт кесекли пѳеса. (Бюжюнгю халдан). Кѳчюрюгѳн Ёртенланы Азрет, Кисловодск, 1930.

*Багчаланы Абул-Керим
(1902—1935)*

эм ашыгыш ишлени сорууларына джууаб берирге, ангыла-тыргъа тырмашадыла, граждан къазауатны, коллективизацияны, зарашлы эски-чирик адетлени, джахилликни, тиширыуну унукъган халда джашагъаныны юсюнден темаланы ачыкъларгъа узаладыла.

Бу джангы аякъланыб келген драматургияда аллындан огъуна тюрлю-тюрлю жанрлагъа тырмашыу танылгъаны сейирди. Виз аланы арасында джигитлик, джигитлик-кюлкю, агитация, социал-психология, ол огъай история темалы пьесаларгъа тюбейбиз.

Педтехникумну драма коллективи ол джыллада Гебенланы Гемманы «Къарча бла Къазий-бий» деген историялы пьесасын саладыла. Аны сюжет тамалы къарачайлыланы махтаулу башчысы Къарчаны юсюнден джюрюген халкъ айтыулагъа таянады.

Къарачайлыланы Къобан Башына келгенлерини хапары Къарчаны аты бла байламлыды. Пьесада автор къарачайлыла таулу феодаллагъа нек къаршчы кюрешгенлерин ачыкъларгъа кюрешеди. Къарчаны юйюрю эл къурайды, къабартылы бий джангы джонгурчхаланы кёреди да баргъан сууда, бу джерледе тыш адамла орналгъанларын сезеди. Къарчагъа ке-

либ, джасакъ төлетирге излейди. Ол а анга джабагысын арталмай тургъан къарт итни береди. Ачыуланыб, Къазий-бий Къарчаны юйорюн Абхазиягъа къыстайды. Пьеса Къарча, къайтыб келиб, хачыпсыланы болушлугъу бла бу джерледе джашаргъа эркинлигин бегитгени бла бошалады.

Пьеса феодал джашауну тамалларын айгъакълайды. Анда быллай бир эпизод барды: эрке юреннген бийче агъач кёпюр бла ётюб барады, аны эки къарауашы къолтукъ тюблеринден тутуб элтедиле; асы чърчекден, кесин асы улуу кёргенден, тюкюрюгю джерге тюшмез ючюн, къарауашларыны къол аязларына тюкюреди — алай эсирикди, алай чюйреди къылыкъ!

Экинчи пьеса — «Урланган Мурат»³⁴ — XVIII-чи — XIX-чу ёмюрню аллында сабийлени урлаб къулгъа сатханларыны юсюнден историялы драмады. Анда адамгъа соймеклик, къарачай халкъда рахатлыкъны багъалатыу, къызылбекле бла къызылбашланы чабыууларындан инджиле келген халкъ эркинлигини сакълагъаны чертиледди.

Граждан къазауатха А. Къоркъмаз улуну «Къызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени» (1929 дж.) деген пьесасы бла Батчаланы Абул-Керимни «Ахмат-Батыр»³⁵ (1933 дж.) деген пьесасы аталгъандыла.

Граждан къазауатны темасы Къарачайда 20—30-чу джылланы поэзиясы бла прозасында кенг суратланмагъаны сейирди, драматургия къалай-алай болса да ол кемликни толтурады.

Къоркъмазланы Алиини пьесасы Север Кавказда граждан къазауат баргъан кёзюде класс къаршчылыкъла тик тюкюлюшгенлерини юсюнденди. Къызыл командир, къарачайлы Даут, кадетлеге джесирге тюшеди, акъ гвардиячы «генерал» да къарачайлыды, кесини алтын чынларыны джылтырагъанларына Даутну кёзюн къаратыб, аны сатлыкъ атламгъа тюртерге кюрешеди. Бу белгили ышанны чертген затчыкъды: алгъын заманлада тюз таудулагъа чынлары болгъан «генералча», кърал оноуну келечисича кёрюннгенди. Алай болса да акъ гвардиячы «генерал» Даутну джюрегинде халкъны излемине кертиликни, революцион борчха кертиликни сезимин бюгалмайды. Не джалынуу, не алай-былай этербиз деб терилтирге кюрешиу, не ёлтюрербиз деб къоркъутуу Даутну тенгире талмайды. Иш тамам ахыр хыйсабха джетгенлей, Къызыл Аскер джетиб, джигитни къутхарыб къояды.

³⁴ Б. Чотчаланы, *Урланган Мурат* (80—90 джыл мындан алгъа джашаудан алыныб джазылгъан 6 джабыулу пьеса), Микоян-Шахар, 1936.

³⁵ А. Батчаланы, *Ахмат-Батыр*, 5 джабыулу оюн, Нарсана, 1933.

Сюжет бла адамланы халилерин суратлау учхара болса да пьесада, авторну халкъ джигитни, урунганланы излемлерин халал эмда талчыкъмай сакълагъан адамны сыфатын суратларгъа кёлю бла кызыныб кюрешгени ол кемликлени сыйдамлайды.

Аллай тырмашыу Батчаланы Абул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген беш акты джигитлик-кюлюк пьесасында да танылады. Бу пьеса Къарачайда Совет властны орнатыуда тюбеген кёзюулени бирине аталады. Революцияны джаулары, динчилик, миллетчилик къарамланы хайырландыра, ётюрюкню джайыб, алдаб, сатлыкъ, артыкълыкъ ишле этиб, халкъны Совет властха къаршчы кёлтюрюрге ашыгъадыла. Акъ офицер Хамзат айтханнга кёре, «бу власть халкъны власты болгъанын» ала сезиб бошагъынчы ашыгъыргъа керекди.

Хамзат советлеге къаршчы листок джазды, ол революцияны джаулары коллективизацияны кёзююнде джайычу ачыулу, тутхучсуз хапарладан толуду:

«Большевик» деген сёз «улла ёгюз» деген сёзледен кыура алгъанды. Аланы джашаулары тууарланы джашауларыча боллукъду. Алада, малладача, не ата-ана, не къарнаш-эгеч боллукъ тюлдю. Эркишиле бла тишируула бир-бирине кзатышыб бир юде джашарыкъдыла, бир орунда джатарыкъдыла. Ишге джарамагъан къартланы шынкъарт этиб кюйдюрлюкдюле, сабийлени бишириб, этлерин Къытайгъа ашырлыкъдыла. Большевикле келгенлей бери, сени кзатынынг, кзызынг да аланыкзы боллукъдула...

Гебенланы Гемманы «Бирликде — тирилик» деген пьесасы, коллективизациягъа аталгъанды, ол сёзле пьесада тюсюнлей къайтарылыб айтыладыла.

Джауланы сыфатлары схема халда бир джанлы кёрдююледиле: Хаджи-Мурза-бий джарлыланы аркъаларындан терилерин къобарыб тургъан хатерсиз, хыйла мюлк иеди; Хызыр-афенди эки бетли джут адамды. Была бары селеке халда суратланадыла — кызыбайладыла, амаилыкчыла эмда эки бетлиледиле, халкъны кёрюб болмайдыла. Ала сыйын кёрген зат джокъду. Ол огъай эсенг, эт джууукълукъну да сан этмей, Къамгъут-бай Ахматны сыртына бычакъны уруб къояды.

Джарлыны джашы Ахмат-Батыр кеси юсюнде халкъ джигитни, аны джакъчысыны шартларын бирикдирибди: кюлюк, батыр, мардасыз джигит, табышлы, джарыкъ кёллю, акъыллы эмда хар къуру джолу болгъан адамды ол. Бу ышанла аны джомакълы батырлагъа джууукъ этедиле.

Пьесада психологизмни кемлигин автор авантюралы сейирликле бла эс бёлдюрюрча сюжет мадарла бла толтурады. Пьесаны башламы: Ахмат бла эки батрак — Тынч-Джатмаз бла

Нанчыкъ — джарлыланы азатлагъынчы тохтамаздан кюреширге ант этедиле.

Андан сора уа бир-бири ызындан тюрлю-тюрлю затла боладыла: пьесаны баш джигити бай Хаджи-Мурзаны юйюне тюшеди, анда уа революциягъа къаршчы тиллешиу хазырлана турады. Стол джанында Хамзат олтуруб турады, стол юсюнде уа — акъ гвардиячылагъа хазырланган ачха бла Совет власта къаршчы джазылган таша письмо. Ахматны атасы, Хамзатны аллында тобукъланыб, джашыма тийме деб тилейди, ол а, къартха ачы сёлешиб, аны хыны тюртеди. Бу затны кёрюб ачуланган Ахмат, Хамзатны ёлтюрюб, атасына, джарлылагъа чач деб, ачханы береди, кеси уа байны эм сайлама атына миниб къачыб кетеди.

Ючюнчю кесегинде кюлкюлю эмда драмалы болумла бир-бирин ауушдурадыла: кийим ауушдуруу, бир-бирин таныу, таша маскала, дагъыда аны кибик затла. Иш Хорасан деген джарлы къатынны юйюнде болады. Ары джаш тёлю тойгъа джыйылады. Ахматны тутар ючюн, акъла джесирге адамла алыб, джарлыланы тонайдыла, хатасыз адамланы къоркъуудан алыр ючюн Ахмат кесин берликди деб умут этиб. Кертиси бла да Ахмат келеди. Аны сауутларын сыйырған кёзюде акъланы къызбайлыкълары айгъакъланады: Ахмат, кёлуна алманы алыб, аны бомбача кёргюзюб, джарлылагъа тийсегиз, атылтыб, къырыб къоярыкъма деб къоркъутады. Кюч бла Ахматны кёлгъа джыялмазлыкъларына ажымсыз болуб, аны ана къарнашын, Къамгъут-байны, сатлыкъ ишге бурадыла. Ол къургъан тузакъгъа тюшюб къалады Ахмат. Къамгъутну харамлыгъы бла Ахмат кёлгъа тюшеди. Аны байлаб къабыргъагъа сюейдиле, алай а анга ахыр сёзюн айтыргъа эркинлик береди: «Мен ёлюрме, большевикле уа саудула. Джарлыла, батракла ала къатышдыла. Ахмат ёлюр, алай а Ахмат кюрешген иш ёлюмсюзю!» Тюз ахыр кёзюучюкде, байны къызыны кийимлерин кийиб юсюне, юйге Хаджи-Мурзаны джумушчусу Лейла киреди. Ол карателлеге аны къарнашын «ёлтюрген мурдарны» тутханлары ючюн «бюсюреу» этеди, бу затны къууанчына аракъы теджейди ичерге. Ала иче турган кёзюде Ахматны кёолларын бошлайды. Джигит энгда къутхарылады. Халкъ Ахматха таймаздан ма былай болушханлай, джан аурутханлай турады, алай бла Ахмат кюч табыб, кесин тутурмай джюрюйдю.

Пьесаны бешинчи кесегинде революцияны джаулары арсарлыкъгъа тюшедиле — элге Къызыл Аскер бла бирге Ахмат къайтыб келеди. Буденныйны юсюнден джыр бла бошалады пьеса, къызыл аскерчиле джырлайдыла аны.

Джигитлик ишле бла кюлкюлюк халла пьесада арала-

шыб келедиле. Ахмат-Батырны юсюнде тюбөб к'алмайды ол зат, Тынч-Джатмаз бла Нанчыкъ тюшедиле аллай болумлагъа. Пьеса Тынч-Джатмазны мыдах джырындан башланады, ол кесини бушуулу джашаууну юсюнден джырлайды. Билмей тургъанлай бир алакат тон табыб к'ояды ол, аны кесини зыккыл кийимлерини тышындан киеди, к'ыш юсю джылыныб, джашауунда биринчи кере к'ереди. Алай а, Даулет-бай чыгъады да, ол табхан тонну сыйырады. Андан сора кюлкю халлы даулашыу башланады, байны джутлугъу, хар нени кесине таргыучу кылыгы айгъакъланады:

Тынч-Джатмаз. Даулет, о Даулет! Суужъдан джюрегим буз суммек болады, Аллах ючюн, меннге бер бу тонну!..

Даулет. Къайсы тонну?

Тынч-Джатмаз. Да ма биз экибиз келе эдик да?

Даулет. Келе эдик.

Тынч-Джатмаз. Биз бу тонну табдыкъ да?

Даулет. Табдыкъ.

Тынч-Джатмаз. Да меннге бер аны.

Даулет. Нени берейим сеннге?

Тынч-Джатмаз. Тонну!

Даулет. Къайсы тонну?

Тынч-Джатмаз. Ма энтда! Бу адамгъа бир к'ара...
Биз экибиз келе эдик да?

Даулет. Келе эдик.

Тынч-Джатмаз. Тонну табдыкъмы?

Даулет. Табдыкъ.

Тынч-Джатмаз. Меннге бер аны.

Даулет. Не берирге керекме сеннге?

Тынч-Джатмаз. (Къызыб). Ма ол мен табхан тонну!

Бай, тонну сыйырыб, Тынч-Джатмазгъа сюрюуню станисени джерлерине сюрюрге буюруб, анга эс табдыра кетеди: «...Гяурну к'атында болуб, кюнюне анга 25 капек багъасы заран салмасанг, кеси дининге заран тюшюрюрге!»

Бай кетгенден сора батрак Нанчыкъ келеди. Аны аты огъуна этеди шагъатлыкъ сыйюнюучю джаш болгъанына, ол Тынч-Джатмазгъа байны кызы Зайнебни сыйгенин, аны к'уру ариулугъу ючюн тюл, огъурлу эмда адамлыгы болгъан джан болгъаны ючюн сыйгенин айтады.

Тынч-Джатмаз анга былай дейди:

— Къой, Нанчыкъ, къой. Аркъанынгы аллай джерге атханса, аркъаннга тюшюрсенг да марагъанынгы, к'олунг джертерик тюлдо анга. Даулет, юйге азык ашырыб, кеси к'арабах аджирге миниб, к'уш к'екге учуб кетгенча, юйюне кызыб кетди. Ай, сен бир к'ерге эдинг ол аджирни! Эшта, дунияда андан ариу, андан кюклю хайуан болмаз!

— Сора мени иеми боз аджири Даулетни аджиринденми аманды?

Бу тукъум ёчешиуню ахыры туююшге кёчеди.

Ол кёзюуде кёрюнеди Ахмат. Туююшню сылтауун билиб, ол батраклагъа аланы къарангылыкълары, телиликлери ючюн айыб этеди, байланы «маймулларына» бурулуб къалгъансыз, деб. Алагъа къалай азатланыргъа, адамла сыйларын кёрюрча къалай болургъа кереклисин ангылатады. Андан сора ала бары байлагъа къаршчы кюреширге ант этедиле. Тынч-Джатмаз, ишни барыу халисине кюлкюлюк къоша, пьесада дагъыда таллай кере кёрюнеди.

Батча улуну джити халлы сюжет болумлада кёб ишни суратлагъан пьесасы, тюз батракны акъылына, тирилитине, батырлыгъына махтау салады, джашауда ашхылыкъ онгларыгъына ийнамдан толуду. Донда, Къобанда, Север Кавказда коллективизация бардырылгъан кёзюуде джазылгъан пьеса, заманны излемина келишиб, къараучуладан разылыкъ табаханды.

Агитациялы (ангылатыу-чакъырыу) пьесаланы юлгюсюне Боташланы Абидатны «Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу» деген пьесасын келтирирге боллукъду. Кёргюнчлю пьесады бу. Драмадан эсе хапарлаугъа бек тартады ол. Элге, Москвада окъууун бошаб, джаш инженер Хамид келеди. Ол, бай болмаса да, алчы дуния къарамы болгъан юйдегиден къызына алады — Айшатны. Бу экисини гитче юйдегилери башхалагъа юлгю болады: алай насыблы джашайдыла, ишде, юйде да бирбирин ангылаб. Айшатны тенг кызы Сафият бай, алай а къарангы, джахил юйденди. Аны джашауу къолайсыз, кыйын къуралады; эри ичиб, къаугъа-туююш ачыб турады юйде. Сабийлери ишленмеген сабийди. Сафиятны джылауу бла бошалады пьеса: ол кесини кыйынлыгъыны сылтауун къарангылыкъда кёреди, джахилликге ирият береди, кызыланы окъургъа, билим алыргъа чакъырады.

Экинчи агитациялы пьесаны («Бирликде — тирилик») Геппланы Гемма (Имауддин) джазгъанды. Ол кулаклары коллективизациягъа къаршчы кюрешгенлерин суратлайды. Бу пьесада къаршчылыкъ онглуду, аны композициясы (суратлау къуралышы) сыйдамыракъды. Биринчи кесегинде биз Даутну джарлы, алай а алчы къарачай юйдегисинде коллективизацияны башланууну юсюнден ушакъ баргъанын кёребиз. Даутну юй бийчеси кулакка джайгъан ётюрюк хапарланы юсюнден, къайгъылы болуб, хапар айтады, эри уа накъырда бла аны къайгъысын чачаргъа кюрешеди. Сора элге колхоз къууар ючюн обкомдан келген Абдул-Керим кёрюнеди. Ол мюкълени бирикдириу — колхоз къууару не мурат бла башланганын

ангылатады: джарлыла джерге ие болур ючюн, насыблы джашау кѳуарар ючюн этиледи бу иш, дейди. Пьесаны кириш бѳлюмю олду, артда кѳргюзюллукню — баш ишлени — аллы андан тебрейди.

Экинчи акт бизни Байчора-кулакны юйюне элтеди, ол молла бла биргелей джахил, кѳарангы джарлыланы (Айшатны, Мустафаны, Локашны) алдаб, терилтиб, джыйылыуда колхоз кѳураугъа кѳаршчы сѳлещдирирге ышырыб кюрешеди.

Пьесаны ючюнчю акты — джыйылыу кѳалай баргъанын суратлау: кулаклары, алагъа этек-дженг болургъа кюрешгенлени айгъакълаб, колхоз кѳуараргъа деб бегим алыу. Даутну юйдегиси колхозгъа биринчи болуб киреди.

Пьесаны ахыры, сюжет тѳюмчекни тешилиую: кулакла бла аланы джетеклерине сюд этилиб, бары джууабха тартылды.

Пьеса публицистика халлыды, энчи тюрсюн, энчи хали берирге кюрешсе да автор геройларына, сѳфатлары ич дунялары суратлау мадарла бла ачыкъланалмайдыла, айтыу-сѳз бла белгилеу (декларативный) болмаса.

Гебенланы Гемманы «Эски адетле бла джорукъла» деген пьесасы тиширулагъа эркишиле бла тенг эркинлик бериуге, эски адет джорукълагъа кѳаршчы аталыб джазылгъанды. Бу пьесада Ромео бла Джульеттаны трагедиясы кѳарачай болумда кѳайтарылгъанчады. Сѳймекликни арасына байлыкъ бла джарлылыкъны чеги буруу болады. Фатимат бай юйдегини кызыды, алай а джарлы джашны сюеди, Хасанны. Экисини сѳймекликлери, кеси насыблары ючюн таукел кюрешгенлери суратланады. Фатиматны ата-анасы аны зор бла бай джашха береди эрге, ол а сѳймеген, кѳрюб болмагъан адамын ѳлтюрюб, сѳйгени бла таулагъа кѳачыб кетеди. Алай а, аны ызындан сѳргенледен кѳутулургъа хыйсабы болмагъанын кѳргенинде, кесин ѳлтюрюб кѳояды.

Пьеса башхаладан уллу лирикалы халы бла айырылады, сѳйгенлени халларыны суратланыуу фольклор сѳймеклик лириканы тѳшюреди эсге (сѳз ючюн, «Акъбийче бла Рамазаны»). Пьесаны лирикалыгъына аны геройлары айтхан назмула бла джырла уллу кюч кѳошадыла.

Артагъы эки пьесада халлагъа энчи шарт берирге, геройлары ич дуняларын ачыкъларгъа тырмашыу ачыкъ танылады, джетишим да этилгенди ол джаны бла. Сѳйгенлени сѳфатлары, аланы ата-аналарыны сѳфатлары, джарлы, алай а малкѳз кѳартны — Ахматны бир бурху затчыкъ ючюн адамны сартаргъа, кѳартны бетине келишмеген ишни этерге хазырлыгъы — была бары сейир суратлангандыла.

Дагъыда бир сейири: классикалы драмадача, мында сѳ-

леширге суйген узун сёзлю акъылманланы, хар ким бирден суйген адамны, — эркиши тишируу да — сыфатлары тубейди. Бу затдан къарасанг, профессионал драматургия усталыкыгъа кечерге дыгалас этилгенча танылады.

Бу пьесаланы талай джылны кёргюзюб тургъандыла. Авторла, пьесаланы салгъанла да аланы джангыдан кёргюзтюрге хазырланган сагъатда чыгъармаланы, сюрмелеб, джарашдырыб, бютюнлюк дараджагъа джетдиргендиле. Аны бла бирге актёрланы культурасы да ёсгенди, классикалы эмда совет драманы юлгюлери бла аланы шагърейликлери кенгергенди.

Аллай «бютюнлюкге» джетдириуню юлгюсюне Эбзеланы Шахарбий 1931 джыл джазгъан «Огъурлу» деген пьесаны алыргъа боллукъду. Ахыргы болумунда ол пьеса арадан алты джыл озуб басмаланганды. Ары дери уа комедия Нарсанада, Джегетей-Аягында, Ючкёкенде, Марада, Север Кавказны халкъларыны Дондагы Ростовда ётген Олимпиадасында (1931), Микоян-Шахарда советлени бешинчи область съездинде (1934) кёргюзюлгенди.

Биринчи къарагъаннга сюжет суймеклик къайгыны тамалында къуралады: Зайнеб, Джанхот-бийни кызы, кеси суйген тюз джашха — темирчи Азретге — барыргъа эркинлигин къоруулаб кюрешеди. Ол кесини ата-анасына къаршчы тургъан бла бирге аны суйюб, ызындан тюшюб айланган офицерден — Солтандан да къорууланыргъа керек болады. Бир-бирин суйген Азрет бла Зайнебни джанында Зайнебни тенг кызы Фатима, аны атасыны джалчысы Огъурлу боладыла.

Ишле ашыгышсыз къатлана барадыла. Биринчи актда Зайнебни ата-анасы базаргъа хазырланганлары кёрюнеди. Ала джокъ сагъатда Зайнеб кеси юйюнде Азрет бла тубеширге излейди.

Экинчи суратлануда Солтан бла Азрет ол юйде бетлешедиле. Экиси да билмей тургъанлай тубешиб къалгъанлары геройланы халларын ачыкъларгъа, кызгъа, эксин да тенглешдириб, джюрегинде къайсы онглу орун алгъанын ажымсыз таныргъа хыйсаб береди.

Ючюнчю актда автор кесине базыныргъа Солтанны чырта тамалы болмагъанын айгъакълайды, аны теллигин, кызбайлыгъын, бирча бетли болмагъанын кёргюзеди. Ыйлыкъдырылгъандан сора ол Зайнебни ызындан тюшгенин къояргъа керек болады. Кызыны джууукълары, базардан къайтыб келиб, «сукъанчлы кюеулюкню» айыблы болуб тургъанын кёргенлеринде, кызыны кесини кыйыны бла джашагъан акъыллы, тюз кёллю джашха эрге берирге оноулашадыла.

Эбзеланы Шахарбийни бу джашау-турмуш темалы комедиясында ара фигура тюз халкъдан адамды. Бу персонажны

юсю бла юйдегили-турмуш драма социал магъаналы шарт алады. Огъурлуда Ахмат-Батырны юсюндеги джигитлик ышанла джокъдула. Аны халисинде харамлыкъсыз хыйлалыкъ алады баш орун. Алайлыгы уа анга башын джакъларгъа болушады, экинчи джаны бла уа аны къаршчылыкъ эте билген мадарыды. Кёб джылны узагына биреу кюлуна къараб, кыйын ишден башын алыргъа мадар табмай джашагъаны тюзомге, келюне келгенни тышындан айтмазгъа, бойсунургъа юретгенди. Алай а аны бла бирге табигъат берген акъылы, къаджыкъмауу, батырлыгы, адамланы айыра билиую аны сыфатын бютюнюлю, ийнамлы этедиле. Бу энчи халиси болгъан героину юсюнден автор кеси былай айтханды:

«Бизни бир хоншубуз бар эди. Огъурлу эди аты. Джарлы джашай эди, джашаууну асламысын джалчылыкъда ашыргъан эди ол. Сабийликден мени эсимде ол адамны сыфаты къалыб кетген эди. Джашауда къуджурлугъу кёб эди, затха дженгил ийнанган адам болса да, хыйларакъ эди. Аны алайгъа юретген, эшта, джакъсызлыгъын сезгени болур эди»³⁶.

Огъурлуну халисин ачыкъларгъа автор сейир амал табады: Огъурлу бизни аллыбызда бир ортада баргъан ушакъгъа къошулады, бирде бир джанына айтылгъан репликала этеди, бир тюзюндлей залгъа къараб келюндегин силдеб иеди. Ма бу экинчи планда Огъурлуну джашау болумгъа къаршчылыгъыны кючу танылады, аны келир заманда джашау тюрленнигине терен ийнанганы, кесини адамлыкъ сыйын, тюзлюкню кюрууларгъа хыйсабы болгъаны керюнеди. Биргелей баргъан ушакъда Огъурлу, джалчыча, бойсунган халгъа, сыныкълыкъ болумгъа тюшсе да, репликалада, ичинден оюмун айтхан сагъатда (ич монологада) тегерегиндеги адамланы барындан да, Азрет да ол санда болуб, адамлыгы бла онглу болуб чыгъады. Былайда автор Азретге алай уллу тирилик этген магъана бермегенин да чертерге керекди.

Огъурлуну ичинде, биз чертгенлей, эки тюрлю адам джашагъанча керюнсе да, аны сыфаты бютюнюлюю: башкала аны халисинде къуджурлукъгъа санагъан зат кертисинде тюз ургъан сауутду. Къысхача айтханда, ол «этерин билген» джашды. Огъурлуну оюмлары, айтханы, этген атламлары — была бары аны ингил сезимли, этерин терк этген, джашау кючу болгъан адам болгъанын танытадыла. Пьесада комедиялада тюбеучю адетли кюлкюлюк затла кёб тюбейдиле, ич магъананы тышын аллай къошакъ элементле бла джасау (джагъалашыу, урушуу, табсыз-къуджур кымылдау, эслемей биреуге кюл джетдириу,

³⁶ Эбзеланы Шахарбийни Къарачай-Черкес илму-излем институтха 1962 дж. августну 18-де джазыб ийген письмосундан.

бугъунчакъ ойнау, джашыртын тынгылау, соруугъа келишмеген джууаб бериу, тышындан кирген сёзлени къошуб сёлешиу) кёр-гюзюлген затны сейир этеди, къараучуланы кесине тартады, кюлдюрген этеди.

Пьесада кёргюзюлген адамланы кёллерине аны юсюнден джукъ келмегенликге, къараучула Зайнеб бла Азретни насыб-ларын къурагъан Огъурлу болгъанын кёредиле. Зайнебге Азрет-ден хапар бериб, юйде ата-аналары болмагъан кёзюде аланы тюбешдирген Огъурлуду. Азретни юйге ол келтиреди. Солтан бла даугъа кириб, аны ич хауасы осал болгъанын айгъакълар-гъа хыйсаб берген да биягъы ол болады. Ол Зайнебни Солтан бла Азретни ушакъ этгенлерине джашыртын тынгылатыб, офи-цер Зайнебни учуз этиб сёлешгенин, ол меннге керек тюлдю, дегенин эшитдиреди. Эм ахыры, Солтанны артыкъ сёзюн кёл-тюралмай къызыб тургъаны бла, аны эсиргени бла хайырла-ныб, Огъурлу аны ургъан этеди, махтанчакъ офицерни хылик-кели халгъа джетдиреди. Огъурлуну халисини юсю бла пьеса-да башха сыфатланы социал дараджалары терен ачыкъланады: бу эркинликсиз, тышындан къарагъаннга къайырылышмагъанча кёрюнген джакъсыз джалчыгъа къалгъанла къалай къара-гъанлары аланы адамлыкъ шартларыны болумун болушлусуча кёргюзюб къояды. Сёз ючюн, Джанхот Огъурлуну тогъуз джыл джегеди бир шай да төлемегенлей, джаб-джангыз аны къызы бла сёлешгени амалтын джалчысын туйген этеди. Джанхот Огъурлугъа кюнюне къуру бир туурагъан нартюк гырджын бла айран береди, аны таб адамгъа да тергемейди, не энчи сез-им, не энчи излемге эркинлиги болмагъан джюк ташычу хайуаннга санайды. Огъурлуну юйленирге излегенин ангылар хыйсабы джокъду аны. «Кёремисе аны, къатын алыргъа излей-ди! Ш, бир айт, неге керекди анга къатын? Кесини орнун та-ныб, къарны тойгъанына къууана, малны ызындан айланырны орнуе аман Огъурлуну этгенине къарачы!» — деб джанады Джанхот.

Аркъа ы бла джюк ташыгъан малгъача къарайды анга къолун ишге тийирмеген, ичкичи эмда хауле, алгъын аман-лыкъчы ишчиклери болгъан офицер — Солтан да, ким да бол-сун, ол урунганны адамгъа санамайды. Зайнебни ызындан тю-шюб айланганы да аны асры бек суйгенден тюлдю, аны бай атасыны юйюнде къол джылытыр акъыл бла этеди алай. Огъур-лу айгъакълайды Солтанны кёлюнде не джатханын.

Буруш кыылыкълы атаны, махтанчакъ ананы, хауле офи-церни, кука кыыз бла аны тенгини сыфатларында комедиялы персонажланы адетли ышанлары бла бирге Къарачайны соци-ал-турмуш болуму туудургъан энчи халла да таныладыла. Джанхот, кыызгъанчылыкъ бла джалчыларын хатерсиз джегиу

бла ыргысхы джыйыб, эм ахыры кесин «онгдулагъа» къошханьда, аны байлыгына ишеклилик таныса отдан кёлек киеди (Солтан Огъурлуну зыккыллыгъын хыликке этгенинде, ол затны кесини юйдегисине бедиш этгенча кёреди), экинчи джаны бла — властны, байлыкъны тыш белгилери аны акъылын кеслерине бек бёлдюрөдиле, ол себебден Солтанны алтын чынларын — къарачайлыланы арасында ол аз тубеген зат болгъанды — сайлайды ол Азретни берчли къолларындан эсе. Сайакъыл, къутсуз, къарамсыз Джанхот джаншакъ, махтанчакъ эмда къайгылы къатыны Айшатны аллында бош кюрешеди кесини сыйын кёлтюрюрге, юйде башчы ол болгъанын айтыб бегитирге. Айшат башха тюрлю къарайды бу ишге: «эр башды, къатын а — боюн, ол, къайры суйсе, ары бурады башны». Даулашыб хорларындан умут юзюб, бош айтмайды Джанхот пьесаны аягында: «Не эр, не къатын бол, — деб мен! Огъай, экиси да менме, — деб сен!» Джанхот бла ууакъ даулашыуларында, оюму-акъылы бла да Айшат эрине шапмай ушайды, толусу бла аны джашау философиясын тутады:

Бек иги этгенди атанг. Юретсин. Ма джети джыл болду Огъурлу бизде джашагъанлы. Кечеси, кюню да къарда, бузда, боранда да малгъа, ол сен богъуна уялган бузоулагъа, къаратгъанлай турады, — атангы сёзюн джерге тюшерге къоймайды. Ма бу кийимчиклери бла этеди, келгени-кетгени да сени атангы буйругъу блады. Огъурлу къалай ишлегенини сагъышын бир этчи! Ол къалай урунады, къаллай ишле этеди! Тоба, сени атангча бешулен этген ишден эсе, бир Огъурлу кеси этгенни алыкъма. Къошда экеулен ишлейдиле — ала да анычадыла. Ишлегенлери ючюн атанг алагъа къотур шайны да бермегенди. Ариу сёз бла, аякъларына, юслерине кийдиргенибиз бла бююннге джетдик. Ала иги ишлейдиле деб, урмазгъа, урушмазгъа джарамаз... Андан сора да, джангыз бизми джегебиз аланы алай, байла бары алайдыла. «Джалчыны джалын бер да джанын ал», — деб сёз барды.

«Сени атанг төлеген да этмегенди...», — деб айтырын бёледи Айшат, Огъурлуну туйген Джанхотну ариулай. Джанхот да, Айшат да алкъын экили болгъанлай турадыла: джарлыла бла байламлыкъны тас этиб къоялмагъандыла, алай а аны бла биргелей толусу бла мюлк иелени психологиясына туюшуб бошагъандыла³⁷.

Огъурлуну сыфатыны юсю бла юйдеги-турмуш къаршчы-

³⁷ Китабы авторуна джазгъан письмосунда джазыучу Джанхотну сыфатын былай ангълатады: «Джанхот кеси къыйыны бла джыйгъанды байлыкъ, артда мюлк аны кесине бойсундургъанды, Огъурлу бла талай джалчыны къолгъа джыйгъанды. Адам байлыкъгъа, аны кёбейтирге къызыныб тебресе, аманлыкъгъа чек къалмайды».

лыкъ социал къаршчылыкъгъа бурулуб кетеди. Солтанны теллиги эмда аманлыгъы бла, Айшатны, Джанхотну махтан чакълыкълары, малкёзлюклеры бла, Зайнебни джелбашлыгъы бла, къолларында оноу болгъанланы социал терсликлеры бла Огъурлу кеси билгенча кюрешеди. Алай а ол кюреш къуру бир гитче насыбха не болургъа эркинлик табар ючюн барады. Азретге Зайнебни эрге бериу Огъурлуну кесине юленирге эркинлик табханча болады.

Авторгъа бу пьесагъа Огъурлуча персонажны кийириу сыфатла бла къаршчылыкъгъа социал хали къошар ючюн керек болуб къалмай, аны кесине джамагъат къарамын тюзюндей айтыргъа мадар береди. Алайлыгъы биринчи актда Огъурлуну монологу бла джырында ариу танылыб турады: социал къаршчылыкъны макъамы, джарлылагъа джангы танг амалсыз атарына терен ийнаныу сезиледи.

1931 джыл декабрны 7-де Дондагъы Ростовда Север Кавказны тау халкъларыны Олимпиадасы ётеди. Анда Къарачайны суратлау чемерлиги да кёрюнеди.

Олимпиаданы хроникасында былай деб басмаланганды:

Къарачай искусствону юсюнден билдириу сёзю кзауужну башчысы Боташланы Х. джолдаш айтды. Биринчи номерде Эбзеланы Ш. джолдашны кзалам тюзюнден чыккзган «Огъурлу» пьесасы кёрюзюлдю. Пьесаны автору режиссерлукъ да этди, артистча, комедияны баш герою джалчы Огъурлуну ролюнда да да ойнайды...³⁶

Корреспондент дагъыда, Эбзе улу сёзсюз, къуру бет тюрсюнюн тюрлендиргени бла ичи адамдан толу залны эсин джыйырма минутну кесине къадагъанлай турду, деб билдиреди.

Къарачай литератураны ол кёзююнде комедия дегенча жанрны болгъаны, анда джарыкъ оюн халини барлыгъы, джалчыны сыфаты джангы халда ачыкъланнганы сейирсиндиреди. Бу башын къыйынлыкъ басыб гитче драмалы фигура тюзю, ол кесини джауларын хорлагъан, кесини кючюне, келир заманы джарыкъ боллугъуна ийнанган джигитди. Джаш къарачай литератураны³⁹ баш геройларыны бирини сыфаты былай тюрленнгени кеси джашауна не болгъан халкъны джангы дуняя сезимине, кесини озгъан заманына ол джангы кёзден къарагъанына шагъатлыкъ этеди. Адамгъа джазыкъсынмакълыкъ бла къараучу гуманизмни орнуна дуняяны огъур бла тюзлюкню джоругъунда тюрлендирирге адамны къолундан келлигине ийнанган гуманизм келеди.

Драматургияны андан ары ёсерге мадары эмда тыйыншлы башламы болгъанлыкъгъа, профессионал труппа бла театрыны

³⁶ «Революция и горец», Ростов-на-Дону, 1931, № 12, 115 б.

³⁹ Поэзияны юсюнден бёлюмге къара.

болмагъанлары тыйгъычлыкъ этеди, аны юсюне да биринчи башлагъан драматургладан киши андан арысында кесин бу санагъатха бериб къоймайды. Ол себеден кёб заманны узагъына къарачай драматургия бютеуден суратлау чемерликни халкъ искусствосуну дараджасында къалады.

Къарачай драматургияда литература къозгъалыу ол джыллада кёбчюлюк эмда бютеухалкъ хыйсаб алгъаны танылады. Ол кёзюу халкъ аууз творчестводан профессионал литературагъа атлагъан кёзюу эди.

ПОЭЗИЯ

Къаракетланы Исса

Къарачай литературагъа башлам салгъанларыны бириди поэт Къаракетланы Заурбекни джашы Исса (1900—1942), аны поэзиясы творчество иште революция къобаргъан халкъны учунмакълыгъын кёрюзгенди, Джэгетей элде туугъанды. Алгъы бурун ол межгитдеги школда окъугъанды, артда орус эл школуно бошагъанды.

Москвада Востокну урунганларыны Коммунист университетине джиберилген биринчи къарачайлыланы бири болгъанды Исса. Бу университетде окъугъаны аны дуния къарамыны къуралыуна себед болгъанды.

«Интернационал»⁴⁰ бла «Смело товарищи, в ногу»⁴¹ деген революцион джырланы къарачай тилге кечюрюуден башланганды Къаракет улуно чыгъармачылыкъ сынамы. Тири творчество иши уа он джылдан бир кесекчикни артыкъ бардырылгъанды. Бизге белгили биринчи басма чыгъармасы — «Джангы шигирле» деген назму джыйымы — 1924 джыл Москвада чыкыгъанды; биз ачыкълаялгъаннга кёре, ахыр назмусу — «Колхоз джыр» деген назмусу — 1935 джыл майны 1-де «Къызыл Къарачай» газетде басмаланганды.

Къаракетланы Иссаны биринчи назму китабчыгъы «Джангы шигирле», эшта, олсагъатда Москвада окъугъан, анда ишлеген къарачай танышларыны болушлугъу бла басмаланган болур эди. Айтыргъа, Биджиланы Асхат олсагъатда миллет литератураны Ара басмасында ишлегенди.

Бу китабха кирген назмула — озгъан заманны айгъакълагъан, дин бла динчилеге къаршчы, тиширыуну азатларгъа, джангы джашауну къураргъа, культура алыргъа чакъыргъан наз-

⁴⁰ И. Къаракетланы, «Джангы шигирле», М., 1924.

⁴¹ «Таулу джашау», 16.11.1924.

*Къаракетланы Исса
(1900—1942)*

мула — аны творчествосуну баш тематикасын олсагъатда огъуна белгилеген эдиле. Ол назмула алкъын алай уста джазылмагъандыла, акъыл юретиу, чакъырыу халдадыла.

Москвадан къайтхандан сора Къаракетланы Исса совет ишге тири къошулады. 1924 джылдан башлаб Хумара окрисполкомну председатели, артда Къарачай облсовпрофну председатели болуб ишлейди.

Иссаны поэзия чыгъармачылыгъы биринчи атламладан башлаб газет бла, литературада кеслерини биринчи атламырын Къаракетланы Иссача башлагъан журналистле, поэтле Ертенланы Азрет бла, Батчаланы Абдул-Керим бла къысха байламлы болады.

Къаракетланы Исса кёб джазмагъанды, джазгъанлары бары да отуз назму чакълы боладыла. Поэтни творчество ишини итогу 1931 джыл басмадан чыкыгъан назму китабы — «Революцион джырла»⁴² болады. Анга 1926—1931-чи джыллада джазгъан чыгъармалары киргецдиле. Поэзиягъа Исса чыртда литература сынамы болмагъанлай келгенди. Аны назмуларын-

⁴² Исса Къаракетланы. Революцион джырла (2-чи китабы), Нарсана, 1931.

да омакълыкъ джокъду, таза джюрекден келген, башхала джазгъанлагъа ушаматгъан назмуладыла.

Алай болса да бу китабы чыкъгъан кезюуге аны усталыгъы адам айтырча ёседи, алайлыгъын критика да чертгенди⁴³. Ислам Къарачайлы Къаракет улуну юсюнден эсге быллай бир сейир затны тюшюреди:

Бир къарачайлы поэт, бир терен оюмлу, асыулу затны къалай джазгъаныны юсюнден сорганларында, быллай джууаб бергенди: «Кесим джангыз бир джолда атха миниб Уллу Къарачайдан Джэгетейге келе тура эдим (тауладан тюзге). Джолда сагъыш этгеними бузарча кишиге тюбемедим, ахырсы, джукълаб уяндым. Сора, сагъыш эте келдим да, башымда рифмала джараша башладыла. «Назмуча» бир зат болду, алай а, кертиси, аллахсыз⁴⁴. Алай бла этилди ол сен махтагъан зат»⁴⁵.

Биринчи поэзия макъам бла сыфатланы Къаракетланы Иссагъа берген туугъан джуртуну табигъаты болгъанды.

Минги-Тауну айры тѣпесин мийикге кѣлтюрген деу тау киришле аны поэзиясында Ата джуртну кючю бла учсуз-къыйырсыз байлыгъыны белгисича суратланадыла.

Джауумлу чулгъанма булутланы, тубанланы, секиртме сууланы, чегет шындыкланы къудрети аны поэзиясын джарыкъ романтика бояула бла джасайды.

Къаракет улуну «Кавказ» деген назмусу кесини туугъан джуртуна этген, кѣлню кѣлтюрген махтау джырыды.

Ехтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!
Кѣк булутла юйюрсюнѳб къонуучу,
Узакъ джерден келиб конакъ болуучу⁴⁶.

Къаракѣтланы Иссаны джюрегинде туугъан поэтлик сезимле къоснакъсыздыла эмда ачыкъдыла, ала таулула тѣерекедеги табигъат бла турмушну кѣзге къалай кѣргюзе юреннгенлери бла байламлыдыла. Поэт, булутла «булгъаналла, къыппа кибик, чырмалыб», деб джазады:

⁴³ И. Карачайлы, *Писатели и поэты Карачая*, — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1929, № 2, 72 б.

⁴⁴ «Назму», — араб сѣз, «назмучулукъ, назмула, поэзия» деген магъанада. Эшта, Къаракетланы И. кесини назмуларын («аллахсызланы») муслиман дин поэзиядан («назму») айырыр ючюн айтхан болур алай. Къарачай-малкъар тилде арта «назму» деген сѣз поэзия деген магъананы алыб, бюсюн да алай джюрютюледи.

⁴⁵ И. Карачайлы, *Когда немые заговорили (О национальной культуре на Северном Кавказе)*. — «На подъеме», Ростов-на-Дону; 1928, №№ 10, 57, 58 б. Сѣз, эшта, Каракет улуну «Кавказ» деген назмусуну юсюнден бара болур.

⁴⁶ Исса Къаракетланы, *Сайламалары*, Черкесск, 1960.

Турна кёзлю ариу таула кьубулуб,
Кирпиклери ачылмай, джумулуб,
Кёз тиер деб, ау тьобюнде джашыныб...

Мийик таула тубанлагъа бёлениб,
Ёзенлери кём-кём ариу кёгериб,
Тёппелери акъ кьуюзден джасалыб,
Кёкню этеги, таугъа джете, кьызарыб,
Ёрлегенлей джете кибик узалыб...

Назмуну арасында Минги-Тауну Казбек таугъа айтхан сёзю барды. Анда пелиуан таула, хазналарын ачыб, дуниягъа байлыкъларын берирге, аланы ёзенлеринде джашагъан джигит эмда урунууну сьоген халкыгъа джангы джашау ишлерге болушургъа къалай кюсегенлери суратланады:

Алтын, кюмюш кьозлайдыла тауларым,
Шууулдайла тюрлю-тюрлю сууларым,
Джарайдыла суусабха, джер сугъарыргъа,
Дармадыла аурууланы багъаргъа.

Энди манга кьоркьуусуз болуб джолла,
Келедиле кьралладан адамла,
Къараб кёрюб, сьуюнюшюб кетелле...

Поэт адамгъа сейирлик тауланы табигъатыны бир айырылмазлыкъ кесегинеча къарайды. Кесини пелиуан кёрюнюшю бла адамны тунчукъдурмайды ол. Адам бу табигъатны арасында аны толу эркинликли несича джашайды, урунады. Поэт кеси да тегерекдеги халгъа ол кеси суратлагъан адамлача, сьуюу кютген, мараллагъа уугъа чыкыгъан таулулача карайды.

Къаракётланы Иссаны поэзиясында пейзаж бузлаб турмайды, кьозгъалыб, тылпыу алыб, джашаб турады. Ёзенле, тау теппеле, бу табигъатны арасында джашагъан адамла кёзге кёрюнюрча суратланадыла: керпелениб ойнагъан джаныуарла, къанатлыланы тауушу, сууланы шууулдагъанлары, хансланы ийислери, чегетлени аяз тарагъан тауушу — быланы бары сезиледиле, назмуну окъусанг.

«Кавказ» назмуда Къаракётланы Иссаны назму джазыу халиси къарачай-малкъар фольклор адетле бла къысха байламлы болгъаны сезиледи. Оюмну къысха, кесгин сёз бла айта билгенинде, «Бийнегер», «Апсаты» деген халкъ джырланы юлгюсю бла хайырланганы, мифологиягъа эс бёлгени, «Гелеу кёрсенг, джер сорма», «Келбет кёрсенг, эр сорма» дегенча халкъ айтыуланы хайырландыргъаны алайлыгына шагъатдыла.

Бу назму авторну творчествосуну энчи джолу болгъанын, ол башхалагъа ушамагъанын ариу кёргюзеди. Тенгleshдириу

хал бла тюз айтырын башха сёзле бла бериую, назмуну суратлауладан толугу, ауазыны учундургъан халы, поэтни оюмуну кенглиги, табигъатны ариулугъун, таулуланы джашауларын, аланы озгъан эмда энди боллукъ заманларын кёргюзюрге тырмашханы — бу затла бары Къаракётланы Исса керти гуманист, ич дуниясы (хауасы) бай, таукел, болургъа боллукъ затны кёзюне кёргюзе билген, уллу адамлыкъ дараджасы болгъан автор болгъанын ачыкълайдыла.

Къаракёт улу, урунган халкъны керти уланы, халкъны, бютеу уллу Ата джуртну излемлерине кесин бериб джашагъанды. Аны творчествосуна джангы джашау къуаргъа учунмакълукъ сингибди. Ол болум аны поэзиясын контрастлы этеди — джашау берген джарыкъдан башлаб кёзю сокъур этген къарангыгъа дери. Джарыкъ затланы барын ол таймаздан халкъны джашауунда джангы затла бла байламлы этеди — эркинлик бла, хайыр болдургъан иш бла, джарыкълукъ бла эмда култура бла; къарангы затланы уа — джарлылыкъ бла, джахиллик, эркинликсизлик эмда артха къалыу бла, унукъдуруу бла — патчахлыкъны заманындан сакъланган осал затла бла.

Россияны урунганларына, ол санда таулулагъа да, эркинлик берген Октябрь революциягъа махтау салгъан назмула джазады Исса: «Хар къралда этерге», «Хар къралда чанчылыр». Революцияны ол «тазалаучу боранча» суратлайды, андан сора туугъан джашауну уа тазаланган кёкде джанган «джарыкъ джудузча». Поэт озгъан заманга къайтмай да болмайды. Ёзенлени таш буруулары халкъны дуниядан айтырыб тургъандыла; байланы джерлеринде, къошларында джарлыланы къуллача урунганлары; сабийлени джалчылыкъгъа бердиртген джарлылыкъ; джарлыланы ёмюрлюк азаблары — моллала, дууа джазыб, мерекеб суу бла багъыучу ауруула; адамланы туудукъларыны юсюн къабырча басхан топракъ тюбю, топракъ башлы, тютюн ийисли юй тыгъырыкъла, — къарачайлыланы озгъан заманлары Къаракёт улуну назмуларында ол халда кёргюсюледи.

Озгъан заманны, патчахлыкъны заманыны темасына къайтыу халкъны миллет сезимини ёсгенин танытады. Эски заман болумун суратлай, джазыучу джангылыкъланы магъанасын терен ангыларгъа болушады. Совет Востокну халкъларындан джазыучула бла джырчыланы, хапар айтычуланы кёблери джангы джашауну суратлауну ол амал бла башлагъандыла.

Алай а халкъны насыбы ючюн кюрешгенлени къаны джерни джууб таза этгенди, кёкде революцияны джудузу джарыб, халкъгъа кюч эмда базым бергенди: байланы, бийлени къалаларын сюнголе бла чачыб, биз, джарлы халкъ эркинликке чыгъаргъа къабакъ эшиклени кенг ачханбыз, деб джазады поэт, революцияны алгъышлай.

Социалист революциягъа махтау сала, Къаракет улу джашауларын халкъны насыбы ючюн берген революционерлени сыфатларын суратлайды. Ленинге атаб «Хорладынг», «Унутмазбыз» деб назмула джазады. 1924 джыл революцияны джауларыны къолундан ёлген Халилланы Саидге «Унутулмазса» деген назмусун атайды.

«Сюрючюню ауузундан» деген назмусунда тау ёзенлеге революция джангы джашау келтиргенди, халкъгъа кюч табдыргъанды, энди ол кыйын табигъат болумланы хорлаб, аны кесине къуллукъ этдирирге мадар табханды, дейди. Джангы джашауну ёзенледе тубанланы чачыб тегерекни джарытхан кюн бла тенгешдиреди. Кюн джангылыкъны символу эсе, эски дуняны, джангылыкъгъа тыйгъыч болгъан кючлени символуна къарангыны, тубанны хайырландырады поэт.

Назмуну экинчи кесеги ачыкъ агитацион-публицистика халлыды. Тау джуртну индустриялауну поэт схема халда суратлайды. Бу назмуну сёз байлыгъында, поэтика айтымында къоланлыкъ танылады: ариу джарашхан поэтика сыфатланы къатында проза халлы сёзтутушла, айтымла тюбейдиле, ары дери малчы къарачайлыла джюрютмеген техника бла байламлы сёзле хайырландырыладыла: «Америка техникагъа эришиб»; паровоз, поршень, шестерни, д. а. к. Алай нек болгъанын ангылагъан кыйын тюлдю — бютеу къралда тюбеген джангылыкъла, джел къобуб келиб, уюб тургъан шошлукъну бузуб, тереклени чапракъларын тараб шууудатханча, малчылыкъдан сора джангы индустрия къозгъалыудан хапары болмагъан таулуланы джашауларына, ангыларына джангы санагъатла, техника, ала бла байламлы терминле юрюлюб киредиле. Да орус поэзияда да алай болады ол кёзюуде. Эшта, Исса да пролетар поэзияны джангы толкъунуна тартыб, сёз ючюн, «Кузница» деген литература бирлешликден юлгю алыб джазгъан болур. Былай къарагъаннга къуджурча керюнсе да, джангы сёзлени, джангы джюрюшню ритмасы Къаракет улуну поэзиясына джашауну динамикасын береди, заманны тылпыуун сездиреди. Бир джанындан малчы, уучу таулуну адетли, юренген кылыкълары бла сезимлери, экинчи джанындан орус пролетар поэзиядан алыннган джангы оюмла, сёзле, алгъа талпыныуну танытхан сезимле, бир-бирине къошулуб, быллай тюрлю, сейир тизгинлени туудурадыла:

Тауну ёшюнюн машинала кесерле,
Ёзеклерин терен-терен тешерле.

Тау кемигин бургъуч бла кемирибиз,
Джилеклерин машинада ийирибиз,
Былай бла алтын, кюмюш сюзербиз.

Къаракётланы Исса социалист къуралышха талай назму атаб джазады. Поэт саулай къралны адамлары ючюн къайгы-рады, аны джетишимлерине, ашхы ишлерине къууанады. («Нефть анасы Бакугъа», «Сельмаш», «Эркинликни саугъасы»). Социализм табигъатны уллу тюрлендиргени поэтни кёлюнде джарыкъ романтикалы сезимле къозгъайды, аланы суратлар ючюн гипербола (кёлтюртюб айтыу), бетлеу, метафора дегенча мадарланы кенг хайырландырады.

«Нефть анасы Бакугъа» деген назму 1929 джыл Бакудан Грозныйге — Грозныйден Туапсеге нефть сюрген быргъы джол ачылгъанына аталгъанды. Бу назмуда суратлау хал акъ бла къара бояулу гравюрагъа ушайды. Аны тизгинлеринде башында чертилген суратлау мадарла къалай чемер, уста хайырландырылгъанлары кёрюнеди.

Тёб-тёгерек этегинги къуршалаб,
Кёкюрегинги, бауурунгу къуршалаб,
Къалалача, къара оджакъла ёседиле,
Тёнгегинги къурч бычакъла тешедиле.

Джюрегинги тамырлары кёрюне,
Джерни джарыб къара къанынг төгюле;

Ёзегингден сыбдырылыб, джыланча,
Фонтан болуб чыгъа, къара тубанча,
Оджакълада ёшюн уруш этеди,
Таб бир-бирледе булутлагъа джетеди.

Къара чачын тозурагыб, булгъаныб,
Сора ызына айланады чулгъаныб.
Шоркъулдайды быргъылагъа секириб,
Чоюнлагъа төгюледи ёкюрюб.

Ерюш, эниш буруу болмай ётеди,
Къара тенгиз этегине джетеди...

«Сельмаш» деген назмусун поэт, таулу урунганланы келечилери бла бирге барыб, Дондагъы Ростовда эл мюлк машинала чыгъаргъан уллу заводну кёргенинден сора джазгъанды. Эл мюлкню джангы джорукъланы тамалында айнытыуда бу заводну магъанасы бек уллу болгъанды. Дондагъы Ростов Север Кавказы, Тёбен Поволжьени, Къазахстан бла Орта Азияны эл мюлкчю районларыны экономика джашауларына бек магъаналы болгъанды. «Сельмаш», эл мюлк машинала чыгъаргъан бла къалмай, миллет районлагъа социалист урунуу бла джангы

иннетни школу да болгъанды. Поэт бу уллу магъанасы болгъан къурулушну джаны бар затча сезеди, аны бла ушакъ къурайды. Ишлене тургъан заводну учунмакълы (*патетика*) монологу аны бютеу къралны эмда тау халкъланы джашауунда, къралны индустриализациясыны халкъла арасы келишиуледе къллай магъанасы болгъанын ачыкълайды.

Эл мюлкюне машинала къурурма,
Тюзге, таугъа, хар джерге джетдирирме,
Барыны да чархын бирден бурурма,
Социализмге барын бирден тебдирирме.

Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик къурч темирден ишлерме,
Барыны алырма сыртындан джюгюн, —
Тауну ёшюнюн машина бла тешерме,

Энчиликни, артыкълыкъны къурутурма,
Ара мюлкню ёсдюрюрме, кёлтюрюрме,
Хаман социализмге джууукъ барырма,
Сора аны деменгили къурурма.

Буду муратым, буду къастым,
Таб, буду, элчи улан, мени антым,
Тюшюнсюнле жарыкълыкъгъа хар бири,
Тау тюбюнде артха кългъанлагъа дери.

Монолог агитация ышанлыды, чакъырыула бла бошалады, алай а автор чакъырыулагъа адетли къарачай алгъышланы формасын береди:

Къурусун энчилик, тирилсин тенглик,
Ёссюн ара мюлк, халкъгъа къууат берлик,
Барыбызгъа бир мюлк эгизлик дерик,
Биреуге болмасын артыкълыкъ, кемлик.

Бюгюнлюкде къралда белгиленнген джангы иннетлеге бу алгъышны келишмегени хакъды, алай а поэт кеси джашагъан заманны иннетин ачыкълайды.

Къаракётланы Исса «Сельмаш» деген назмусун 1929 джыл джазгъанды, ол назму «къарачай-малкъар литературада социалист индустрияны кёргюзюрге тырмашыуну биринчи сынамыды, «кёлтюртюлюб айтылгъан тенглешидириуле («темир къллу», «къурч кёлюрекли»), — бютеу бу отлу-кюнлю, тютюнлю-

темирли суратла бизни эсибизге орус «Кузницаны» кез кыарамда кыалгъан суратлау философиясын тышюредиле»⁴⁷.

Кыаракёт улуну социалист кыурулушха аталгъан назмуларында 20-чы джылланы онглу поэтлерини — Э. Багрицкийни, С. Есенинни, Н. Асеевни эмда башхаланы — юлгюсю чырт да танылмайды. Бу поэтлени хар бири джарыкъ эмда энчи халлы творчество фахмулу болгъан адамла эдиле, поэзия иште уллу сынамы болмагъан адамгъа аланы ангылагъан тынч тюл эди. Пролеткульт бла «Кузницаны» поэтлерини назмулары патетика (*учунмакълыкъ*), декларация (*хапар билдириу*), гиперболла (*кёлтюртюу*), абстрактлы бирикмеклик, алам эмда символ (*белги*) халлары бла кыарачай поэзияны ал кёзююдеги шартларына джууукъдула. Айтылгъан мадарланы хайырландырыу джангы заманны иннетлерин джарыкъ сезимли эмда кенг тутушлу суратларгъа хыйсаб береди. Кыаракётланы Иссаны «Революцион джырла» деген китабчыгъыны тышы 1920 джыл Пролеткультдан айырылгъан пролетар поэтлени бир кыаууму чыгъаргъан «Кузница» журналны тышыча джарашдырылгъаны аны ала бла иннет джууукълугъуна шагъатлыкъ этеди.

Алай болгъанлыкъгъа уа Кыаракёт улу кесини чыгъармачылыкъ усталыгъында кесгинлик бла энчи хатха тюз джол таба башлайды: ол эсин аны туугъан джуртуна революция кыаллай джангылыкъла бергенине бёледди. «Эркинликни саугъасы» деген назмусун Октябрны онджыллыгъы толгъан кюн кыууанч халда джангы шахар ачылгъанына, Микоян-Шахаргъа, атаб джазгъанды. Революцияны кёк джашнагъанны символлу сифаты бла белгилейди: кёк, джашнаб, кюкюреб, къара булутладан тазаланады, кюнню кёзю кыарангыдан чыгъыб, аны джарыгъын таб сокъурла да кёредиле. Декларациялы, учунмакълы назму, сифатла кесгин шартлы болмасала да (абстракция), таулуланы джашауларында магъаналы ишлени бирине махтау салады.

Джангы заманны джырчысы Кыаракётланы Исса Совет Востокда олсагъатда бек магъаналы литература темаланы бирине — тиширыуну азатлауну темасына — эсин бёлмей болалмайды. «Аналыкъ», «Таулу кызыны тарыгъуу», «Кюн тийди» деген назмуланы джазады. Алада поэт тиширыуланы бурунгу адетлени тузагъындан кыутулургъа тырмашханларын суратлайды:

Тиширыула, кёб заман
Бугъоуланыб джашадыкъ,

⁴⁷ П. Балтин, «Революционные песни» Исы Каракетова, — «Сб. трудов Карачаево-Черкесского государственного педагогического института», вып. 2, Нальчик, 1959, 216 б.

Темир ауда джашагъан
Булбуллагъа ушадыкъ.

Къанатланы къагъабыз,
Биз хауагъа учаргъа,
Къарангы булутланы
Джолубуздан чачаргъа.

Тот ауланы кетериб,
Кёзню джарыкъ ачаргъа,
Чириген адетлени
Юсюбюзден атаргъа.

Мутхуз тийген кюнлени,
Джарыкъ тийиб кёрюрге,
Окъуу, билим, илму алыб,
Эркин болуб джюрюрге.

Муслиман тиширыула, керти эркинликге не болур ючюн, окъуу-билим алыргъа, хайырлы джамагъат ишге къошулургъа керекдиле, дейди поэт. Учунмакълы монолога ол илмугъа, культурагъа махтау, джахилликге ирият береди.

Къаракётланы Иссаны творчествосунда революцион романтизмни шартлары ачыкъ танылыб турадыла. Ич хауасы бла аны поэзиясы 20-чы джылланы пролетар поэзиясына джууукъду. Аны поэзиясында декларацияны, абстракцияны, схема халны, символланы барлыгъы да тыш юлгюлени алгъанын танытады. Алай а Иссаны поэзиясы халкъ оюмну джарыкъ суратлау адетлерини юлгюсюн джюрютеди, аны ич сезимлери байдды, джюрек къозгъагъан кючю уллуду.

Къаракёт улу Исса лирикди, алай а аны творчествосунда, гитче лирика жанрланы чегинден чыгъыб, уллу-энглу формалы — лирика-эпика поэма джазаргъа тырмашыу танылады.

Къаракёт улуну поэзиясында ораторлукъ агитация-публицистика сёз бла лирикалы-эпика халкъ джырланы эмоциялы хапарлау халлары таймаздан аралашыб, бир-бирине джалгъашыб келедиле, поэтик тилинде уа ол халгъа кёре, бир джанындан, социал-политика терминле, техника бла байламлы сёзле, экинчи джанындан, халкъ фразеологизмле, айтыула аралашыб келедиле. Суратлау система бла джангы темаланы джарашыулу эмда тутушлу бирикдирирге тырмашханы ачыкъ таныла башлайды. Аны чыгъармаларында фольклор адетле кеслери алларына келедиле, иш этиб фольклор тамалда джангы зат къурашдырыгъа излемейди. Фольклор чыгъармалагъа иш этиб эс бёлюу Ёртенланы Азретден башланады.

Джашаууну энчи болумларыны сылтауу бла Къаракетланы Иссаны фахмусу толусу бла ачыкъланыргъа мадар табмайды, алай а аны халисини поэтлиги, джарыкъ фахмусу болгъаны, усталыгъын-чемерлигин джангы джамагъатны хайырына берирге тырмашханы, аны ызындан келген поэтлеге ашхы юлгю боладыла. Къарачай литературада пейзаж лирикагъа, революцион джыргъа, назму диспутха, лирика поэмагъа сокъмакъ ачхан ол болады.

Къаракетланы Иссаны творчествосунда биринчи болуб фольклоргъа ушамагъан эм баш, эм джангы зат: тин джаны бла азатланган адамны аллында кёб тюрлю, джарыкъ тюрсюнлю кенг дуниягъа эшик ачылгъанын сезиу, джангы адамны джюрегине, мыйысына джашауну тамырындан тюрлендирирге кючлю иннет сингигенин айырыу.

Къаракетланы Заурбекни джашы Исса 1942 джыл танка чабыуулда уллу джигитлик этиб ёлгенди.

Ертенланы Азрет

Эх... багъалы
сылы окъуучум!
Мен отпор
береме джаулагъа,
Джауну хорлаб
кёрюне кёмсем,
Джыр джазарем
субай таулагъа.
Мени джырым
джюрекден сюйюб
Джашаугъа
кючлю байланганды...
Класс кюреш,
класс къазауатда
Къайнайдыла
мени джылларым,
Хауле тойгъа,
гокка къызлагъа
Бошамайла мени джырларым⁴⁸.

Кесини творчествосуну иннетин Ертенлени Азрет «Колхозчу урунган малчылагъа» деген назмусунда алай ачыкълайды. Ол неден да алгъа джашауда джангылыкъ ючюн кюрешген поэт, поэт-агитатор, юретиучю болады.

⁴⁸ Ертенлени Азрет, *Джырла бла поэмала*, Нарсана, 1934.

Ёртенланы Азрет 1907 джыл Къарачайны эм эски элинде — Къарт-Джуртда туугъанды. Сабий джыллары анда ётгендиле (ол себебден алгъанды кесине артда Къартджуртлу Азрет деген псевдонимни). Туугъан элинде медресе бла ал башланган орус школна башланганды. Востокну классикалы литературасына⁴⁹ уллу эс болгъанды, Симферополда педагогика училищедё окъугъан сагъатында уа, аны 1926 джыл бошагъанды, Къырымда 20-чы джыллада тири айныгъан литература джашаугъа къошулгъанлай турады. Азрет литература-суратлау чемерликге тырмашхан къауумланы арасына тюшгени, аны фахмусуну ёсюмюне, поэтика усталыкъгъа къаджыкъмай тырмашханына себеб болгъанына сёз джогъду. Ёртенланы Азретни ол джылладан сакъланыб къалгъан джангыз бир чыгъармасы барды — «Крым»⁵⁰ деген автобиография назмусу. Классиканы билгени эмда литераторла бла байламлы болгъаны аны творчествосуну ёсюмюне себеб болгъанларына шагъатлыкъ этеди бу назму. Мен билеме: джюрек джашлыгъым анда къалгъанды, билимни джюрекге сингген джарыгъы анда киргенди анга... Анда, биринчи кере меннге Бахчисарай кесини хапарларын къайда ачхан эсе, дейди поэт.

Ёртенланы Азретни творчество джолуну башланганы туугъан джуртуну джангырыб башлагъаны бла, къарачай басманы къуралгъаны бла бир кёзюуге тюшеди. Ол да, Къаракётланы Иссача, эм алгъа «Таулу джашау» газетни келтеринде басмаланады, аны энчи корреспондентича ишлей. Кесини биринчи назмусун 1926 джыл басмалайды⁵¹.

Ёртенланы Азретни биринчи эки китабына — «Джангы джырла» (1927), «Эркинликни джилтинлери» (1929)⁵² — кирген назмуланы темаларына ол артда джангыдан къайтыб къарарыкъды: джамагъат келишиуледе, турмушда, адамланы ангысында джангы бла эскини арасында кюреш («Шаркъ тиши-

⁴⁹ Шахмурзаланы Саид, Ёртен улуну Кърым педучилищеден шоху, поэт «Тахир бла Зухра», «Лейла бла Меджнун» деген поэмаланы азбар биле эди, деб хапар айтханды (Шахмурзаланы Саидни историйны, тил бла литератураны Къарачай-Черкес илму-излем институтуна 1958 джыл октябрны 25-де, ноябрны 5-де джазыб ийген письмолары), алай а айырыб къайсы авторланы поэмаларын азбар билгенин ачыкълаялмагъанбыз.

⁵⁰ Къара: Ёртенланы Азрет (Къартджуртлу), *Эркинлик джилтинлери*, (Кисловодск), 1929, 7—8 б.

⁵¹ «Альманах (Къарачай совет художество литературасыны югюлеря)», Биринчи кесеги, Микоян-Шахар, 1936, 8 б.; «Октябрь байрамы», — «Таулу джашау», 10.12.1926.

⁵² А. Ёртенланы, «Джангы джырла». Ростов-на-Дону, 1927; Ёртенлени Азрет (Къартджуртлу), *Эркинлик джилтинлери*, (Кисловодск), 1929.

*Ертенланы Азрет
(1907—1955)*

рыуну айтхан сёзлери», «Джууаб», «Не ючюн туудукъ?», «Энди биз да кюлейик» деген, дагъыда башха назмула).

Ертенлени Азретни хазна кълмай хар назмусунда урунган таулуну джашауунда бурунгу заман бла джангы кёзюню арасында бир-бирине тийишмеген башхалыкъла суратланадыла. Поэт Ата джуртуну историясын ангыларгъа, революция джорукълу иш, алайсыз болмазлыкъ зат болгъанын бегитирге тырмашады. Ол джаны бла эки назмусу айырыб сейирдиле — «Кавказ таула», «Минги Таугъа»⁵³. Биринчиде Кавказы табигъатыны суратлары поэтни джюрек сезимлери бла тюз берилиб, социал бояусуз кёргюзтюле эселе, экинчи назмуда, биринчиден ол бир-эки джылны кеч джазылгъанды, Минги-Тауну символлу сыфаты суратланады — башында чачы агъаргъан, аны джерлеринде ёмюрле узагъына чегилген кыйынлыкъла бла унутууну шагъаты къартча суратланады. Поэт туугъан халкъыны жапарын айтыргъа тырмашады («Не ючюн туудукъ?»), аны назмуларыны джигитлери тюз урунган адамладыла («Къарачайлы», «Бизни акка», «Комсомолчуну джыры», «Эсимдеди (ёксюзню ауузундан)»).

⁵³ Ертенланы Азрет (Къартджуртлу), *Эркинлик джилтинлери*, 7—8 б.

Ертен улуну лирика назмуларында историялыкыгъа тартыу бекден-бек танылады.

Ертенлени Азретни творчествосу энчи шартлы болгъанын ачыкълар ючюн, былайда, аны биринчи чыгъармаларыны юсюнден сёз баргъан джерде, къарачай поэзияны — Ертенлени Азретни творчествосуну Востоку халкъларыны поэзиясыны бир-бир адетлери бла байламлылыгыны юсюнден айтыргъа тыйыншылды. Азрет ал кёзюде назму форманы алады аладан, Джууукъ эмда Орта Востоку халкъларыны классика поэзиясында джюрютюлген строфика адетни къайтарады; аны назмулары эки тизгинли, беш тизгинли, джети тизгинли болуб къураладыла («Темирчини тюшю», «Бююн ёлдю»); къайтарылгъан тауушла бла, рефренле бла, кенг джайылгъан периодла бла эмда перифразла бла хайырланады («Октябрны байрамы эди»).

Ол джылланы критикасы, Ертенлени Азрет арабчагъа асры бек тартады, деб гурушха сала эди. Поэтни фахмусуна тыйыншылы багъа бере, критика, «араб юлгюге тартыудан тазаланыб, терен билим алыргъа кереклисин ол акъылына ажымсыз алыргъа борчлуду»,⁵⁴ деб чертеди. Ол заман миллет тилни ёсдюрю ючюн, халкъны бютеу къатларына ангылашынган революцион поэзия ючюн юреш баргъан кёзюу эди. Араб лексика бла социал-политика терминология, дин литературада джюрютюлген бир-бир поэтика сыфатла адамланы бир къауумуна ислам дин бла, эски турмуш бла, эски адетле бла бирча болгъанча ангылашына эди. Аны ючюн эди къарачай поэзияда жангы магъанагъа жангыртылгъан, халкъны суратлау ангысыны ол замандагъы дараджасына келишген, миллет литература тилни къурауну ал кёзююне келишген жангы суратлау мадарла табаргъа кереклиси.

Ертенлени Азретни арта джазгъан поэзиясында жангы мадарла бла бирге восток поэзияны бир-бир элементлерин уста хайырландыра билгенин кёребиз. Ол болум санагъат усталыкъны ёсгени бла бирге назму культураны алыргъа да себеб болады. Азретни суратлаучу сезимини джарыкълыгы Востоку культура байлыгыны сынамын диалектика халда хайырландырыргъа керек болгъанын ангылатады анга. Бу затны магъанасы бек уллу эди олсагъатда, не ючюн десенг, суратлау-эстетика амал болуб кълмай, ол политика магъана да ала эди. Тема, назмуну иннети, оюму ол затны излеген джерде Ертенлени Азрет восток поэзияны суратлау мадарлары бла эркин эмда уста хайырланады, артыкъсыз да бек динге аталгъан эмда сатира чыгъармаларында, аны кибик бир-бир персонаж-

⁵⁴ Ислам Къарачайлы, *Писатели и поэты Карачая*, 72 б.

ны ышанларын суратлагъан, аланы тыш къарамларын, ич хауаларын ачыкълагъан сагъатда, д. а. к.

Кечирек, миллет джамагъат-политика терминология къурала, басма къуралыб, литература тил джетишимли ёсе баргъаны бла бирге, Ёртенлени Азрет арабизмле бла, аланы биргесине джюрютюлген поэтика сокъмакъ бла, фигурала бла аздан аз хайырлана барады. Алай а, поэт хаман да бу джюрюшюн бузмай баргъанды, дерге джарамаз. Ол бир-бирде, кеси унамагъан, кери этген затлагъа джангыдан къайтыб, кесини творчествосуна уллу къоранч да тюшюргенди. Ма алай, сёз ючюн, «поэт бла джамагъат» деген теманы ачыкъларгъа тырмашыб, Ёртенлени Азрет талай назму джазады. Алада поэзияны гражданыкъ магъанасын бегитеди, класс кюрешге амалсыз керекли этимли сауутха санайды аны, культура революциягъа поэтни магъаналы юлюшюнеча къарайды поэзиягъа («Башладым», 1929 дж.; «Темирчини тюшю»; «Колхозчу малчылары биринчи съездлерине»; «Исан джюрюклени инженерлерини биринчи съездлерине», 1934 дж.).

Сейрди, поэтни- трибунну, поэтни-революцияны кюрешчиси сифатыны къатында («Колхозчу малчылары биринчи съездлерине») аны назмуларында поэтни-халкъ джакъчыны сифаты суратланады («Къаламым бла тефтерим»), алай а, восток адетлеге келишдириб суратлайды да поэтни-халкъ джакъчыны сифатын, ол себебден история кесгинлигин тас этиб къояды ол:

Джаш джюрюкеде бёркген толкъунла
Къайнаб-къайнаб чайкъалгъан сайын,
Толкъунлагъа джыр сокъгъан къылла
Джашаудан джыр-кюу алгъан сайын.

Тёгюлелле санга, тефтерим,
Джырларымы эм ачылары;
Тамадыла санга биремлеб
Ачы джырлары тамчылары.

Сен черт, къалам, кертини-хакъны,
Хакъ джолда биринчиликни ал,
Талатма байгъа онгсуз халкъны,
Артыкълыкъгъа къаршчылан, къадал.

Мен джазарма джазылгъан чакъда,
Бу суудан мен къанмам, къамамам
Къадал сен, хей, къаамиш бууунда
Сызла сызгъан къанджал къаламым!

Алай эте, джол айыргъанса,
Джашау болуб саннга бир кюзгю;
Терсликте джалкъа къайыргъанса,
Хукму этиб терсеге эм тюзге!..⁵⁵

Былайда, таукел оюм айтылса да, кесгинлик джокъду айтымлада, хыбыллыкъ танылады, риторикалы айланыула, оюулу эмда иш этиб омакъ айтыргъа кюрешиу, объектни туура болмагъаны, поэтни кёлуне келгенни ким да алмазгъа болгъаны кёрюнюб турады. Колхоз джашаугъа аталгъан «Назмула бла поэмала» деген китабха кирген назмулагъа бу чыгъарма не стили бла, не макъамы бла келишмейди, бир джанына туракълаб турады башха назмуладан.

Фахмусу бишиб, энчи ауазы бегиб башлагъанында, поэт Востокну литературасында анга джангы джашауну не къадар джарыкъ, чемер суратларгъа себеб болурча адетлени иш этиб сайлаб хайырландырады. 30-чу джылланы аллында ол Насра Ходжаны юсюнден хапарланы джыйыб джарашдырады. Ала кеслерини социал магъаналары бла, сатира халлары бла адамланы ангыларында эски-чирик адетлеге къаршчы кюрешиуде бек джараулу боладыла.

Насра Ходжаны юсюнден хапарларын Ёртенлени Азрет эки кере басмалайды⁵⁶. Биринчи басмалангъаныны ал сёзюнде ол былай деб джазады:

Насреддинни хапарларындан мен иннет, социал эмда политика джаны бла эм маджалларын сайлаб алгъанма. Китабха дин кзуллукучулагъа къаршчы, джуклукуну, малкёзлюкню, джахилликни, эфендилени, моллаланы осал кзылыкъларын хыликкелеген джюз чакълы хапар, кзуллукучуланы, байланы, бийлени артыкзлыкълары бла унукъдурууларыны юсюнден талай хапар киргендиге. Башхалары — кзушланы, башха къанатлыланы юсюнден хапарла сабийлеге аталыб берилгендиге. Тёртюнкю кзаууму адамланы юсюнде кемликлени, аланы терс ишлерин айгъакълайдыла... Башха тилледе чыкзган китабладан алгъан хапарларымы кзарачай джашауну болумлары бла байламлы этиб джарашдыргъанма. Насра Ходжаны юсюнден алгзын чыкзган хапарладан мещан иннетге келишген, унукъдургъанланы адеб иннетлерин джорютген, ачыкз дин магъанасы болгъан хапарланы алмагъанбыз... Кзысхасы... биз аланы урунган окзуучулагъа хайырлы болурча этгенбиз.

⁵⁵ Ёртенлени Азрет, Сайламалары, Черкесск, 1959. 121 б.

⁵⁶ Е. Азрет Къартджуртлу, Насра Ходжаны хапарлары, Микоян-Шахар, 1931; Азрет Ёртенлени, Насра Ходжаны хапарлары, Микоян-Шахар, 1936.

Ёртен улу Насра Ходжаны юсюнден хапарланы джыйыб, аланы маджалларын айырыб, джилтинли, туура тийген юмору джарыкъ эмда кесгин тилде джарашдырыб, жанр суратлаула бла халилени къарачай джашауда тюбеген затлагъа тюзюней келиширча кючлю, таб джазгъанды. Кишини зорламагъан, бездирмеген, юретиу магъанасы ичинден чыкыгъан джарыкъ хапарчыкъла, аланы формалары Ёртен улугъа-суратчыгъа джуукъ эмда сююмлю боладыла.

Бу джыйымны, анга джангы хапарла да къошулуб, экинчи басмаланганына автор ал сёз джазады. Анда ол хапарла къарачай прозаны джаратылыууна хайыр, юлгю бергенлерин тюзюней чертеди:

*Къарачай литератураны историясында Насра Ходжаны хапарлары суратлау прозада биринчи сыналдыла, газетде чыкыгъан фельетонланы айтмасакъ... Суратлау прозада къаламларын сынагъан джаш джазыучулагъа техника джанындан юретирге аланы уллу магъаналары болгъанды*⁵⁷.

Революцион магъанасы эмда социал учунмагъы бла Ёртен улуну поэзиясы кёб миллетли совет поэзиягъа тамамлы къошулады. Къаракёт улуну юсюнден айтхан сагъатыбызда, биз 20-чы джылланы совет поэзиясы къарачай поэтлени башланма чыгъармаларына къаллай халда юлгю болгъанын айтхан эдик. Ёртен улу да джаш орус пролетар поэзиядан юрениу адетни этгенди, ол зат аны экинчи эмда ючюнчю китабында басмаланган чыгъармаларында айырылыб танылады («Эркинлик джилтинлери», 1929 дж.; «Джырла бла поэмала», 1934 дж.).

«Эркинликни джилтинлери»⁵⁶ деген джыйым китабы джаш поэтни «Башладым» деген программалы назмусу бла башланды. Аны символикасы къыйын тюлдю:

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кёкню
Урду да темир табан
Джерге джарыгъын тёкдю!

Ол кюн джыртычу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы
«Хур бол!» деген тауушдан
Манга саугъа узатды.

⁵⁷ Ёртенлени Азрет, *Насра Ходжаны хапарлары*, Микоян-Шахар, 1936.

⁵⁸ Ёртенлени Азрет (Къартджуртлу), *Эркинлик джилтинлери*.

Саугъамы алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым,
Асыры къууаннгандан
Джырла джырлаб башладым.

«Сенсиз», «Онюч» деген назмуларыны сыфат эмда ауаз шартлары Пролеткульт бла «Кузницаны» поэтикасы бла байламлыдыла. Биринчи назмусунда поэт Ленин ёлгенине беш джыл толгъан кюн пролетар революцияны вождуна аны джолу бла барыргъа, класс джаулагъа къаршчы кюреширге, социализмни ишлерге сёз беред; экинчи назму уа Октябрны онючджыллыгъына аталады, революцион пролетариатны этим эмда къурау кючюне махтау салады.

Бу назмула поэтни кесини энчи лирикалы «менин» миллионланы ауазына къошаргъа тырмашханын кёргюзтедиле. Кесин алай халал кёлде унутханы уа аны джюрегинде гимни, лозунгну, чакъыруну, маршны макъамларын туудурадыла, ала адамланы джюреклерин кёлтюрге, бир иннетлиликни, бир иннетге тырмашыуну сезимин туудуругъа джарайдыла.

Ёртен улуну агитация назмуларында да ритмлени сыйдамлыкълары, ич кючлери таныладыла, аланы рефренле, къайтарыула, бирча башламла айырыб кесгин чертедиле, пролетар поэтле ол мадарла бла джашау кючню, таукелликни, миллионланы темирча бирикген эмда деменгили атламларын суратлайдыла:

Бир, эки, юч!..

Юч да он — он юч,

Он юч джылда,

Азатлыкъ джолда

Ишлениб келген темир

«Юйге» къурчдан чойле урду

Он мелион чёгюч.

«Он миллионну» — пролетарланы классыны абстрактлы сыфаты, пролетариатны урунуу, этим кючюню белгиси «чёгюч», «азатлыкъны джолунда ишлениб келген темир юй» — джангы джашау, хар строфада къайтарылгъан эпитетле — «темир», «къурч», бирча айтымланы басым бла айтыб къайтарыу, айтылгъаннга учунмакълыкъ сезим берген бирча башламла — была бары Ёртен улуну поэзиясына пролеткульт поэзияны творчество принциптери тири къатылгъанларына шагъатлыкъ этедиле.

Революцияны джигитлерин «къурч», «темир» адамлача суратлау, ол кёзююню «темир» эмда «къурч» ёмюрча кёргюзюу адет 20-чы джылланы поэзиясында, прозасында да кенг джай-

ылыб эди. Ёртен улуну «Темир ёмюр» деген назмусун окъусанг, эсинге Гастевни «Мы растем из железа» («Биз темирден чыгъыб ёсебиз») деген назмусу тышеди:

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Биз — ёмюрню темир деулери.
Ёмюр бизге къурчдан джан урду,
Биз — ёмюрню къурч миндеулери.

Темир джаратды бу ёмюрню,
Бу ёмюр туудурду темирни.
Бу темир ашайды кюшениб
«Нарт» ёмюрден къалгъан кёмюрню...

Биз — ёмюрню темир аскери,
Биз сюебиз къаты бирликни,
Биз сюебиз эмда джаратабыз
Анга къурчлукъну, темирликни.

Ёмюр болуб уллу элеуол,
Атад элеб чёблукню, кирни,
Ёмюр юезд зорну тамырын,
Нюрюн джерге тегюб Илкерни.

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Бу ёмюр хар ёмюрден ёрдю.
Темирден инсанла болгъанын
Биз джангыз бу ёмюрде кердюк.

Бютюнлукню, къурч бирликни, намыс бекликни, тэзюмню, къаджыкъмауну макъамы, джигитни революцион халиси, кесинден хар нени аяб джашаргъа юренингени Ёртен улуну назмуларын 20-чы джылланы пролетар поэзиясы бла джууукъ этеди.

Поэт кеси да, урунуу бла кюрешни ишине, культура революцияны ишине келишмеген затланы бир джанына атыб, кесин кысханча керюнеди. Бу зат аны назмуларыны, китабларыны къуралышында (композициясында) да танылады: социал ауазлары алай бек таза ачыкъланмагъан хапарлауланы («Уучула», «Джаз») автор китабыны арт бёлюмюне чыгъарады.

Ёртен улуну поэзиясында, 20—30-чу джылланы бютеу къарачай поэзиясында да алайды, интим лирика табаллыкъ тюлбюз. Алайлыгы сейирди. Биринчи къарагъаннга алай керюнсе да, бу зат поэтни ич дуниясы такъыр болуб неда факмусу бишмегенликден тюлдю, Ёртенланы Азретни, таулуча, кеси

сезимлерин ичинде тыя билгенинденди. Поэтни халисини бу ышаны революцияны ал джылларында совет поэзияны граждандлыкъ сезим бла джамагъат борчха уллу магъана бергенлерине къошулуб, белгили аскетлик халны танытады. Сынгар аны ахыр китабында — «Назмула бла поэмалада» сезебиз лирикалыкъны терен белгилене башлагъанын. Поэмаларында ол кеси дунягъа, адамлагъа, кесине, адамгъача, къалай къарагъанын толуракъ, теренирек, ингил халда хапарларгъа мурат этеди.

Революцион теманы ачыкъларгъа суратлау формала излегени, аны поэтлик хауасы Ёртен улуну эсин поэтни-трибунну — Маяковскийни — творчествосуна бурады. Джангы ауазла! Джангы ритмика!

Алгъы бурун Ёртенлени Азрет назму къурауну тыш джоругъун алады — «басхычланы», сёз ючюн, «Маркс устазгъа» деген назмусундача:

Маркс джолдаш,
къарайма санга.
Келбетинг
бирча турады,
Кёзлеринги
кесгин къарауу
Баш мыйыма
келиб урады.

Арта поэт, Маяковскийни назмуларыны тыш формасы ич хауасына кёре къуралгъанын ангылаб, талай джангы чыгъарма джазады («Бизде бла алада», «Джашаугъа», «Колхозчу урунган малчылагъа», «Бу дуркъучу», «Афенди бла аджал»). Къарачай-малкъар халкъ поэзияда джюрютюлген адетли силлабика назму джоружъну бузуб, аланы ушакъ халлы ауазгъа сыйындырады. Энди «басхычла» поэтни оюму бла сезим дараджасына бойсунуб къураладыла.

Совет джурт
джылы къучагъын
джайыб эркин,
Кюн джарлыгъа
нюрюн себиб
ийген бир кюн
Тобукъланыб,
къалкъаларын
кенг джайыб
Аллахындан тилей эди
афенди Наиб:

«...Нек кыызгъандыг иерге балах,
бир айыб...

Айланган халкыгъа
динни джолундан тайыб».

(«Афенди бла аджал» деген поэмадам).

Ёртен улуну назмуларында ауаз тюрю-тюрю бола башлайды: бирде — хапарлау халлы, башында кёрюзген юзюгю-бюзча, биринде — тюз ушакъча («Колхозчу урунган малчыгъа»), бирде уа — оратор сёлешгенча:

Джангы джашау
къурау джолунда
Терле тёкген
берчли санлары,
Эркин джуртда
гюрюлдеб ёсген —
Тау эллени
урунганлары!

Бир-бирде назму буйрукъча, чакъырыуча, лозунгча эшитиледи:

Къаршчы чыкыгъан
кулакны
Чырмаулу къолун
Уатыгъыз,
Кесин да хар бир ишигизден
Узакъ
эрек
Атыгъыз!
Этигиз бырнак!

Рифма Ёртенланы Азретни назмуларында магъаналы къулукъну толтурады. Магъананы баш джюгюн алады ол кесине: хыликке этеди, айгъакълайды, чакъырады эмда а.к.:

Бу дуркычу — джумдурукъ
Бир заманда —
Кир заманда
Эртде
Эки мыйыгъын
Къан ичерге
Маске
Къуйрукълача гылджа-гылджа
буруб

Аякъларын джерге
Уруб
Эндиги аты советде —
бурун правленде
«Оноу» эте эди джарлыланы
Къанын ичер
дертде

(«Бу дуркзучу»)

Маяковскийни революцион поэзиясындан юлгю алгъаны Ёртен улугъа назму этиуде ана тилини хыбыл, бир ауазлы тунакы эшитилинген таушундан бошланыргъа хыйсаб береди (къарачай тилде, адетге кёре, басым сёзню ахыр бёлкюмюне тюшеди). Ол зат, назму тизгинлени бёлкюмлерини саны тенг болгъаныны тамалында, ёлчемни да белгилейди. Алай бла къарачай назмуну джарашыулу, джумушакъ этерге, ауазны тюрлениу хыйсабын бай этерге, сезим кючюн онглу этерге эмда аны джангы мадарларын ачаргъа Ёртен улуну къолундан келгенди.

Поэтни чыгъармачылыкъ усталыгъы ёсген бла бирге аны назмуларында, абстракция бла схемалы хал къорай, реалист юлгюге тартыу хорлай башлайды («Джарлы тиширыу», «Къарачай той», «Бизни акка», «Эсимдеди (ёксюзню ауузундан)» деген назмула.

Бу затны болдургъан, бир джанындан, орус литератураны сынамына юреннгени, экинчи джанындан, къарачай-малкъар фольклорну адетлерин иш этиб терен билгени болгъандыла. Аны назмуларында эпика элементле тубей башлайдыла, поэт сюжет къурауну усталыгъына юренеди, ол къурагъан халиле керти джашауда тубегенлеча бола, ичлерине джан кире, жанр суратлаулары кесгин эмда бютюнлю боладыла.

Сёз ючюн, аны «Уучула» деген назмусу алайды. Формасы бла ол халкъ айтыугъа ушайды, хапар а эки учуну джарсыуларыны юсюнденди. Аланы бири мухар, тепчилдеуюк, эринчек, эссиз, къызбай адамды (кеси аллына «кёкенден къоркъа» тургъан бирди), экинчи уа дыгаласчы, мурулдауукъ, махтанчакъ затды («ёлмеген айюню терисин юлешиучюледенди»). Бу экисини халилерин поэт къысха диалог бла аллындан огъуна кесгин ачыкълаб береди, аны аягъы къалай боллугъуна окъуучуну хазыр этеди, ишни тамамланган хыйсабын автор халкъда джюрюген айтыула бла ачыкълайды: «Бёрю атар бёркюнден», «Мал сойгъунчу тери сатма».

«Къарачай той» деген селеке назмусунда поэт халкъны турмуш адетлеринден алкъын къораб кетмеген эски-чирик джорукъланы айгъакълайды. Къарачайлы тюзлюкню суйген да, ангылагъан да, багъалатхан да этеди, алай а юйюне келин-

ни асламысына боюн кюч бла, андан разылыкъ алмагъанлай келтиреди, къарачайлы той къурайды, алай а арбазында «ёмюрлюк» багушну ариулай билмейди, дейди ол.

Тойну сыймеген джокъду: анда джашагъан джылларыны ауурлугъундан бели бюгюлген аммаланы, басымлы къартланы, джыллары келген узунсакъал кишилени, джашланы эмда гитче сабийчиклени кёрюрге боллукъса. Тойлагъа келген кызла ариуладыла: «къаракъашла», «ингичгебелле», алтын тюймелери бла, башларында алтын окъа бла тигилген бёркчюклерни бла. Ала бла тепсегенле уа элде той къоймай айлануучула — ичкини сыйген, джалкъау, ишни, юнью-юйдегини да атыб айланган хагокла.

Ма, истемейге аладан бири чыгъады — тохтай билмеген калак, уста тепсеучю Исса, быдырын челек бозадан толтуруб къаны ойнагъан зауаллы. Той тамада харсчыгъа таууш этеди: «Ур... харс, ур», — сора халкъгъа бурулуб кычырады: «Ар-ха туругъуз, бош этигиз органы», саугъачыкъ узатырча тепсеучюню аллында «маймулча» бурулады.

Ала алай эте тургъанлай, атларын кёмюк этдириб, бир бёлек атлы джетеди, келинден саугъала даулай. Башы къара пеляхха къаллыкъды, ол джарлы юйдегиден эсе, деб бошайды поэт назмусун.

Кызыны боюн кюч бла къачырыу да, келинден саугъала даулаб алыу да, ишсиз-кючсюз айланган хауле джыйын да поэтни ачыуун келтиредиле.

Алай болса да бу назмуда, эски-чирик адетлеге, халисизлик бла ишленмеклик болмагъанына ачыуланганы тюз болса да, поэт халкъ бурунладан джюрютген къууанчлау адетлеге, джаш тёлюню кёл ачаргъа джорукълу тырмашханына да разы болмайды (Мени джырларым тойлада кёз ачыгъа, ариу кызлагъа аталмайдыла, алагъа заман джокъду, дейди поэт). Бу затны, башыракъда чертгенибизча, поэт кесин революцияны ишине бериб, кесине кысымлыкъ салыб джашагъаны бла ангылатыргъа боллукъду. Таууланы джашауларында мутхуз затланы джоппу джыйыб, аланы селекелик этсе да, Ёртен улу бу назмуда керти джашауну суратын динамика халда суратлагъанды.

Халкъны джашауун, анда эмда таууланы ангыларында болгъан тюрлениулени не къадар толу суратларгъа тырмаша, поэт эрде огъуна уллу жанргъа кёче башлайды — поэма джазыгъа. Сёз ючюн, «Эркинлик джилтинлери» (1929 дж.) бла экинчи кере басмаланган «Джангы джырла» деген китабында (1931 дж.) чыкъгъан талай чыгъармасына поэмадан юзюкле деб атагъанды автор кеси («Темирчини тюшю», «Эгер!», «Бай бла джалчы»).

Ертен улуну творчасовунда реализмни элементлери кылай ёсе баргъанларын кёргюзген юлгюдю ол «Темирчини тюшю» деген, тамамланмагъан поэмасын кылай джазгъаны. 1927 джыл ол алкын тюз назмуду⁵⁹. 1931 джыл Ертен улу анга джангыдан кыайтады, энди анга поэмадан юзюк,⁶⁰ дейди, 1934 джыл басмалагъанында да, поэмадан юзюк⁶¹ деб басмалагъанды.

1927 джылны аллында Ертенланы Азрет улуу назмусунда революцияны, аны вожду Ленинни сыфатын, халкъ кёбчюлюкню кёлюн, кюрешде урунган халкъ унукъдуруучуланы хорлагъаны джорукълу иш болгъанын кёргюзюрге мурат этиб кюрешеди. Алай а назму тамамлы болалмайды: символлу сыфатлары тутхучлу болмайдыла, абстракция халдан чыгъалмайды. Революцияны вожду Ленин аслан болуб суратланады, унукъдурулуб тургъан урунганла тузакъда тургъан булбул-лача кёргюзюледиле, урунганланы революцион тириликлери уянганы, халкыны ачыу кючу адетли халкъ гипербола бла (кёлтюргюлюб) суратланады: таула оюлуб ёзеннге кыююлгъанча, джерни суу кыобуб басмай, адамла басыныб джабханча, башында кимле болгъан эселе, ала ёлюб энишге кыююлгъанча, тюбюнде, аякъ тюбюнде тургъанла уа, джан кириб, ышара тургъанча.

Былайда айырыб чертерча бир ышан кёребиз: халкъ фольклорундан келген эмда восток литературадан алынган символика бла пролетар поэзияны сыфатлары аралашыб келедиле. Темирчини сююмлю сыфатын, темирни туюген чёгючню сыфатын, «боюнну буундургъан темир сынджырны» эмда кызыл байракъланы сыфатын поэт бу назмусунда кенг хайырландырады.

1931 эмда 1934-чю джыллада Ертен улу джангыдан бу чыгъармасына кыайтады, алай а аны джарашдырыб поэма этиб бошайлмайды. «Темирчини тюшюню» артдагы эки вариантында автор аны иннет-тематика эмда тарих тамалын кылай кенгертегини кёребиз. Ертен улу революцияны суратлауда абстрактлы-романтика символикадан бекден-бек айырылады, сюжетин белгилерге — революцион оюмла кылай кюч алгъанларын, Ленин кылай ишлегенин, унукъдуруучулагъа кыаршы кюрешиб хорлагъанларын кёргюзюрге — тырмашады. Темирчини сыфаты да теренирек болады, «унукъдурулгъанланы» орнуна «джерсиз сабанчы», «биченлиги болмагъан чалкыгычы» келедиле. В. И. Ленинни сыфаты уа аны портре-

⁵⁹ Азрет Ертенлени, *Джангы джырла*, Кисловодск, 1927.

⁶⁰ Азрет Ертенлени, *Джангы джырла*, Микоян-Шахар, 1931.

⁶¹ Азрет Ертенлени, *Джырла бла поэмала*, Кисловодск, 1934.

тини Ышанларын ачыкълаудан, пролетариатны азатлау кюре-
шини революцион программасын ачыкълагъан сёзюнден кюу-
ралады.

Бу вариантлада Ёртен улуну поэтика лексикасы да тюр-
ленеди: араб сёзле *сыныф*, *сиясат*, *факъыр* дагъыда башхала,
мадаргъа кёре, къарачай неда башха ангылашынган сёзле
бла ауушдуруладыла (*сыныф* — класс, *сиясат* — политика,
факъыр — онгсуз, д. а. к.).

Айтыргъа, Ёртенлени Азретни творчествосунда лирика-
эпика поэманы жанры кюурашдырылыб башлайды. Къарачай
литературада бу жанргъа кёчююнү биринчи сынамы эди ол.
Ёртен улуну кесине да, аны ызындан келген тёлуге да жанр-
ны андан ары джарашдырыуда бу биринчи башлам эди.

Поэтлени джамагъат джашаугъа тири кюшулгъанлары,
жалкъны джашаууна джууукъ болгъанлары, фольклорну ма-
джал адетлерин иш этиб творчество халда джарашдыргъанла-
ры къарачай поэзияда реализмге тырмашыу бла суратлау да-
раджаны кёлтюрюге себеб болгъандыла. Ёртенлени Азретни
творчествосунда танылгъан тюрлениуле ол затха шагъатлыкъ
этедиле. Кесини заманыны излемина кёре, джамагъат-полити-
ка ишге кюшулүб, поэт динге къаршчы иш бардырады —
литература пропаганданы юсю бла. Бу зат аны творчество-
сун⁶² джашаудан алынган керти фактла бла, энчи сынам бла
байындырады. Алай бла ол «Къызгъанч моллагъа», «Эсгер!»,
«Оразагъа» деген назмуларындан «Афенди бла аджал» деген
сатира поэмагъа келеди. Бу поэманы кесини китабында
П. Балтин⁶³ алаамат сюзгенди. Анга кюшар зат азды. Ёртенла-
ны Азрет поэмасын Къаракетланы Иссаны «Комсомолчуну
молла бла даулашыуу» деген поэмасы бла тенглештириб къа-
расанг, къарачай поэтлени суратлау усталыкълары къалай
ёсгенин кёресе. Къаракет улу джазгъан поэманы сифатлары
иннет дискуссияны муратына кюуллукъ эте эселе, Ёртен улуну
поэмасында джашауда тюбеучю керти адамны сифаты кенг
ачыкъланады: назму сёз бла, суратлау мадарла бла поэт афе-
ндини дуния къарамын, аны революциягъа дери эмда револю-
циядан сора джашау-турмуш халыны кесгин шартларын, психо-
логиясын, тин-намыс хауасын ачыкълайды. Азрет сейир сати-
ра (селеке) амал табады — афендини аллахдан тилегин аны
кесин айгъакълауда хайырландырады: аллах бла ол джугъун
джашырмай сёлешеди, кесини тиллешиу негери бла сёлешген-

⁶² Къара: Азрет Уртеннов, *Антирелигиозный учебник*, Кисло-
водск, 1931.

⁶³ П. Балтин. *Из истории карачаевской поэзии*, Черкесск, 1961.

ча, керти да улуу эсе кючюнг, динни атханлагъа азаб сал, деб тилейди ол.

Афендиге терслеу сёзю, аны аллахдан тилегине джууабха келиб, Урунууну Келечиси айтады. Динчилени сауутун (дууа, тилек, кёзге кёрюннген затла) революцион эпоханы поэзиясында аланы кеслерине къаршчы иннет-тин кюрешде хайырландырыу адет болгъанды, материалист дуния къарамны бегиб баргъан кёзююнде (былайда эсге Маяковскийни «Мистерия-Буфф» деген поэмасы тюшеди).

Афендини сыфаты керти джашаудан алыб суратланганча болгъаны себебли, Ёртенлени Азретни поэмасында къарачай таурухлада моллалагъа къаршчы айтылычу затла, Насра Ходжаны хапарлары джангыртыладыла. Поэт поэманы тилине да улуу эс бёледи, героюну тилин ачыкълагъан сагыатында араб сёзлени мардалаб, эблеб, сакъ хайырландырады, классикалы восток строфикадан джанлаб, назмуну ауазын кесини героюну психология болумуна бойсундурады.

«Афенди бла аджал» деген поэмасында Ёртен улу поэтика усталыгъы керти бегигенин афендини инсан халисин кюрай билгени бла кёргюзе эсе, «Сулеменни Суратха письмосу» деген поэмасында лирика-эпика жанрны ёсдюрюуде джангы джеттишим этеди. Эпика элемент кенгерген бла бирге, бу поэмада энчи лирика башлам да ёседи, терен магъаналы болады. Ёртен улуну тутхан иннетинден тайышмагъан, къаныкъмагъан халисин таймаздан аны башхаланы юретирге, назму бла ангылатыу иш бардырыргъа чакъыргъанлай турады. Алай а, джылла да оза, ол да кесини творчествосунда энчи башламны кёб тюрлю формада таныта, лирика ауазын алгъындан джылы эмда алдаулукъсуз, кшошакъсыз эте барады. «Сулеменни Суратха письмосу» деген поэмада, поэтни кесини творчествосунда болуб къалмай, бютеу къарачай литературада да биринчи болуб, соймекликни темасы ачыкъланады, джангы джамагъатны адамыны адеб-намыс тюрсюнюнде къаллай тюрлениу болгъанын ол эм таша, эм энчи затны юсю бла — адамны джюрек сезимлерини дуниясыны, эки адамны бир-бирине соймекликлерини юсю бла ачыкълайды.

Чыгъарма эпистоляр (къагъыт джазыу) формада джазылгъанды. Лирикалы героюну психология, адеб-намыс эмда социал тюрсюнюн эркин суратларгъа быллай форма кенг мадар береди.

Сулеменни джангы, социалист адеб-намыс дуниясыны шартлары ол эки кызгъа — Сурат бла поэт атын айтмагъан өкинчи кызгъа — къаллай кёзден къарагъанындан таныладыла. Сойген тиширыуну эки идеалын кёребиз, аланы бири эски, өкинчиси джангы идеалдыла.

Сурат — письмо анга джазылады — адебли эмда ариу кызды. Алай а аны дуния къарамы, джашау излеми тардыла. Аны кюсегени сынгар, эрге барыб, ана болууду. Поэт, суймеклик лириканы адетли восток мадарлары бла къарачай-малкъар фольклорда джюрюген джорукълагъа таяна, Суратны ариулугъун, суйюмлюлюгюн чемер суратлайды:

Сени мен
Тюене
•Дж• элде
Кёргенде,
Акъ мамукъ
Ветинге
Кёлюмю
Бергенде

Нюр себдинг
Юсюме
Джарытыб,
Ай кибик,
Джылытдынг
Санымы,
Чууакъ кёк
Джай кибик.

Тёгюлюб
Чий джибек
Чачларынг
Юсюнге,
Аллыма
Чыкъгъанынг
Тюшеди
Эсиме...

Алайды...
Бек ариуду
Сенде тыш
Кёрюнюш:
Тишлеринг —
Инджиле,
Кюлюшюнг —
Чий кюмюш.

Ушайса,
Ариу кыза,
Ушайса
Марджаннга,

Насыбынг
Болургъа
Тыйыншылы
Бир джаннга.

Ол къутас
Чачларынг
Теппе-тенг
Табаннга,
Къашларынг
Келишиб
Ишленгенди
Эм анга.

Къап-къара
Узунла
Кёзюнгю
Кирпиги,
Кёзюнгю
Гинджиси
Тюрсюнлю
Хар тюгю.

Таулу къыз,
Таулу къыз —
Тыбырны
«Джулдузу»,
Кёзю кёр,
Ичи буз
Амманы
Бал туву.

Алай болса да, «Письмода» суйген къызыны ариулугъуна берилген махтау, Сулемен аны къарангылыгыны, джахиллигини, ышанлагъа ийнаннганыны юсюнден айтхан сагъатда, самаркъау, селеке кёлеккеге бёлениб къалады. Эски адетлеге кёре атлай, Сурат, башха тиширыула джамагъатны тенг эркинликли членлери болгъан кёзюуде, кесин юйдегиде магъанасыз ариу затчыкъны халына салыб турады:

Бу кёзюу
Инсандан
Башха зат
Излейди,

Бу ёмюр
Адамны
Чырайдан
Сюзмейди,—

дейди автор.

Поэт кесини идеалын таулу комсомолчу кызыны сыфатында ачыккылайды. Иш этиб аны ариулугуну юсюнден аз айтады поэт. Окъуучуну эсин аны халисине аслам бёлжор ючюн этеди алай: кесин джунчутмай джюрюттенине, башына эркин болгъанына, кеси сыйын кёре билгенине эмда кеси къарыууна базгъанына, аны джангы, алчы дуния къарамы болгъанына, аны джамагъат тирилигине, туугъан элине, геройну джазыууна аны къаллай магъанасы болгъанына эс бёлджюрге излейди.

Бёлмеди,
Тёрт джылны
Колхозда ишледи,
Джыл сайын
Мийикге
Ерледи,
Тюшмеди.

Эм уллу
Баш иши
Джарыкъвы
Ышырыу...

Баш болуб
Ликпунктну
Ол ачды,
Биз элге
Окъууну
Ол салды
Джюрекге
Эм кёлге...

Баш болду
Хар джарыкъ
Иннетде,
Муратда,
Баш болду
Хар иште,
Хар затда.

Джарата
Эдим мен
Аны хар
Атламын,
Суюем
Джамалны
Эм «джимин»
Эм «ламын».

Кюн сайын
Джюрегим
Бекден-бек
Илеше,
Кёлюю
Эм терен
Орнуна
Джерлеши.

Комсомолчу къыз Сулеменни сыймеклигине сыймеклик бла этмейди джууаб. Къызы унамагъаны джашны кеси халисине башха кёзден къараргъа керекли этеди. Энди ол джашаугъа башха тюрлю кёшулады, тирилик этиб, алчы болуб, джамагъатны болумлу члени болады. Суратка письмосунда кеси джазыуундан хапар айта, быллай джол анга да ачыкъ болгъанын кёргюзеди. Сюлеменни ийнакълы эмда селекели письмосу Суратны джангы заманнга тыйыншлы адамны джолуна чыгъаргъа къаты чакъырады.

Алай а, джаш тёлюню ангысына революция бла бирге кирген джангы затланы ачыкълай, Ёртенлени Азрет бир-бирде мардадан атлаб кетеди. Сёз ючюн, джангы дуняаны ишлегенлени сыймекликге эркинликлери болгъанын ол ишекли этеди.

Бу кзуру
Суююню
Кёзюю
Тюююдю.

Сен айтхан
Бу чакъны
Эжию
Тюююдю! —

деб джууаб этеди комсомолчу къыз Сулеменнге.

Джамагъатха джарау — андады ариулукъну магъанасы, адамны хар кылыгы джамагъатха кзулукъ этиуге бойсу

нургъа эмда коммунизмни ишлеуге берилрге керекди: поэтни кёлуне келген алайды. Бу оюмну кесгин ачыкълар ючюн, поэт быллай тюшюндюрюу хапар айтады искусствону юсюнден: бир алаMAT атны ариу суратын базаргъа чыгъаргъандыла да, хар ким тамаша болуб къарагъандыла. Алай а суратдагъы тамашалыкъ атдан эсе базарчыла аркъасына минерча неда къаладжюкге джегерча сау атны сайлаб алгъандыла. Хапар, восток поэзияда тюбеучю юретиу адетча, быллай патыуа бла бошалады:

Кёзбаулукъ
Дженгмеди,
Дженгалмаз
Чырт хакъны,
Тарталмаз
Кесине
Кертича
Сау халкъны...

Ат эсе,
Ат болсун
Джортууу,
Джорюшю.
Къой эсе,
Къой болсун
Териси
Эм тешю.

Айт сени
Кёлюнг а
Бу ишге
Къалайды,
Мен билген
Адамда
Багъа да
Алайды.

Адамгъа
Кесамат
Берилмез
Тышындан,
Берилсе
Берилр
Ишинден,
Башындан.

Не къашын,
Не кёзюн
Сормайла
Шкоккуну,
Не тукъум
Ийгенин
Соралла
Ол окъну.

Сорулмаз
Къылычны
Не бою,
Не эни.
Сорулса,
Сорулур
Ауузу
Кесгени.

Адам инсанны ариулугъу бла хайырлылыгына поэт ала-матлыкъны социал-философия категориясынача къарайды. Алайлыгы бу поэмагъа Ёртен улуну эпика-эстетика кодекси-неча къараргъа тамал бередиди. Поэтни ангысында, джамагъат-ха не хайырлы эсе, джангы, алчы зат не эсе, революция къал-лай тюрлениуле келтирген эсе, олду ариулукъну белгилеген. Бизни джамагъатха коммунизмге джетерге не зат болуша эсе — олду ариу. Былайда поэте терслеу салыргъа джарамаз: ол кесини заманыны адамыды, ол кеси ийнанган иннетни джаар-гъа, сингдирирге излейди.

«Сулеменни Суратха письмосунда» публицистика учун-макълыкъ Ёртен улуну агитацион назмуларындагы учун-макълыкъгъа джууукъду. Восток поэзияны философия поэзия-сына адетли аллегорияла бла притчаланы (оюм берген къысха хапарлаула) хайырландырыу, сыфатлау параллелизм — была бары чыгъарманы философия магъанасын ачыкълаугъа бойсу-нубдула.

«Письмода» декларациялы джерле, созулган, кёб сёзлю джерле тубеселе да, бу чыгъарма Ёртенлени Азретни творчест-восунда джангы джетишимни, ёсюмню белгисиди. Иннет-тема-тика магъана, композицияны, сюжетни къурауда усталыкъ, психология дараджа бла поэтика тилни байлыгы — была ба-ры анга шагъатлыкъ этедиле.

Ёртен улуну эм тамамлы, эм иги «бишген чыгъармасы «Са-фият» деген поэмасыды. Бу поэма аны творчество джолунда тюрлениулени тамамлагъанчады, аны фахмусунда эм джа-рыкъ шартла биригбдиле мында. Къарачай-малкъар фольк-

лорну эм ашхы адетлерине джууукъ халда джазылган уллу лирика-эпика поэмады ол.

Поэманы тамалына революциягъа дери джашауда болган керти зат салыннганды. Поэт — герой кызыны тенги эмда шоху — хапарны кеси кёзю бла кёрген адамча, кызыны бушуулу джазыууна терсликлери джетгенлени джууабха тартхан сюдоча айтады.

Сафият юйдегини къууанчы, тойлагъа къууат берген «джарыкъ джудуз» болады. Не байлыгы бла, не тукъумуну белгиллиги бла махтаныр джери болмайды: атасы джалчылыкъда болады. Алай а, ол тойгъа чыкъса, джыйылганла андан кёзлерин алалмайдыла. Табигъат анга ариулукъну, адеблиликини, тиширыулукъ белгилени чомарт бергенди. Талай къатыны болган ичкичи байны — Мекерни кёзюне илинеди кыыз. Аны тенги Баракъ, келечилик этиб, кызыны Мекерге элтирге деб, ишни кьолгъа алады. Бу байгъа барыргъа Сафият огъай демезлигине ажымсыз болады ол. Кимди ол? Джарлы Хамитни кызы тюлмюдю? Не боллукъду Сафият да, башха къатынларыча, Мекерге бир ыйыкъгъа къатын болганлыкъгъа, — дейди асылсыз Баракъ. Сафият Мекерни суйсе-суймесе да не башхасы барды. Эм баш иш — атасы-анасы кызыны сатсынла, андан арысында уа, неди мадары, эрини мюлкюча болду да къалды! — алайды акъылы халисиз Баракъны.

Сафиятны атасы, кесин бай къалыннга аддатыб, суйген кызын сатады. Джарлы джалчыгъа — Хамитге — эки ат, эки ёгюз, ачха, Сафият ючюн къалыннга берилген затла, ол кеси дуниясында кёрмеген хазна эдиле. Аны юй бийчеси, кызынгы сатыб, ёмюрге насыбсыз этдинг, деб гурушха этгенинде, Сафиятны атасы былай деб джууаб этеди:

Джарлы бу дуняда
Адамча кёрюнмейди,
Бек билесе
Джокълукъгъа сый берилмейди...
Айтайыкъ энди туурасын,
Сеннге молла
Окъурукъ туююлдо «Ясын»
Келемиди, майна,
Афенди къатынга,
Инсаннга тергеб
Къараймыды сыфатынга?..

Хамитни бу сёзлери ол алай нек этгенин ачыкълайдыла: кызын сюеди ол, алай а «адам болургъа» сюеди, алай болур ючюн а джангыз бир джолу барды — джарлылыкъны туза-

гъындан къутулургъа. Бу излеми аны аталыкъ сезимлерин тун-чукъдуруб къояды.

Сафиятны суйген Сюлеменинден айырыб сатадыла. Бу зат-ха джюреги джарсыб, сора ол малмы эди базаргъа элтиб къол-ланы къагъышдырыб сатарча, Сафиятны малгъа тенг этдиле, башха болмай оюнчакъны сатыб алгъанча, бай аны сатыб алды кесине, дейди.

Эрини юйдегисинде Сафият кемсиз инджиуле чегеди: Ме-керни тёртюнчю къатындыды ол. Кюндешлери, къайын къызла-ры бла къайын анасы Сафиятны юсюне къуймагъан къаргъыш, гурушха къалмайды, атанг-ананг джарлыдыла, сыйлы тукъум-дан тюлсе деб, азабын береди. Эри уа ичкичиди, эсириб кел-се, эгечлери бла анасы тил этерге къаладыла да, хамаи Сафи-ятны туйгенлей турады. Сафият артыкълыкъгъа тэзеди, ауузун ачыб сёз айтмайды, алай а аны джукъ айтмагъанын да «джар-лы», «келин атха тыйыншлы болмагъан» джанны уллу бетсиз-лигине санайдыла. Инджилиб, тэсюю тауусулуб, Сафият эрини юйюнден къачыб, ата юйюнден ышыкъ, джакълыкъ та-баргъа излейди. Аны анасы, бу затны кёрюб, джаны чыкъгъан-га джетеди: дуняда болмагъан затны этгенди къызы — адет-ни, шериятны бузуб, эринден кетгенди. Атасы чамланады, къор-къады — къызыны айырылгъан тёреси болса, ол къалынны къайтарыргъа керекди. Сафият ата-анасындан джакълыкъ, къайгъырыу табмайды. Ишни аягъы аман бла бошалыргъа теб-рейди.

Мекер, Сафиятны къачханын билиб, «эркишилик сыйымы» джойгъанды деб, шашхан халгъа кириб, байланы, старшинала-ны, моллаланы джыяды да, Сафиятны бер деб, Хамитни къы-сады. Сафият башын Къобанны толкъунларына атады.

Джаш Даут насыбсыз тиширыуну ёлюгюню аллында, Са-фиятны джашауун азабха буруб, аны башын суугъа атдыргъан кийик джорукълагъа прият бериб сёлешеди.

Сафиятны джазыуу революциягъа дери таулу тиширгула-ны джазыуларыны суратыча кёргюзюледи, алай а, аны бла бирге, аны сыфаты энчи шартлыды, башхалада тюбемей, сынгар аны юсюнде болгъан ышанла бла Сафиятны тюрсюню кесгин ачыкъланады.

Бурунгу джашауда тюбей келген керти факт тамалына салынган поэма, аууз халкъ творчествону лирика-эпика джыр-ларындача, тик конфликт ситуация къурайды. Чыгъарма сый-дам джарашдырылгъанды, сюжети кесгинди. Аны экспозиция-сы (башлам кесеги) Сафиятны джаш заманындан, аны юйдеги-сини юсюнден хапар береди; завязка (ишни эшилиую) тойда Мекер, Сафиятны биринчи кере кёрюб, аны алыргъа муратлан-ганыды; кульминация (ишни баш дараджагъа джетгени) —

эсирген Мекерни Сафиятка, юйден бедишли этиб кыстарма деб, асылсыз урушханы; развязка (ишни тешилгени) — Сафиятны кесин суугъа атыб ёлгени; эпилог (чыгъарманы тамамлау кесеги) — джаш Даутну айгъакълау сёзю.

Чыгъарманы къаты конфликтлик халына кюч берген драмалауну мадарларыдыла: бара тургъан ишле бла халиле персонажланы бир-бири бла сёлешгенлеринден, монологладан (ич сёз), эшитдириб айтылгъан джалгъан сёзледен ачыкъланадыла.

Поэмада Ёрген улуну бютеу творчество джетишимлери бирден кёрюнедиле: джашауну кёзге кёрюнюрча ариу, кертти халда суратлай билиу, адамланы халилери къалай тюрленгенлерин, лирика геройну энчилик сыфатын кёргозе билиу, бола тургъан ишлени чыгъарманы героюну кёзлери бла къараб кёргозюу, джыйымдыкъны кёбчюлюк ауазын, аны динамикасын бере билиу. Бу кёбчюлюк ауазны юсю бла поэт адам джыйынны да сергерге, аны ичинден бир-бир адамны социал-психология тюрсююн да айырыргъа хыйсаб береди. Сёз ючюн, Мекер бла Баракъ къараб тургъанлай тойну къалай баргъаны, поэманы развязкасы алайдыла.

Поэт, кёбчюлюкден айырыб, башхаланы бир къауумуну халиси юсюнде болгъан бир персонажны тартыб бери алады да, аны тюрсююн, сыфатын ким да кёрюрча уллу этиб кёргозеди. Кимден да алгъа Сафиятны атасы бла анасыны сыфатлары алайды; аланы психологиялары (ич дуниялары) тенглик джашау болмагъан халда къуралгъанды, джарлылыкъда, эски-чирик адетлени тузагъында. Бу сыфатланы драмалы ёзегин къурагъан аланы табигъатдан берилген адамлыкъ сезимлери бла къулчулукъ адеблерини арасындагъы айрылыкъды, экинчи кылыкъ снларын алгъаныды. Аланы джашау халгъа къаршчылыкълары ичлеринден тышына чыкъмайды, иш бла бегиталмайдыла ол къаршчылыкъны, тирилик этерге алкын таукеллик джетмейди. Поэт аланы джазыуларында олсагъатдагъы адетлеге бютеу бары, да адет алайды деб, буюгъуб тургъанлары къалай заранлы болгъанын айгъакълайды.

Сафиятны сыфаты бир джаны бла Островскийни «Гроза» деген чыгъармасыны герою Катеринагъа ушайды. Сафиятны ахыргъы бушуулу атламы къыз кесини сыйын не тюрюю да джакъларгъа хазырлыгъын танытады. Алай болса да бу къаршчылыкъ кеси башына тууарылыб къалгъан джангыз адамны, башха къарыу табмай, амалсызлыкъдан этген атламыды.

Сафиятны халиси динамикалы халда бериледи. Бизни кёз туурабызда джигер, къайгысыз къызчыкъ, тарбууунга тюшюб, азаблы болуб, залимликни хорлаялмай, тас болуб кетеди джашаудан. Алай болса да адамлыгъын тас этмейди ол, бюгюлюб, бой салыб къалмайды. Аны ёлюмю эски джорукъланы, эс-

ки адетлени, хузумлу адебни дуниясына дау салыгуду, аланы терслеудю. Ёртен улу уа аны бла тамамлаб кьояргъа суймейди: ол халкъны джашауда быллай ачыулу, заранлы джорукъладан, къутсуз джашау болумдан чыгъарыргъа излеиди.

Даутну тюрсюню, Сафият бла аны ата-анасыны тюрсюнле-рича, кесгин, джашау къууаты болгъан тюрсюн тюдю. Автор былайда Октябргъа дери да революцион пролетариатны дуния къарамы бла шагърей болгъан революцион иннетли джаш тёлюню келечисин кёргюзюрге излегенди. Алай а Даут асры кёлекке халлы болуб къалгъанды, ол авторну иннетин айтхан рупорду, къодучусуду.

Хапарлаучуну-лирика геройну сыфаты андан эсе къууатлыды. Аны ангылатыу-публицистикалы ал сёзю бла окъуучугъа айтылгъан тамамлау сёзю Сафиятны юсюнден баргъан хапарлауну къыйырларын чалыу тигиб бегитгенчады. Къуру хапарлаучуча болуб къалмайды автор ишге къошулгъан, Сафиятны тенги эмда аны сабий оюнларына тенгчигича къошулгъан адамды, тенг къызыны трагедиялы къадарыны шагъатыды. Кесини тенглери бла танышларыны юсюнден хапар айта, ол Сафиятны джазыкъсынады, анга джюреги джарсыб, Хамитни къатылыпчына, хатерсизлигине сёгюм салады.

Тюрлю-тюрлю эмоция бояулу лирика туракълаулада (отступления) хапарлаучу кесини сабий джылларыны юсюнден айтады, сабийлеге эс береди, шохлукъну татлылыгъыны юсюнден айтады, эски дуниягъа ирият береди, джамагъат, турмуш болумланы юсюнден кесини оюмларын окъуучу бла ортакъ этеди. Бу затла бары бизни аллыбызда тургъан адам халкъны арасындан чыкъгъан акъыллы, ингил сезимли, кенг кёллю адам болгъанын кёргюзедиле. Бурунгу патриархал турмуш бла муслиман динни эски адетлерин ачыулу айгъакълагъаны, ала таулу тиширыуну джашауун сакъат-хузум этгенлерин сёктени, байланы, динни юсю бла оноугъа туруб осал иннетлени джакълагъан къауумну селеке халда суратлаб кёргюзгени — была бары Ёртенлени Азретни лирика герою адамны насыбы ючюн джанын салыб кюрешгенини шагъатлыгъыдыла.

Тюз халкъдан адамлагъа къаршчы къылыкълы болуб кёргюзюледиле аланы унукъдуруучулары: Мекер-бай, аны юйдегисинден адамла, байны шоху Баракъ, эпизодлада тюбеген дагъыда бир бёлек персонаж. Аланы суратланыу халилеринде поэманы сатиралы ышаны танылыб турады. Реалист суратлауну чегинден чыкъмагъанлай, кёбдюжб, затны халын уллу болумланы юсюнден кесини оюмларын окъуучу бла ортакъ руучуланы осал шартларыны барын джыйым кёргюзтеди. Сёз ючюн, Мекер бла Баракъ бетсизлик бла халисизликни айырма тамгъасыча суратлангандыла.

Мекерни юйдегисини ич хауасын кёргюзген суратлаула юйдеги-турмуш келишиуледе эм осал кылыкъланы тутадыла кёзге (юйдегиде бир-бирине бойсунуу, джюрек джылыуу джюкълугъу, къатылыкъ, арада тиклик, малкёзлюк, адамсызлыкъ).

Къарачай поэзияны эм онглу джетишимлерини бириди «Сафият» деген поэма. Къарачай-малкъар фольклорну адетлери — болгъан ишле бла халилени баш ышанларын бирикдириб кёргюзтюу, поэзиягъа драма хыйсаб беруу, лирикалы сарнаула бла кюулени адетли формаларын хайырландыруу, халкъ фразеология бла лексика (терен магъаналы эмда тюрленмей джюрютюлюучю сёзтутушла бла тил байлыкъ), восток поэзияны адетлери (Сафиятны портрети, белги халиси болгъан кенг параллелизмле), 20-чы джыллада орус пролетар поэзияны айырма белгилери (поэманы ангылатыу-публицистика халы) — была бары поэмада бир-бирине ариу чалышыныб, уста согъулгъан къумашча, творчестволу хайырландырылгъандыла. Бу адетле бла ышанла Ёртен улуну поэзиясында бир-биринден башхача, зор бла бирикдирилгенча танылмайдыла, таб келишедиле, уста тигилген оюуча. Реалист чыгъарманы къуарар ючюн, аны не къадар кесгин, джарыкъ этер ючюн, поэт аланы, иш этиб, кеси ушатханча хайырландыргъанды. Бу джаны бла Ёртенлени Азретни чыгъармалары ёсюб баргъан къарачай поэзияны талай чертирчя ышанын ачыкълайдыла — неден да алгъа халкъны джашаууна джууукълугъун, тематиканы кенгергенин, реализмге (кертиликге) тырмашыуну, психологизм терен сингиб баргъанын, партияны иннетине керти берилмекликни.

Ёртенлени Азрет, къуру уллу джамагъат ишчи, кесини халкъны поэти болуб къалмай, къарачай джазыучуланы биринчи тёлюсюн ауушдурургъа ёсюб келген фахмулу литератор джаш тёлюню устай эди. Ол затны эсге тюшюре, белгиле къарачай джазыучу, «Аманат» трилогияны автору Хубийланы Осман былай айтады:

1933 джыл Микоян-Шахарда джангы окъуу заведение ачылгъан эди — педрабфак. Окъуу джылны экинчи джарымында къарачай поэтни — Ёртенлени Азретни башламчылыгы бла литература кружок къуралгъан эди. Анга тюз литератураны сюйгенле тюл, айырыб джангы джазыб башлагъан авторла кирирге бола эдиле. Ол творчество кружок эди. Аны кесини «Джашлыкъ» деген литература къабыргъа газети да бар эди. Ай сайын чыгъыучан эди. Рабфакчылары биринчи назмуларындан, басняларындан, хапарчыкларындан сора да, аны бетлеринде сатира куплетле, карикатурала, шохлукъ шаржла, гитчерек орус хапарланы, артыкъсыз да назмуланы, кёчюрюлгенлери чыгъа эдиле. Четверть сайын къолдан джазылгъан ли-

тература журнал чыгъа эди — «Бизни сёзюбюз». Кружокну энчи творчество планы бар эди. Кружокга тамадагъа бу тизгинлени авторун сайладыла. Кружокчуланы къабыргъа газет бла журналда чыкыгъан маджал чыгъармалары «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде басмалана эдиле. Бу чыгъармала баш болуб джаш тёлнюю, джангы, эркин эмда насыб джашаууну юсюнден эдиле. Кружокда 10—15 адам бар эди: Орус улу М., Борлакъ улу Т., Сары улу (педтехникумдан), Акъбайланы М., Къоркъмазланы М., Къобан улу Х., д. б. Поэтле Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Бостанланы Хасан бизге уллу болуша эдиле. Ёртен улу уа къурау, творчество джаны бла да болуша эди бизге. Литератураны юсюнден докладла этиб, бизге назмуларын окъуй эди. Ана тилибизни, халкъыбызны, орус литератураны сюерге юрете эди. 1933 джылдан 1936 джылгъа дери кружок таймаздан ишлеб тургъан эди. 1936 джылдан башлаб алгъыннгы кружокчуланы назмулары китабчыкъла болуб чыгъа башладыла: Орус улу Махаметни китабчыгъы 1940 джыл, Борлакъланы Тохтарныкъы — 1940 джыл, меники (Хубийланы Осман) 1936 джыл чыкыгъан эди. Дагъыда бар эдиле аллайла. Кружокну джыйылыуларында джаш авторланы чыгъармалары тамамлы сюзюле эдиле. Тил чемерликни, иннетни, композицияны, чыгъарманы сюжетини юсюнден, — айтыб къояргъа, усталыкъны юсюнден бара эди сёз. Рабфакдагъы литература кружокну кесими биринчи литература школума санайма⁶⁴.

Ёртенлени Азретни джазычулукъ иши 1937 джыл сталинчи зорлукъну юсю бла тохтайды. Кёблеча, ол да терслигъхыянаты болмагъанлай тутмакъ азабын чегеди. 1955 джыл бош этилиб поездге мингенлей ёлюб къалады. Джашаууну арт кёзююнде джазгъан затлары къайда къалгъанларын киши билмейди. Алай ажымлы джоюлгъанды фахмулу поэт, бюгюн да аны чыгъармалары кёб затха оюм этдиредиле.

Аны аты къарачай литератураны тамалын салгъанланы тизимини ал тизгинлеринде къаллыкъды.

Байкъулланы Даут

Байкъулланы Даут 1902 дж. Огъары Марада туугъанды. 1920 джылгъа дери бай малчыланы къошларында джалчы болуб тургъанды, къышдан къышха эл школда дерслеге джюрюй. 1925 джыл устазлыкъ курсланы бошаб, школда устаз

⁶⁴ Хубийланы Осман 1962 дж. июлну 7-де Къарачай-Черкес илму-излем институтка ийген письмодан. К-ЧНИИ-ну архивиндеди.

лыкъ эте тургъанлай, «Таулу джашау» газетни элчи хапарчысы болады. 1926 джыл Даут ВКП(б)-гъа член болуб киреди. 1929 джыл Ростовда комвузну журналистика бѣлюмюнде окъуйду. Окъууну бошагъандан сора «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлейди. Джашауу юзюлгюнчю газет бла байламлы болгъанлай турады. Газетчи нѣгерлерине атаб назмула джазады («Хапарчы джууукъларыма», «Таулу джарлыла» газетиме», 1933 дж.).

1942 джыл Байкъулланы Даут, фронтчу газетни корреспонденти, урушлада ёледи.

Байкъулланы Даутну биринчи чыгъармасы — «Бекмурзаны джашауу» деген хапар — 1931 дж. басмаланады. Ол джыл огъуна «Джангы джашаугъа джырла» деген назму китабы чыгъады басмадан; джангыдан джарашдырылыб, къошакълары бла бирге 1933, 1937 джыллада да чыгъады бу китабы. 1932 джыл «Марьям бла афенди» деген поэмасы, 1934 джылда уа «Шамай алгъын бла энди» деген чыгъармасы чыгъадыла. 1935 джыл басмадан «Джырла» деген назму джыйымы бла «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла.

Пушкинни юбилейине Байкъул улу Орус улу Махамет бла бирге къарачай тилге аны «Бахчисарайский фонтан», «Братья-разбойники», «Сестра и братья» деген чыгъармаларын, «К Чаадаеву», «В Сибирь», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Соловей» дагъыда башха назмуларын кѣчюреди. 1940 джыл «Джырла бла таурухла» деген китабы кѣреди дуния джарыгъын.

Байкъулланы Даутну поэзиясында революцион темадан сора да («Париж коммунаны кюнюне», «Къанлы ыйых кюн»), халкъыны озгъан заманы бла бюгюнюн тенгleshдиргенден сора да 30-чу джыллада къралыбызны джашау джолу бла, баджарылгъан ишле бла байламлы темаланы ачыкълайды: «Беш-джыллыкъ планнга», «Чкаловха», «Юч ёхдемге», «Джашнайдыла»; фашизмге къраршчы кюреш бла къазауат къроркъуууна бу чыгъармаланы атайды — «Испан къызчыкъ», «Германия бла СССР-ден эки ишчи», «Бюгюн анда», «Хасанны тулпарларына», д. а. к.

Къарачай поэзиягъа Байкъулланы Даут салгъан юлюшню магъанасы башында чертилген затладан эсе теренди. «Заманны сынджырында» туугъан халкъыны джазыуун терен ачыкълар ючюн, ол, тарих бетлени белгилерге тырмаша, социалист реализмни джорукъларына келеди.

Аны чыгъармалары цикл къурагъанчадыла, баш чыкларыны бири бютеу кърал бла бирге аны туугъан халкъы дуния историяны бетине чыккъанын белгилеудю. Бу циклгъа киредиле «Шамай алгъын бла энди» деген поэмасы, «Письмогъа джууаб» деген назмусу. Алада автор джалчы къарачайлы ре-

*Байкзулланы Даут
(1902—1942)*

волюциядан сора кьаллай дунягъа чыкьгъанын, Къарачайны джангы джашауун, тау джуртда социализмни ишлеу кьалай баргъанын суратлайды.

«Швейцариядан келген ишчи делегатланы докладларын-дан» деген назмусунда поэт кесини джангы Ата джурту ючюн кёлю кьалай кёлтюрюлгенин патриотлукъ халда чертеди, аны капиталист кьралла бла тенгleshдире, бютеу дуняяны урунганлары бла бир иннетлиликни белгилейди.

Байкзулланы Даутну чыгъармаларыны ючюнчю джыйымы — «Джырла»⁶⁵ бешд жыллыкъны джетишимлерине аталгъанды. «Микоян-Шахар» деген назму бла ачылады китаб.

Шахарны юсюнден Байкзул улу Ёртенлени Азрет бла Къаракетланы Иссадан эсе толу хапар бери: азатланган халкьны кьолу бла ишленген шахар автоном областны экономика, политика эмда культура аралыгъына бурулгъанын билдиреди.

Бу циклни «Бююннгю Къарачай»⁶⁶ деген назму бла тамамларгъа боллукъду. Назмуну кьууанчлы-учунмакълы ауа-

⁶⁵ Байкзулланы Даут, *Джырла*, Микоян-Шахар, 1935.

⁶⁶ Байкзулланы Д. П., *Джангы джырла*, Микоян-Шахар, 1937.

зы джангы дуниягъа чыкыгъан адамны кеси кьолу бла, кеси кыйыны бла социалист джашауну тамалын салгъанына къалай къууаннганын танытады. Уста къуралышхан рефренле (энчи халда къуралгъан къайтарылыб айтылыучу назму тизгинле) туугъан джуртну къалай тюрленнгенини бирер тюрлю шартын чертедиле.

Байкъулланы Даут, социал тюрлениулени огъурун къаныны хар тамчысы бла сезген поэт, тарихни джюрюшюнде Октябрь амалсыз керекли болуб келгенин поэтика оюм бла бегитеди.

1931 джыл огъуна кесини басмаланыб чыкыгъан биринчи проза чыгъармасында — «Бекмурзаны джашауу»⁶⁷ деген таурухда — Байкъул улу «Шамай алгъын бла энди» деген поэма-сыны иннет шартларын биринчи болуб белгилегенди. Бекмурзаны юсюнден хапарлау композиция джаны бла эки кесекге бёлюнеди. Биринчи кесегинде, ёксюз къалыб, джалчылыкыгъа тюшген джашчыкыны джазыуу ачыкъланады. Бекмурзаны революциягъа дери джашагъан болумуну хапары 30-чу джылланы аллында, коллективизацияны заманында, айырылыб магъаналы болгъан эди. Ол кезюуде, алгъын заманладача, кесини джарлы джууукъларына «осуйлукъ», «джандауурлукъ» этген байла бла джалчы тутхан кулаклары орталарын айыргъан кыйын эди. Автор юдеги-тукъум келишиулени джабыууну тюбюнде унукъдурууну класс халы бугъунуб тургъанын айгъакълайды. Джууукъ болгъаны бла хайырланыб, Къамгъут-бай, Бекмурзаны ырыскысын кеси кьолуна джыйыб, артда аны кесине джалчы этиб къояды. Элчиле Къамгъутну джашчыкыгъа джууукълукъ сезими болмагъанын кере тургъанлыкыгъа, Бекмурзагъа болушургъа мадар табмайдыла: алайыны оноун этгенле, патчахлыкъ законла да Къамгъут джанлыдыла. Октябрь революция бла совет сюд айырадыла тюзлюкню. Бекмурза бла Къамгъутну арасын айырууда патчахлыкъ сюдю бла совет сюдюню башхалыкълары таулуланы джашауларындан сейирлик социал-турмуш суратлау бла ачыкъланады.

«Шамай алгъын бла энди» деген поэмасында Байкъул улу андан терен борчну салады кесине: туугъан халкыны джашауунда Октябрны иннети хорлагъаны тыйыншлы эмда джорукълу болгъанын, урунган таулуланы джюреклеринде класс къаршылыкъ бла революцион ангыны ёсгенлерин кёргюзюуню. Бу хапарлауда, ара орунну Шамайны энчи джазыуу алса да, кертизмде халкыны джазыуу суратланады. Поэт Шамайны бущуулу джашауу джолун толу эмда эпос халда суратлайды: джашауун бир ийнек кьоллу болур мурат бла джалчылыкыда ашырыб, къартлыгында, джел ауруу, чекген кыйынлыкълары белин бюгюб, ол кесини джарлы юйюне къуру кьоллу болуб къайтады.

Джангыз Шамай тюлдю кыйынлыкъ джашау зорлукъга тюшюрген. Шамай, кьурман байрамга соярча бир кьой алыр мурат бла онеки джылга келген джашын, Махмутну, джалга береді. Поэт джашчыкны бойнуна биреуню кьошунда кьаллай ауур джюк салынганын, ол тенгчиклери бла ойнарга, юй джылыугга, ата-анасыны ийнакъ сезюн эшитирге кьалай таралгъанын ийнамлы суратлайды. Бир джолда Кьамгьутбай бир гитче терсликчиги ючюн джашчыкны кьошдан кыстаб иеди да, аны кече тауда берюле джыртыб кетедиле. Алай ачы ёлюм табады Махмут. Экинчи кюнюнде джюрек джарсыуундан сылхыр болгъан Шамай джашчыгъындан кьалгъан устуккуланы табады. Аны ёлюмюнде терлиги болгъанлагга ирият бере, насыбсыз ата дерт алыргга ант этеди. Шамай бла халкны ачыуу, джюрек кьайнауу бирге кьошуладыла.

Махмутну ёлюмю кьобарыб, элде кьозгъалыу-кьаугга кьалай баргъаны суратланган джерде, Шамай бла бир элде джашагъан джаш халкны кюрешге чакъырады. Джашчыкны ёлюмюн ол кюреширге нек кереклисин ангылатхан фактча хайырландырады. Джыйылгъанла бла оноу кьолларында болгъан кьауум бир-бири бла бетлешедиле, тюртюшедиле. Алай а кьозгъалыугга, кюрешге чакъыргъан джашны сыфаты асры учара суратланганды: кимди ол адам, аны революцион дуния кьарамы кьаллай болумда, кьачан кьуралгъанды, аны кесини энчи джашауу кьалайды? Бу соруула ачыкланмайдыла. Былайда Байкьууланы Даут, таулу джарылыаны аллындан тиллешмегенлей бирден кьобханларыны чурумун тюз суратлайды, аны бла бирге эллилени былай кьобханларын ол пролетариатны революцион ангысы бла байлашдырыргга тырмашады. Автор, айхай да, биринчи кьарачай большевиклени-интеллигентлени атларын билгенди, эшта, аны акъылына аллай сыфат келген болур эди, алай а муратыча этерге кьолундан келген болмаз; экинчи джанындан а — автор кесини эсин революцияда халк кьаллай орун алгъаныны темасын ачыкьлаугга, халк кьаршчылык кьалай ёсгенин айыруугга белген болур. Ол мурат бла кьошады хапарлаугга Шамайны шоху Азрет айтхан хапарны. Азрет, джалчы, Османны байга дерт кьайтара, от салгъаныны юсюнден айтады. Шамай да джашын ёлтюрсени ючюн Кьамгьутга алай этиб дерт алады. Алай а кеси тутмакьга тюшеди. Халкны кьаугъасын тунчукьдурадыла. Аны бла бошалады Шамайны «алгъыннгы» заманы.

Урунган халк энди алгъынча джашаб болмазлыгын поэт ийнамлы кергюзталгъанды, поэтика сыфатланы юсю бла таулула революцияга келмей болмазлыкларын тарихни излемича суратлайды. Алгъыннгы джашауу керти болумун кючлю суратласа да, бир-бир джерледе кемсиз джумушакьлык

неда мардасыз драмалау, бир натурализмге, бир мелодрамагъа дженгдириб, алайын къарыусузуракъ этеди. Ол кемликлеге да къарамай, чыгъарманы Махмутну ёлгенини, Шамай джашын къалай излегенини юсюнден хапар баргъан джерлери тамам уста къуралгандыла.

Жанр джаны бла бу чыгъарма тарихли-революцион поэмагъа джуукълашады. Автор анда революция таулулагъа азатлыкъ келтиргенин кёргюзеди, Октябрьны юсю бла урунган халкъны революцион ангысы ёсгенини юсюнден айтады, Север Кавказда Совет власть къалай орналганыны бир-бир энчи шартын суратлайды.

Поэманы бу кесеги асры схемалыды, хапарлау (билдириб къоюу) халлыды, кеси да баш болуб революцияны джакъчылары бла джауларыны арасында баргъан диалогдан (туура сёзледен) къуралады.

Автор Шамайны джазыуун революциядан сора («энди») суратлагъан сагъатда, хапарлау тарих джаны бла кесгинлик табады. Шамай колхозну бригадири болуб ишлейди, ударникди, урунуугъа джангы кёзден къараргъа чакъыргъанланы бириди, энди аны кёлюнде джуртуну иесича сезим орналады:

Майна, мени къой сюрююм аллымда,
Туарларым арлагъыракъ кютюлед...
Дагъыда къалгъан тууарла барысы,
Чайкъалалла тау джерледе семириб...
Кесим ие кютюб тургъан малыма.

Чыгъарма Шамайны джангы джашаугъа махтау салгъан джыры бла тамамланады.

«Шамай алгъын бла энди» деген поэма хапарлау адет бла джазылганды, анда лирика туракълаула (отступления) джокъдула. Поэманы сюжетин автор кесини джашау сынамыны, кёрген-эслеген затларыны тамалында къурагъанды. Ол халкъ чыгъармачылыкъда поэтика адетлени хайырландырыргъа тырмашады. Джалчыны джазыууну юсюнден баргъан хапарлауда, Шамайны, Махмутну, байланы сыфатлары къалай суратланганларында таурухла бла джырлада тенгсизликини суратланыучу халы танылыб турады. Сёз ючюн, «Джалчы», «Джагъаланы Маилны джыры» д. а. к. чыгъармалада. Бу поэмада да хар зат, аладача, къошакъсыз, туура, кесгин суратланады.

Повестни баш геройлары — халкъдан чыкыгъан, энчи джазыулары, энчи халилери болгъан адамла — терен, бютюню суратлангандыла. Алай болса да Байкъул улу алкъын халилеге энчи шартла бериуню усталыгъына алай бек юрениб бошамагъаны танылады: геройну ич психологиясыны тыш белгисин

суратларгъа кюрешген болмаса, тереннге киралмайды. Ол себеден класс джаулары (Мурат-байны, афендини, муэдзинни, Къамгъутну эмда башкалары) сыфатлары схемалыдыла, джашау атламы, психиканы кимге да бирча шартларын джюриотдиле ала.

Хапарлауну узун созулгъаны, сюжетге согъулмагъан ышанлары къошканы, бир-бир болумлары мардасыз кесгинлеб кюрешгени, бир-бир оюмлары, сыфатлары къайтарыб-къайтарыб кёргозгени, чыгъарманы кесеклери бир-бирине иги келишмегенлери, — была бары поэти усталыгъы алкын бишиб бошамагъанына шагъатлыкъ этедиле.

Алай а, кемликлерине да къарамай, къарачай литература ны сынамында бу чыгъарманы магъанасы уллуду: къарачай халкыны джазыуу революцияда къалай болгъанын суратлау мадарла бла кёргозюрге тырмашыуну биринчи юлгюсюду.

Сезим ышанлары бла тенгледириб къарасанг, Байкъул улуну поэзиясы Къаракет улу Исса бла Ёртенлени Азретни творчестволарында эсе джарашыулуду, кёзге тюртюлорча контрастла джокъдула анда. Алайлыкъы аны поэтик халисини энчи болуму бла, аны чыгъармачылыкъ фахмусу ёсюмню джолунда болгъаны бла байламлыды.

Байкъулланы Даутну творчество тирилиги ёсген кёзюу колхоз къуралыш хорлаб бегиген кёзюуге тюшеди. Байкъул улу джангы социалист джашауну джырчысы болады. Аны халисинде баш зат джюрегини джумушакълыкъы бла урунган адамгъа сёнюб болмагъан улду суймеклиги эди. Ол зат таймаздан тюз адамлары джашауларына, джазыуларына, сезимлерине, джангы дуня къарамлары, социалист намыслары къалай къуралгъанларына аны эсин бёлдюргенлей турады. Аны ючюндю Байкъулланы Даутну творчевосунда эпосу башламы асламлыкъы. Поэт бирча ышанлы болумлада бирча халили сыфатла къуаргъа тырмашады. Кесини чыгъармаларыны тамалына ол, машиналандырыу бла индустриализацияны кенгден тутуб алмай, Къарачайда социалист тюрлениулени кесгин фактларын салады. Байкъул улу, газет къуллукъчу болгъаны себебли, кесини чыгъармачылыкъ ишинде, джашауну кесинден алынган бай материалны хайырландыра, колхоз къуралышха, урунуугъа, социалист мюлкге джангы кёзден къараргъа чакъырады, къарангылыкъны, халисизликни айгъакълайды.

30-чу джыллада джазган назмуларында алкын учара затла кёб тюбейдиле (сёз ючюн, «Большевик» колхозну фермасыны ийнеклерини тарыгъыулары» деген назмусундагъы чам, 1935 дж.). Алада автор сыфатла бла болумлары кесгинлемейди, баш шартларын бериб къояды, алай а сёз ишлери бютеу областха белгили болгъан адамла бла коллективлени юсюнден бара-

ды. Суратлау джаны бла бу чыгъармала бютюню болмасала да, ала поэт тюз творчество джолгъа деменгили тургъанына шагъатдыла.

Байкъул улуну ол джыллада джазгъан лирикасында юлгюлю геройну сыфаты белгилене башлайды («Азретден юлгю алыгъыз»), урунуу коллективни бирден кѳргюзюу («Колхоз джыйын», «Терезеде колхоз»), колхозда урунууу халисин аламет суратлау дегенча затла тубейдиде. Байкъулланы Даутну чыгъармаларыны барында дегенча тубейди урунуу пейзаж («Джылны тѳрт заманы»), бу зат творчество юлюшю болуб киреди къарачай литературагъа.

Алай болса да джангы совет адамны къудретли тюрсюню не джаны бла да тамамлы суратларгъа олсагъатда Байкъул улуну къолундан келмейди. Ол себебден джашаугъа джангъдан сынаб къараргъа, кесинде бир-бир затын, халисин тюрлендирирге, окъургъа-юренирге — туугъан халкъыны фольклорундан, белгили орус джазычуладан, айырыб айтсакъ, Пушкинден юренирге керекли болады. Аны излеулери неден башланганына бир къарайыкъ.

Джалчыны къыйын джазыууну мотиви къарачай поэзияда джангы тюл эди, алай а Байкъул улу анга джангы ауаз береди. «Джалчы джашчыкъ бла кулак» деген назмуну алыб, тенгleshдириб бир къарайыкъ. Бу назмуну тамалына да Къаракет улуну «Бай бла джалчы», Ёрген улуну «Джалчысын сойгъан» деген чыгъармаларында хайырландырылгъан факт салынады. Романтик Къаракет улу, назмусун драмалы этиб, эки социал халны бир-бирине тик бетleshдиреди, Ёрген улу класс джаугъа ачыулу-хыны сѳгюм этеди, Байкъул улу уа назмуну арасына кесини къыйын джашаууну хапарын айтхан джалчы джашчыкъны монологун салады. Назмуну ритмаланыууну тамалына 20-чы—30-чу джылланы аллы кѳзюуде джюрюген «Кирпичики» деген джырны макъамы салыннганы сейирди: аны мелодрама эмда сентиментал халиси Байкъул улуну джюрегине джууукъду. Поэт джарлыны инджилиуюн-эзилиюн, бушууун эмда джыламукъ тѳгюуюн мардадан оздуруб кѳб суратлайды, ууакъ затлада кѳб тохтаиды. Автор кеси таймаздан инджиулю геройгъа, урунган адамгъа джан аурутханлай турады, окъуучулада да джазыкъсынмакълыкъ сезим къозгъаргъа тырмашады.

Алай а, джылла да оза, поэтни озгъан заман бла байламлы поэзиясында тубеучю хыбыл гуманизмни шартлары эмда джизги ауазла къорай барадыла. Джангы джашауну юлгюсю Байкъул улуну творчивосун социалист гуманизмге келтиреди, джазыкъсыныууну орнуна энди адамгъа сый беруу, анга излемли къарау келеди, инджиуно поэзиясыны орнуна кесини насыбы

ючюн кюрешген адамгъа аталгъан поэзия келеди. В. Инбер совет джазыучуланы Биринчи съездинде былай айтханды:

Келигиз, биз къууанчны, бизге дери джашагъан джазыучула бушууну къалай сезген эселе, алай кючлю эмда толу сезерге юреннгенбиз, дейик... Дейик дейме мен, не ючюн десенг джангы сезимле алай тынч келиб къалмайдыла бизге. Дунияны сезерге юренир ючюн да ишлерге керекди. Ол «къууанчха» юреннгенбиз, деб огъуна айттайыкъ, алай а кесибиз кесибизге сорурга эркинбиз: юреналгъанбызмы кесибизни чыгъармаларыбызда аны суратларгъа?⁶⁸

Байкъулланы Даут джангы джашауну къууанчын сезерге «юреннгенди», 30-чу джылланы экинчи джарымында аны джангы адамлагъа, джангы джашауну къурагъанлагъа аталгъан лирикасында, Ёртен улуну назмуларындача, къууанчлы учунмакълыкъ джокъду, алай а энди ол джылы эмда джарыкъ оптимизми джайды.

Алай болса да, поэт кесини творчествосуну баш ышанын — уллу жанрлы эпосу поэзияны, кертлик шартлары болгъан сыфатланы тюрлениулерин, артыкъ да бек, юлгюлю геройланы сыфатларын джарашдырыргъа тырмашхан къылыгъын, — мийик дараджалы этеме десе, ол излемни узун джолу бла барыргъа керекли болады. Бу джаны бла алыб къарасанг, халкъдан адамланы сыфатларыны къаууму («Джалчы джашчыкъ бла кулак» деген назмудан башлаб, 1940 джыл басмаланнган «Назмула бла таурухла» деген китабындагъы назму таурухлагъа дери) артыкъ да сейирдиле. Байкъул улугъа баш иш класс джауланы айгъакълау тюлдю (аны чыгъармаларында аллайланы сыфатлау танг кесек орун алса да), джангы адам ючюн, башчылыкъ этген классла ёмюрле узагъына сингдириб тургъан эскичирик адетлеге къаршчы, насыблы эмда ич дунясы джарыкъ адам ючюн кюрешюдю аны чыгъармаларыны баш иннети.

1932 джыл аны «Марьям бла афенди» деген поэмасы чыгъады. Поэмада ажымлы ёлген къызны юсюнден айтылады: дин адетлени кючлююгюнден, къызны атасы-анасы заманында врачка кёргюзтмейдиле, аны моллагъа элтедиле. Медицина болушлукъ керекли ёлюб кетеди къыз.

Поэт эсин джахил, эки бетли, джут молланы айгъакълаудан эсе, динчилик адетлени кёз байлагъан, заранлы адетлерин айгъакълаугъа аслам беледи. Ёлюмню сылтауу аладады. Марьям, анасына ангылатыб, врачны чакъыртыргъа дыгалас этсе да, дарман орнуна дууа суу ичерге унамаса да, афендини багъыууна къаршчылыкъ этиб кюрешсе да, ата-анасы молланы

⁶⁸ «Первый съезд. Союза советских писателей. Стенографический отчет», М., 1934, 544 б.

айтханындан чыкмаидыла. Марьям ёлгенден сора да, афенди аны джууукъларын талагъанны кьоймайды — джаназы кьылгъаны ючюн, дуа окъугъаны ючюн, асырау адетлени баджаргъаны ючюн, ол дуняда аны джандет орунлу этерикме деб, хакъ даулайды.

Автор, окъуучулагъа айланыб, адамланы эслерин алыб тургъан джахилликге, осал адетлеге къаршчы кюрешигиз, деб чакъырады.

Поэманы герою Марьям бу адетле заранлы болгъанларын ангылайды, алагъа къаршчы туругъа кюрешеди, алай а ол джангызды, хорлар мадар табмайды. Тарыгъыуларын узун монологда айтхан къыз мадарсызды, аны эм джууукъ адамлары джакълыкъ эталмайдыла, — бу затла бары аны инджитген къауумну эрши кёргозедиле, къызны кесин а кючлю джазыкъ-сындырадыла.

Къызларыны болуму не къадар кьоркьуулу бола эсе, аны джууукъларыны молланы дууаларына сокъур ийнамлары ол къадар ёсе, дин къуллукъчуну уа джугьугъу кьозгъала барады. Былайда поэт, халкъ таурухланы адетлерине таяна, бирбирине ушагъан, алай а драмалыкъ халны теренден терен этген кьайтарыулары хайырландырады.

Байкъул улу экинчи уллу чыгъармасында — «Залихат» деген поэмасында (1935 дж.) — адамланы ангыларында, таулуланы турмушунда джангылыкъ бла эскиликни къаршчылыкъларыны темасын ачыкълауну андан ары ёсдюреди.

Бу поэманы болдургъан поэтни озгъан творчество джолу эди — джангы иннетге чакъыргъан назмулары берген сынам эди. Сёз ючюн, «Хамит бла Таукъан» деген назмусунда (1933 дж.) алчы дуня къарамны джюрютген колхозчу Хамит эмда коллективни хакъына джашаргъа кюсеген эринчек-джалкъау Таукъан ушакъ этедиле. Автор джашау кеси «Ишлемеген тишлемез» деген законну кючюн джалкъаугъа къалай танытханын кёргозеди. Артдаракъ бу назмуну автор, джангыдан джарашдырыб, «Шамай алгъын бла энди» деген поэмагъа кийиргенди.

«Ичкичини кьылыгъы» (1933 дж.) деген назмусунда Байкъул улу кеслерини да, джууукъларыны да джашауларын бузгъан айланмаланы кьылыкъларыны селекели халларын суратлайды.

Поэт бурунгу осал кьылыкълардан баш алыргъа унамагъан адамланы, класс джауланьча, алай эрши кёреди. Ала болгъан джерде план толлукъ тюлдю, «ударник» деб кишиге айтыллыкъ тюлдю. Аллай пьянчала социализмни ишлерге чырмау боладыла, къаллай иште да ала артха къаладыла, дейди Даут.

Бу оюмну ол «Была нек окъумайдыла» (1934 дж.) деген

назмусунда да ачыкъялайды: джаш төлюге осал юлгю кёргюзген, джангы джашаугъа кирирге анга чырмау болгъан адамла кимле болгъанларын туура айтады. Тиширыулагъа окъуу-билим бериуге, юйдегиде тиширыуну эркинлигине тыйгъыч болгъан, тукъум айырыуну эрши къялыгъын төгерекедегилеге джукъдуруучу (сёз ючюн, къулланы сабийлери бла бирге къязы бир партагъа олтурлугъуна тэзюб болмагъан) юйдеги башчыны—лавканы иесин айгъакъялайды назму.

Алай бла, поэт эсин таймаздан адамланы ангыларында эскилик бла джангылыкъны арасында тубеген тикликлеге белгенлей турады. «Залихат»⁶⁹ деген поэмада айырыб бу теманы ачыкъялайды ол.

Поэманы ара ёзеге тукъум айырыу адетле джашаудан айырыб къойгъан къязны джазыуун ачыкъялауду. Залихат акъыллы, адебли, ариу къязды. Аны атасы-анасы къулладандыла, кеси уа ёзден юйдегиден бир джашны суймеклигине суймеклик бла джууаб этеди. Комсомолчу джаш, юйдегисини къаршчылыгъын хорлаб, экиси бир болургъа мадар къурар, деб ийнанады Залихат. Алай а аны суйген джашыны анасы, чыртда бюгюлюрге унамай, бу ишге къаршчы турады: къязны бедишли этиб, анга тилчилени удулаб, къязны юсюнден ушагъыусуз хапарла джайыб, джамагъат оюмну Залихатха къаршчы буруб кюрешеди. Къяз суйгенинден джакълыкъ табаргъа дыгалас этеди. Алай а, не медет, ол социал адегледен онглу болуб, болушлукъ эталмайды. Тарлыкъгъа тюшген, суйген адамына ийнаныуун тас этиб, джюреги тэзюмсюз джарсыу табхан Залихат, башын къаядан атыб, джашаудан айырылады.

Кеси кесин ёлтюрюу — ол болумну тюзетиу болмагъанын ангылайды Залихат, тенг къязларына, насыбха элтген джолну — окъууну, урунууну юсю бла, адамны сыйы тебленмеген джерде излегиб, деб тилейди. Кеси уа аны юсюне тюшген трагедиядан сора джашаргъа хыйсаб табмайды.

Залихатны ёлюмю — ол эски дунияны осал адетлерине, тюрленирге унамагъан къарангы ангыгъа къаршчылыкъны формасыды, алай а ол къаршчылыкъ энчи къарыуундан тюнголген, кюреширге кючю къалмагъан, болумгъа бойсунгандан эсе, джашаудан кетерге таукел адамны къаршчылыгъыды. Къяз кесин къалай ёлтюргенин суратлау халкъ джыргъа бек ушайды:

Акъ къардан бек агъарыб бетчиги,
Силкинди ол чынгаргъа деб алланыб,
Башдан аякъ къалтырай эд этчиги,
Кёкюрегине туюмчекле къаланыб.

⁶⁹ Да у т Б а й к ъ у л л а н ы, *Залихат (Поэма)*, Нарсана, 1935.

Чынгайлмай бир-эки да бурулду,
Кёзю къараб кенг дуняда къалыргъа,
Бек термиле бир кесекни олтурду,
Болалмайын кеси джанын алыргъа.

Эм артында саламлашыб элине,
Арт тылпыуу тамагъына джыйылды —
Билеклерин къушча джайыб кенгине,
Сюелмезча борбайлары кыйылды.

Критика «Залихат» деген поэмада суратланган болумну керти халгъа келишмегеннге санагъанды: совет заманлада къарачай кызла кеслерини джазыуларына кеслери оноу эталгъандыла, бурундан къалгъан эски-чирик адетлени уа совет джамагъат джетишимли кзурутханды. Критиклени айтханларында тюзлюк болгъанына сёз джокъду. Алай а поэт Залихатны суймеклиги трагедия бла бошалгъаныны юлгюсю бла адамны джюрегин сындыргъан, кёлюн аз этген, джарыкъ джашаугъа талпынуу кючюн унукъдургъан эскиликлени, алкъын турмуш адетледе кетиб бошамай сакъланган, айрылыкъ, адамгъа хузумлукъ келтирген ышанла, кылыкъла, чола ангы къалай заранлы болгъанларын айырыб чертерге излегенди. Байкъул улу кесини герою этген атламны огърамайды, ол атлам кызыны кёлюню къарыусузлугъундан эмда буруннгу юлгюге кесин хорлатханындан чыкъгъаннга санайды:

Кеси кесин ёлтюрючю кир адет
Залимликни адетинден къалгъанды,
Сагъыш этмей Залихатда болгъан дерт
Ол пелакны чирик джолдан алгъанды.

Залихатны ангысында да, аны суйгенини ангысында да буруннгу бла джангы джорукъ, адеб сезим кючлю биригибдиле. Сёз ючюн, джаш кесини суймеклик сезимлерине толусу бла бериледи, джууукълары къаршчы боллукъларын биле тургъанлай, кеси кючюне базыб, аланы унамауларын хорлаяллыгъына ышаныб, Залихатха, меннге эрге чыкъ, деб къадалады. Ол разылыкъ бергенден сора уа, джууукъларын кеси айтханнга бюгалмагъанында, анаснын ирият бериюнден кьоркзуб, юдегиде джюрюген адетге бой салыб, суйген кызына джюреги тарала тургъанлай, артха туракълайды. Залихат да эски адетледен огъары болалмайды. Суйгенинден джакълыкъ табалмагъанында, башы бедиге къалгъаннга санаб, ёлюмден башха джол кермейди кесине.

Алай а Залихат кеси да, аны тенг кызылары бла окъуучу

да адамланы арасында джюрюген келишиуледе джангылыкъ хорларыгына ажымсыздыла.

Залихатны сыфаты — ол Байкъул улуну кеси заманыны адамыны керти джашау кючю болгъан халисин суратлаугъа элтген басхычланы бириди. Залихат бла аны джазыууну хапарын поэт толу ачыкълайды, героюну ич хауасын, дуниясын суратлайды, алай а психология джаны бла керти теренликге джеталмайды.

Баш зат а буду; поэтни эндиге дери чыгъармаларында адамгъа файдасы тиймеген суймеклик, джазыкъсынмакълыкъ, джан аурутуу сезимле орун ала эселе, бу поэмадан башлаб, ол шартланы орнуна адамгъа хайыры тийген суймеклик, аны кючлю, иги этерге болушхан сезимле, оюмла келедиле. Залихатны кесин ёлтюргенине сёгюмлю кёзден къарагъаны анга шагъатлыкъ этеди.

Байкъулланы Даутну геройларыны инджиулю, артыкълыкъ чекген инсанла болгъан халиси тохтаиды; таукеллиги болгъан, къаджыкъмагъан, эрлиги болгъан, хорлам иеси болуучу геройла келедиле аны назмуларына. Чкаловгъа, Беляковгъа, Байдуковгъа, совет лётчиклеге — Осипенкогъа, Расковагъа, Гризодубовагъа атаб, назму тизгинле джазады. Ол зат къазауатны аллы джыллада болады, фашист агрессияны къоркъууу туура болуб бошагъан кёзюде.

«Эрши кёрююню илмусуна» юрене, Байкъул улу кесини творчествосунда «пассивный гуманизмни» хорлайды. «Германия бла СССР-ден эки ишчи»⁷⁰, «Хасанны тулпарларына»⁷¹ деген назмуларында фашизмни айгъакълау белгили халда поэтни «Испан къызчыкъ»⁷² деген эпослу поэманы джазаргъа хазырайды. Анда Байкъул улу фашист агрессорланы терсликлерин айыблайды, испанлы республиканецлени джигитлик кюрешлерин махтаиды. 30-чу джыллада совет литературада кенг сюзюлген теманы ачыкълаугъа кёшулгъанча болады ол (А. Афиногенов — «Салют, Испания!» пьеса; И. Эренбург — «Что человеку надо» роман, очеркле бла корреспонденцияланы «Испанский закал» деген джыйым китабы, Испанияны юсюнден назмула; М. Кольцов — «Испанский дневник» д. а. к.).

Фашист самолетла, бомбала атыб, испан элни чачхандыла; кесини арбазында джаш тиширду ёлгенди, гитче къызчыкъ ёлген анасыны юсюне туруб джылайды. Ёлге фашистле юрюлюб киредиле. Ала сау къалгъан джакъсыз адамланы джаныуарла-

⁷⁰ Даут Байкъулланы, *Джырла бла таурухла*, Микоян-Шар, 1940.

⁷¹ Бу да анда.

⁷² Бу да анда.

ча ёлтюредиле. Джетиб, республиканы джакъчылары къызчыкыны ёлюмден къутхарадыла. СССР аны экинчи ата джурту болады.

Халкъла арасы бир иннетлиликни темасы къарачай поэзияда биринчи болуб бу поэмада кенг ачыкъланады. Алай а поэмада джетишмеген зат да аз тюлдю. Схемалы очерк хал, кесеклерини бир-бири бла тутушлу байланмагъанлары танылады. Геройланы сыфатларында поэт тюзонлей айтыудан, кёл-тюртюуден джанлаялмагъанды. Алай болса да чыгъармада республиканы джакъчыларыны джигитликлери, тэзюмсюз кыйын болумда ёлюмден баш бурмай къалай кюрешгенлери ачыкъ кёрюнеди. Поэмада суратланган испан къызчыкъ да къаны-джаны бла да ол джигит халкъдан болганын танытады. Джаудан къоркъмай, буюкъмай, ол былай джууаб этеди:

Испан халкъны керти джашыны кызыма,
Мени атам республикан аскердеди,
Ма бу да мени табхан анамды,
Сизге джаулуку этгенд бюкюннге дери.
Бюкюн ёлгенд сизни кюлогъуздан,
Аны къанын атам алып барыгъыздан,

Джаугъа джаулуку эте юренгенди.

Алай бла, Байкъул улуну поэзиясы джылдан джылгъа эрлик, гражданлыкъ тин ала, кесини заманыны тарихинде бола тургъан ишлени, адамланы кесгин халларын, дуния къарамларын ачыкълаугъа теренден терен киреди.

Орус поэзияны классиги А. С. Пушкинден юренгени поэтни джетишимлерине сеbeb болады. Пушкинни чыгъармаларын къарачай тилге кёчюрген фахмулу поэтлени бириди Байкъул улу. Ол аллына тюбеген затланы кёчюрюб бармайды, аны энчи поэтлик хауасына келишген чыгъармаланы сайлаб кёчюреди. Сёз ючюн, кюу (элегия) («Брожу ли я вдоль улиц шумных...»), политика лирика («Чаадаеву», «Послание в Сибирь») макъамлы чыгъармаланы. «Бахчисарайский фонтан»⁷³ деген поэманы кёчюргени да, эшта, кёлю гитче драмагъа тартханы ючюн болгъан болур.

Алай болса да Даутну творчествосуна эм хайырлы болгъанла Пушкинни фольклор бла байламлы чыгъармаларыдыла. Айтыргъа, «Соловей» деген назмуну, «Сестра и братья» де-

⁷³ Даут Байкъулланы, *Джырла бла таурухла*, Микоян-Шар, 1940.

ген таурухну кёчюреди. Аланы Пушкин, серб халкъ джырланы джыйым китабындан алыб, «Песни западных славян» (1834 дж.) деген циклда чыгъарганды.

Байкъул улу «Братья-разбойники» деген поэманы да кёчюреди. Поэма Север Кавказны халкъларыны арасында абрекленни юсюнден джюрюген джырлагъа ушайды. «Братья-разбойники» Пушкиннге халкъ къаршчылыкъны иннетин белгилеген чыгъармады, таулула да абреклеге джашауда, политикада тюбеген терсликlege, зорлукъгъа къаршчы чыкыгъан адамлагъача къарагъандыла («Къанамат» деген халкъ джыр бла тенгледиргиз).

Байкъулланы Даут Пушкинни таурухларын кёчюрмегенди, алай а поэтни 30-чу джылланы аягъында джазгъан чыгъармаларына аланы юлгюсю джукъгъанына сёз джокъду. Байкъул улу тюсюнлей Пушкинни эниклерге, не уа андан бир затны алыргъа тырмашмагъанды. Аны Пушкинден юреннгени башха затдады: фольклорну хайырландырыуну творчество джоругъуна юрениуде. Поэт фольклордан сюжет къураугъа, суратлау мадарлагъа юренеди; ёмюрле узагъына кыйынлыкъла, зорлукъ чекген халкъгъа адамлыкъны баш шартларын джюрегинде сакъларгъа хыйсаб берген джигитликни, ашхылыкъгъа, хорламгъа ийнаныуну асыл шартларын ачыкъларгъа тырмашады.

Кесини ахыргъы джыйым китабына «Джырла бла таурухла» (1940 дж.) деб бош атамагъанды. Анда назму халда джазылгъан таурухла уллу орун аладыла («Айю бла къарт», «Къайсы уллуду?», «Туумагъан джашчыкъ», «Тёре бла джарлы»). Аланы тамалларына къарачай-малкъар халкъ таурухланы сюжетлери салыннгаңдыла. Аманлыкъны адамлыкъ хорлагъаны, акъыл бла халаллыкъ къатылыкъ бла телиликни хорлагъанлары, биреуге ийнана билиу, тюзлюк джутлукъну, хыйлалыкъ бла зулмулукъну онглагъанларын кёргюзеди автор бу таурухлада.

«Туумагъан джашчыкъ» бла «Тёре бла джарлы» деген таурухла айырыб сейирдиле. Экинчи уа Шемякинни сюдюню юсюнден орус повестни тюшюреди эсге. Экисинде да джарлы къарнаш кесини бай къарнашын, кюпсе бла джут судьяны (тёрени) хорлаб чыгъады: акъыл, хыйлалыкъ, табышлылыкъ боладыла джарлыгъа хорлау кюч берген.

Байкъул улуну назму тилге кёчюрюлген таурухларын «Къарачай фольклор» (Микоян-Шахар, 1940) бла халкъ аууз-поэзия творчествону чыгъармалары джыйышдырылгъан китабдагъы таурухла бла тенгледирсенг, поэт халкъ чыгъармаланы демократиялы магъанасын, аланы социал иннетлерин кесгинлеуню джолу бла баргъанын кёресе.

Бу чыгъармалада Байкүүланы Даут халкъны халисин, кылыкъларын керти реалист дараджагъа джетдиреди. Селеке, юмор сезимлерин поэт кенг эмда ачыкъ хайырландырады. Халкъ таурухланы сюжетлерин поэтика мадарла бла джарашдыра, поэт урунганланы кеси насыблары ючюн кюрешгенлерини къууанчын керти эпос халда суратларгъа юренеди.

Байкүүл улуну поэзиясында 30-чу джыллада бютеу совет литературада джорюген баш шартла кесгин танылыб турадыла: коллективизацияны, индустриализацияны, джангы адамны ич дуниясы къалай къуралгъаныны темалары; джашауну халы, адамны кеси къалай тюрленгенлери, социалист гуманизм эмда бегиб баргъан бир иннетлилик къалай орналгъанларын кесгин историялы болумда социалист реализмни джорукъларында суратлауну бегигени.

Байкүүланы Даутну творчествосуну юсю бла джангы джамагъатны азатланган адамыны къууанчлы дуния сезимин суратларгъа джаш къарачай поэзия къалай юреннгенин кёрюрге боллукъбуз.

Аны Пушкинни поэзиясына эмда туугъан халкъыны фольклоруна улу эс бёлгени джаш къарачай литератураны къуралгъаны бла ёсгенинде баш факторла къаллайла болгъанларыны юсюнден оюм этерге мадар бередиди.

ПРОЗА

Суратлау прозаны башламы.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы

Къарачай литератураны джаратылгъанындан башлаб да тарихли темагъа, озгъан заманны ич магъанасын айырыргъа, революцияны аллы бла антагонист къаршчылыкъланы, халкъны революцион тюрлениулеге элтген джолланы ангыларгъа, ачыкъларгъа тырмашыу баш орунланы бирин алгъанлай тургъанды. Ол ышан эди поэзияда эпос башламгъа айырыб ёсюм берген, сюжетли эмда уллу назмуланы къуралгъанларына себеб болгъан. Къарачай литературада социал-турмуш эмда тарихли-революцион поэмала къураугъа ол жанрланы юсю бла келгендиле.

20-чы джылланы аягъында къарачай литературада проза жанрла къурала башлайдыла.

Къарачай прозаны джаратылыууна Ислам Къарачайлыны (Хубий улуну) крайны газетлери бла журналларында басмаланган литература-критика, публицистика чыгъармалары иги

*Аппаланы Хасан
(1905—1938)*

себеб болгъандыла. Таулуланы, ол санда къарачайлыланы да, миллет литературалары къуралыр ючюн къаджыкъмай кюрешген Ислам Къарачайлы, джазыучуланы эмда поэтлени не гитче джетишимлерин эслесе да, хар джангы затны къууанч бла белгилей, миллет джазыучулагъа аланы алларында тургъан борчланы кѳргюзгенлей, эс бергенлей турады. Литература миллет литература тилни ёсюмю бла тюзюнлей байламлы болгъанын чертеди.

Север Кавказны халкъларында поэзия кенг ёсюм алгъанын белгилей, Ислам Къарачайлы аланы литератураларында хапарла, повестле, романла болмагъанларын айтады... «черкеслиле бла тегейлиледе эмда башхалада анда-мында бир ышан танылса да. (Ол сынамланы арасында тегейлиленики маджалыракъды, ала джазма къоллу болгъанлы 130 джыл болады.)⁷⁴. Хубийланы Ислам (Къарачайлы) «черкеслиле» деб Къарачай-Черкесияда джашагъанлагъа айтмайды, баш болуб къабарты тилде чыкыгъан чыгъармаланы юсюнден айтады, алагъа да адыгейлилени къошуб. Ол бу затны сылтаун ангылатыргъа тырмашады эмда былай деб джазады: «беллетристика, баш магъаналы болуб къалмай, аны бла бирге литературада эм усталыкъ керекли затды, автордан фахмудан сора да (а. д. сыфатла бла оюмлашыргъа ёчлюкден, усталыкъдан сора да) баш

⁷⁴ А малатбек, *О художественном воспитании и образовании горской молодежи* — «Революция и горец» Ростов-на-Дону, 1929, № 4, 62 бет.

дараджалы квалификация, культура, суратлаучулукъ адеб бла окъуу керекдиле...»⁷⁵.

Прозада биринчи сынамны иеси Ислам Къарачайлы кесиди. 1929 джыл «Таулу джашау» газетде (3-чю номерли литература бет) «Хасанны къатын алгъаны» деген хапары басмаланады. Кесини чыгъармасыны жанрына автор таурух⁷⁶ дейди, кеси да хапарны биринчи башыны тубюнде «Къарачайны джашауундан таурух» деб экинчи баш салады.

«Хасанны къатын алгъаны» деген хапарда автор адетлени кючю адамланы ангыларын, сезимлерин тунукъдуруб, аланы бир-бири бла келишиулерине чырмау болгъанларын айгъакълайды.

Хапар бу затны юсюнденди. Комсомолчу Хасан скойген къызы Кулистанны алады. Джангы совет джорукъла бла некъх этдирсе да къызыны кеси юйюне келтирирге хыйсаб табмайды: эски адет бла ол аны талай заманнга ата юйюне къайтарыргъа керекди. Адетни кючюне Хасан бойсунмай болмайды. Он айны ичинде, аны къаты тилегенине да къарамай, къызыны джууукълары, тюрлю-тюрлю сылтаула сала, Кулистанны иерге унамайдыла. Ол заманда Хасан къаты ауруйду. Комсомолчула, къызыны джууукъларын къысыб, келинни Хасанны юйюне келтиредиле. Алай а иш кечигеди: аны келгени бла Хасанны ёлгени тенг боладыла. Бу затдан сора комсомол ячейка, эски адетлеге къаршчы кюреширге деб, бегим алады.

Бу хапардагъы къаршчылыкъ юйдеги-турмуш драманы юсю бла ачыкъланады, Байкъулланы Даутну «Бекмурзаны джашауу» (1931 дж.)⁷⁷ деген хапарында уа сёз тюзюнлей джалчыланы джашау болумларыны юсюнден барады, джарлы эмда бай джууукъланы арасындагъы келишиулени тамалы унукъдуруу болгъанын айгъакълайды ол.

Бу хапарны баргъан халы халкъда джюрюучю хапарланы стилине ушайды. Ексюз Бекмурзаны, Къамгъут бла Баймурза байланы, аны кибик сюдюлени тюрсюнлери бир джанлы берилиб къаладыла, алай а аланы суратланыу халлары толусу бла джазыгучуну баш муратына бойсунубдула — байланы унукъдуруучу халилерин айгъакълаугъа, джарлылагъа джазыкъсынмакълыкъ сезимни, джан аурутууну къозгъаугъа. Сыфатла

⁷⁵ Бу да анда.

⁷⁶ Таурух — орус тилге «тау тарих» деб кёчюргенди, кенг магъанасын а «хапарлау» деб ангылатады. «Таварих» («история») деген араб сёзге джангы магъана сингдирилиб джюрютюледи: сёзню ал кесеги «тау» деген магъанача ачыкъланады. Андан «таурух» — «таулу хапар», «таулу история (тарих)».

⁷⁷ Даут Байкъулланы, *Бекмурзаны джашауу (таурух)*, Нарса, 1931.

схемалы халда, бир джанлы суратлансала да, автор айырыб бир джанына джан басханы ачык танылса да, «Бекмурзаны джашауу» деген хапарны магъанасы къарачай литератураны историясында аз болмагъанды: аны темасы, сюжетни ёском джолу, хапарда суратланган адамланы аз белгиленген характеристикалары артда Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында кенг, толу джарашдырылгъандыла.

Романны биринчи китабы басмадан 1935 джыл⁷⁸ чыгъады, экинчиси — 1936 джыл⁷⁹. Окъуучула романны бек джаратадыла. Экинчи кере ол басмадан 1937 джыл⁸⁰ чыгъады.

Аппаланы Алийни джашы Хасан (1905—1938) 30-чу джыллада, КПСС-ни Къарачай обкомуну секретары болуб ишлей, партияны политикасын джашаугъа сингдириуге тюзюнлей къошулгъанды. Олсагъатда бола тургъан ишлени ич магъанасын большевик иннеден къарау бла терен айыра билгенди. Кесини романын кенг тарихли чекде джазаргъа муратланганды. Джазыучу къарачай халкъны бурунгу, эндиги джашауун да не джаны бла да толу суратларгъа, Къарачайда джашаууну турленнгенини революцион-тарихли тамырларын ачыкларгъа, къарачайлыланы джашауларыны 1900 джылдан 1930 джылгъа дери кёзююнде баш шартланы белгилерге излегенди. Алай а Аппаланы Хасаннга творчество муратларын толтурургъа буюрулмайды: сталинчи репрессияны ууу бла 1938 джыл январда джашауу артыкълыкъ бла юзюледи. Китабы да тамамланмагъанлай къалады, архивлери, къол джазмалары, ызлары къалмай, тас болуб кетедиле. Ол себебден джазыучуну къаллай мураты болгъаныны юсюнден сынгар чыкгъан эки китабын сюзюб айтыргъа боллукъбуз. Бу эки китаб бир тутушлу чыгъармадыла. Романда хапар озгъан ёмюрню 90-чы джылларыны аягында къарачай джамагъатда болгъан ишлени юсюнден барады, 1905—1907 джыллада биринчи орус революцияны аллы кёзюледен. Автор къарачай халкъны ангысында унукъдуруугъа къаршчы класс кюрешни иннети къозгъалгъанын, орус пролетариатны эс табдырыууна таяна, урунганла дин эмда миллетчи ангыны тузагъындан чыгъа баргъанларын кёртюзеди. Ол Ташчыда 1891 дж.⁸¹ кюмюш-къоргъашын магъадан

⁷⁸ Х. А. Аппаланы, *Къара кюбюр*, Биринчи китабы, Микоян-Шахар, 1935.

⁷⁹ Х. А. Аппаланы, *Къара кюбюр*, Экинчи китабы, Микоян-Шахар, 1936.

⁸⁰ Х. А. Аппаланы, *Къара кюбюр*, Микоян-Шахар, 1937.

⁸¹ Ташчыда (Тохтаул-Чалгъан) 1893 дж. кюмюш-къоргъашын магъадан къазыу башланганды, бусагъатдача, магъадан къазыучу комбинатха «Эльбрус» дегендиле.

къазгъан орус ишчилени революцион ангылы орус пролетариатны келечилерича суратлайды. Аланы болушлукълары бла къарачай джалчыланы класс ангылары къуралады.

Тарихден билгенибизча, кертисинде рудникни таулуланы джашауларына уллу магъанасы болмагъанды, иш мында кёбге бармагъанды. Тау элле бла рудникни арасында хазна байлам да болмагъанды, анда кёб къарачайлы да ишлеменди, ишлегенле да болушлукъчу борчла толтургъандыла. Алай а 1905-1907 джыллада, бютеу Север Кавказдача, Къарачайда да орус революцияны къатылыуу бла, орус революцион къозгъалыуу бла байламлы, таулу интеллигенцияны башчылыгы бла джерле даулауну толкъуну къурамлыракъ хал алады⁸².

Баш затда Аппа улуну романыны социал концепциясы тюздю: Къарачайда революцион къозгъалыуу орус революцион къозгъалыуну башламы бла баргъанды. Алай а, орус революцияны къалай къатылгъаныны кесгин формаларын суратлагъан сагъатында, автор керти тарих фактладан бир кесек джанлайды.

Романны аты — «Къара кюбюр» — фольклор бла байламлыды. Белгилисича, «Сосуркъа бла Феш башлы эмеген» деген нарт таурухда эмегенин уллу бычагы (къылыч) — халкъга къаршчы кючню белгиси — къара кюбюрде асыралыб болгъанды. Романда уа къара кюбюрню иеси байды — «эмеген» Къыямыт. Бу кюбюр, халкъны азабыны белгиси (символу) болуб къалмай, таш кюбюрге джыйылыб тургъанча, таула арасында революциягъа деричин бугъоуланыб тургъан Къарачайны белгисиди.

Романны тамалына халкъ бла аны унукъдуруучуланы арасындагы къаршчылыкъ салыннганды.

Джарлы Темуркъаны къатыны эрини къошдан келлигин тюзюмю тауусулуб сакълайды: ол бир джылгъа Къыямыт-байгъа джалгъа джарашханды. Бир джыл бла эки ай озадыла арадан, Темуркъа уа къайтмайды юйюне. Аны къатыны Мёлехан, джарлылыкъ тегерегинден къысыб, азаб бла алгъан хакъына кесини джашчыгы Ибрахим бла къызыны — Байдыматны — къарынларын кючден-бутдан асырайды. Алагъа болушхан сынгар Къанаматды. Ариу чырайлы батыр Къанамат, алай а ол да, былача, джарлыды. Къанамат бла Темуркъаны къызы бир-бирин суюдиле. Къызын ата-анасы биледиле ала бир-бирин суйгенлерин, Темуркъа тауладан энсе, тойларын этиб, ишни битдириге деб турадыла.

Элге эгетлери бла патчахлы пристав Апанас келеди. Байла, элни онглу къаууму, дин къуллукъчула керпеслениб тю-

⁸² Къ а р а : «Народы Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1957, 42 бет.

бейдиле кьонакьгъа. Аланы арасында эм хыйла, эм акьыллы Къыямыт-байды, бютеу элни кеси ууучунда тутхан олду. Кеси башын кьоруулай билген кьылыкьсыз Къанаматха ол эртдеден билейди тиш. Къыямыт приставгъа, Къанамат аманлыкьчыды, кьайгьылыды, деб тил этеди. Тойда Апанасны кезю Байдыматха илиннгенин керюб, бай хыйлалыкь бла, ётюрюк бла кьызыны Апанасха джолукьдуругъа дыгалас этеди. Ол хыйла атлам бла эки ишни бирден толтурургъа излейди: бир джаны бла Къанаматдан бошаргъа, экинчи джаны бла уа, приставны разы этиб, орус патчахха халал кьуллукь этгени ючюн саугъа алыргъа. Алай а Къанамат, былайда бир терс ишле бола башлагъанларын сезеди да, Къыямытны юйюне уруб кириб, старшина Биймырза бла Апанасны джаралы этиб, Байдыматны кьухарады. Андан сора ол абрек болуб таулагъа кетерге керек болады. Былайда романны линиясы кьарачай халкь джырланы — «Къара-Муссаны джыры», «Къанаматны джыры»⁸³ — сюжет сыфатлау адетлерине ушаб турады. Къызыны тутмакьгъа саладыла, аны башына бош этер ючюн Къанамат баш уруб келликди деб. Алай а Къанамат, тенглерини болушлугъу бла Байдыматны башына бош этиб, биргесине алыб, таулагъа кьачыб кетеди.

Романны кириш бёлюмю (экспозиция) бла башламы (завязка) алайдыла. Алада автор баш геройланы халилерин-кьылыкьларын, сыфатларын ачыкьлайды: бир джанындан Къыямыт-байны, Мухаммат-Амин афендини, старшина Биймырзаны, патчахлы чиновниклени сыфатларын, экинчи джанындан — Къанаматны эмда Темуркьаны юйдегисинден адамланы.

Романда белгиленик ишлени башламы кьаршчылыкь атлам этилгенден тебрейди, халкьны арасындан чыкьгъан тюз иннетли джаш — Къанамат таукеллиги, тирилиги болгъан, терсликге тезде билмеген, кючлю, ачыкь кёллю адамды. Олду, терсликге тезде, кьайгьы чыгъаргъан. Андан арысында сюжетни джорюшю, ишлени чалышынулары барадыла. Къанамат бла Къыямытны линиясына саулай элде джашагъан адамланы джазыуларын суратлагъан башха болумла кьошуладыла.

Романны экинчи кесеги биченлик джерлени телеуге алгъан джарлыланы маллары ашсыз кьалыб кетерча болумну, кьургъакь, исси джайны хыйсабын суратлау бла башланады. Ачлыкь джетеди, ауруула башланадыла. Къыямытны джашы Къандауур, телеуге бериллик малланы джалчы Хамитге берирге кезю кьыймай, джалчысын ёлтюреди. Халкьны арасында зорлукьгъа кьаршчы кьайгьы бла кьозгъалуу ёседиле.

⁸³ Къара: А. И. Кареева, *О фольклорном наследии карачаевцев и балкарцев*, Черкесск, 1961.

Темуркѡа, кѡошдан джалан кѡоллу болуб кѡайтыб, джашчыгъын, Ибрахимни, джалгѡа бериб, кеси рудникге кетеди ишлерге — магъадан кѡазаргѡа. Темуркѡаны юйюне рудникни ишчиси Семен келеди. Ол таулу джарлыланы эркинликсиз, кѡыйын болумда джашагъанларыны сылтауларын ангылатады. Джаш тѡлю, Семенну айтханларына тынгылай, туугъан халкѡларыны имбашларындан басыб тургъан кѡыйынлыкѡ ючюн, джарлылыкѡ бла унукѡдуруу ючюн кимле терс болгъанларын ангылай башлайды. Семен бла, рудникде ишлеген башха адамла бла тюбеше, ушакѡ эте, кѡарачай джарлыланы арасында урунганланы джазыулары бирча халда болгъанын ангылау, бир иннетликни сезими орналады, ол зат муслиман динчиле сингдирген миллетчилик оюмланы хорларгѡа сеbeb болады.

Кѡыямыт эмда башха байла халкѡ кѡозгѡалыуну болдурмазча, Аллахха ийнамны бегитирча мадарла табаргѡа кѡрешедиле. Мухаммат-Амин афенди алай этер ючюн «шыйых» табайыкѡ дейди. Кеси уа хыйла сѡлешеди халкѡны терслеб: «Аллахны джолун тутмагъандан, адамланы джюрекleri тот болуб, элни ичинде башчылыкѡ этген акѡыллы адамланы айтханларын этмейдиле, аны ючюн аллах, чамланыб, сабанларыбызны, биченликleriбизни кѡурутуб барады. Элде биреуню мюлкюне суфкланганла кѡб болуб тебрегендиле⁸⁴», — деб ауаз береди афенди межитде. «Шыйых» орнуа ол аманлыкѡчы, гудучу Абдул-Кѡадырны хайырландырады. Ол а халкѡны башын кѡатышдырады: межгитге джыйылгъанланы алларына чыгъыб, файгѡамбарны кѡабырындан келген шыйыхча, тюрлю-тюрлю кѡзбаула эте, мурдар Кѡандауурну кѡолундан тутуб, бу аллах суйген мубарекди деб, аны да кесине кѡошуб, тюрлю-тюрлю затла бла алдайды, кѡабырны джарытады д. а. к. Кѡарангы халкѡ а бир затларына ийнанады, бир затларына ийнанмайды. Семѡндан эшитгенлерине да алай этедиле, ол айтхан затланы магъанасын толусу бла ангылаб кѡоялмайдыла.

Романны кульминациясы (халны баш дараджагѡа джетгени) афенди кѡурагъан шыйыхлыкѡ джюрюшдю, «тамашагѡа» тюбеудю: джангы «шыйых» Кѡандауур эртден намаздан кюн орта намазгѡа дери Меккада файгѡамбарны кѡабырына барыб кѡайтыргѡа керекди. Элге айырыб рахмат салгъаныны белгисине «шыйыхны» биргесине файгѡамбарны джаны келликди.

Автор джыйылгъан халкѡны кѡбчюлюк суратын береди. Байла бла афенди, кѡуру халкѡны алдагъан бла кѡалмай, кеслерини властарын бегитирге, джыйылгъанланы Семѡнга эмда

⁸⁴ А п п а л а н ы Х. А., *Кѡара кюбюр*, Черкесск, 1986. Мындан арысында келтирилген юзюкле да романны бу басмаланганындан алынгандыла.

«динлерин тас этгенлеге» удулаб, кеслерини джауларындан бошаргъа дыгалас этедиле: Темуркъа, Бийнөгер, ала джанлы адамладыла джаулары уа. Семён бла аны шохлары бай къауумну хыйлалыгъын айгъакълайдыла. Алай а халкъ, афендини чакъырыууна ийилмесе да, алкъын Семён бла аны джолдашлары джанлы болалмайды. Халкъ тирилик эталмайды. Алай а Семён ажымсызды: «атылгъан урлукъ» ёсюм берликди.

Семён бла аны джолдашларын, тутуб, тутмакъгъа саладыла, уруб-туйюб, соруу этедиле. Бу джол реакцияны кючю онглайды. Семён, Темуркъа эмда тутмакъгъа тюшген къарачай джаш тёлү, хорланганларыны сылтауун ачыкълаб, андан ары кюрешни къаллай джолда бардырлыкларыны оюмун этедиле.

Не тутмакъ, не туйюлгенлери кюрешчилени таукеллик кючлерин бюгалмайдыла. Андан ары да кюрешни бардырыргъа хазырдыла ала. Элчилени маджал къаууму тутулса да, ала тюзюнлей ангылатыу иш бардырыргъа хыйсаб табмасала да, энди халкъны ангысына революцион иннет сингиб баргъанын тыяр кюч джокъду. Элде, тутмакъны тышында, бола тургъан ишле анга шагъатлыкъ этедиле.

Элни төгереги джерледеги биченликлени асламысы Къаншаубий-бийни мюлкюдю. Джарлыланы биченлик тилкемчиклери, санджох-санджох болуб, ары киредиле. Бийни мюлкюн джюрютюучю джамагъатны суу салыучу илипинлеринден алагъа суу берирге унамайды. Джарлыладан джер хурттакчыгъына суу ийген болса уа, алгъы бурун туйюб, андан сора сюдге бериб къояды. Сатлыкъ сюдюле ишни бийге табыгъа кеседиле. Джарлыланы бир къаууму ачюдан кюеди бу зорлукъгъа, Семён, Къанамат, Темуркъа айтыучу сёзлени эсине тюшюреди. Башха къауум а кесин либерал устазгъа, Ташалдаргъа алдагъа, бий бла «игилик» халда келиширге дыгалас этеди. Къой бла бёрюню рахатлыкъда бир-бири бла келишдирир мадар болмагъанын ангылагъандан сора уа, халкъ биригиб таукел кюреширге кереклисине тюшюнеди.

Ол заманда уа Къанамат тенглери бла бирге тутмакъда тургъанланы азатлайды. Былайда ол биргелей иш ючюн кюрешген адамча этеди. Джараларындан эс джыйыб, пристав, джергили властланы болушлугъуна таяна, «кърал джауу» Семён бла Къанамат «башкесерни» тутар ючюн къара мыллык атыб кюрешеди. Халкъ таулада бугъунуб айланганланы кеслерини джакъчыларына санайды, къыйын болумдан чыгъарлыкъла аладыла деб ышанады, ол себебден, алагъа джан басыб, пристав бла аны этгелерине болушургъа унамайды.

Романны развязкасы (сюжет туйюмчекни тешилгени) полицейле бла аланы болушчуларыны къачхынчыла бугъунуб тургъан дорбуннга чабыуул этгенлериди.

Адеб-тин джаны бла былайда хорламлы болгъанла Семён, Къанамат, Бийнегер эмда аланы джолдашларыдыла. Ала кеслерин тутдурмай къутуладыла, энтда кюреш бошалмагъанды. Эпилогда (тамамлау кесегинде) биз Семен джолгъа хазырланганын кёребиз: ол Северге, Эресейге кетеди, «анда мындан эсе бек кереклиди ол», таулулагъа азатлыкъ андан келлигине ажимсызды.

Алай бла автор къарачай халкъны азатлыкъ ючюн кюреши-ни тюрлю-тюрлю чакъларын эмда формаларын кёргозеди — бирем-башха адамланы энчи къаршчылыкъларындан бирикген кюрешге дер; къалай кюреширге кереклисин билмегенлей, тюзюм тауусулуб теггенден башлаб, бир муратха ууланган бирикген иннет кюрешге дер. Къарангылыкъны, джахилликни, социал, миллет эмда политика унукъдурууну ауурлугъун чегиб тургъан къарачай халкъны ангысы, къыйын джолла бла болса да, терк огъуна джюрюшлю ёсюб баргъанын кёргозюрге кюрешгенди джазычу.

Революцион кюрешни барыууну болум хауасы, джарлыланы революцион ангыларыны къалай бишгени, Аппаланы Хасанны романыны бир-бир сюжет джиблери бла хыйсаблары автор Горькийни проза адетлерине, аны бютеу дуниягъа белгили «Ана» («Мать») романыны къаллай джорукъла бла джазылгъанына эс белгенин бегитедиле. «Къара кюбюрню» композициясы (къуральшыу халы) кёб планлыды. Сюжет аркъауну башышанын бир-бирине къаршчы эки социал къауумну кюреши белгилейди. Башында айтханыбызча, ала бу къауумладыла: бир джанындан, къарачайлыланы джарлылары бла рудникни ишчилери, экинчи джанындан — бийле, байла, афендиле, аскер администрация джакълыкъ этгенле.

Бир-бир къошакъ сюжет линия бла баш геройланы эмда джалгъан персонажланы джазыгуларын ачыкълагъан новеллада, чыгъармагъа кесекленген, мозаика хал берселе да, аны композицион бютюнлюгюне мусхамлыкъ джетдирмейдиле. Романда кючлю драмалы эмда романтикалы болумла кёбдюле, аланы бир-бирлерини авантюра-приключение, таб таурух халлары барды. Ол затла бары фольклор адетле бла байламлыдыла, авторну алагъа асры бек тартханы бир-бирде керти болумну реалист джорукъда суратлангуларына чырмау болады.

Романны сюжет-композиция къуральшы бир иннетге бойсунубду. Алайлыгъы бютеу чыгъармагъа кесгин социал ышан береди. Кюрешсиз боллукъ тюлдю, эскича джашаргъа мындан ары хыйсаб джокъду. Азатлыкъ ючюн кюрешиуге къалай къаралгъанын романда бир-бирине къаршчы кючле къалай бетлешдирилгенлери кёргозеди, персонажла эки къауумгъа кесгин юлешинедиле. Бир къауумда Къыямат-байны, Къаншау-

бий-бийни, Мухаммат-Амин афендини, старшина Биймырзаны, пристав Апанасны эмда аланы такъмакъларын — Мыртазны, управляющий Тогъузакъны, этген ишлери бла алагъа болушхан Ташалдар деген устазны, Абдул-Къадырны эмда башхананы кёребиз. Сыфатланы бу къаууму асламысына сатира халлыды. Автор аланы халкъ излемлеге къаршчы, бир-бирин кёрюб болмагъан, алай а халкъдан къоркъгъанлары, аны джюгенде тутаргъа тырмашханлары бирикдирген джаньюар халлы инсанла болгъанларын айгъакълайды. Аппа улу бу къауумну тамбласы болмагъанын, ала болдургъан хорламла кёбге бармазлыкъларын кёрдюеди. Ётюрюкге, артыкълыкъгъа, джаньюарлыкъгъа таянган власть хылеуден хылеу, тутхучсуз бола барады.

Ёкинчи къауумгъа киргенле унугъууну сынагъан урунуучу адамладыла. Аланы арасында тунугъуб джашагъан джакхил адамла (Шамаил, Хамит, Джантемир), тири, таукел, кеслерини адамлыкъ сыйларын къорууларгъа хазыр (Къанамат, Бийнегер, Къасым, Аслан, гитче Ибрахимчик), не этериклерин билген ангылы кюрешчиле-революционерле (Семён) да бардыла. Бу къауумну арасында класс ангы ёсюб барады, адамлыкъ ышан онглуду, газады, бир иннетлилик бла тирилик ёсе барадыла. Автор, бу къауумну сыфатларын ёсюм халда суратлай, ич дунияларын, ангыларын байындыра баргъаны бла келир заманда джашауну керти иелери ала болгъанларын бегитеди.

Аппа улу, кесини персонажларыны халилерин толу ачыкълар ючюн, кёб тюрлю кесгин суратлау мадарла хайырландырады.

Халкъны джауларын суратлагъан сагъатында революциягъа деричи Къарачайда баш социал къауумланы кертилик тюрсюнге бёленген келечилерин алады. Аланы хар бирини энчи сыфатын суратлар ючюн, тюрлю-тюрлю бояу мадарла бла хайырланады, керекли ышанла таба биледи.

Бай Къыямытны, къара къюбюрню иесин эмда элде айтханы джерге тюшмей юреннген адамны, социал тюрсюнюн ачыкълар ючюн, джазыучу аны турмуш болумун, юйюню ичи къалай джасалгъанын суратлайды:

Орус къонакъла бир къабыргъадан кёзлерин алмай къарайдыла. Кертиси да, не джокъду анда; тюрлю-тюрлю ишлениб алтын къамала, къююш, от алтын салынган уллу бычакъла, алтын бла джасалыб эски тау шокла, пил сюекге алтын салыныб шок от къуйгъан мюйюзле, бёрю, тыйын тонла. Бир къабыргъада да лаудан чепкенле, алтын тюйме, кемар, окъа бла джасалыб лаудан къапталла. Орундукъ башында да бир тизгин болуб, джангы, эски да бар, ич кийимле, аланы башларында, тегерегине дарий джаулукъ джиберилиб, Николай патчахны сураты. Тюз столну аллында да юйдегиси бла тюрк патчахны сураты...

Къыямьтны байлыгъын суратлай туруб, автор алайда огъуна аны къызгъанчлыгъын чертеди. Бу джасанма къонакъ юйде киши джашамайды. Аны эшигин сынгар къонакълагъа ачадыла. Ары кирген адамны «бурнуна мылы, мукут ийис урады». Башы къанджал бла джабылгъан уллу джангы юйю бола тургъанлай, Къыямьт эски юйчюкде джашайды, мияла башы болмагъан лампасы джалын эте.

Автор Къыямьтны портретин бермейди кертисинде, сынгар талай ышанын чертиб къояды: беш челек сыйынган бёчкеча, базыкъ, ауур адамды, къолундан таягъын тюшюрмейди, гитче бармагъыны узун тырнагъы къартджыгъаны тырнагъына ушаш. Джазыучугъа аны тып къарамы керек тюлдю. Аны халиси, джашау атламы, адамлагъа къалай къарагъаны — ма бу затладыла баш магъаналы. Ол затлада кёрюнедиде аны керти тюрюню: джутлугъу, джаныуар къылыгъы, къатылыгъы, хыйлалыгъы. Халкъгъа къаршчы тургъан къауумну арасында ол эм тири, эм харам адамды. Олду Къанаматны аякъ орунсуз этиб кюрешген да. Джашны сыйы, халкъны джакъчысыча, не къадар ёссе, аны дертли сезимлери да ол къадар кючлю къайнай барадыла. Аны тили бла, аны фитналыгъы бла саладыла тутмакъгъа Байдыматны да. Кимни терилтиб, кимин алдаб, къартлыкъ сыйын хыйлалыкъ бла хайырландыра, кимин джууукълугъубуз барды деген сылтау бла, элчи джарлыладан бир къауумну кеси джанлы этерге кюрешеди. Хар джолда кюбюрюн байланы властын бегитир ючюн ачады: ол андан чыгъаргъан ачхагъа тутады афенди Абдул-Къадыр «шыйыхны», хыйнычы, кёзбаучу аманлыкъчыны. Кесине хайыр тюшмез джангыз бир ишге къошулмайды ол адам, орамда салам бергенге, ауузун ачыб, саламын да къайтарлыкъ тюлдю, андан бир зат чыгъар деб ышанмаса. Ол огъай эсенг динни да башына файда тюшюрюр ючюн хайырландырады. Аны дагъыда бир белгили ышаны: байлыгъы сакъланган къонакъ юйюню ачхычын мынчакъла бла бирге белбауна тагъыб джюрюйдю.

Кесини джалчыларына, аны къолуна къарагъан адамлагъа да аны байлыгъын ёсдюрюрге джаратылгъан джанлагъача къарайды, хатер салмайды, алдаб, сыныкъдырыб, юйюкдюрюб турады аланы. Къойларын къыркыгъан адамлагъа хакъгъа джюн берирге айтыб, телёуню кёзююю джетген сагъатда алагъа таза джюнню орнуна джабагъыны-чакъмакъны узатыргъа кюрешеди. Алгъын Къыямьтда джалчы болуб ишлегенле бир аууздан бегитедиле: сюрюулеринде малы тоб-толу болуб тургъанлай, ингири къазаннга салыр ючюн, башхаланы малларын урлатыб кесдиреди... Бузоуланы аналарына ийиб эмдиргенсе деб, Темуркъаны къолун исси кюлге басыб кюйдюргенди.

Кесинден къарыусузлагъа джаныуарлыкъ этиу къылыгъын

Къыямыт джашы Къандаургъа да сингдиргенди. Темуркъаны джыллыкъ джалын төлемей къошдан къыстаб ийген, джалчы Хамитни сойгъан да Къандаур болады. Къатылыгъы, джутлугъу бла да ол атасыны бурнундан тюшгенча бир адамды.

Къыямытны халисин, ич дунясын суратлауда автор монолог бла диалогну уста хайырландырады. Акъылы бар эмда хыйла адам, ол хар атламын базманнга салыб, ойлашыб, кеси бла бир иннетлиле бла кенгешиб этеди: афенди бла, Къаншаубий бла, старшина Биймырза бла. Муратына джетеригине ажымсыз болгъунчу иш башламайды.

Старшина Биймурзагъа пристав Къанаматны тутаргъа бюргъанын билгенинде, энди анга медал берилирге тебрегенди деб зарлана, Къанаматны эшигин джабаргъа, кёл кенгдирирге кюсей, быллай сагъышла этеди Къыямыт:

«Аллах, берирге тебресе, эки кзолу бла толтуруб береди. Энди ол аман силегейли Биймурза кзошулмай кзалса, медалны да кесим алыб кзаллыкъ эдим, джашны да Апанас кесини кзатында бир оноугъа салыргъа боллукъ эди. Тюнене, кете туруб, «не кереклинг барды?» — деб Апанасха кесим сормагъаным кзалай аман болду!..

Ариу тутулмай кзалса да, бу ишни билсе, ол хашкен Къанаматны джюреги джарылыб ёллюкдю. Билмесе уа, болур болгъандан сора, кзарт оруслудан кзалгъан кзызны алса, бедииш этдире, мен аны кюнюн кзарангы этдирirme.

Кзалай алыб кзарасанг да, манга таб болады. «Насыблыны ырысхысы арба бла келеди, кзыйынлыны ырысхысы аллына келсе, бурнундан кзан келеди», деб аны ючюн айта болурла. Мени ырысхым арба бла келеди, зыккылкзаптал Кзанаматны узаймай мен бурун кзанын келтирirme» деб, башында аманлыкъ джорала кзайнаб тебредиле.

«Джашха (Къыямыт кесини джашыны атын айтмайды) ол кзызны атасын бусагзатда, болджалы джетген эсе да, башына бош этме деб, бир деменгили адамдан кзаты айтдырыргъа керекди. Апанасны кзууанчына тойну этилгени бек таб болгъанды, бюгече кзатынлагъа той этигиз деб, этдириб, аны сылтауу бла Темуркъаны кзызы Байдыматны бери джыйыб, Апанасны кзолуна тюшюрюрге керекди. Кишини да кзоймай, «ма санга саугъа» деб, кесим кзолум бла элтирикме. Кзарт бёрю кзозу кзуйрукзну бек сойюб ашайды. Ха-ха-ха, аз бек кзууанмаз Апанас джууугъум. Медал мени кёкюрегимде джылтыраса, мен андан да бек кзууанникъма... Энди, Къыямыт, олтуруб турма, хантынг аллынга келген заманда бурнундан кзанынг келмесин»...

Джарлыланы кёрюб болмагъанын Къыямыт джашыргъан да этмейди: «хашкенле», «джары тонлула», «суу джыланла»,

«юйсюзле», «джаланбыдырла», — деб сыныкъдырыб сёлешеди. Алай а кесинден онглугъа, власть къолунда болгъан адамгъа тюбесе, тюрлениб къалады, джалынчакъ, мискин болуб. Сёз ючюн, пристав Апанасха тюбегенинде, джалыныб-джалбарыб, кесин учуз этеди: «Мен санга къурман болайым, сен мени багъалы къонагъым. Атам хариб да орус патчахха кёб заманны тюз ишлегенди, мен да ёлгюнчю аны чуругъу басхан джерге къурман-садагъа болгъанлай кетерикме», — деб тюлкюленеди, Николай патчахны къабыргъада тагъылыб тургъан суратыны аякъларып, приставны имбашын уппа этеди.

Романда персонажланы халилерин ачыкълар ючюн автор ич монологу эркин хайырландырады. Бу мадарны магъанасы туура сёзден кем тюддю. Элчилени асламысы Къыямытны ким болгъанын биледиле, онглу болгъанын ангылайдыла («Къыямыт джууаб этерик болур...», «къайнайды, эл багъасы киши...»), алай а аны суйген да этмейдиле («къан ичген къанлыла», «къан ичген къара къуртла», «...Къыямыт ёлюб, кёлюм кенгнге эди»). Тюз адамла анга «ит тукъум», «къутургъан къарт бёрю», «джылан», «тюлкю», «сарыубек» дейдиле.

Пристав а бек разыды Къыямытха: патчахны халал джумушчусуду, къаугъа чыгъаргъан джарлылагъа къаршчы юрешде анга ышаныргъа, таяныргъа да боллукъду.

Авторну сёзюнде анга энчи багъа бериу, ич сезими танылырча ачыкълау сёзле, тенгleshдириуле хайырландырыу хазна тюбемейди, алай а аны кёлуне ичинден келген затла Къыямытха халкъ берген багъа бла толу келишедиле («Токъалгъа тюлкюча ышарыб бурулду», «Къыямыт, тегерекге айланыб, джерни ийисгеб... юрюрге юреннген итча, къулакъ салыб, сымарлаб...», «къарт болса да, къайдан хайыр тюшерин биледи... сибирткича тазалайды...»). Бютеуден алыб къарасанг, Къыямытны халисин ачыкълагъан сагъатында автор рахат хапарлайды, тышындан къарагъаннга кёлтюртюб айтханы, иш этиб эрши кёргюзтюрча суратлагъаны танылмайды. Алай болгъанлыкъгъа уа байны тюрсюню сатиралы аугъа бёленибди.

Урунган халкъны эмерге юреннген дин къуллаукъчуланы сыфатларын суратлагъан сагъатында автор хайырландыргъан мадарла муслиман динни магъанасын джамагъат джашауда онглу этерге, политика иннетде хайырландырыргъа юрешгенлеге къаршчы къарачай халкъ фольклорда, Насра Ходжаны хапарларында джюрютюлген адетли мадарлагъа ушайдыла. Ол зат Мухаммат-Амин афенди бла Абдул-Къадыр «шыйыхны» суратлагъан кёзюуде артыкъ да кесгин танылады. Афенди, халкъда джюрюген адетдеча, эки бетли хыйлача суратланады. Юсюнде, джел къанатларын тарай, къара абасы, къолунда, арыбери чайкъала, мынчакъ тизим... бир кёзлерин таула башына

къарата, бир мугур халда аланы тюзге ийе..., хар не ышаны бла да, кесин адамла аллында джюрютгени бла да аллахны «сыйлы къуллукъчусу» болгъанын, аны къуллугъу джер юсюнде гюнахлы ишледен баш болгъанын чертерге кюрешиб джюрюйдю афенди. Дин къуллукъчуланы ашамлылыкъларын, джукълукъларын, халисизликлерин селеке этиу халкъда адет болгъанды. Аппа улу да кесини романында халкъ таурухланы фатыуасына джууукъ хапарла береди. Айтыргъа, суратланулары биринде афенди Абдул-Къадыр бла бирге аракъы ичеди, тонгуз эт ашайды, аны ызы бла уа Абдул-Къадыр шыйыхды деб баямлайды. Бу затда «Афенди бла шыйых къабыр» деген таурухну сюжети тюрлендирииб берилгени танылады. Афенди бла аманлыкъчы Абдул-Къадырны бетлешдириб, ала бир-бири тилин къалай терк ангылагъанларын кёргюзюб, романны автору ол экиси бир мысхамлы адамла болгъанларын чертеди. Абдул-Къадыр афендини керти тюрсюнюн тюзюча кёргюзген «кюзгюдю». «Шыйых къауумну, алдаргъа тебреселе, халилери бирча кёреме, мен да, мунуча, кёзлерими сюзюлтюб, мынчакъны кызыу тартама... ораза тугуб къыйнала да болмаз, бир ауулансын. Андан сора башларма сёзю», — деб, Мухаммат-Амин кеси ауузун мюкюл этеди экиси да бирча болгъанларына.

Афенди межгитде Аллахны аты бла байланы излемлерин джакъллагъанлай, халкъны къаршчылыкъ сезимлерин бастыргъанлай турады. Ол огъай эсенг, кеси бла бир иннетли адамла бла, Къыямыт эмда Абдул-Къадыр бла, сёлешген сагъатында да эки бетлилизин къоймайды: межгитде ауаз бериучю халисинде сёлешеди ала бла да. Аланы аллында да кесин гюнахсыз дин къуллукъчуча тутаргъа кюрешеди. Алай а аны шохлары ариу биледи афендини сёзю къалайгъа баргъанын, аны баш мураты не болгъанын. «Сиз къауум бир джаншакъ боласыз, билеме айтырынгы, файгъамбар нёгерлери бла джолоучю болгъанында, тохтагъан джеринде николай аракъыдан тартханды», — деб селеке этиб, къолуна стакан бла аракъыны алыб тургъанлай, Мухаммат файгъамбарны шейитлигини юсюнден узун сёзю башлагъан афендини ауузун тыяды Абдул-Къадыр. Къыямыт да, афендини кёзюне къараб, тюзюча айтыб сиреледи: «Байла джарлыланы терилерин къобаргъан сагъатда, сен алагъа кесинги Къуранынг бла болушаса, дейдиле сени юсюнден!» — деб.

Мухаммат-Аминни сыфатыны юсю бла автор файхамбарны аты бла байланы излемине, унукъдуруучю къауумгъа къуллукъ этген дин къуллукъчуланы тюрсюнлерин, аланы таша иннетлерин айгъакълайды. Башларын сакълар ючюн кёзгъала башлагъан урунган халкъны аллын тыяр ючюн, къарангылыкълары бла хайырланыб, аланы алдар ючюн шыйых керекди

деген оюмну берген, ол муратны толтурур ючюн Абдул-Къадырны табхан да афенди кеси болады. Мурдар Къандаурну «шыйых» этиб, кёзбаула бла халкъны алдаргъа болушхан да олду; дин фанатизмни къыздырыб, джыйылгъан халкъны Семёнга удуларгъа кюрешеди ол; Абдул-Къадыр сыйсыз этген Файрузгъа уу бериб ёлтюрген, артда аны асырагъан сагъатда джаназы къылгъаны ючюн Файрузну юдегисинден тёлеу алыб тонагъан да биягъы Мухаммат-Аминди.

Халкъны джюгенде тутаргъа тырмашыб, Къуранны суураларын кесича ангылата, эм эски-чирик адетлени къоруулайды, элчилени акъылларын, кёзлерин байлаб, байлагъа табсыз келиширик оюмланы кери этерге, тунчукъдурургъа кюрешеди ол. Элде къаршчылыкъ оюмла туура ахыр дараджагъа джетиб, къозгъалыу тышына тёгюльорге башлагъанлай, халкъны эсин башха затха бёлюр ючюн, Мухаммат-Амин адамлыкъсыз иш этеди: харам талах салыныб бир-биринден айырылгъан эр бла къатын афенди джангыдан неках этмегенлей джолугъушсала, Къуранны излеми бла алагъа къаты азаб салыргъа керек болады деб, Джантемир бла Тауджаннга ётюрюк терслеу салыб, аны буйругъу бла джарлы тиширыуну чачын кесиб, эшекге миндириб, бютеу элге айландырадыла.

Автор афендини сыфатын къалай бютюнлегени сейирди. Алгъы бурун — афендини ич монологу эмда кеси къауумуну арасында туура сёзю; андан сора — афендини «экинчи бети», Абдул-Къадыр бла бирчалыгъы; аны ызы бла — Семен бла орус ишчини таулу шохларыны ауузларындан берилген ачыкълау; эм ахырында уа афендини керти тюрсюню элде таб эм бек унукъгъан, эм къарангы къауумгъа да айгъакъланады. Энди ала да тюзлюкню юсюнден оюмлаша башлайдыла. Сёз ючюн, къатынындан айырылыб тургъан Джантемир, джангыдан Тауджан бла джашар ючюн неках этдирирге излейди. Харам талах салынган тиширыу, башха эркиши бла кече къалмаса, джангыдан алгъыннгы эри бла неках этерге болмайды, деб Мухаммат-Амин унамайды.

Ачыуу келиб, боллукъ алай-былай да бирди деб, Джантемир афендини кёзюнден туурасын силдейди:

— Да не билейим: бюгюн Тогъузакъ Къуран бла джалгъан ант этген заманда да, ичингден дууа окъуб, кёберик джеринде кёбдюрмей къалдырдынг, шыйыхдан бууаз болгъан къызы дууа ичириб, алындырыб ёлтюрдюнг. Дагъыда болурла сен шернат бла джарашдыра билген затла, аланы барысын мен къайдан санайым? Мени халымда ол керек да тюлдю. Барысын къой да, мени джарлы юйюме джыйылырча бир эт...

Бу сёзле чибинлетген афенди кетгенинде, аны ызындан:

— Манга этесе алай ансы, Къыямыгъ неда Биймурза бар-

магъы бла кѳргюзгенлей, алагъа джыйырма шерият да табар эдинг, — дейди.

Кеси къайгысыны туюмчегин къалай тешерге билмей, башы сагъышха сингиген Джантемирни кѳлюне былай келеди:

«Афенди саякъ адамды. Тауджан бла кеси джюрюрге умут эте болур ансы, ол къадар къара тюшген китабда манга джараулу бир зат табаргъа аны къолундан келмеймиди? Ичи суйсе, къараб-къарагъынчы аллах, файгъамбар былай айтханды деб, китаблагъа къарай кетиб, табыб къояды. Файрузну ѳлтюрюрге тебегенинде, бууаз болгъаны халкъгъа баям болады деб къоркъуб, бир кесекге дууа ичириб, ѳлтюрюб къойду. Керекли болуб излегенинде, керекли дууаны табыб къойду да! Былайда бир затны ангылаялмайма: керти афендиде болгъан китабда джазылыб тура болурму? Файруз Абдул-Къадырдан таша джюрюб бууаз болса, аны адам кѳрмез ючюн, уллу межгитни афендисидууа сууну ичирсин да алындырыб ѳлтюрсюн деб, китабда алай джазылгъан эсе, сора ол китабланы кючю бла этилмезлик аманлыкъ джокъду. Алай болгъаны ючюн джазылыргъа да болур, бу къадар хый-мыйны афендиле аллай бир затдан табыб эте болурла ансы, ала бир кюннге этген аманлыкъны мени кибик бир адам этсе, зыйданнга атыб ѳлтюрюб эдиле. Алагъа уа аманлыкъ, къумгъа суу сингенча, сингеди да кетеди».

Джалгъан «шыйыхны», аманлыкъчы Абдул-Къадырны, халисин суратлагъан заманда, автор ѳтюрюкчю-харамлыкъчы адамланы юсюнден адетли восток таурухла бла хапарлаулары юлгюсюне таянады, социал къаршчылыкъланы джити этеди ансы. Бу джанындан алыб къарасанг, Абдул-Къадырны кесини озгъан заманыны юсюнден къошакъ хапары-новелласы айырыб сейирди. Тутмакъда олтургъанла къызышчыб карт ойнайдыла, туююшедиле, сора Абдул-Къадырны излеми бла хар бири кесини алгъыннгы джашаууну хапарын айтады. Романда берилген эки къошакъ хапар — Абдул-Къадырны кесини хапары бла бир башха гудучуну хапары — бир керти затны белгилейдиле: джалангачлыкъ, ачлыкъ, джашауда тенг эркинликни болмагъаны адамланы аманлыкъны, ѳтюрюкню джолуна кѳб саладыла, ала, кеслери да толу айыралмагъанлыкъгъа ол затны, кертисинде джашауда социал азабны орнатханлагъа къаршчы буруладыла. Сѳз ючюн, Абдул-Къадыр кесини гудулукъ ишлерини, анга сюд этилген джерде городничнийни къатыны Абдул-Къадыр анга саугъагъа берген бууундукълары бла олтургъаныны хапарын айтыб бошаб, ачыгулу тамамлайды: алада бет джокъду, ма мени да энди шыйых — акъыллы пасыкъ боллугъум келгенди.

Алай а автор Абдул-Къадырны тюзлемейди, джамагъат терсликни юсю бла бузулгъан адамгъача джан аурутмайды. Джу-

тлугъу, харамлыгъы, бетсизлиги, намыссызлыгъы бла Абдул-Къадыр оноу къолларында болгъан къауум бла бир тизимге тюшеди. Кёб шарты бла фольклорда тюбешиучюлеге ушагъан сыфат романда джангы магъанада ачыкъланады, джангы социал ышанла бла байыныб, ол демократиягъа къаршчы инсанча айгъакъланады. Абдул-Къадыр бла бирге романни сюжетине авантюралы джиб чалынады. Авантюралы ишлеге асры кёб орун берилгени баш конфликтни ёсюу джюрюшюне тыйгъычлыкъ этеди, бола тургъан ишлени заман белгисин тунакы этеди.

Къаншаубий бийни сыфатын суратлагъан сагъатында автор къарачай бийлени-байланы турмушларында тарихли шартланы эркин хайырландырады. Аны юй болумунда, байлыкъ бла онглулукъ чертилиб къалмай, европалы турмушдан юлгю алыб джашагъанларыны белгилери да ачыкъланадыла. Ол зат а Къаншаубийни, элчилени арасында сыйгъа тыйыншлы болгъан бла къалмай, орус башчылары джанындан да ол сыйгъа тыйыншлы болгъанын чертерге излегенине шагъатлыкъ этеди: къонакъ юйде столну юсюне акъ стол джабыу джайылыбды, стол юсюнде уа тюрю-тюрю ишленген шышалада болмагъан чагъыр джокъду.. Ашарыкъ келтирген тиширыуну оюула бла джасалгъан акъ хотасы барды. Эм сыйлы къонакъны аллына къарачай адет бла салыныучу бишген къой баш хантха къошулуучу хансла бла джасалыбды. Бийни къатыны, къонакъла бла бирге олтуруб, аланы булджутады.

Къыямыт байча болмай, бийни тыш къарамы, кесин тутаджюрюте билгени да аны баш юйюрден болгъанын чертедиле: айтыр сёзюн ашыкъмай, кесгин, басымлы айтады, джарашыулы, сыйлы къартланы арасында олтурады, келген тёреси болса, биргесине джууукъларын, этек кёлтюрюучюлерин джюрютеди.

Тыш къарамы алай адебли-намыслы эмда керти онгю адамча кёрюннгениликге, Къаншаубийни ич дуниясы тарды — хатерсиз, тукъумуну онглулугъу башын эсиртген улуу кёллю адамды. Алайлыгъын танытыр ючюн, автор эки къошакъ новелла кийиреди романнга. Ала хапар халда бериледиле: бирин Темуркъа кесини атасыны, Къаншаубийни къулуну юсюнден, айтады; экинчини уа Харшым айтады — Къаншаубий анга «баш ура» келген джарлылагъа нечик тюбегенини юсюнден.

Къаншаубийни юсю бла къарачай элде не джаны бла да залимлик этгенлени башчы къаууму тау бийле болгъанын кёргозеди автор: бичениликге суу салгъан кёзюуде, бий унамайды деб, джарлылагъа суу бермейдиле, элдилени туююб, бийге зор бла ишлетедиле. Патчахлы чиновникле бла джергили сюд таймаздан анга табын этедиле, анга игисин джакълайдыла.

Къаншаубийни сыфатын ачыкълауда джазыучу керти чермерлик танытады, аны халисинде таулу юйюрледе «баш къауум-

ну» ышанларын суратлауда реалист бютюнкюкге джетеди. Ту-
къум айырыу осал адетлеге къаршчы кюрешде ол сыфатны
айгъакъланыу хыйсабы уллу джарайды.

Пристав Апанас башха тюрлю суратланады. Былайда ге-
ройну тыш къарамын ачыкълаугъа аслам орун бериледи: Аппа
улу приставны тюрсююн, кесин къаллай халда джюрютгенин,
ол юсюне не кийгенин суратлайды:

...«юйден, бёчке тёнгерев чыкъгъанча, картузу бла бир
мыйыкълы семиз адам чыкъды, кёкюреги медалдан, крестден
толуб»..., «Апанас дух бюркюлген акъ кзолджаулуугъун бурнун-
дан джанлатмайды»;

«Апанасны богъурдагъы, кийик тюкден толгъан ат джер-
ни кёпчегича чыгъыб, кюлгенден гитче химил кёк кёзчюкleri
ичине ташайыб, орун этген заманда кзатынла кзуу джастыкъ-
ны силкгенча, быдыры кзалтырай...»;

«Апанас, эрине, бурнуна да джау джагъылыб, шорпа ба-
шы джалагъан киштикча, тиши ауруб кёбгенча, локъумдан бир
ууртун толтургъанлай...»; «Апанас... джабагъы бетли мыйыкъ-
лары да энишге-энишге айланыб, маймулну тёшюча, тюклю кё-
кюрегин кзашый...».

Башында берилген башха-башха ышанланы бютюнкюленча,
Аппаланы Хасан приставны портретин былай суратлайды:

«Терезени кзатында кзыйырларына окъа чалыула тигилген
чепкени бла, имбашларында джангы окъа погонлары джылты-
рай, кюмюшчю кзумукълу этген боялгъан муштугундан тютюн
чыгъара, эки бут-арасында кзысхан кюмюш бычагъыны башы-
на тагъылгъан кюмюш халыдан этилген тухтуйла бла ойнай,
прустоп, столну кзыйырына таяныб, гурт тауукъ джайылгъанча,
джайылыб олтурады. Рюмкагъа дженгил-дженгил кзарай бо-
лур, учу ёрге айланган батыкъ бурну, джангы бишиб, кзабу-
гъу сыдырылгъан чюгюндюрча кзызарады. Хыбыл ууртларына
ууакъ кзан тамырчыкъла чибин ауча джайылгъандыла. Кёз
чунгурларындан эки джашил миялачыкъ джылтырайдыла. Тау
тиширыулары кзол чемерликleri таныла, кзара дарий кзап-
талыны джагъасы кзысыб, бурнундан алгъа чыгъаргъа кюреш-
генча, джау кзонкзасы, джастыкъча, аллына турганды...»

Автор, патчахлы чиновникни аллында берген тюрсюн фраг-
ментлерин бир джерге джыйыб, эм ахырында сылыкъ, осал
халны сыйдамланган кзабны ичине сыйынмай тургъанын кёр-
гюзеди. Кийими, саууту да тауулары чемер кюоллары этген
затладыла, аланы юсюне кзаблаб тургъан дуппукъ, хатерсиз
кюч а адамны кёлюн булгъарчады. Ич дунясы да алайды.

Кюлунда кюч, власть болгъанына базыныб, Апанас хыны,
хатерсиз сёлешеди; кзоркзутхан, буюргъан халда тамагъын
бошлаб айтады сёзюн: мен сизни «кзуш уяларыгъызны» ча-

чарма, мен сизни тутмакъда чиритирме, къачхынчы «аманлыкъчыларыгъызны» тууарма..., — ма алайды сѣлешгени. Аны къолуна уллу эркинлик берилгенди. Бу эрши тюрсюнлю, адебнамыс, адамлыкъ ышаны къалмай бузулгъан оноучу, аны аякъ тюбюне тюшген таулулагъа хатер салмайды, уят-хаят деген затдан кериди. Нени да кесине табыча этеди, чек, марда дегенни уа истемейди. «Къартчыгъа, терекни юсюне къонуб, къайсы чыпчыкъны бууайым деб марагъанча, Апанас да эки кѣзюн айырмай къызлагъа къарай эди», — деб чертеди автор пристав тойда тепсеген къызлагъа къаллай ич кѣл бла къарагъанын ачыкълай. «Кишини да къоймай, «ма санга саугъа» деб, кесим къолум бла элтирикме. Къарт бѣрю къозу къуйрукъну бек сюйюб ашайды. Ха-ха-ха, аз бек къууанмаз Апанас джууугъум», — деб кюледи ичинден уятны-хаятны билмеген Къыямыт, Байдыматны Апанасны къолуна тутдуругъа оноу этиб.

Романда суратланган ишлени юсю бла автор патчахны да (элде уа аны келечиси Апанасды), халкъны унукъдуруб джашаган таулу къауумну да иннетлери бир болгъанын кѣргюзеди. «Къайгъычыланы» къоратыргъа кюрешген пристав элде, закон-джорукъ бузуб, халкъгъа азаб бериб джашатхан къанбыдырланы терсликлерин кѣрюрге да излемейди. Къартчыгъа къартчыгъаны кѣзюн алмагъан адетди. Элчиле да таныйдыла алайлыгъын, кесин телесине кѣбдюрюб айланган чиновникни юсюнден а Къанамат чам этиб былай айтады: къачда Апанасча семизлиги болгъан бир къой кесер эди, къуру ич джауу да джетерик эди бир джылгъа. Автор да тенгешдиреди Апанасны кесин кѣбдюрюб айланган кърым тауукъгъа.

Аппа улу, терен суратлаб кюрешмей, талай кесгин шартларын чертиб, рудникни иеси Вераны, рудникни управляющийи бла аны юй бийчесини сыфатларын ачыкълаб къояды. «Азиятланы» кѣрюб болмайдыла ала, алай а аланы хакълары бла байыныргъа огъай демейдиле. Темуркъаны къыйнагъан контор къуллукъчула да ала кибикдиле.

Бу къауум адамны халисин ачыкълагъан сагъатында автор фольклорда джюрюген селекелеу адетле бла хайырланганы, орус классикалы литературада джюрютюлген мадарлагъа таяннганы танылыб турады.

Сюжетни чалышынууна автор халкъны унукъдуруучулары сыфатларын энчи халда къошады: кѣзюулешген халда гартыладыла ала туурагъа — романны аллында Къыямыт, андан сора Мухаммат-Амин бла аманлыкъчы Абдул-Къадыр, аланы ызы бла Къаншаубий. Патчахлы приставны сыфаты уа бютеу романда кѣз туурадан кетмейди.

Тюз халкъдан адамланы суратлагъан сагъатда Аппаланы Хасан башха тюрлю мадарла бла хайырланады. Ол джанындан

эм айырма сыфатла Къанаматны, Темуркъа бла Семенну сыфатларыдыла.

Къанаманы сыфаты, абреклени юсюнден халкъ джырлада тубеучюсуча, романтика халда суратланады: ариулукъну, джигитликни, асыл миллет халини юсюнден халкъ ангыда джюрюген шартла береди анга. Тыш къарамы да алай ариуду Къанаматны:

«Ол, анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюню аманлыгъы болмаса, той-оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёзюнг тохтамайды. Чыммакъ-акъ мангылайы, къалам тартылгъанча, узун ингичге къашлары, бир кесек мыдахыракъ тум-къара кёзлери, сакзалы, къаты къылыгъы болгъанын билдире, бир кесек ёрге буруларакъ, джангы тюкленген къаргъа балача, сакзалына, мыйыгъына къара джумушакъ тюк уруб, аллай джашды».

Ол джигитди, батырды, алай а автор аны эрлигин танытхан ышанланы (Къыямыт бла, пристав бла, старшина бла тюртюшгенин, абрекке кетгенин; сюйген къызын, артда уа аны атасын, Семенну, джолдашларын азатлагъанын) кёртюзген бла къоймайды. Джашны джашауу къалай къыйын болгъанын, аллай болумда къуралгъан адамлыкъ халиси къалай болгъанын бютюню ачыкълайды:

«Алай къыйынлыкъда ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, къылыгъы ариу бир адам болмаз дерчады.

Бир онгсузгъа къыйынлыкъ болса да, джанлаб кетерге амалы джокъду. Кёшда тургъан заманда, аны кёлу джетмей, бир иш толмайды, аны къыйыны, джумушу бла хайырланмай киши къалмайды, артыкъсыз да онгсуз къарт, къарыусуз джаш».

Къанаматны джарлылагъа, онгсузлагъа джан аурутууу бла сүймеклиги аны халкъны джакъчысына, Къыямыт бла приставча, джашау хыйсаб бермей джюрюген къауумгъа къаршчы кюрешиучюге бурадыла.

Къанаматны Пушкинни «Дубровский» деген чыгъармасында болгъан эпизодну эсибизге тюшюртген, аны бла бирге абреклени юсюнден джюрюген халкъ хапарлаулагъа ушагъан хапары бу романтикалы хал къайдан чыкъгъанын сезерге болушады. Къанамат, ол кеси алайда тургъанлай, бир джарлы киши «аманлыкъчы Къанамат» аны тонагъаныны юсюнден тарыгъыб айтханыны хапарын береди. Къанаматны атындан башхаланы, ол къартны да тонагъан аманлыкъчыны табыб, джарлыны тоналгъан затчыкъларын сыйырыб келиб кёлуна тутдуруб иеди Къанамат.

Таулунаны революциягъа дериги поэзияларында абреклени

темасы кёб джюрюютюлгенди, Север Кавказын халкъларыны джангы джаратыла тургъан литератураларында да ол тема 20-чы джылланы аягында, 30-чу джыллада уллу орун алады. Адыгей джазыучу Тембот Керашевни «Абрек» деген хапарында Кайметни сыфаты бла таньшсанг, чечен, дагъыстан джазыучула аты айтылыб тургъан Залимхан абрекни юсюнден кълаллай хапарла, очеркле джазгъанларын эсге тюшюрсенг, Апна улу Къанаматны сыфатын кълаллай сезимле бла суратлагъанын ангыларыкъса.

Къанаматны сёлешгени, айтхан сёзлери ол акъыллы, оюмлу, ингил сезимли эмда поэтика халлы адам болгъанын танытадыла. Къанамат бла Байдымат къачхан кёзюуде ай тутулады. Байдымат, бурунладан халкъда джюрюген айтыулагъа ийнаныб, къарауул эгер итле джукълаб къалыб, айны джети башлы Джелимаууз джута айланады деб турады. Къагъыб, дынгырдатыб эгерлени уятыргъа къолунда джез тазы болмагъанына джарсыйды Байдымат. Къанамат а, ол айтыугъа ишекли болгъанын билдире, кесини энчи оюмларын айтады. Аны сёзюнден ол кълаллай поэтика сезимли, исси джюрекли, кесини халкъыны таурухларын, джырларын къалай бек суйген адам болгъанын кёрюнеди. Автор аны аузуна уучуланы «Апсаты» деген бурунгу джырларын салады, Къанамат мингджыллыкъ Минги Таугъа къараб ант этеди: сени мийиклигинг бла, сени башынга къонуучу тубанла бла, сени къабыргъаларынгы къуршалаб тургъан ёмюрлюк бузларынг бла, ёксюзлени джыламукълары бла, къартланы сакъаллары бла ант этеме артыкълыкъла ючюн дерт къайтарыргъа, — дейди ол.

Аны тили кесгин, оюулу, керти халкъ тилди. Ма, сёз ючюн, Джантемир хапар соргъанында, Къанамат былай береди джууабны:

— *Не хапарым болсун, кече бёрю, кюндюз ит болуб айланама. Къылымыт, парийлерин джайыб, адам аякъ джетерик джерге къабхан салыб, мен да, парийлеге тюбегемин болса, къайырыла, къабхан салынган джерден джанлаб оза айланама.*

Къанаматны сыфаты бла аны бла байламлы сюжет джиб абрек Къанаматны юсюнден халкъ джырда айтылгъан тин хауагъа бёленибдиле. Башында биз юлгюге келтирген сёзле Къанаматны джырындан тизгинлеге ушайдыла.

Апна улу Къанаматны неден да алгъа талчыкъмагъан, халлад урунган, тюзлюкден тайышмагъан адамча суратлайды. Аны таулагъа чыгъарыб къолуна сауут алдыртхан терслик бла артыкълыкъдыла; не халиси бузулгъандан, не зауукълу болама деб айланмайды ол. Къанаматны инджиуюн, юреннген ишинден, джарлы арбазындан айырылыб, къачхынчы болуб айланганы анга бошалыргъа унамагъан аман тюшча кёрюннгенин

танытады таудан элге энеги. Кечеги элни тылпыуу, сабий заманы эсине тышгени, ындыр басыуну кѳргени Къанаматны джюрегинде бушуулу сезимлени къозгъайдыла, аны эки къолу уа ишге термиледиле.

Къанаматны сыфаты туугъан джурту бла, таулары поэзиясы бла, табигъат бла къысха байламлыды. Элден кетиб, джигит учу къушла башларында уя салгъан дорбунлада юйюндеча джарашыб орналады.

Алай а Аппа улу суратлагъан Къанаматны халисинде халкъ джырда хапары айтылгъан абрек Къанаматда болмагъан джангы ышанла да ачыкъланадыла. Романда ол, унукъдуруучулагъа къаршчы кюрешген батыр болгъаны бла бирге, уллу суймекликге, керти шохлукъгъа кесин берген огъурлу адамды. Аны Байдыматха суймеклиги таза халлыды, поэтикалыды эмда романтика джорукъда суратланады: ол къызны сыйын-намысын асыл халили джигитча къоруулайды, анга къуру суйген адамыча къараб къоймай, кесини кыйын джашауунда халал джолдашынача къарайды.

Халкъ джигит кеси башына кюрешмейди. Башха адамланы да кюрешге къобарыб, бирикдириб, алагъа тюзлук ишде башчылыкъ этерге тырмашады. Ол муратны къалай толтурургъа боллугъун а анга орус ишчи Семѳн юретеди. Семѳнну юсю бла, аны юретгенлерине, айтхан хапарларына тынгылай, Къанамат кеси ангысын ѳсдюреди, залимлик этгенлеге, унукъдуруучулагъа къаршчы кюрешни къалай бардырыргъа кереклисине тышюнеди. Къанамат, миллет кесимчиликни тар чегинден чыгъыб, насыбха ие болур ючюн, башха урунганла бла, унугъууну боюнхасын боюнларындан атаргъа излеген башха миллетли джарлыла бла биригирге, бир иннетли болургъа кереклисин ангылайды, ол сезими кюрешде бегийди.

Къанаматха джетсе, автор кесини сѳзюн учунган халда айтады, романны джигитини сѳлешгени да ол халлыды.

Аппаланы Хасан Къанаматны сыфатыны юсю бла халкъ джигитни, халкъны джакъчысыны, класс кюрешни кызыуу кѳзююнде эм таукел кючню кѳргюзеди, Темуркъаны сыфаты уа джангы ангыны алыр ючюн, эртдеден орналыб келген адетлени, ангыны кыйынлыкъ чеге онглагъан джарлы къауумну бирикдирилген сыфатыды. Бу сыфатны башлам юлгюлерине биз къарачай фольклорда тубейбиз. 20-чы джылланы аягы бла 30-чу джылланы аллында къарачай поэзия аны суратлау мадарла бла ачыкълар ючюн уллу юлюш къошханды (Байкъулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди» деген поэмасы).

Аппа улу Темуркъаны юй-турмуш болумун Къыямат бай бла Къаншаубий бийни юй болумлары бла тенгешдирген халда суратлайды. Биринчи экисинде эсириклик бла байлыкъ ор-

налыб эселе, Темуркзаны юю, арбазы джарлылыкъдан кзуу-шуу болуб турадыла.

Арлакъдан кзарасанг, Темуркзаны юю, бели чанчхан кзарт кзатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгзанлай турады. Джамала да тургзанды, алай болгзанлыкъгъа топракъ-баш юйню джер-джери оюла да тюше, оггары эки юйюшонден кюндюз джарыкъ урады. Кече уа, эски, джау сюртюлмеген арбача джызылдай, аггач орундукъгъа сыртынгдан тюшюб кзарасанг, бир бёлек джулдузну санаргъа болады.

Кзар, джангур джаугзан кече аггач орундукъда джатхан адам (анда таймай элде болгзан кёзююнде Темуркза джатады), джангур кзуртгача, шынтахылары чыгъыб тургзан эски ичирги джууургзанны юсюне джабыб, юй башы тешикден кзуюлгзан джангур джибитмесин деб, намазлыкъ этген эски теке терини юсюне кзаблайды да, алай джатады.

Орундукъну тюбюнде да гардош уру барды...

Темуркза бла байланы джашау-турмуш болумларында башхалыкъ алай уллуду. Аны юсюне да биреуге ишлей, байланы алларында бел бюге, кзарны ёмюрю тоймай, юсю-башы тозураб, учузлукъ сынаб джашагзан Темуркза адамлыкъ сезимин, ашхы шартларын тас этерча халдады. Алай а джазыучу таймаздан Темуркзаны да, аныча джарлыланы да, юслеринден адамлыкъ шартларын, сыйларын атмай, аз болса да, джашауда табхан насыб хурттакларына кзууана билгенлерин, ашхы муратларын тас этмегенлерин чертерге тырмашады. Къыямитны юйдегиси кзатылыкъны, хатерсизлик бла унукъдурууну ауур хауасында джашай эсе, джарлы Темуркзаны юйдегисинде бир-бири сыйын кёрюу, таза суймеклик, бир-бирине халаллыкъ, къайгъырыу, джан аурутуу орналыбдыла. Байдыматны атасы бла анасы Къанамат бла къызны арасындагъы суймеклик аланы экисине да уллу насыб бергенин ангылайдыла, аланы джюрек сезимлери ариу, таза болгзанына, ала экиси да анга кир тюшюрмезликлерине ийнаналдыла, ол себебден алагъа болушургъа кюрешедиле. Эшта, аллай хауа, бир-бирине алай къайгъыра билну болур джарлылагъа джашауну хыны кзадарына кеслерин бюкдюрюб къоймай, адамлыкъ сыйларын, намысларын сакъларгъа кюч берген.

Элде эм джарлы юйдегини такъырлыкъда, дуния джарыгын кёрмей джашагзанын Аппа уллу реалист халда суратгаса да, аланы арасында джюрек джылыуну нюр джарыгъы, авторну алагъа джан аурутууу, накъырда бла суйюмлю чам ол ауур халны тюрсюнюн джумушатадыла.

Кзарт Темуркза кеси да, джашауун бай кзауумну ишине бел бюкгенлей, джарлылыкъдан кзутулургъа дыгалас этгенлей ашыргзан адам, табигъат чомарт берген асыл шартларын сакъ-

лагъанды юсюнде: кесини эмда аны тегерегинде джашагъан адамланы къадарларыны юсюнден терен оюмла этеди, туугъан джуртуну ариулугъун ингил сезимле бла кере биледи.

Аппа улу, Темуркъаны сыфатын суратлай, аны тин дунясы къаллай болумда тюрленнгенин, боюнсха тюрюнде джашагъан къарангы джалчы кеси ангысында адетли джорукъланы хорлар ючюн къаллай къаршчылыкъланы онларгъа керек болгъанын ачыкълайды. Романны аллында Темуркъа джер юсюнде терсликге орун берген Аллахны буюрууна бой салыб джашагъан къайгысыз-даурсуз, къаршчылыкъ этерге саны тирилмеген унукъгъан адамды. Мюлк иелеге ол халал къуллукъ этеди: башын келтирюб тегерегине къараргъа, былай нек болады деб къайырылыргъа бойнундан басыб тургъан джарлылыкъ, эркинликсизлик бла бай къауумну не этгени да сингирилиб баргъан адет, афендилени ауаз бериулери... — бу затла бары ангысын тунакы этиб, Темуркъа неге да тезерге, бойсунургъа керекди, мюлк иеси этген да, байлагъа оноуну берген да Аллахды, бу адетни бузар кюч джокъду деген философия ангыгъа келеди. Ол ангысына кереди Темуркъаны сёз уруму да: «адам, кёрюрюн кёрмей, кёрюне кирмез», «Аллах кеси берген джанын кеси алгъынчы, бир зат да болмаз», «бу дуняда къыйналсакъ да... ахыратыбыз иги боллукъ болур», «Менден къоркъмай эсенг да, Аллах чамланыр деб къоркъсанг а», «Аллах, кесинг къараб тургъанлай, мен джарлыны нек сояса, манга бир оноу эт!.. башымы тутарча, манга бир ырысхы бер».

Алай а тюзюм тюрсюз челек тюрдю, джюрекге ачы чанчылгъан ачыу Темуркъаны да тебдиреди. Аллында, кесине тюзюм сала, Аллах кеси шагъатды бизге этилген артыкълыкъгъа, бир кюн алагъа артыгъы бла къайтар эсе уа, деб кёл баса эсе, бир-бири ызындан аны башына джетген къыйынлыкъ, башха тюрлю оюмлагъа келтиреди.

Къошда Хамитни джакълагъаны ючюн, Къандауур, Темуркъагъа ачы, ауур сёзле айтыб, табаны бла уруб джыгъады. Кечесин къарт къошдан тышында ауур сагъышла бла ашырады. Аны бла къалмайды иш — кече джатыб тургъан джеринде Темуркъаны аягъын джылан урады, эртденбласында уа Къандауур, джалчылыкъ хакъын да телемей, Темуркъаны къыстаб ийеди къошдан. «Да, не этейим, Аллахдан санга къайтсын, мен да ит тюр эдим, итни къыстагъанча, къыстайса, хакъчыгъымы бер, кетерме» дегенинде къарт: «Бар Аллахха, ол хакъынга малла берир. Не бай Аллах болса да, сени кибиклеге мал бере тебресе, эки джылны ичинде къуру стауатха къараб тохтар», — деб хыликке этиб къояды Къандауур.

Байланы адамлыкъларындан тюрнгюлсе да, «тонгузну аласы-къарасы болмайды деб, Аллахдан умутун юзюб боша-

майды къарт. Алай а, аманны кеминде джарлы юйюне келиб, Байдыматны тутмакъдан къутхарыб, Къанамат къачхынчы болуб айланнганын эшитгенинде, бишген ирин тегюлгенча, Темуркъаны джюрегинде къайнагъан ачыуу тегюледи.

Аппа улу героюну джюрегинде, ангысында, алкъын кесгин халлы болмаса да, джангы тюрлениу башланнганын былай кёрюзеде:

— Ай гяур къан ичгенле, мени сизге кёллом кенгмей, мен кёрюме кирмейим, — деб, бутун кёлтюре, секириб къобду.

— Джашчыкъны атасы, не этейик, Аллах берген къыйынлыкъны кёлтюрмей амалыбыз джокъду.

— Аллахны эшиги терсине ачыламыды, не къыйынлыкъны да биз джарлылагъа теджеб турмай, ары Къыяматны юйюне да бир кесегин айландырса!

— Оу! Мен джарлы, отму ашагъанса, алай дуруссуз сёзлени айтма, Аллах чамланыр!

— Атасыны аман кёзюне учурама, тохтаса, бир да аямай ол манга эталлыгъын этиб бошагъанды, — деб эшикге чыгъыб кетди.

Былайда эки белги ышанны айырыргъа керекди. Биринчиси: Темуркъа чөрчекликден, уллу кёллюлюкден силдемейди айтхан сёзлерин, не ёлюм, не кюрешуу деген халгъа джетгенинде къозгъалады къаршчылыкъ сезим. Экинчиси: Мёлаханны, Темуркъаны къатыныны сёзлери Темуркъа кеси алгъын айтыучу сёзледиле, аны алгъыннгы ангы дараджасыны белгисича таныладыла; Темуркъа былайда айтхан сёзле, ол аланы къаллай халда айтханы аны кесини тюненесинден джангы атлауучка атлагъанын, энди ызына къайтхан джолну кесгенин ачыкъ суратлайдыла. Алай эсе уа, бу эпизодну героюну сифатланыуунда, ёсюм джолунда джангылыкъ башланнган чекге санаргъа болдукъду.

Джюреги артыкълыкъгъа къаршчы къозгъалгъанча, Аллахны къудрегине ийнаныуу да тунакы, ишекли болады. Темуркъаны къатыны, Байдыматха «бу къара кюн келгенли, бу аман джашчыкъ» (Ибрахим) ызына къайырылыучу болуб, Мухаммат-Аминни тарыкъдырады, окъургъа унамайды — «къураны-келамын» билмей къалады, деб тарыкъгъанында, эри былай джууаб этеди: «...атам хариб... джалгъа келтирген бузоулу ийнегин бериб, Къуран чыгъартды. Мен, аны окъугъанлыкъгъа, аягъыма чабыр бау къысхандан башлаб, адам ортасындан озгунчу бир тынчлыкъ кёрмей, агъачны насыбсызы тирменнге къакъгъыч болур дегенча, байланы стауатларында сыртым тийген къоба, башым тийген оба болуб айланнганма. Аны окъугъанындан эсе, бир джерге джарашдырыб, аз-кёб болса да, джал чыгъарыргъа къояргъа керекди». Ахыры, Темуркъа къыйын

кюнде кесича джарлылагъа таяныргъа кюрешеди, алай а аланы болушур хыйсаблары джокъду: ала кеслери да билмейдиле башларын азабдан къалай алыргъа. Амалсыздан, джашын джалгъа джарашдырыб, Темуркъа Ташчыгъа кетеди ишлерге.

Аллында ишекли болуб, ары барыб ишлегенни кемсиз учулукъгъа санаса да, артда: «Адам ортасы болгъунчу бусурман байлада къулландым, энди, джашагъанымдан кѣбмю джашарыкъма, гяурланы байларын да бир сынаим», — деб таукел болады.

Темуркъа Ташчыда пролетар биринетлиликни биринчи дерсин алады; «джез тьюмели» тамадала хыликке-селеке этиб тьюбеселе да анга, тюз ишчиле, ахыр ѳтмек бурхуларын ортакъ этиб, «азиатхача» къарамай, кеслерича, унукъгъан ишчиге санайдыла. Темуркъа артда, юйюне келгенинде, къайда джашадым эсе да, ма бу мени къатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тьюбегенме, деб хапар айтады таулулагъа. Ташчыда ол меннге джан аурутханча, таб туугъан атам-анам да эталыкъ болмаз эдиле. Къыямытча муслиманла аны чурукъ олтанларына къор болсунла, башха къанлы, башха динли адам эсе да бу, дейди Семѣнну юсюнден.

Семѣн, Темуркъа бла ушакъ этиб, джарлыланы къыйынарын эмиб джашагъан байлагъа къаршчы кюрешир ючюн, биригирге кереклисин айыртады. Темуркъа, аны биргесине алыб келиб, кесини юйюне джаш тѣлюню джыяды.

Элчиле Семѣнну, урунган халкъ биригиб байлагъа къаршчы кюреширге керекди, дегенине бир кѣзден къарамайдыла. Бир къауумла башха тилде сѣлешген, башха диннге ийнанган адамны айтханыны тюзлюгюне ишекли боладыла; аланы инджиулерин, къыйынлыкъларын ангылаб, ол алагъа болушлукъ эталыр деб ийнаналмайдыла. Башхала уа, «биреуню» мюлкюне къатылыб, гюнах этебиз, деб къоркъадыла. Ючюнчю къауум а неден да алгъа, аланы туугъан джуртларында не къыйынлыкъны да орнатхан оруслуладыла деб, патчахлы приставдан, старшиналадан азатланыргъа кюсейдиле.

Артда, Къыямыт бла Мухаммат-Аминни халкъны аллында айгъакъларгъа кюрешиб, Темуркъа бла Семѣн тутмакъгъа тюшгенлеринде, ол кеси да, аныча джарлы элчиле да былай къыйын болумгъа тюшюб нек джашагъанларыны сылтауун айыра башлайдыла. Темуркъа, атасыны, анга дери джашагъанланы ажымлы джазыуларын, туугъан халкъыны тарихин эсине тюшюре келиб, «Хасауканы» джырын джырлайды. Приставла келгинчи да къара халкъны кечеси-кюню да бирча къарангы эдиле, патчах таулагъа ие болгъандан сора уа, ол да, кесибизни байларыбыз да бойнубузгъа олтуруб, чыртда тылпы бермей тохтагъандыла, дейди.

Семён бла танышхандан сора Темуркѡа Аллахны тюзлюгюне андан да бек ишекли болады. Кѡуран «гиургѡа» санагъан адам аны бла аны бир джерли адамларына керти шох болгъанды. Джалчы Хамитни ёлтюрген Кѡандауургѡа афенди, шыйыхды деб, халкъ аллында баямлагъанында, андан да бек къатылады Темуркѡаны ийнамына. Эм ахырында, афенди тутмакъланы союгъуз деб къысханында, Темуркѡа Аллахха ийнамын толусу бла тас этеди. Кѡартны аллында афендини керти тюрсюню ачылгъанында: «Кѡалай уллу хайыуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюню бу джыланны ызындан намаз къылыб, аны гырылдагъанына ийнаныб тургъан!» — деб ахсынады ол. Темуркѡа ёледи. Алай а ол джаш адамла, Семён кёргюзген джол бла барыб, хорламлы боллукъларына ийнанганлай ёледи.

Темуркѡаны тин дуниясыны тюрленнген халы кѡб затда Горькийни «Мать» деген романында Пелогей Ниловнаны ангысы кѡалай тюрленнгени бла джарыгъанына ушайды: буюгъуб, бойсунуб, дин адетлеге ийнаныб турууун хорлагъаны, эм башышан а — кесин тюз джакъларгѡа тырмашхандан башлаб, бютеу адамланы барын насыблы болуб кёрюрге тырмашдыргъан тирилик скоймекликге дери.

Темуркѡаны реалист джорукѡда джазылгъан сыфаты Кѡанаматны романтикалы сыфатыча тюлдю. Аны магъанасы бу затдады: кѡб джылланы унугъуб, эркинлик табмай, азаб чегиб джашагъанланы эм бек буюгъуб тургъан кѡаууму, энди была кѡаршчылыкъ этерге кёл табалмазла деб тургъан заманда, кѡарангылыкъдан уяныб, революцион ангы алыб, класс кюрешге тири кѡошулургѡа хыйсаб табханларын кёргюзгенди. Коллективизацияны кѡзююнде Темуркѡаны сыфаты, Кѡарачайда джарлыла бла орта кѡоллу иеле элдеде социалист кѡуралыш ючюкюрешген сагъатда, эс берген юлгю болургѡа керек эди.

Романны иннет тамалын ачыкълауда орус ишчини — Семённу сыфаты магъаналы орун алады. Аны сыфатыны юсю бла автор революцион иннет бла кѡбчюлюкню кѡурамсыз кѡаршчылыгы кѡалай бирикгенлерин, урунганланы интернационалист бириннетлиликлери кѡалай ёсгенин кёргюзюрге тырмашады.

Биринчи кере Семённу юсюнден Кѡыямытны ауузундан эшитебиз: ол бир «джаланаякъ орусла» халкъны терсге буруб кюрешгенинден хапар айтады. Андан сора аны Темуркѡаны кѡзлери бла кѡребиз: бу «чырайлы ишчи», Темуркѡа Ташчыда конторну излей айланган сагъатда, кѡолтукъ тюбюне кѡара будай ётмекни къысыб озуб барады. Былайда бир шекелли иш болады. Темуркѡа, конторгѡа кирген сагъатында, адетича, чабырларын босагѡа аллында кѡояды. Чиновникле уа, аладыла да, аланы тонгузла булгъана тургъан балчыкѡгѡа атадыла, мус-

лиман адам бу хайуанланы «кирлерине» тийерге джийирген-нигин билиб, Темуркѡа, чиновниклени бетсизлик ишлерине джю-реги джарсыб, не этерге билмей джунчуйду. Семѣн а, Темур-кѡаны сейирсиндире, артыкѡлыкѣ этгенлеге кѡошулмай, барыб, чабырларын келтиреди да, аланы кѡолуна тутдуруб, шахтагѣ биргесине элтиб, ишчиле бла танышдырыб, ишни кѡалай этер-ге керсклисине юрети. Семѣнну алай этгени Темуркѡаны «гя-урла» деучю адамлагѣ башха тюрлю кѡаратады.

Семѣн пролетариатны революцион ангысын джюрютген адамды. Алайлыгѣ Темуркѡа бла, элчи джарлыла бла ушакѣ этген кѣзююунде ачыкѡланады эм алгѣа. Аны сѣзю партиялы пропагандастни сѣзючады. Ол таулуланы кѣзюн класс кюреш-ни джорукѡларына, джолуна ачады. Романда бу адам Ташчы-гѣа кеси аллына келмегенди, таша партия джумуш бла джи-берилгенди бери деген оюмгѣа келтирген ышанла бериледиле. Пристав аны бош ызламайды, кѡралгѣа кѡаршчы аманлыкѣнчыгѣа.

Кесини ангылатыу ишинде Семѣн башха тилде сѣлешген адамлагѣа тубейди, тау джуртлада энчи шартлы кѣб тюрлю кѣн-йѣн болумлагѣа тюртюледи: уюб тургѣан дин адетлеге, миллет ке-симчиликге, класс ангыны кѡарыусузлугѣуна, бютеу оруслула-ны барына ийнанмау бла кѡаршчылыкѣгѣа (сѣз ючюн, алгѣы бурун Байдымат оруслула бары да суйюмсюз апанасладыла, прустопладыла деб турады). Ол себебден Семѣн адетли бош сѣз-ле бла бек терен магѣаналы затланы айыртыргѣа, терслик бла ѣтюрюкню, унукѣдуруучуланы халилерин ким да кѣрген туу-ра ишлени юсю бла ангылатыргѣа кюрешеди. Класс кюрешини тюзлюкю иннетин Семѣн эски-чирик адетлени кѡарангы туба-ныны эмда ийнанмауну бек бегиген бурууларыны арасы бла ѣтдюрюб джетдиреди мыйылагѣа. Семѣн джарлыладан — Ибра-химден, Темуркѡадан, Кѣанаматдан, Байдыматдан эмда баш-халадан ийнам, суймеклик, сый табады, кеси да алагѣа джю-реги бла илешеди. Романны ахыр кесегинде биз таулула аны джолгѣа кѡалаѣ уллу суймеклик бла хазырлагѣанларын кѣ-ребиз.

Халкѣ кѣбчюлюкню бу келечилерини сыфатларын автор романда кѣзге ачыкѣ кѣрнююрча суратлайды. Аланы джазыу-лары бютеу романны сюжет джибине—халкѣны революцион ангысы кѡалай ѣсгенин кѣргюзген джибге—айырыммадан се-дреусюз чалышыныб суратланады.

Аладан сора да романда талай сюжет чалыу барды, ала не джалгѣан, не кѣзююлю персонажла бла байламлыдыла. Алада адамны джашау хапары не толусу бла, не кѣысхасы бла ачыкѡланады (сѣз ючюн, Тауджан бла Джантемирни хапары), неда халкѣ ичинден чыкѣгѣан адамны джазыуунда бир драма-лы кѣзюу суратланады (сѣз ючюн, Хамит бла Файрузну джазыу-

лары). Бирем-башха адамланы юсюнден баргъан хапарла, Къобаннга къулакъ суула къошулгъанча, халкъ джашауну бютеу халын ачыкълагъан хапарлаугъа къошуладыла. Аны барышыны баш шартларын ачыкълагъан кёбчюлюк сценалада тюз адамланы ангылары къалай тюрленнгенлерин, аланы бир оюмгъа, бир иннетге къалай эмда нек келгенлерин ангыларгъа себеб боладыла. Ол а къарачай суратлау литератураны ёсюмюнде алгъа джангы атлам эди. Ёртенлени Азретни «Сафият», Байкъулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди» деген поэмаларында кёбчюлюк сценала кёзге кёрюнюрча суратлангандыкъгъа, алада быллай иннет джюк, халкъ психологияны ёзегин къурагъан быллай тамырла ачыкъланмагъандыла.

Романны аллында элни джашауундан талай турмуш суратлаугъа тюбейбиз: приставгъа тюбешиу, «шыйыхны» сейир тукъум келгени. Романны башлама кесеклерини биринде тойну къалай баргъаны иги уста суратланады. Адетдеча, мында да къартла, бирге олтуруб, тепсегенлеге къарайдыла. Кими не джашына, не туудугъуна къыз сайларгъа келгенди, кими да кёз ачаргъа. Юй башында бир къауум къатын кёрюнеди. Адамгъа кеслерин танытмаз ючюн болур, бетлерин джаулукълары бла джабыб олтурадыла. Ма тепсеучюле да. Беш-алты джаш хаман харсны къагъадыла. Эригиб болур, аладан бири эм ахырында тойну арасына чыгъады. Ол, хариб, «салам къюлте кибик, зыккылары салына», тепсерге къыз чыгъарын сакълайды, алай а «не алакъытай чепкенли къызланы бири чыгъыб, аны бла тепсеб кетеди, неда, тепсерге къыз дженгил чыкъмаса, арты бла джанлаб, ахсыныб, къызаргъан тобукъларын джаба, биягъы харс уруугъа джарашыб, чёгюб къалады». Алтынтюйме, лауданчепкен къызла, бурунларын чюйюрген болмаса, ала бла тепсерге турсунмайдыла.

«Темир бетли чепкенли, алтын къамалы, бухар бёркю джаш чыкъса, тепсерге не къобузчу неда окъабаш къызланы бири чыгъады. Ол тепсеб тебрегенлей, аны башына тутуб къагъыт бла джерленнген гёрохланы атадыла, «чаркъ-чаркъ» деб харсчыла, ёрге къобуб, харсны къызыу келтиредиле. Алымчы да, чычханны марагъан киштикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады. Ол тепсеб бошаб бир джанына чыгъаргъа, къызны тыйыб, алымчы къычырады: «О ха-хай, Азамат, тутмагъынгды, тутмагъынгды!» Алтын къамалы, тегерекден да чыкъмагъанлай, джастыкъ кибик бир бочхадан патчах къастынны сураты бла бир уллу къараууз къагъытны алымчыгъа тутдурады...»

Бу къысха суратлауда кёрюннгенича, ким бай эсе, джашау-турмуш басхычда огъарыда ким эсе, алгъа чыкъгъан да, орунлу болгъан да олду. Джарлыланы автор къауумламайды;

ала юслери-башлары къарыусуз, тойдан кери ыхтырылгъан, артладан къарагъан джоппучукъладыла. Алай болса да былайда бир-бир джарлыны ауузундан байланы селекелеген таууш чыгъады (Бийнегер, Къасым д. б.). Бютеуден алыб къарасакъ, бу сценада джарлыла бай юдегиледен чыкыгъан джасанмаланы буйрукъларын толтургъан, тойгъа кенгден къарагъан къауумдула.

Романны сюжет къатлануу баш дараджагъа джетген суратлауда, «шыых къабыргъа» элчиле баргъан сагъатда, джарлыла башха халда кёрюнедиле. Темуркъа бла Семенну биргесине келиб, эм батыр, эм таукел джаш адамладан бир белек адам чыгъадыла туурагъа. Бай къауум бла ала бир-бири бла тюртюшедиле. Афенди джыйылгъанланы Темуркъа бла Семеннга, бу джаш адамлагъа къаршчы бурургъа излейди. Ол кёзючюкде Бийнегер афендиге, адам ёлтюрген Къандауур къаллай хыйсаб бла болуб къалды шыых? деб сорады. Халкъ шум болады. Автор былайда адамланы джунчугъанларын, кёзгъалыб тебрере хазыр болсала да, таукелликлери джетмегенин кёргюзеди.

— Муслиманла, арагъызгъа шайтанла киргендиле, ёлтюрююз, аягъыгъыз бла теблегиз! — деб чакъырса да афенди, «джамагъат къатышыб, ындыр басхан ууаныклагъа, бир джерни теблеб ары-бери чайкъала тургъан болмаса, бир адамны айтханын ангыламай эди». Былайда ал тизгиннге дери артдан къараучу, санларын туюуб, кеси кыйынлары бла джашаучу, мюлк иелеге, къолларында властары болгъанлагъа кеслерин талатыб туруучу къауумдан адамла чыгъадыла — Бийнегер, Темуркъа, Семён, джагъасы джылтыргъан, алакытай чепкенли къатын. Артдагы бир кере кёрюнюб кетген персонажды, алай а аны алтын окъа бла тигилген тыйын тонлу къатын бла къалай сёлешгени, джыйылгъан адамлагъа, кесигизни алдатмагъыз, деб чакъыргъаны халкъны теренинде къаршчылыкъны къазаны къайнай тургъанына шагъатлыкъ этеди.

Романны аягъында эллиле бла Къаншаубийни арасында дауну айыргъан сюдде кёбчюлюк сцена суратланады. Бийни атындан аны джакълаб сёледген Тогъузакъды. Даулашыуда халкъны ангысы, таукеллиги ёсгени ачыкъланады.

Къаншаубийни мюлкюн джюрютюучю Тогъузакъ джарлылагъа «итле» дегенинде, «эллиле, бал чибинле ау кийиб танымагъан адам ичлерине бал алыргъа киргендеча, бусагъатха дери кымылдамай тургъанла, бир-бирин тюртюб, къайгъылы болуб, къауугагъа киредиле». Джыйылгъанланы арасындан автор туурагъа джангы тюрсюнлени тартыб чыгъарады (Шамаил, Аслан, Таулан), эпизодлу персонажла да къошуладыла (Исмаил, Идрис, Харшым)... «Ала алай къатышханлай, орталарындан бир

морчепкен, алаша, къара шинли адам чартлаб чыгъыб, кёзлери джана, тюйюшюрге чабханча, онг къолун силке айтды:

— Виз тюлбюз, ит сенсе! Къаншаубийни ит тегенесинде семириб, къол аяз кибик бирер биченликчигибизни, суу башын кесген эмегенча, къаран къоюб, энди былайда джалгъан шагъатлыкъ бериб, кесинг этген затланы бизге кюрер мурат этме, биз сени...». Аны ызындан Тогъузакъ къолун сындыргъан Аслан чамланады. «Сюдю да болсун, джолу, закону да болсун, онглу онгсузну ашагъанлыкъгъа, «алай этме» деген джокъду... Джюрюгюз кетейик. Сюд этилирге керек болса, чалманда сынган къазыкъдан иги бизге киши сюд этерик тюлдю», — дейди ол къызыб.

Либерал иннетге тартхан устаз — Ташалдар, сюдге, джолгъа келиб айланмай, Къаншаубий джюйюсханны кесине барыб сёлешсегиз иги боллукъ эди, дегенинде, джалчы къарт, Таулан, былай джууаб этеди:

«Мени танымазгъа да болурса, сен курсауай ёсген бир джаш. Анда хата джокъду. Мен хыршымы узакъдан салсам да, бау орунга джетдирмей къоярыкъ тюлме. Ма мен, джашдан башлаб, санауу тауусулгъан бир къарт болдум. Ол заманны ичинде не бу сюдю юйде, не ма бу прауленте тюзлюк болуб бир зат кёрмегенме. Кимни джагъы болса, кимни хурджуну къалын болса, сюдю да, оноучу да аны джанына ауады. Менден не табарыкъды оноучу, эски тонуму джийиргенмей стауатында къаранчха этерик да тюлдю».

Джазыучу сюдде байланы хорларгъа къолдан келлигине ишекли болгъан адамланы кёллеринде къаллай сезимле джюрюгенин чемер эмда уста суратлайды. Сюдю бийге табыча бегим алгъанында, джыйылгъанла экиге юлешинедиле.

Бу сценаны автор юсюне къараб тургъанча суратлайды, психология болумну ийнамлы, терен ачыкълайды.

Адамланы аслам къаууму Шамаилны айтханына дженгеди. Нек болады алай? Джазыучу былай суратлайды бу драма-лы халны:

«Дауур бир кесек шош болгъанында, бетинде тер джуугъан ызлары къуруб, кир тамгъала тюшюрюб, Шамаил айтханын сингдирирге кюрешеди:

— Виз тарыкъгъан эсек, Къаншаубийден тарыкъмагъанбыз. Артыкълыкъ джетдирген Тогъузакъды. Тарыкъгъаныбыз анданды. Аслан айтханча, бирер къазыкъ алыб тебресек, оноучула тюйюшюгюз деб къоймазла. Алыб барырла да Темуркъа нёгерлери бла олтургъан гёзеннге атарла. Былайгъа джыйылгъанлада юй бла бир юйдегиси болмагъан хазна адам джокъду. Виз джоюлуб кетсек, аланы ким тутар? Къайнайды Аслан, бир джалан джаш, къалай этсе да, ызындан джылар онгсуз адамы

джокъду. Керексиз бош къайгъылары башыбызга тартыб айлангандан эсе, барыб Къаншаубийге сёлешсек, джумушакълыкъ этер деб, мен бек ышанама. Барлыкъ адам мени ызымдан тебре, кюн кеч болгъунчу, барыргъа керекди, — деб джопуну бир джанына чыкъды.

Аслан, ачыудан чабар атча кзалтырай, ауругъан кзолун силкиб кзычырды:

— Адамлыгъы, ётю, эркишилиги болгъан бери бурул! — деб джолну букзу этдире, чартлаб джолну бир джанындан бир джанына чыгъыб, джыйы ангылаб дуппургъа чыкъгъан кийикча, нёгерлерине кзараб тохтады.

Эллиле, джопну болгъанлай, джолну эки джанында эки тенглерине кзараб, кзалайгъа айырылыргъа билмей, Шамаил таба чайкзалиб, дагъыда бери кзараб, кёзлери джана, кёкюреги гюрбеджи кёрюкча кёбе тургъан Асланны кёрселе, чайкзала, алай эте бир бёлек заманны, сууда кёмюк чайкзалгъанча, чайкзала турдула. Эм артында джопну, эки джарылыб, джолну эки джанына айырылдыла. Асламысы Шамаилны джанына айырылыб, акы ызындан, бу джанына кзараргъа уялыб, башларын энишге тутханлай кетдиле. Аслан, бёлек нёгерин ызындан тизиб, кзан чыкъгъынчы эки эрни кзаты кзысханлай, туурадан ташайды».

Бу суратлау урунган халкъ ичинден бирча сагъыш этгенин кёртюзеди. Алай а хар бири юйдеги-юй болумуна къайгъырмай болмайды. Быллай армаулукъда шекелли умутха хорлатадыла кеслерин Шамаил кзатыш кетгенле.

Алай а, Къаншаубий эллилени тилеклерин кзулакзаламай къойгъанында, ала Асланны тюзлюгюне ажымсыз боладыла. Тутмакъгъа тюшюб тургъан Къанамат бла Семен тюз джолну тутханларын ангылайдыла.

«Тар ёзенде бизге джашау тауусулгъан эсе, Къанамат элли тёгерегинде айланган хапар барды, анга кзошулдум да кетдим. Бу тукъум артыкълыкъны кюнде, кечеде кёлтюрюб, тирмен кзакъгъышча туюле тургъандан эсе, бёрю болуб кетген да игиди. Ары атласанг, бий хамхотунга урады, бери атласанг, байла джегиб джиллигини суу этедиле. Алай этиллесин, кзоруулагъыз деб, оноучуну аллына барсанг, дагъыда сен терс боласа. Бу тукъум джашаудан эсе, джашамагъан кёб да игиди. Ёмюрлюкге бизми джашарыкъбыз, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз. Кзоркъсагъ, кзоркъмасанг да, боллугъу бирди», — дейди Идрис деген джарлы.

Алай бла халкъ, кчюн бирикдириб, кеси баш эркинлиги ючюн кюрешмесе, анга кишиден болушлукъ чыкъмазлыгъына тюшюнеди. Пристов, элли джыйыб, таулада бугъунуб айланган Къанамат бла Семенну, аланы джолдашларын тутугъуз де-

генинде, чыртда ол ишге кѳошулургъа унамай тохтайдыла элчиле.

Автор романны аягында ал планга халкъны чыгъарады. Аны ангысында болгъан тюрлениулени, тирилиги, бир иннетлиги ёсгенин, динчилени чибин ауундан бошланганын тереңден ачыкъларгъа тырмашады.

Халкъны кеси эркинлиги ючюн кюреширге таукеллигин ачыкъ кѳргюзюб, алкъын урунганла-джарлыла тарлыкъдан чыкъмасала да, автор алда уллу кюреш боллугъуна, халкъ хорларыгъына ийнам береди. Романны тамамлау суратында Къанамат, Семѳн, аланы джолдашлары сермешден сора къарангы дорбундан, алагъа къыйын кюнде ышыкълыкъ этиб тургъан джерден, кенг талагъа чыгъадыла.

Аппаланы Хасанны романы сюжетни къуралуу халиси бла да, тилини байлыгъы бла да бек сейирди. Джашауну халын реалист джорукъда суратлагъаны бла бирге сюжетни къатланууна романтикалы элементлени уста эмда тутушлу чалышдырады. Халкъны назму-чыгъармачылыкъ адетлеринде джюрюген сынамны хайырландыргъаны романга кесгинлик берген бла бирге эмоция (сезим) кюч къошады. Аны бла биргелей, орус революционерни—Семѳнну—сыфатын ачыкълагъан сагъатында, публицистика ышанла да ачыкъ танылыб турадыла. Джазыучуну ауазы, болумгъа кѳре, тюрлю-тюрлю макъамлагъа кѳчеди: учунмакълыкъ, накъырда, чам, селеке, ингил лирикалы макъамлагъа.

Аппа улу турмушну, психология халны уста суратлайды. Чыгъармада автор табигъат суратлаулагъа уллу орун береди, алай а ол суратлаула тюрлю-тюрлю къуулукъ этедиле: бир сезимни тереңлигин ёсдюредиле, бир джашау-психология халны ачыкъларгъа джарайдыла, бир суратланган халлагъа, ишлеге фон болуб келедиле. Ариулукъ бла ол ариулукъну арасында анга келишмей тургъан осал затланы кѳргюзте, къаршчылыкъ болумланы тереңлигин айткъалайды. Сѳз ючюн, романын аллында бла аягында берилген пейзаж суратлаула аны баш иннетин — урунган халкъ эртде-кеч болса да унукъдурууну тот бугъоуларындан азатланнгыны иннетин ачыкъларгъа болушадыла. Романны экинчи башында элни сураты тар ёзенде, «таш кюбюрге» джыйылыб тургъанча бериледи:

«Тау суула, минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, кзулакъла сайын ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгъыргъан таууш эте, энишге кзуюлуб тюшюб, сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирине кѳошулуб, кзар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб кзуюлургъа ашыгъыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгъы бурун кзулагъынга келген тау-

ушла Кзобан сууну, аны кирик, джел уруб, нарат тереклени чайкзалган тауушларыды. Не кзадар сакз тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкз тюлсе.

Мийикден кзарасанг, топракз башлы юйлени оджакзлары, ауузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгза тургзан аскер тоблагза ушайдыла...

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ёзен уллу ёзен болмагзанлай, тёрт джаны уллу тауладыла. Ичинде туууб джашагзанла, мындан чыгзыб башха джерге барсала, кзайры эсе да бир узакз джерге кетдик, энди ызыбызгза, ёзенибизге тюшге эдик деб, джюреклери кзоркзуулу болгзанлай турады. Бир кзауум адамны бу ёзенден чыкзмай кзарт болгзанлары аны ючюн болур...».

КзанаMAT бла Семён, аланы нёгерлери дорбундан чыкзганларында, аланы кзарамларына ачылган ышанлы табигзат сурат чыртда башында биз юлгюге келтиргеннге ушамайды.

Романда адамланы арасында болган ишлени ачыкзлар ючюн берилген башламлы табигзат суратлагза да тюбейбиз. Сёз ючюн, эллиле бла Кзаншаубийни арасында суу ючюн кзаугза болгзанын хапарлай туруб, алгзы бурун автор джауумсуз кзургзакз джайны халын суратлайды. Асламысына, артыкзсыз да драмалы ишлени аллы бла, символика (белги) магзана-сы болган табигзат суратлаула бериледиле. Ала мыдах, мутхуз халлы суратланадыла, боллукз ишлени кзоркзууун танытханча, кзайгылы эмда алгзасагзан сезимле кзозгзайдыла. Тау табигзатны болуму Хамит ачырны аллы бла алай суратланады:

«Кюнледен эсе бюгюн мутхузду. Мамукзну джукзга джайгзанча, акз булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан кзоргзашын бетли булутла, этеклери таугза тийиб, джел эте ауадыла...

Кёк кзой териден этилген чырпа бёркча, Минги Тау кзашларын тюйюб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыла-мыла чырмагзанды».

Джюрек кзайгыны символикалы параллелизм андан да бек кёлтюреди:

«...Чегетге киргенинде, чыпчыкзла бир бутакздан бир бутакзга секириб джырлагзанын эшитиб, дженгинден эски кёлекге чырмалган кзаура сыбызгзысын алыб, согзуб тебреди.

Чыпчыкзлагза кзошулуб кюулери сокзган заманда, кзайын бутакзны юсюне кзонуб, кзымылдагзаны сайын сенгилчекдеча силкине, кзартджыгза нарат терекни кзуу бутазгына кзонуб турган чыпчыкзны марлаб турады.

Сыбызгзыгза тынгылаб, бир-бирде бурунчукзлары бла кзанат тюблери кзаза тургзанлай, окз атылганча, джел эте, дже-тиб, кзартджыгза бир чыпчыкзны сермеб кзоратды.

Хамит, эски нарат дюккючге олтуруб, сыбызгысынын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, джел тауушну эшитиб, ёрге къарагъанында, чыпчыкъла ксонуб джырлай тургъан бутакъда эки тюк айырылыб, хауада кзалтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле».

Символикалы пейзажгъа джууукълашыб келген кыйынлыкъны танытхан халкъ ышанла чалышынадыла:

«Огъары кзаты джел келиб, оджакъда ит улугъанча улуй эди.

Кзарт анасыны кзулагъына ит улугъан таууш келиб, эшикге кзараб кзычырды: «Хир, налат, мени арбазыма келиб улума да, юйюнг кзурусун, юйюнге бар!» — деб, кзолу бла силкибызына кзайтыргъа тебрегенлей, дагъыда ит улугъан таууш келиб, арбазгъа чыгъыб кзарагъанында, юй аллында битген джангыз алма терекни огъаргъы джел кзаты уруб, баш булчукъларын джерге джетдиргенча ийилте тура эди.

Терекчик бу кзаты джелде сынмагъа эди, деб кёлуне келе, юйге киргенинде, «анам» деген таууш кзулагъына келиб, кзызына ийилиб тынгылады, Файрузну эринлери бир кесек кзымылдаб, тылпыуу чыкъмай тохтады.

Джел кзатыдан кзаты уруб, чырахтанда джана тургъан чыракъланы джукълатды».

Романда тамамлау пейзаж суратлаула бардыла, алада автор табигъатха джан киргенча суратлаб, этилген ишге табигъат терелик-сюдюлюк этгенча ачыкълайды. Тауджан бла Джантемирни инджитгенлерини юсюнден хапарлауу аллай пейзаж тамамлайды:

«Джылтыраб тийген кюн, бу кзара зорлукъну кёргенинден титиреб кгачыб бугъунганча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды...».

Автор бла геройланы сёзлеринде табигъат дунясы бла адамланы халилери эмда келишулери тенгleshдирилген хал джамлуйю. Аппаланы Хасан бир-бирде табигъат суратлауу, драмалы халны кесгин этер ючюн, контрастлы болумда береди. Сёз ючюн, Файрузну къабырын джарыкъ джазгъы кюнню фонунда кёргозеди:

«Джел тохтаб, джылы кюн тийгенди. Кешенени ичинде битген итбурун терекни юсюне ксонуб, гергебжыз, сенгкилчекча силкиниб, учалгъан да эталмай, джырлаб тохтаса, узалыб бурну бла кёкюрегин кзашыйды. Кзышны кетгенине шагъатлыкъ эте, кзалын кзауданны тюбюнден джанкъозла кзарайдыла...»

Романда табигъатны сураты-болуму халкъны джашаууна, урунган адамны сифатына поэтика кзууат беруу мадарча хайырландырылады. Аппа улу халкъны джашауун табигъатдан айырыб кёзюне кёргозалмайды. Урунуу бла джашагъан тюз

адамла табигъат бла къысха байламлыдыла, бушууларын-къайгъыларын анга туура этедиле, къарыу-кюч да андан табдыла, андан юренедиле акъылманлыкъгъа. Халкъгъа къаршчы адамла, кеслерини осал ишлерине, сезимлерине, аман иннетлерине асы улуу эс бёлгенден, төгереклериндеги сейир, айбат дунияны кёре билмеген сангырау, сокъур инсанлагъа бурулул къалгъандыла.

Алай бла, табигъат романны иннет джюгюн ачыкъларгъа себеб болгъан магъаналы амалды. Ол ышан а къарачай литературада джаб-джангы затды.

Табигъатны поэзиялау китабда суратланган затланы бютеу барына энчи багъа берген хал кьошады, чыгъармагъа лирикалы бояу, макъам сала, миллетни энчи тюрсюкюне кесгинлик шарт береди.

Юйню ич болумун, турмушну халларын тамамлы, толу суратлагъаны бла автор миллет къууатны кесгинлейди. Мекамланы къалай джасалгъанын, турмуш кереклени, тюрлю-тюрлю адетлени (тойну, ёлген адамны асырауну, оразадан сора къурманлыкъ къалай этилгенин), халкъда аурууланы къалай бакъгъанларын, адет-адеб къылыкъланы юсюнден къалай хапарлагъаны, халкъда джюрюген тюрлю-тюрлю ышанланы эмда алагъа ийнаныуну уста суратлагъаны бла Аппа улу Хасан кесини чыгъармасында, ким да сезерча, тамаша хауа къурагъанды.

Романда социал-психология болумланы энчи шартлы болгъанлары, турмушну хыйсабы, халкъда тюрлю-тюрлю къауумланы къылыкълары, халилери революциягъа дери Къарачайда къалай болгъанлары кенг эмда чемер суратланганлары, тилни байлыгъы, халкъда джюрюгенча тенглешдириулени уста эмда энчи халлы хайырландырылгъанлары Аппа улуну романын джарыкъ миллет тюрсюкюлю этедиле. Аны бла биргелей къарачайлыланы историяларында къыйын проблемаланы социалист дуния къарам бла сюзгени, озгъан заманны халларына критика кёзден къараб суратлагъаны, авторну кесини тин хауасы, ол а 30-чу джылладагъы совет джамагъатны иннетин джюрютген адамды, орус совет литератураны маджал адетлерин творчеству халда сингдиргени Аппаланы Хасаннга реализмни юлгюлю чыгъармасын къууаргъа мадар бергендиле.

30-чу ДЖЫЛЛАНЫ ЭКИНЧИ ДЖАРЫМЫНЫ ПОЭЗИЯСЫ

Отузунчу джылланы экинчи джарымында литературагъа келген джаш тёлюден айырыб Орусланы Махаметни, Борлакъланы Тохтарны, Хубийланы Османны атларын айтыргъа керек-

ди. Была Совет властны заманында ёсуб джетген адамладыла. Аланы чыгъармачылыкъ тюрсюнлери къарачай литература белгили джетишимлеге джетген кёзюуде къуралгъанды. Джаш тёлю Къарачайны литераторларыны биринчи къауумуну сынамына юренеди, аланы жангылычларыны, джетишимлерини юлгюсюне къарай, кеслери бла бирге ишлейдиле, бир билек болуб, къабыргъаларын келишдириб. Алай биригиб ишлеуно джарыкъ юлгюсюн биз Байкъулланы Даут бла Орусланы Махаметни уллу орус поэтни А. С. Пушкинни чыгъармаларын, ол ёлгенли джюз джыл толгъанына атаб, къарачай тилге бирге кёчюргенлеринде кёребиз.

Орусланы Махамет (1916—1942), биринчи атламларындан башлаб да, фахмулу кёчюрючю (тылмач) болгъанын, Пушкинни назмуларыны ариулугъун, кесгинлигин эмда тилини сыйдамлыгъын ингил сезим бла алгъанын танытады. Орус улу кёчюрген назмуланы мийик дараджалы болгъанларыны талай сылтауу барды: биринчиси, Орусланы Махамет кеси фахмулу поэт болгъанды; экинчиси, ол эки тилде да джазгъан поэт эди (ана тилин да, орус тилин да иги биле эди); ючюнчюсю, ол кёчюрюрге алгъан назмула темалары бла, ич хауалары бла, магъаналары бла эмда къуралыу халлары бла аны ич дуниясына, сезим къудретине джууукъ болгъандыла. Ол Пушкинни «В Сибирь», «Памятник», «Кобылица молодая, честь кавказского тавра», «Что ты ржешь, мой конь ретивый», «Утро», «Зимний вечер», «Зимняя дорога», «Обвал», «Кавказ», «Бесы», «Анчар» деген назмуларын кёчюреди.

1939 джыл Орусланы Махаметни энчи назмуларыны джыйым китабы чыгъады — «Джырла». Бу китабха кирген назмула аны Пушкинни чыгъармаларына эс бёлгени, Байкъулланы Даут бла бирге ишлегени, туугъан халкъыны фольклоруна сейирсиниб эс бёлгени аны поэтлик тюрсюнюню къуралыууна бек джарагъанларын танытыб турадыла. 1937 джылгъа дери джазгъан чыгъармалары — «Къызыл аскерчини джыры» (1934 дж.), «Къарачай» (1935 дж.), «Джангы джашаугъа» (1936 дж.), «Сени багъалы атынг» (1937 дж.) — алкъын кёлтюрючлю чакътырыу маталлыдыла, алада штампха бурулуб бошагъан неда чыгъарманы темасына, орунлу болуб, джарашыулу чалышмагъан сыфатла аз тюлдюле (сёз ючюн, Серго Орджоникидзе «аслан» джюрекли, «татлы сёзлю» адамды, «къарангы кече дунияны джарытхан джулдузду», «таймазлыкъ джазны, джерни кюнюдю», «чыракъ...» д. а. к.). Алай болса да поэтни бу назмуларында кеси заманыны юсюнден учунмакълыкъда эмда таза кёлден айтыргъа излегени джюрегинге джылы бередиди.

1937 джылдан сора поэтни керти ауазы ачылады. «Мико-

*Орусланы Махамет
(1916—1942)*

ян-Шахар» (1938 дж.) деб орус тилде джазгъан назмусунда автор туугъан джуртуну ингил сезимли джырчысы болгъанын, джити кёзлю эмда поэтика суратны чемер сала билген, декларация ауазны кёюб, патриотлукъ сезимин сыфатлау эмда лирика халда ачыкъларгъа тырмашхан поэт болгъанын танытады:

В убогой сакле бледным светом
Горел, дымясь, костер кизячный,
И сизый дым, играя с ветром,
Клубился в воздухе прозрачном.

Стада со склонов гор спускались,
Костры мерцали среди лесов.
Унылым стоном раздавались
В ущельях песни пастухов.

Тропинку узкую теряя,
Свой путь чабан в горах искал,
В ответ глядели, улыбаясь,
Лишь слюдяные очи скал.

Все тихо. В пещере костер уж потух,
И злые собаки обходят овец,
Да часто, проснувшись, усталый пастух
Из ржавой кремневки пускает свинец.

Деревья шумели, вершиной качая,
И мирно гуляли волы на бугре,
Да вился дымок, мошкарку разгоняя,
И ветки сухие трещали в костре.

Да в бурке, омытой холодной росой,
Измученный путник дремал,
Да ветер, поднявшись ночью порою,
Остынувший пепел со стойбищ сдувал.

Он дремлет. Усталые взоры его
Грустною думою полны,
Сливаются сонные мысли его
С далеким шумом волны...⁸⁵

Джолоучуну кьулагьына шууулдагьан тауушу келген кьобан суу аны джагьаларында кьуралгьан джангы джашауну хапарын айтыб башлайды; кююню макьамын джарыкь макьам ауушдурады, бояула да джарыйдыла.

Поэтни келю пейзаж лирикагьа тартханы «Хурла кёл» деген назмуда андан да бек ачыкьланады. Бу кёл халкьны эсинде джарыкь эмда поэтикалы бурунгу хапар бла байламлыды, кючюн-кьарыуун, соймеклигин, джюрек талпымакьлыгьын кьойла бла байламлы этген джарлы сюрюучюню Аймушну юсюнденди ол хапар. Кьойчу джашны быллай огьурлу халиси ючюн анга таурухлу кезбау кьой бир уллу сюрююню бередиди саугьагьа. Бай болуб, кьатын алгьанында, Аймушну кьылыгьы тюрленеди: юсюню-башыны омакьлыгьына, байлыгьына махтаныб, кьарнашына огьартын кьараб, маллагьа аз эс бёлуб, бир-бирде уа таб хынылыкь этиб тебрейди. Сюрюю кьайгьыды болмайды: джазыууна бюсюреу этер орнуна, сансыз этиб, махтаныб турады Аймуш. Кезбау кьой Хурла келюню джагьасына чыгьыб, кимни эсе да чакьыргьанча, хаман мангыраб башлайды. Келден алтын мюйюзлери бла бир ариу акь кьочхар чыгьыучу болады, бир кече уа, Аймушну хыны кьычыргьанын эшитиб, акь кьочхар келге секириб кетеди, аны ызындан келге Аймушну кьой сюрююу да кетеди. Андан бери

⁸⁵ «Литературный сборник (Стихи и рассказы)», Ворошиловск, 1939, 92 бет.

хар джаз сайын Хурла кёлню толкьунларыны башына акъ устуккула къалкъыйдыла, адамла уа анга, Аймушну кьой сюрюю джабагы артыб болады былай, дейдиле.

Орусланы Махамет бу таурухну кесин хапарламайды, алай а окъуучуну эсине ол кеси тюшеди, джангы джашауну хапарын эшитген сагъатында, эскилик бла эндиги джашауну тенглендириб, джангылыкъны энчи халлы сезим бла алыргъа себеб болады. Назмуда биз кёлню табигъат суратын, колхоз джашауну рахатлыкъ джюрюшюн, берекетли джерле бла сансыз-санаусуз кьой сюрюулени кёребиз. Ала, адамланы учунуб халал урунганлары ючюн, Хурла кёлден чыгъыб, алагъа саугъагъа къайтханча таныладыла.

Этегинде уллу нарат чететни
Хурла тюзде ариу сыйдам табхырда
Тюз къатында къазакъ къайын терекни,
Дуппурланы арасында салкъында

Юсюнде кюзюдеча кёрюнелле
Къыйырында субай ёсген наратла.
Тохтамаздан ары-бери джюзелле
Сенде болгъан тюрлю-тюрлю чабакъла.

Этегинге эм дженгинге джанашыб,
Колхоз къошла къулакълада, чатлада.
Гокка ханслы чириклеге джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Эртден бла хар ким эрте туралла,
Эртден чыкъгъа къысдаб ийнек сауалла,
Отунчула бирден балта уралла,
Къуу терекле чыкъырдайла, ауалла.

Сюрюучюле къозуланы айырыб.
Сюрюуле бла бирер джары кетелле.
Эртден чыкъда солумлагъа джайылыб,
Тюшге дери сюрюулерин кютелле.

Бурулуб тютюн чыгъады къошладан,
Джай къошлада от джанганлай джылтыраб,
Макъала да къурулдайла мырдыдан,
Секирелле къамишледе шыбырдаб⁸⁶.

⁸⁶ М. О р у с л а н ы, *Джырла*, Микоян-Шахар, 1939, 10—11 бетле.

Орус улу джангы джашауну болумларыны тамалында алай уста, табышлы Ёсдюреди адамны кыйынын, малчыны кыйынын поэтика халда суратлаучу фольклор адетни, сынамыны. Халкъ чыгъармачылыкны ариулугу бла сыйюннгенин Орусланы Махамет тююнлей кёргозеди кесини творчествосунда: малкъарлыла бла къарачайлыланы бурунладан бери аууздан тюшмей келген эм сейир джырларыны бирин, «Бийнегерни джырын», ол орус тилге кечюреди. Тарихни, тилни, литератураны Къарачай илму-излем институтунда ишлей, Орус улу къарачай-малкъар фольклорну хазналарын джыйыу, джарашдыруу, халкъга джайыу борчха уллу кыйын салганды.

Эм аллындан башлаб, таулуланы джашауларында джангылыклагъа, джерни тюрсюнюн джасанма, ариу этген адам къолла бла сыйюннгени, къууаннганы бла бирге, Орус улу Махаметни чыгъармаларында туугъан джуртуну джетишимлерин, аны баш эркинлигин къанлы джаудан эрлик этиб сакъларгъа хазырлыгы танылыб турады. Бютеу кёб миллетли совет литературадача, 30-чу джылланы экинчи джарымында Къарачайны поэтлерини чыгъармаларында къорууланууну темасы кесгин ачыкъланады. Орус улу да эки уллу назму джазганды ол темагъа — «Къурч кыйлычым», «Тору атым». Бу чыгъармала поэтни джашаугъа чексиз сыймеклигин кёргозедиле. Ата джуртта, чемер къоллу, джангы джашауну кеси къоллары бла бегитген адамлагъа къалай уллу сый бергени, урунган адамланы бирликлерин джюреги бла сезгени ачыкъ танылгъанча, халкъны рахатлыгына, аны джангы джашаууна къоркъуу салгъан душман кючлени кёрюб болмагъаны да туура болуб турады. Рахатлык урунууну, халкъланы шохлукъларыны темасы бла къорууланууну темасы аны творчествосунда бир-бири бла айырылмаздан биригбдиле.

Магнитканы магъаданы, Донбассны ташкёмюрю, таулу устаны чемер къоллары джити кыйлычны туудургъандыла — сауутчулук искусствону тамаша затын; асылу аскер сауутну багъалата билген джаш таулу, аны бла сыйюне, кёб тилледе селешген халкълаңы бирикдирген Ата джурт аны къолуна бу сауутну къаллай сыйлы борч салыб бергенин ангылайды:

Къабыргъанга кюнню алтын таягы тийсе,
Джанкыйлышча, джылтырарса, джанарса,
Тулпар иенги деу къолу сени силксе,
Алтын кюренли от тогъайла сызарса.

Сослан къалалы, мермер тоханалы
Социалист шахарларыбыз,
Алтынча саргългъан,
Тенгизча чайкъалгъан

Колхоз сабанларыбыз,
Къатапа кюйюзча юсюн джасагъан
Къыйырсыз-учсуз уллу джерибизни айбат тюрсюнюн
Бир урушну да къаты бораны бузмаз⁸⁷.

Колхоз джылкычы чыныкыгъан субай санлары болгъан,
дженгил аякълы, таза къанлы, Тарпанча, Дюлдюрча кёрюннген
къара-тору аджирни сылаб-сыйпаб ёсдюргенди, аллай атла бер-
гендиле къанат, кюч таурухлу гёджеблеге джаула бла сермеш-
ген заманларында:

Темир къушла кёкге чыгыб бурулсала,
Индекледе пулеметла къурулсала,
Къурмач кибик, буз ургъанча къуюлсала,
Элия ургъанча, бомбала да атылсала,

Эки кёзюнг чолпанлача джанарла,
Джел ургъанны джыйыгъан джугъутурлай
Къулакъларынг ёрге-ёрге турурла,
Къаяланы, ёзенлени зынгырдатыб

Ёрге-энишге тесукъа этиб тепсерсе,
Санга къанат битер, сен учунурса,
Ашыкъгъандан пырх-чырх этиб джер къазарса.

Командирле бизге команда бергенлей,
Секириб къобуб, мен къаты урушха тебермере,
Алтынланган ат керегими тартыб алыб,

Окъа къайылгъан кёбчегими юсюне салыб,
Джулдуз къашхалы тору атым, сени джерлерме.
Кююш тегерекли къара джамчымы,
Алтын окъа чохлу акъ башлыгъымы

Сермеб алыб, мен къанджыгъама къысарма,
Къурч ёзенгиге аягъымы илиндириб,
Талчыкъмагъан туу белинге чынгаб миниб,
Джауну уругъа сары илячинлей учарма⁸⁸.

Кесини кючюне, совет халкъны пелиуан кючюне терен
ийнам берген къралны урунганлары джауну хорлар ючюн
къолдан келгенни барын этериклерине ийнаннганыды.

⁸⁷ М. О р у с л а н ы, *Джырла*, 3—5 бетле.

⁸⁸ М. О р у с л а н ы, *Джырла*, 5—7 бетле.

Къзауатны аллы джыллада туугъан халкъны джигитлигин кѳргюзген тарихли ишлеге къайтыу, аланы юлгюге тутуу совет джазыучуланы чыгъармаларында адет эди. Дуня болум ол кѳзюуде къайгъылы эди, къоркъуулу эди, джазыучула да халкъны амалсыз боллукъ къзауатха тин джаны бла хазырларгъа тырмаша эдиле. Орусланы Махамет да туугъан халкъны джигитлик халкъ джырларына бѳледи эсин, «Хасауканы джырын» орус тилге кѳчюреди. Таууланы патчахлыкъгъа къаршчы кюрешлерини макъамы, иннети джангы болумда джангыча эмда кенг, терен магъана алады — къралны бирикген халкъы бютеуден къаныны ахыр тамчысына дери Ата джурту ючюн берирге хазырлыгъын танытады.

Кѳб болмасала да, Орусланы Махаметни тамам бишиб бошагъан назмулары кѳлюнгю кеслерини тазалыкълары бла, ариулукълары эмда къошакъсыз, джюрекни теренинден келгенлери бла джарытадыла.

Къзауат поэтни творчествосун ал башланган кѳзюуюнде огъуна тыяды. Орусланы Махаметни джашауу, джазгъаны да бирча боладыла: къзауат башланганлай, фронтха кетеди, 1942 джыл джанын Ата джурт ючюн береди. Аны къзауатчы тенглеринден бири Белгородну къатындан былай джазыб ийгенди:

«Мени тенгим Орусланы Махамет фронтда мени къатыш эки джылгъа джууукъну тургъан эди. Къзауатны аллы бла Къарачайда танышхан эдик биз, ол сеbebден аскерде къарнаш-лача эди шохлугъбуз. Махаметча, аллай уялчакъ, адебли, тюзлюкю адамгъа аз тубегенме. Орус тилде назмуларын окъуб бизни тамаша этиучен эди. Биз аны, фахмулу поэтни, тенгибизни унутурукъ тубюз»⁸⁹.

Борлакъланы Тохтар (1914—1942). Поэтни назмуларында 30-чу джыллада къарачай литературагъа адетли макъамла бардыла. Социалист Ата джуртха, партиягъа, аны вождларына, ленинчи комсомолгъа, туугъан Къарачайына атаб джазады, алагъа махтау береди. Талай назмусун къорууланыу темагъа джазгъанды: «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Ананы сѳзю», «Призывникни джыры», дагъыда башхала.

Халкъланы шохлукълары учундуруб, быллай назмула джазады: «М. Ю. Лермонтовгъа», «Сулейман Стальскийге», «Поэзияны кюню» (Пушкинге атаб). Бу чыгъармалада автор социализмни къралында кѳб миллетни халкъла бирча иннетге, бир тин байлыкъгъа келгенлерин ачыкълайды, билим эмда культура хазнала энди аланы барына да ортакъ болгъанын чертеди.

⁸⁹ КъЧИИИ-ну архиви.

Алай болса да поэтни назмуларыны кёбюнде, ол джыллада башха поэзия чыгъармалада да тюбеучюсюча, бетсиниб махтау салыу, сталинчи цитаталагъа келишген, кёргюнчлю-бегитиу суратлаула, кимге да туура затла аслам тюбейдиле. Кертиди, поэт айтхан затларына халал ийнаннганына шагъатлыкъ этген ышанла да кёбдюле, бир-бирде уа джарыкъ сыфатлаулагъа тюбейбиз (самолетланы эскадрильясын турна тизгиннге тенгледиргени, чексиз кёкню бетин парашютла джабалакъ къар джаууб джабханча джабадыла дегени, «сюймекликден багъалы, балдан татлы» борч дегени...).

Борлакъланы Тохтар, назму джазгъан къаламыны юсюнден айтхан сагъатында, окъуучуланы джюреклерин бюгюн да къозгъарча сёзле таба билгенди:

Къамиш бууунда
Джырла джазгъан
Сен темир къалам!

Ачыкъла мени джаш джюрегими
Терен ангыларча хар адам.
Сени джюрютген поэтни къолуна
Бойсун, сен тюз ишле⁹⁰.

Борлакъланы Тохтар, Ата джуртну джаудан сакълай, 1942 джыл Сталинград төгерегинде ёлгенди.

Хубийланы Осман (1918 дж.). Литература джолун Хубийланы Осман педрабфакда Орусланы Махамет бла эмда Борлакъланы Тохтар бла бирге окъугъан сагъатында башлагъанды. Алача, ол да назму джазыудан башлагъанды. 1934 джыл башлагъанды басмаланыб. Биринчи назмулары («Къызыл Аскер») «Къызыл Къарачай» газетде чыкыгъандыла. 1936 джыл аны назмуларыны биринчи китабы чыкыгъанды басмадан — «Комсомол джырла».

Айырылыб айтылгъан «Партизан къабыр» деген назмусу болгъанды олсагъатда (1939 дж.).

Алай а къарачай литератураны историясында Хубийланы Османны прозада этген ал атламлары магъаналыдыла. Аппаланы Хасан тохтагъан джерден башлайды ол: революциядан сора кёзюню хапарлай, джангы джашауну керти таныгъычлы суратын кёргюзеди. Бу затда анга болушхан газетни корреспонденти болуб ишлегениди.

1936 джыл газет бетледе аны «Абрек» деген повестинден

⁹⁰ Т. Борлакъланы. Насыблы джашлыкъ, Микоян-Шахар, 1939, 12 бет.

юзюкле басманыб башлайдыла. Повестде къарачай сюрюучю Абрек революциягъа дери байланы къошларында къаллай къыйынлыкъла чегиб ишлегенини юсюнден эмда артда, джалчыны класс ангысы ёсюб, ол гражданды къазауатха къошулгъаныны, Къарачайда Совет власты орнатыр ючюн къорешгенини юсюнден бериледи хапар. Абрек джангы джашауну къуаргъа тири къошулгъан адамды, автор аны джазыуу коллективизация башланнгынчы къалай болгъанын ачыкълайды. Къарачай прозада Абрекни сыфаты джангы шартланы ачыкълагъан биринчи сыфаты: къорешчини, къураучуну, джангы джашауну кеси къолу бла орнатхан адамны сыфатыды ол.

Джангы геройну халисин терен ангылар ючюн, Хубийланы Осман къошлагъа кёб барады, колхоз малчыланы биргесине джашаб, джангы Къарачайны адамларыны юсюнден очеркле джазады. Бийчесында, къыркъ джети колхозну къошлары орналгъан джерде, «Малчы» деген къабыргъа газетни чыгъарыргъа болушады, аны тегерегине джаш тёлю-комсомолчу активни бирикдириб, суратлау чемерликни область, край олимпиадасына хазырлаугъа уллу къыйын салады. «Бийчесында», «Анзорчукъ» деген очеркле анда тууадыла. Экинчи очерк онекиджыллыкъ сюрюучю джашчыкъгъа — Анзоргъа аталгъанды. Ол джашчыкъ къошда туугъанды, ёмюрюнде къошдан таб элге да тюшмегенди. Гочияланы Анзор, къошчу джырчыланы барын да хорлаб, баш ёчню алады. Хубийланы Осман кесини очеркинде, халкъыны фахмулулукъ хыйсабын кеси юсюне алыб къойгъанча, бу фахмулу сабийни юсюнден сыймеклик бла, джюрек джыллыу бла айта билгенди.

Кёргенибизча, 30-чу джылланы экинчи джарымында къарачай литература бегийди, ёседди. Поэтле, джазыучула санагъат усталыкъларын къаджыкъмай ёсдюредиле. Социалист реализм бу литератураны баш амалына бурулады, тин хауасы бла уа партиялы болады. Алкъын анга джетишмеген затла история теренлик, адамгъа кенг гуманист кёзден къорай билмеу (ол кемлик къуру къарачай литературада эслениб къалмай эди ол кёзюуде), джашауну кёргюзюуде суратлау чемерликни джетишмегени эдиле. 30-чу джыллада ёсюмню джарыуларын ангылаб, къарачай литература джангы джамагъатны адамын юричуу ышангылы сауутха бурулады.

1941 джыл «Ата джурт ючюн алгъа!»⁹¹ деген китаб чыгъады. Анда джазыучулары тамада телюсюню келечиси Байкъулланы Даут творчество джолун джангы башлагъан поэтесса Байрамукъланы Халимат бла бирге басмаланады, ала бютеу совет халкъны социалист Ата джуртну джаудан къорууларгъа ча-

⁹¹ «Ата джурт ючюн алгъа!», Микоян-Шахар, 1941.

кырадыла: бютеу барынг биригиз, кыалмагыз артха — уллу, гитче эм кыарт да кыолгъа сауут алыгъыз; фашизмни муратын кесигиз; ырысхыгъызны аямагыз — фронтха беригиз табылгъанны, керек бола эсе уа — Ата джурт ючюн джаныгъызны да беригиз!

Ма алайды бу чакъыруну магъанасы.

Поэтле фашизм ууатыллыгъына, Европаны халкълары джыйылыб биргелей Гитлерге сюд этериклерине ажымсыз болгъанларын чертедиле.

Кыарачай джазычула кеслерини чыгъармаларында патриотлукъ иннетни ачыкълаб, кеслерини окъуучуларын Ата джуртну сюерге, аны кыорууларгъа чакъыргъан бла кыалмайдыла. Керек кюнде, кыаламны орнуна кыолгъа сауут алыб, ала кыазауат баргъан тюзледе джанларын аямай сермешедиле. Байкыулланы Даут, Борлакъланы Тохтар, Кыаракетланы Исса, Орусланы Махамет, дагъыда башхала чыгъармаларында чертген иннетлери ючюн джанларын бергендиле. Кыазауатны кыйынлыгъы, аны бла биргелей халкъгъа кечгюнчюлюк бла бирге джетген зарауатлыкъ литературабызны ёсюмюне чырмау, тыйгъыч болгъандыла, алай а джазычуларыбызны бу тёлюсю, боюнга тюшген ауур борчну сый бла толтургъанды, литературабызны андан ары барлыкъ джолуна джараулу юлгю кыалдыргъандыла.

50-ЧИ ЭМДА 60-ЧЫ ДЖЫЛЛАНЫ АЛ ДЖАРЫМЫНЫ ЛИТЕРАТУРАСЫ

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪ БЛА АНЫ КУЛЬТУРАСЫНЫ ИСТОРИЯСЫНДА КПСС-НИ XX СЪЕЗДИНИ МАГЪАНАСЫ

1941 джыл июнда, рахатлыкъ келишиуню аманлыкъчы халда бузуб, фашист Германия Совет Союзгъа чабады. Ата джуртну къорууларгъа бютеу совет халкъ къобады. Фашист агресорну зулмулугъу, Ата джуртха халал соймеклик совет адамланы джаугъа кечимсиз ёчюкдюредиле, хорлам ючюн кюреширге кереклисин ангылаб, бары кючлерин, иннетлерин бирикдиредиле. Бу къан тегюшлю хатерсий къазауатдан кери къалгъан не уллу, не гитче миллет болмайды бизни къралда. Россия эмда Украина, Белоруссия эмда Прибалтика, Орта Азия эмда Кавказ — бютеу бары, бирикген Ата джуртубузну къоруулар ючюн, къазауатны фронтларына кеслерини джашларын недиле.

Къазауат башланган биринчи кюнден тебреб, къарачай халкъ да фашизмге къаршчы бютеухалкъ кюрешге къошулады, бютеу бар кючюн фронтха болушур ючюн къурайды. Къарачайны эм асылу джашлары кеси разылыкълары бла кетедиле къазауатха, кезюу джетерин сакълаб турмай. Кёблери, Север Кавказдан баргъан таулула бла, оруслаула бла бир билек болуб, генерал Доваторну атлы аскер корпусунда сермешедиле. Къазауат башланганлай фронтха къарачай тиширыула да кетедиле: Чотчаланы Кочура, Токъланы Шерифат, Къууатланы Зоя, Эрикгенланы Зухра, Эбзелени Халимат, Кульбекланы Шахидат, Чычханчыланы Фатимат дагъыда кёбле.

Къазауат — халкъгъа джетген бу уллу къыйынлыкъ, Ата джуртун ол къалай сюйгенин сынатхан зат — совет адамланы джауну къаушатыргъа талпынган кючлерин, тылда къаджыкъмай урунуб, хорламны келтирирге тырмашханланы бирикдиреди.

1942 джылны август айында Север Кавказны бир белек джерин кючлейди душман. Къарачай да кючлеучюлени аякъ

тюрлерине тюшеди. Тау Артына, нефтге чыгъар ючюн, империалист Германия мийик тау джолла бла ауушлагъа мыллыгын атады.

Беш айгъа джууукъну туугъан джерлерибиз кючлеучюлене кюолунда турады. Къарачайда партизан кюреш башланады, анга къарачай тиширыула да кюшуладыла (Эрикгенланы Залихат, Болатланы Балдан эмда башхала).

Фашистле партизанлагъа кечим салмайдыла. Акъбайланы Исмаил, «Ата джурт ючюн» деген партизан белекни тахсачы къауумуну тамадасы, сермешиде ёледи, партизан белекни командир Исаков Михаил бла Эрикгенланы Зекерия уа, кюлгъа тюшюб, Акъ Къалада ёлтюрюледиле. Нарсанада 284 адамны ёлтюрюдиле, аланы ичинде боладыла Глоуланы Исмаил бла Идрис да. Огъары Тебердиден алыб кетиб, фашистле Микоян-Шахарда Къанаматланы Нануу бла Алиини (анасы бла джашын), 1921 джыл контрреволюционерле ёлтюрген Халилланы Саидни юй бийчеси Намысланы ёлтюрюдиле. Эрикгенлени Залихатны да, алгъы бурун хатерсиз инджитиб, артда атыб ёлтюрюдиле.

Дженгиле башлагъанларында, Сталинградда ууатылгъанларыны аллы бла, гитлерчилени джаныуарлыкълары артыкъ да бек ёседи. Фашистлени къатылыкълары халкъны алагъа джаулугъун, къаршчылыгъын андан да кючлю этеди.

Къарачайны джазычулары фашизмге къаршчы кюрешге кеслерини юлюшлерин кюшадыла. Ата джурт къазауатны фронтларында сермешедиле ала (Байрамукъланы Халимат, Хубийланы Осман); Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут джанларын Ата джурт ючюн уруш баргъан майданлада бередиле.

1942 джыл къыш фашистле Сталинградны къатында къаушатыладыла. 1943 джыл январда уа бизни аскерле гитлерчилени Север Кавказдан къыстайдыла. Областда оюлгъан, тоналгъан мюлкню орнуна салуу иш башланады.

Алай а къарачай халкъгъа джангы къыйынлыкъ джетеди — 1943 джыл ноябрда аны Орта Азия бла Къазахстанны джерлерине кёчюрюб иедиле.

Кёчгюнчюлюкде бизни халкъ 1957 джылгъа дери джашагъанды. Бу адам улуну историясында болмагъан ишни юсю бла халкъны культура-политика джашауу бузлагъан, къурушхан халгъа тюше да, къарачайлыла башха совет халкъла бла бир иннетде, бир муратда джашайдыла. 50-чи джыллада совет республикаланы культура джашауларына кюшула, вузлагъа кире, илму учреждениеледе ишлей башлайдыла.

Къазауат баргъан джыллада къралны уллу билимни, белгиле илму къуллаукчулары Орта Азияны шахарларына — Таш-

кентге, Алма-Атагъа, Фрунзеге келиб орналадыла. Алайлыгъы уа Азияны халкъларыны историяларын, тиллерин, литература-ларын тинтиуде илму оюмну ёсдюрюге, ол джергили адамла-дан жангы кадрла хазырларгъа уллу себеб болгъанды. Про-фессор К. К. Юдахинни, профессор И. А. Батмановну, филоло-гия илмуланы кандидаты М. И. Богданованы, ленинградчы профессор П. Н. Берковну, Къыргъызияда дагъыда башха али-мени сейирлик илму ишлери ол кёзюу бла байламлыды.

Башха халкъланы, культураланы келечилерини бирге иш-легенлерини, алимлини арада байламлыкъ джюрютгенлерини магъанасы къалай уллу болгъанына толу багъа берген да къы-йынды. Уллу эмда гитче халкъланы тин байлыкъларын билир-ге излеген алимле къарачайлыла бла малкъарлыланы историа-лары бла культураларын сансыз этиб къоялмайдыла. Сёз ючюн, П. И. Балтин, Къыргъыз пединститутда ишлей тургъанлай, къа-рачайлыланы тиллерин, фольклорлары бла литератураларын тинтиб башлайды. Ол къыйын заманда, аллай иш бла кюреш-генни ахыры къалайгъа барлыгъын да билмегенлей, къарачай тилни толу сёзлюгюн джарашдырыр акъыл алады. 1943 джыл огъуна П. И. Балтин къарачай-малкъар-орус сёзлюкню джа-рашдырыб башлайды. Профессор И. А. Батманов да къыргъыз тилни фонетикасы бла грамматикасын тинтген ишинде, къыр-гъыз тил да тюрк тиллени къауумуна киргени себебли, тенг-лешдириу халда къарачай-малкъар тилде тюрлениу халланы тинтеди. П. И. Балтин а, Къарачай-Черкес педагогика институт ачылгъанында, ишлерге ары кёчюб, къарачай филологияны ёсюмкуне уллу юлюш къошады.

Отузунчу джыллада Ёртенланы Азрет, Аппаланы Хасан, Хубийланы Ислам, Биджиланы Асхат репрессиягъа тюшюб, Ата джурт къазауатда да Орусланы Махамет, Борлакъланы Тох-тар, Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут ёлюб, къарачай литературагъа орнуна къайтмазча къоранч тюшген эди.

Алай а, насыбха, къазауатдан къайтыб, Къыргъызияны джазыгучуларыны организациясына малкъар поэт Къулийланы Къайсын киреди. Къарнаш республикада къарачай-малкъар тилде джазгъан поэт болгъаны, ол къыргъыз поэтлени кёблери бла шагърей-таныш болгъаны, аланы чыгъармаларын кёчюрге-ни — бу бары айтылгъан кёзюуде керти да адам айырыб чертер-ча зат эди. Къулийланы Къайсын туугъан литературабызны адетлерин кеси юсюнде джюрютген фахмулу адам эди. Аны мардасыз уллу фахмусу къазауатдан сора джыллада толкъун ургъанча ёсюб, къарнаш халкъланы поэтлерини арасында Къу-лий улу ал тизгинде баргъанланы бири болады. Къарачай-мал-къар литератураны учхунуну тюбюнде джукъланмай къалыб от анасы болгъан джилтинча, ол болгъанды бизни литература-

гъа джангыдан айныргъа башлам салгъан. Къулийланы Къайсынны ийнамын-иннетин, тамбласында таулула джарыкъ дунягъа чыгъарыкъларына ышанганын бир тукъум бир зат хорлайлайды. Ол кеси, аны халкъы Ата джуртдан айырылмазлыкларына, къол болуб къалмай, джангыдан адамлык сыйлары табыб, ата-бабаланы адетлери бла джашарыкъларына не аз да ышегъти болмайды:

Когда бы горцам, молодым и старым,
Уменья верить не было дано,
Нас ветром, как труху гнилой чинары,
С чужой землей смешало бы давно.

Когда лишились хлеба мы и песни,
Когда мы скалы на плечах несли,
Нас тяжесть горя придавила б, если
Нам солнце не мерещилось вдали.

Мы все, кто грешен был или безгрешен,
Перед бедой не распростерлись ниц.
И справедливость, как листы орешин,
В мечтах и снах касалась наших лиц⁹².

Кертиди, къоранчла да болдула. Сёз ючюн, фахмулу эмда ингил сезимли лирик, джырчы Семенланы Исмаил, къарачай джазыучуланы тамада къауумуну келечиси, бу къыйын заманы ачы сынамын кёлтюралмайды, тюзлюк хорларыгъындан тюзлюк джюрек къайгысына, тин хауасына дагъан-таянчакъ, кесине, кесини халкъына тёзюм къуч динде, Аллахханын аныгъа табады. Аны ол джыллада этген джырлары бушудан, мыдахлыкдан толубдула.

Ол джыллада халкъны тин джашауунда литератураны орнун фольклор тугады. Къазауатны, кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъы, халкъны джюрек джарсыуу-къайгысы анда ачыкъланады. Джыр лирикада драмалы хал, бир-бирине къаршчы сезимле, талашхан оюмла кёрюнедиле. Алада халкъ айырылгъан джуртуна таралгъаныны, унуталмагъаныны темасы ачыкъланады.

Халкъны биреу джуртуна элтиб атылгъаны, айхай да дейсе, миллет адетлени, ана тилни сакъларгъа, миллетни джаны чыкъмагъан тёнгегин къорууларгъа керекли эте эди. Бу джорукълу тырмашыуу бир-бирде эски-чирик адетлени тюрлендирмей сакъларгъа да сеbeb болады.

⁹² К а й с ы н К у л и е в, *Раненый камень*, М., 1964, 8 бет.

Ол джылладагы къарачай фольклорда, бир джаны бла, бютеу совет халкъ чекген, сынагъан затлагъа аталгъан чыгъармала да бардыла — къазауат джылланы темасын, оюмларын, сезимлерин белгилеген чыгъармала. Аллаи джырлада патриотлукъ, Ата джурт ючюн кюреширге хазырлыкъ, рахат джашауун бугъан джаулагъа ёчюкген сезимле таныладыла. Белоруссияда партизан къозгъалыуну джигити Къасайланы Османни юсюнден джыры, «Аскерчи джаш», «Аскерчи джашлагъа», «Булбулчукъ» дагыда башха джырла ол къауумдандыла. Орта Азияда этилген бир-бир джырлада адамла джангы джерледе къалай ишлегенлерини, мамукъ тюзлени, шекер чюгюндюр ёсген баччаланы, кендир джыйыуну юсюнден айтылады. Алада халкъны джарыкълыкъ шартлары танылыб турадыла: накъырда, чам, лирика макъам. Эринчеклени, акъкъолланы хыртлагъан селеке сыфатла да къураладыла. («Тенглериме», «Кемечик», «Наным» д. б.).

Экинчи джанындан алыб къарасанг, къарачай фольклорда артыкълыкъны, хатасыз халкъгъа джетдирилген залимликни айгъакълагъан, джангыдан тенглик табыб, ата джуртларына къайтыргъа термилген ауазла, макъамла кёбдюле. Алада инджиуно бушуулу халы, энчи джарсыула бла бирге бютеу халкъ чекген затла суратланадыла. Бир-бир кюуледе, джырлада, параллель джорукъ бла суратлай, адамны ангысына сыйынмагъан терслик айгъакъланады: къазауатчы джашла фронтлада джан атыб, къан тёгюб сермеше турадыла, экинчи джаны бла уа ала-ны ата-аналары, сабийлери, джакъсыз юйдегилери мал джюк-лениучю сууукъ вагонлагъа джюклениб, юйлеринден, арбазларындан, мюклеринден айырылыб, учузлукъ сынай, узакъ джерлеге кетиб барадыла. Быллай терсликге башчылыкъ этген Сталиннге ирият берген джырла да бардыла (хапары айтылгъан кёзюуде этилген джырла, кюуле, ийнарла энчи тинтилерге керекли, халкъны ачы джазыууна шагъатлыкъ этген чыгъармаладыла).

Бютеуден алыб айтсакъ, фольклор халкъны кёлюне тёзюм кюч бериб, адамлыкъны асыл шартларын сакъларгъа болушуб, тамблагъа ийнам бла эмда джарыкъ кёлден къараргъа болушуб тургъанды. Тюзлюк хорларыгына ышануу къарачайлыланы джюреклеринде сакъланнганды. Орта Азияда, Къазахстанда, башха халкъла бла бирге уруна, къарачайлыла джашау къурагъандыла, джигерлик, адамлыкъны асыл шартларын кёр-гюзгендиле, туугъан джуртларына суюмекликни сакълаб, ата-бабалары асыралгъан джерлеге эртде-кеч болса да къайтырыкъ-ларына ажымсыз болгъанлай тургъандыла. Джюрекде ийнам болса, ашхы нюзюр джол нёгери болса, халкъ бюгюлмейди, адамлыгъын, асыл ышанларын тас этмейди.

КПСС-ни XX съезди кырачай халкыны джашауунда жангы кёзюге башлам салганды. Халкыгъа этилген терсликни тюзетгенди. Ол зат фольклорну чыгъармаларында да табханды орун⁹³.

Кырачай халкыгъа автономияны кыайтаргынчы огъуна Кыргызияны, Узбекистанны, Кызахстанны правительстволары (ол джерледе орналышдырылган эдиле кырачайлыла) кырачай интеллигенцияны партия-кырал учреждениеледе ишлерге, республикаланы культура джашауларына тартаргъа джараулу ишле кыраидыла. Кёчгюнчю халкылары культуралары бла литератураларыны тыйылыб турган джюрюшюн жангыртыр джанындан биринчи атламла этиледиле. Кыргыз ССР-ни Культурасыны министерствосу чечен, ингуш, кырачай, малкыар тилледе политика, суратлау, эл мюлк, политика-джарыкылык чыгъармала басмалауну кыраиды: кырачай-малкыар эмда чечен-ингуш тилледе төрт джыйым китаб, аны кибик кырачай литератураны эм маджал чыгъармаларындан орус тилге кёчюрюлген затланы.

Кыргызияны джазычуларыны Союзунда чечен, ингуш, кырачай, малкыар литератураланы бёломлери кыураладыла.

Кырачайлыладан, малкыарлыладан, чеченлиле бла ингушлуладан илму кадрла хазырланадыла. Сабийлени ана тиллеринде окъутургъа, алагъа окъуу китабла чыгъарыргъа деб белгиленеди.

1956—1957 джыллада 15 джылны ичинде тыйылыб турган иш башланады: кырачай, малкыар литераторланы биринчи джыйым китаблары⁹⁴ чыгады. Асламысына кызауатха дери джазылган чыгъармала киредиле алагъа. Алай а жангы назмула да чыгадыла. Алгыннгы литература адетлеге кыайтыуда, кызауатха дери кырачай литератураны джетишимлерине джетнуде ал атлам эди бу. Республика газетлени редакцияларыны (сёз ючюн, «Советская Киргизия» газетде малкыарлыла Ж. Залихан улу, М. Кульбай улу, Х. Хуту улу ишлейдиле) төгерегинде литераторла биригедиле. Аланы арасында кызауатдан кыайтхан тамада кыауум бла (Отарланы Керим, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат эмда башхала) бирге жангы джазычула да боладыла (Сююнчланы Азамат, д. б.).

⁹³ Кырагъыз: А л и й л а н ы Р. Т. бла Гочияланы С. А. 1963 джылда джыйган фольклор материал. КъЧИИИ-ну архивинде сакъланады.

⁹⁴ «Джилтинле. Кырачай джырчылары кююлери», Алма-Ата, 1957; «Бизни сёзюбюз. Малкыарлы поэтлени жырлары бла назмулары», Фрунзе, 1957; «Бирге джырлайкы. Репертуар сборник», Фрунзе, 1957; Керим Отаров, Жолла, Фрунзе, 1956; Ж. Залиханов, Сюйген журтум (Жырла бла назмула), Фрунзе, 1957; «Таза джюрекден (кырачай поэтлени джырлары бла назмулары)», Фрунзе, 1957.

Миллет литература бла культураны андан ары ёсдюрюрге мадар берирча болум партия бла правительство къарачай халкъга автономия къайтарыу джанындан керти иш бардырыб тебрегенлеринде къуралады. XX съезд халкъланы туугъан джерлеринден бирден къобарыб кёчюрюу керекли иш болуб этилмегенин, миллет политиканы баш тамалын токъал халда бузуу болгъанын белгилейди.

1957 джыл январы 9-да СССР-ни Баш Советини Президиуму къарачайлыланы джуртларына къайтарыб, бирикген Къарачай-Черкес автоном область къуарарга деб Указ чыгъарады.

Туугъан джуртларына къайтханлары къарачайлыланы кёллерин кёлтюреди, аланы творчестволу ишге учундурады.

Къарачай культура бла литератураны джангыртыргъа миллет интеллигенцияны кадрларын ёсдюрюрча болум къуралады: Карачаевскде педагогика институт ачылады, Черкес илму-излем институтну тамалында тилни, литература бла историяны Къарачай-Черкес илму-излем институту къуралады, аны иши кенгереди. Вузла бла СССР-ни Илмуларыны Академиясыны илму-излем институтларында джангы илму кадрла хазырланадыла. Басмадан грамматиканы, тилни историясыны эмда къарачай литератураны историясыны юсюнден джангы илму ишле чыгъадыла.

1957-чи джылдан «Къызыл Къарачай» газет джангыдан чыгъыб башлайды, 1959 джыл августда газетни аты тюрленеди — «Ленинни байрагъы» (бусагъатда аты — «Къарачайды»). Къарачай литература джангы джаратылыб башлагъан сагъатда болгъаныча, энгда джазычула кючлерин газетни тегерегинде бирикдиредиле. Аны бетлеринде назмула, джырла, къысха хапарла, очеркле басмаланадыла. Халкъ ызына къайтхандан сора, 1957 джыл биринчи джыйым китабла чыгъадыла, алада, орус тилге кёчюрюлюб, абаза, ногъай, черкес джазычула бла бирге къарачай джазычуланы чыгъармалары басмаланадыла.

Джазычуланы тамада къаууму бла бирге — Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат бла — литература джашаугъа Сюйюнчланы Азамат, Къобанланы Дахир, Семенланы Азрет, Батчаланы Бергер, Джаубаланы Хусей, Хубийланы Назир дагъыда башхала тире къошуладыла.

ОЧЕРК

Къарачайлыла орунларына къайтхандан сора Къарачайда революцияны кёзююнде болгъан ишлеге, аны джигитлерине ёс бёлюу онглу болады, литература, Ата джурт къазауат бла халкъ Орта Азияда болгъан сагъатда айтылмай-джазылмай къалгъан-

ны орнуна салыргъа излегенча, къарачай халкъны джашауун тинтерге, 30-чу джыллада къуралгъан культура эмда литерату-ра адетлени джангытыргъа, ёсдюрге тырмашады. Виринчи къарачай революционерлени, джамагъат къуллукъчуланы, Уллу Ата джурт къазауатны джигитлерини юсюнден статьяла, очеркле къб джазыладыла. Башха литературала Ата джурт къазауат бара тургъан заманда ачыкълагъан темала джангыдан джангыргъанча болады бизни литературада. Журналистле фашист кючлеучюлеге къаршчы кюрешгенле бла бир билек болуб сермешген джигитлени — къарачайлыланы сыфатларын ачыкъларгъа тырмашадыла. Бу затда къарачай литератураны бютеу къб миллетли совет литература бла джууукълашдыргъан бир джорукълу ышан барды: история кертиликни орнуна салыу, унутула башлагъан неда атлары алкъын айтылмагъан джигитлени атларын халкъгъа белгили эте, аланы сыфатларын суратлау мадарла бла ачыкълау.

1943 джылдан сора къарачайлыла Ата джурт къазауатда этген джигитликлени юсюнден джукъ джазылмагъан эди заманында (Совет Союзуу Джигити Багъатырланы Умарны джашы Харуннга атаб, Евгений Кригер джазгъан очеркни айтмасакъ — «Всадник в броне»). 50-чи джылланы аягында 1941—1945 джыллада болгъан Уллу Ата джурт къазауатха аталыб джазылгъан очеркле совет патриотлукъну бегиб бошагъан сезимлерин танытадыла. Совет патриотлукъ сезимни артыкъ да бек къозгъагъан къарачай джашла джитлик этген джерледе аланы атларын адамла билиб, эсде суймеклик бла сакълагъанлары эди. Сёз ючюн, Белоруссияны Гомель шахарында 121-чи партизан полкуну командири капитан Къасайланы Османнга эсгертме салыннганды. Бархозланы Аскерни партизан бёлегинде сермешген белорусла, ол немец генералны джесирге къалай алгъанын унутмай, аны эслеринде сакълаб турадыла.

Къарачай публицистика ол кёзюуде кесини борчуна заманы излемина къуллукъ этиуню, адамлагъа халкъ мюлкню материал-техника тамалын къурауда болушлукъ этиуню санайды. Къарачай джазыучула урунган адамланы сыфатларын ачыкълайдыла, аланы чыгъармаларыны баш геройлары малчыла, ийнек саууучула, сабан тюзледе уллу битим ёсдюрген, Къарачай-Черкес областны промышленностун айнытхан ишчи адамладыла.

Бир-бир очеркде Орта Азияда ишлегенлери эл мюлкюлени иш сынамларын байындыргъанды, Къарачай-Черкесияны эл мюлк ишлеринде джетишимлеге аны себеби тийгенди, деген оюм танылады. Ол джанындан алыб къарагъаннга Байрамкъулланы Алибекни «Совхозда бёлюмню тамадасы»⁹⁵ деген очерки

⁹⁵ Къара: «Къызыл Къарачай», 20.VI.1957 дж.

артык да кесгин ышанлыды. Очеркде джангы халили колхоз башчыны, мюлк иени сыфаты суратланады. Аны бу халиге юретген Орта Азияда «Пахта-Арал» совхозну директору, Социалист Урунууну Джигити Орлов Александр Семенович болгъанды. Автор бизни адамлада иннет-тин бирликни къаллай уллу кючю болгъанын, Совет властны джылларында халкъланы арасында шохлукъ къалай кючлю бегигенин кѳргюзеди. Къарачайлыла кѳчгюнчюлюкде да кеслерини джигерликлери бла, тутхан ишлерин ажымсыз баджаргъанлары бла, адамлыклары бла да иш нѳгерлеринден соймеклик, сый табхандыла.

А. С. Орлов аны къолунда урунган кавказлылагъа айырыб бек эс бѳлюб, къайгъырыб тургъанды, болушхан да этгенди керек джерде. Къарачайлыла да унутмагъандыла аны.

Къарачайлыла джигерликлери эмда адамлыклары бла Орта Азияда табхан сый унутулмагъанды, аланы биргелерине ишлегенле, ала бла бир джерде джашагъанла къарачайлыла кетгенден сора да эсде сакълайдыла къыйын джыллада бегиген шохлукъну, энтда юзюлмегенди ол. Анга шагъатлыкъ этедиле 1957 джыл, андан сора кѳзюуледе Къарачайгъа Къыргъызыдан, Къазахстандан, Узбекистандан келген письмола. Аланы биринде былай джазылгъанды:

«...Бизни бла бирге джашагъан кѳзюулеринде къарачайлыла урунууну суйген, бютеу къарыуларын бизни уллу Ата джуртубузну бегитир эмда ёсдюрю ючюн салгъан халкъ болгъанларын кѳргюзгендиле. Ала джашагъан республикаланы ёсюмюне, кеслерини къыйынларын кѳшуб, бек уллу болушхандыла. Къарачайлыла Кавказда да, ызларына къайтхан джерлеринде, энтда Ата джуртха алай болушур ючюн тырмашырыкларына эмда малчылыкъда алчы орунга чыгъарыкларына ажымсызбыз...»⁹⁶

Бу письмону 1957 джыл августда Къыргъыз ССР-ни Фрунзе областыны Ленинполь районундагъы Жданов атлы колхозну урунганлары джазгъандыла.

Къарачай публицистикада урунууну темасы адеб-намыс борчла бла, адамны юретиу бла байламлы болуб ачыкъланады. Очеркде урунууну алчыларыны юсюнден, джангы иннетни, адетлени кенг джайылыууна чырмау болгъан эски-чирик адетлени, урунган адамланы джашау-турмуш болумларына ауурлукъ, зыян джетдирген затланы юсюнден джазадыла публицистле. КПСС-ни XXII съездине аталайб, Къарачай-Черкес китаб басмада чыгъарылгъан «Алчыла»⁹⁷ деген китаб аллай очерк-

⁹⁶ Къара: «Къызыл Къарачай», I.VIII.1957 дж.

⁹⁷ «Алчыла. Очеркле», Черкесск, 1961 дж.

леден кѳуралгъанды. Аланы асламысы эл мюлкде урунганлагъа аталгъанды. Кѳурачай-Черкесияны малчылары бла сабанчыларыны юсюнден Байрамукъланы Халимат («Шекер таулары бири»), Тохчукъланы Хусей («Коммунист урунуу кѳой кѳошу»), Эбзелени Ханафий («Балбу», «Таулу кѳыз»), Гоцияланы Джагъафар («Теберди ёзенде»), Хубийланы Осман («Бизни Нина», «Сабанчы», «Тамчы-Башы») дагъыда башкала джазгъандыла.

Аладан жанр джаны бла кесинде адамны кёзюн тохтатхан очеркле быладыла: Эбзелени Ханафий — «Таулу кѳыз»; Хубийланы Осман — «Зухра», «Бизни Нина», «Тамчы-Башы».

«Таулу кѳызны» автору кесини эсин кѳызны джашауунда аны халисин, джазыуун белгилеген баш магъаналы болумлагъа бёледди. 1941 джыл июнну 22-де Разиятны атасы фронтха кетеди. Олсагъатда кѳызчыкѳгъа кѳуру сегиз ай болады, аны анасы — Мукъуят, «белин кѳаты тартыб», юйдегисини кѳайгѳысын кеси бойнуна алады. Андан арысында Эбзелени Ханафий кѳазауатны кѳыйын джылларыны, бир кёзюуге дери биз джашагъан джер фашист зорчуланы аякѳ тубюне тюшгенини, Орта Азияда кёчгюнчюлкде кѳаллай джашау болганыны хапарын айтмайды. Онуч джылы толуб, джетиджыллыкѳ школну тауусуб, Кѳазахстанны «Биликуль» совхозуну фермасында ийнек саууучу болуб ишлеб башлагъан сагъатында тубетеди ол бизни Разиятха. Тёгерекдеги адамла, бу джаш, назик кѳызчыкѳны кёргенлеринде, ол уллула бла тенг ишлеяллыгъына ишекли боладыла. «Кѳызчыкѳ, кѳалай сауаллыкѳса сен ийнеклени? Андан эсе, барыб, гинджи ойнагъанынг иги тюмюдю», — дейдиле ала. Ол джууаб этмейди, алай а ичинден: «Кёрюрбюз иште ким сабий боллугъун», — дейди кесине базыб.

Быллай кѳыйын ишни биринчи башлагъан кѳызчыкѳны болумун талай шарт бла билдиреди автор — «бармакълары джызылдаб», «джиклери кёбюб», «бели кѳурушуб»... Кесини кѳарыусузлугъун онглаб, джолунда биринчи тубеген кѳыйын болумланы хорлаб, эм алчы ийнек саууучу болалгъаны кѳызчыкѳны тёзюм кючюню онглулугъун, адамлыкѳ шартларыны теренлиги аны кеси сайлагъан джолдан жанлатмагъанын кёргозедиле.

Разиятны халиси кѳалай бегигенин, аны адамлыкѳ-тин дунясы кѳалай байыннганын очерк кёз туурабызгъа салады. Очеркни асламысы джаш ийнек саууучу, туугъан тау джуртуна кѳайтыб, кесини сынамын, кючюн бериб, халкѳны джашауун бай, насыбыл этер ючюн кѳалай уруннганын ачыкѳлаугъа аталады. Бизге аны джигерлигин, коллективли сезимини теренлигин, биргесине ишлегенлеге кѳалай кѳайгѳырыулу болгъанын, башхаланы кеси сынамына кѳалай юреттенин, кемликлеге

тёжомсюз къарагъанын, аллына тубеген кыйын болумладан баш бурмай, аланы къалай хорлагъанын кёргозеди.

Разиятны гражданлыкъ ангысы терен болгъанын, биргелей баджарылгъан иште бойнуна ауурлукъну алыргъа къоркъмагъанын автор быллай юлгю бла бегитеди: Валентина Гаганованы юлгюсю бла, уллу сынамы болгъан, анга сый-махтау келтирген, аслам хакъ тёлениген ишин къоюб, ол бузоулагъа къараргъа кёчеди, не ючюн десенг, алайда ишни аман къуралгъаны бютеу ферманы артха тартады.

Разиятны комсомолгъа киргени да аны адамлыкъ шартларыны, дуния къарамыны ууланганына туура келеди: джаш тёлнюн аллында аныча джигер, этимли, таукел адамла болургъа керекдиле.

Эбзе улуну очеркинде беллетристикагъа тартхан ышанла да бардыла, уллу болмасала да, — джарыкъ табигъат суратлаула. Авторну хапарлау тили тынчды, халкъ айтыула кеслери орунларында таб хайырландырыладыла. Сарытюз элни суратлагъан сагъатында уа, аны тюркюнюн ариу кёргозе билгени бла бирге, лирика макъамгъа кёче, туугъан джуртха суймеклик сезимлерини ауазын эшитдиреди.

Геройну портретин Эбзеланы Ханафий таб суратлай биледи, кёб сёзлю да болмай, талай кесгин белги бла, адамны халисинде баш магъаналы затланы ачыкълаб къояды. Джазычу Разиятны тиширыулукъ шартларын, аны къаджыкъмагъан джашлыкъ кючюн, туугъан джуртуну керти иесича, баргъан джолунда таукел атлагъанын белгилейди.

Саннга-санаугъа, техника процесслени бютюню ачыкълаугъа дженгмей, очеркде бютеу эс баш героину сыфатын ачыкълаугъа бурулубду. Алайлыгъы уа Эбзе улугъа аз сёз бла кёб затны юсюнден кесгин эмда джарыкъ хапар берирге болушады.

Эбзе улуну очеркинде, 50—60-ынчы джыллада урунган къарачай тиширыулану юсюнден джазылгъан башха очеркледеча, таулу тиширыу жангы халда суратланады. Бу очеркленни биз Къарачайны 30-чу джылладагъы литераторларыны чыгъармалары бла тенгешдирсек, сёз ючюн, Ёртенлени Азретникиле бла, олсагъатда сёз тиширыуну тин джаны бла азатлауну, аны адамлыкъ сыйын сакълауну, аны бурунгу юйор джорукъланы ауурлугъундан чыгъарыб, джамагъат-урунуу ишге эркишиле бла тенг эркинликде къошууну юсюнден барады. Алай болса да 30-чу джылланы литературасы урунуу, джамагъат ишге къошулгъан тиширыуну сыфатын бералмагъанды. Эшта, джазычула суратлаб кёргозюрча юлгюлени джашау алкъын бералгъан болмаз эди олсагъатда.

Джангы заманны очерклеринде уа урунган тиширыуну сыфаты баш орунланы бирин алады. Бош тюлдю алай болгъаны.

Ата джурт къазауатны заманында, эркишиле урушха кетиб, юйдегиде-турмушда, джамагъат джашауда ишни ауурлугъу таулу тиширыуну бойнуна кечеди. Тин джаны бла ары дери хазырланса да таулу тиширыу джашауда не тюрлю иште да къошулургъа, кертисинде уа, адам тутхан санагъатланы барында да ишлеб, болумун, хыйсабын, терен адамлыкъ шартларын таулу тиширыу бу кёзюуде кёргюзеди не джаны бла да. Ары дери тиширыу кесини баш борчун юйдегини джумушун баджарыуда, сабийлени юретиуде, ёсдюрюуде кёрген эсе, энди тиширыуну сыйы къуру ол затлада болмагъанын сезеди: джигер урунуб, санагъат усталыкъ алыб, къуллукъ этиб, джамагъат аллында да сый табаргъа тырмашады. Таулу тиширыу, билим алыргъа, дуня къарамын кенг этерге, джашауда кеси болумун не джаны бла да хайырландырыргъа сюеди.

Бусагъатхы заманда къарачай тиширыуну бу асылу ышанларын Хубийланы Осман уллу суймеклик бла эмда эсгериб суратлайды. Сёз ючюн, «Зухра», «Бизни Нина», «Тамчы-Башы» деген очеркleri алайдыла. Зухра бла Нинаны тюрсюнлерин суратлай, джазыучу тиширыулукъну юсюнден адетли ангыны кенгертеди. Кесини очерклеринде джазыучу, алгъын Къарачайда къуру эркишиле баджарыучу санагъат усталыкълагъа юре-ниб ишлеген тиширыула суйюмлююклерин, джюрек джылыуларын, ингил сезимлерин, джумушакъ джюрекдилликлерин — тиширыулукъ ышанларын — не аз да тас этмейдиде, деген оюмну бегитеди джашаудан алыб кёргюзген юлгюлери бла. Андан да озуб, адетли тиширыулукъ ышанлагъа джамагъат джашауда кёргюзген джигерлиги, усталыгъы, тутхучулугъу, билимлилиги эмда адеблилиги къошулса, тиширыу андан да суйюмлю, андан да сыйлы болады. Тин байлыгъын хайырландырыргъа хыйсаб табханы, тиширыугъа не къадар бет джарыкълы болургъа, кесини ариулугъун, огъурлулугъун не къадар ачыкъ кёргюзюрге мадар бередиде.

Къарачай тиширыуну юсюнде бу джангы тиширыулукъ ышанланы джюрек джылыуу бла, суймеклик бла эмда адебли суратлай билгени бла Хубийланы Осман джангы джетишим этгенди.

«Тамчы-Башы» деген очеркинде ол тау джайлыкълада, алгъын къуру эркишиле кёлтюрюучю кыйын болумда, къызладан къураулгъан бригада къалай ишлегенин суратлайды. Таб быллай болумда ишлеген тиширыула да зыбыр кыйлыкълы болмайдыла, джумушакълыкъ, суйюмлююк, джюрек джылыу ала-ны юсюнден кетмеген, табигъат берген асыл белгиди. Бу ышанла малчыла бла, сюрюучюле бла кеслерин къалай тутханларында, коллективни бирикдирирге, иги ишлерге болушханларында танылыб турадыла.

«Люаза» деген очеркни герою «ийнекни сютю тилинде» болгъанын биледи, малчылагъа айтханын этдире билген къызды. Къызны сыйын кёрюб, суююмлюлюк хатерин этиб, малчыла джигерлик танытыб урунадыла.

Эртден бла, саууучу ийнеклерин сюрюуге къоша туруб, ала ны кютген джашха Люаза, — сауаргъа келтирген сагъатынгда, ийнеклени джелинлери толмай келселе, мыдах боллукъма, дейди накъырда халда. — Сени мыдах болуб кёрмез ючюн, Люаза, ийнеклеринге хансны къолларым бла джыртыб берирге да хазырма, — деб джууаб этеди сюрюучу.

Джорукъ болуб бошагъан адетлени ышанларын береди очеркинде Хубий улу Осман — таулу къызланы этген ишлери хар кюнде джигитлик излеген ишди, бюгюнню къызла алгъыннгы къызладан эсе деменгили орун аладыла джашауда. Не этериклерин, къалай атларыкъларын биледиле. Окъуулары, билимлери, таукелликлери болгъан, акъыллы эмда эркинликлерин билиб, джашауну мелхум, бай этерге тырмашыб, бет джарыкълы болуб ишлеген, джамагъат аллында сый, махтау табхан, атлары белгили адамладыла эндиги таулу къызла.

Быллай очеркле бла бирге адамны ич дуниясын, джашау-турмуш болумун ачыкъламагъанлай, алчы сынамны кенг джайыугъа, урунуу джигерликни кёлтюрюрге аталгъан очеркле да тубейдиле. Эбзелени Ханафийни «Учкулан» совхозда Борлакъланы Сейпулну малчы бригадасыны юсюнден «Коммунист» деген очерки, Гочияланы Джагъафарны «Теберди ёзенде», Хубийланы Османны Къобанланы Хасан бла аны бригадасыны юсюнден «Сабанчы» деген очерклери, Байрамукъланы Халиматны «Шекер тауланы бири» деген очерки аллайладандыла.

Бу очеркледе, тамамлы эмда энчи халлы суратланмаса да, джангы къарачайлыны-урунууучуну сыфаты танылады: ол амаллы-табышлы, урунуу джетишимле этер ючюн къаджыкъмай кюрешген, чомарт эмда джарыкъ кёллю адамды, кесини энчи сынамын башхала бла ортакъ этерге тырмашхан, уллу кёллюлюкню билмеген, джангы затха къаныкъмай юренген, иш къоратыуну ёсдюрюр ючюн алкъын хайырландырылмагъан мадарланы излеген джигитди ол. Урунууу культурасы ёсгенин, иш джетишимле бла илмуну арасында байламлылыкъ кёлтюрюлгенин — урунуууу къурауда джангы ышанла, джангы джорукъла орнала баргъанларын ачыкъ кёребиз биз.

Айтыргъа, «Алчыла» деген китабха джашауда болгъан джангы затланы, джангы ышанланы, ол затла адамланы халилеринде джангы асыулу адетлени къалай туудургъанларын ачыкълауда Къарачайны публицистлерини эм маджал чыгъармалары киргендиле.

Джангы очеркледә ары дери къарачай литературада ачыкълашамагъан эки тема белгиленедиле: джангы къарачай ишчи бла 50—60 джылланы интеллигенциясыны юсюнден. Бу темаланы ачыкълауда башламчы Байрамукъланы Халимат болгъанды. «Джолну аллы»⁹⁸ деген очеркин ол бузлатыучу керекле чыгъарыучу заводну джаш ишчиси Тулпарланы Ханафийге атайды. Байрамукъланы Халимат иште, юйдегиде джангы келишиулене ышанларын чертеди. Героюну урунуу биографиясыны хапарын айта, джазыучу Ханафийни къуру урунуу джигерлигин, тырмашыб ишлегенин, кеси-кеси болумун ёсдюрюге кюрешгенин кёргюзюб къоймайды, аны бла бирге ол Ханафийге андан тамада, андан сынамлы джолдашлары шох болушлукъ этгенлери къалай джарагъанын, адамны джюрегинде коллективи ючюн махтауу сезим орналгъанын, предприятиени сыйын тюшюрмей, аны махтаууна тыйыншылы болур ючюн кюрешгенин кёргюзеди, ачыкълайды.

Халимат кесини очеркин производство, джамагъат эмда юй турмуш джашауу айырылмаздан бирикген, джангы джорукъланы тамалында къуралгъан адамны тюрюнюн ачыкъларча къурагъанды. Аллаи инсан башхалагъа да юлгю боллукъду. Ханафийни джашауунда производство къаллай орун алгъаны къургъагъыракъ, бир-бирде анкета толтургъан халда джазылса да, ол кесини юй бийчеси бла гитче джашчыгъына къалай къарагъанын айтхан тизгинле лиризмге, поэтика бла джылы татлы хауагъа бёленибдиле. Очеркни герою кесини юй бийчеси бла сабийине ингил сезимлери болгъанын билдирирге тартынмайды, айыбха санамайды юй иште къатынына болушханны, не ючюң десенг, юй бийчеси заманын, къарыуун окъур ючюн аяса суюди ол.

«Коммунист урунуу цехи» деген очеркинде Байрамукъланы Халимат Черкескеде аякъ кийим фабриканы цехлерини биринде коллектив къалай ишлегенин суратлайды. Мында инженер Александра Александровна Никитинаны сифаты сейирди. Гаганованы юлгюсю бла ол, къайгъысыз, аслам хакъ төленген ишин къоюб, артха къалгъан цехни устасыны къууллугъун алады. Коллективни бирикдириб, джетиджыллыкъны планын толтурургъа кюрешеди Никитина, муратына да джетеди. Къурау, ангылатыу ишлени бардырыб, мизамны бегитиб, цехде халны тамырындан тюрлендиреди. Энди цех анда ишлегенлени хар барына туугъан юйючады, багъалыды. Коллективде хар адам ючюн джууаблылыкъны сезими орналады, тутхан ишлеринден сора да хоншу усталыкълагъа юренидиле. Алай бла коллектив, урунган юйдегича биригиб, урунуу джетитимлери бла фабри-

⁹⁸ «Алчыла. Очеркле».

када алчы орунга чыгыб, коммунист урунуу цехи деген атха не болады.

Джангы башчыны тюрсююн, урунууга джангы кезден кырауу, аллай болумну джашау кеси салгынын Байрамукъланы Халимат алай суратлайды.

Кырачай очеркни джетишимлерин белгилей, алкын анга айгыакълау ётгорлюк джетишимегенин чертерге керекди. Очеркени геройлары алагъа тюбеген тыйгычланы тынч хорламагъанлары белгиледи, ала кемликлеге кыаршчы кюрешгенлери, сл затланы кыалай онглагъанлары ачыкъланса, джангы адамны халиси толуракъ суратланыкъ эди, окъуучуланы джюрегинде кемликлеге кыаршчылыкъ, джамагъат тирилик ёсерик эди. Сёз ючюн, Байрамкзулланы Алибек кесини «Таза джюрекден» деген очеркинде герой, кыойчулагъа тыйыншлы турмуш болумла кыуаргъа керекди, деб учхара билдириб кетген болмаса, башха мадар излемейди. Автор, бу затха эс бёлдюрюр орнуна, джангыдан малчыланы, кыойчуланы джетишимлерини юсюнден бёлюннген хапарына кыайтады. Очерклени авторлары бир-бирде, кыуру ашхы юлгюле бла юретирге кюрешген болмаса, адамлагъа, предриятиелеге урунуу болумну маджал, иги этер ючюн айгыакълау мадарла бла да болушургъа кереклисин унутуб кыоядыла.

Былайда Хазгерийланы Магометни «Тынгысыз» деген очеркни айырыб чертерге керекди. 1958 джыл январны 5-де «Кызыл Кырачай» газетде басмаланганды ол. Автор бу очеркде элчиле атына Тынгысыз деучю колхозчу кыартны юсюнден джюрек джылыу бла, сый бере эмда накъырдалай, хапар айтады. Бютеу джашауун урунууда ашыргъан кыарт, адам кыолундан чыкыгъан, адамны оюму чыгыргъан зат — ол бары джамагъат мюлкдю, сакъланыргъа, кыайгырыулу хайырландырылыргъа керекди, деб, хар затха ол кезден кыарайды.

Кыарт сансызлыкъны, халахосталыкъны, эринчекликни, затха иелик эте билмеую кёрюб болмайды. Аллай халиси болгъанлагъа кечим салмайды. Анга гитче неда бош зат джокъду: аты сырты джауур болуб, кыойну мюйюзю сыныб кёрдюю — тынчлыкъ табарыкъ тюддю, терслиги болгъанга терслигин тюзетдиргинчи. Элчилени арасында быллай хапар джюрюйдю аны юсюнден: джаш сагыатында, колхозла кыуралгъаныны ал джылларында, Шаухал (кыартны керти аты алайды) малла джыйылгъан арбазыа келеди да, кыабыргъасы батыб, атылыб тургъан бир челекни кёреди. Алайдагыланы кереклерин бериб, урушуб, челекни да кыолуна алыб, орамны ёрге айланыб хар аллына тюбегенге челекни кёргюзюб, мюлк джюрюте билмеген джалкыаулагъа дуняны кыуюб баргъанды. Олсагъатдан бери айтадыла Тынгысыз деб атына. Ал кёзюуде алай айтханларына

кёлкълды да болады, алай а энди хазна киши да билмейди аны керти атын, кеси да унутханды хазна кълалмай, чам аты уа селекелик бла байламлы тюлдю, джамагълат иш, джамагълат мюлк ючюн кълайгълырыулу болгъланы ючюн суймеклик бла эм-да сый бериб айтадыла «Тынгысыз» деб.

Кълартлыгълы ючюн адетли сый беруу тюлдю ол, арый-тала билмеген, мизамны, тюзлюкню излеген, таза иннетли, халал кёллю адамды, туура сёллюдю, айтханы, сёлкени да, кесине бир зат излеб тюл, адамланы-ишни тюзетир ючюн, кимге да иги болур ючюндю, хар кимни тёлерекеде бола тургълан затлагъла иеча кълараргъла юретир ючюндю. Тынгысыз—колхозну намысы-бетиди, адамла алайлыгълын ангылайдыла, аны ючюн суюдиле, аны ючюн тюшюрмейдиле джерге аны айтхан сёлюн. Дуниягъла, адамлагъла да ачыкъл кёлден къларагъланы, таймаздан джашауну арасында тирилик бла кълымылдаб, замандан артха кълалмай кечингени джюрек сезимлерине кълартлыкъл келтирмейдиле.

Къларачай джазыучулары маджал очеркleri бла танышсанг, кёл болмасала да, джарыкъл табигълат суратлаулары, геройлары кълуатлы тюрсюнлерин, джюрек сезимле бла байламлы, тыйыншлы джерледе кесгин хайырландырылгълан нарт сёлле эмда айтыула бла джасалгълан айбат тилни кёлесе. Бу затла авторну энчи хатын, энчи тюрсюнюн да белгилейдиле.

Аны бла бирге къларачай очеркчиле, джазгълан затларында статистика (санланы тизиу) эсебле бла технология затланы бутагълына-булчугълуна дери санауну, джалан фактланы аз этиб, оюмну терен этерге, джазгълан-ачыкъллагълан затлары хайыр келтирирча этерге тырмашыргъла керекдиле. Очерк адамны юретиуде этимли сауутду. Ол затны унутургъла джарамайды. Джамагълат очеркге кълалай уллу магълана бергенине шагълатлыкъл этеди В. Песковну «Шаги по росе» (Москва, 1964) деген китабына берилген багъла.

Джазыучула-очеркчиле къларачай интеллигенцияны темасын, кълралда культураны ёсюм халы бусагълатда кълалай болгъланын ачыкълларгъла тырмашханларын чертгенбиз. Арт джыллада 20—30-нчу джыллада кълуралгълан культура адетлени джангыртыргъла, Къларачайны культураны ёсер ючюн кёл кълыйын салгълан, халкълны махтауу бла атлары байламлы болгълан адамланы эсге тюшюрюр ючюн кълалай кълайгълырылгъланы танылады. Сёл ючюн, Алийланы Джашууну джашы Умарны юсюнден очеркле басмалангандыла. Революция бла граждандыкълуу кълзауатны кёлзуюунде айтылгълан джамагълат-политика кълуулукълчу, уллу алим, асылуу тарих чыгълармаланы автору болгъланды ол. Аны джазгъланлары суратлау чыгълармалача окълуладыла сейирликleri бла таб джазылгъланларындан. Тарихни, этно-

графия бла филологияны юсюнден джазылган публицистика ишлери бюгюнлюкде да Север Кавказда Совет властны биринчи джыйырма джыллыгында культураны халы къалай болгъанындан хапар бергенлей турадыла. 20-чы джыллада Алийланы Умар башчылык этген Таулу институт Север Кавказда культура революцияны ишине къошхан юлюшге толу багъа берген кыйынды. Ол себебден аны юсюнден, ол баджарган ишни юсюнден берилген хапар Къарачайны махтаулу уланыны атына сыйны къайтарган кыйлы кълмай, къарачай джаш тёлуге асылу юлгю кёргюзген ишди.

Быллай очерклени чыкыганлары, биреуге табынуу адетни къоратыугъа ууланган политика къарачай литературада джакълыкъ табханын таныта, халкъланы шохлукъларын бегитиу бла аланы культуралары бир-бирин байындырыгъа керек болгъанларыны иннетине къуллукъ этеди. Алийланы Умарны, Джашууну джашыны, сыфаты орус эмда джаш совет культура къарачай совет интеллигенцияны ич дуниясын къуаргъа къллай себеб болгъанын ачыкълайды.

Алайды да, бир джанындан авторла ленинчи миллет политиканы себеби бла, Алийланы Умарча адамла бютеукърал дараджагъа чыгъаргъа джол табханларын кёргюзюрге тырмашадыла; экинчи джанындан а очерклени авторлары къарачай халкъ бла орус халкъны культура байламлыкълары къллай къуралгъаныны джолун ачыкъларгъа къорешедиле.

Публицистле узагыракъ заманга да къарайдыла — XIX-чу ёмюрню аягындан башлаб XX-чы ёмюрню ал кёзююне дери. Лайпанланы Къазий, Лайпанланы Сеит, Е. Польская Кърымшаухалланы Исламны юсюнден очеркле джазадыла⁹⁹. Ислам Тебердичи (Кърымшаухал улу) биринчи къарачай просветителлени бириди, бюгюнлюкде ол орус просветителле бла байламлы болгъаны, ала бла шохлукъ джюрютгени ажымсыз ачыкъланганды.

Очеркчиле-джазыучула бизни бла бир кёзюуде джашагъан тиширууну — совет интеллигенцияны келечисини тюрсююн суратлайдыла. Сёз ючюн, Лайпанланы Сеит «Къарачайны артист боллукъ кызы»¹⁰⁰ деген очеркинде фахмулу актрисаны — Хаджилаланы Зояны усталыкыны мийиклигине чыгъарган джолну тинтеди. Къазахстанда джетгенди ол аллай джетишимге. Республиканы правительствосу грамотала бла, багъалы сау-

⁹⁹ Къ. Лайпанланы, С. Лайпанланы, *Ислам Тебердичи*. — «Ленинни байрагы», 19.1.1964; Е. Польская, *Поэт, художник, просветитель*. — «Молодой ленинец», 14.1.1964.

¹⁰⁰ С. Лайпанланы, *Къарачайны артист боллукъ кызы*. — «Кызыл Къарачай», 1.VIII.1957.

гъала бла талай кере белгилегенди Зояны фахмулулугун. Къазах киностудия «Халкъ фахмула» деген кинофильмде (1956 дж. декабрда) Зояны къалай ойнагъанын, къалай джырлагъанын кёргозгенди. Хаджилаланы Зояны опера бла балетни Абай атлы Къазах академиялы театрыны студиясына алыб, ол анда «Бирджан бла Сара», «Дударай» деген къазах опералада джырлаб турганды. Аны бай репертуарында къарачай, узбек, татар, азербайджан, гюрджю, къаракъалпакъ, къазах, къыргъыз, чех тилледе джырланган джырла болгъандыла.

Фахмусу ачылыб, Къазахстанда уллу джетишимле болдурган биринчи къарачай артист кызыны юсюнден Лайпанланы Сеит джылы эмда джюрек кёлтюрюлген халда джазады. Халкъны атын айтдырган кызы бла махтанады. Хаджилаланы Зояны энчи джазыуу халкъланы шохлукълары, культураларыны бир-бирине чалышынулары барына да бирге къууат берген кюч болгъанына шагъатлыкъ этеди.

20—30-чу джыллада Къарачайда культура революцияны бардырыргъа уллу юлюш къошхан тамада тёлюню келечиси Гебенланы Гемма къарачай халкъ музыка бла халкъ музыка инструментлени юсюнден асыулу очерк джазганды¹⁰¹.

Гебенланы Гемманы очеркича очеркле, къарачай алфавит бла орфографияны юсюнден барган дискуссия бла байламлы къарачай литература тилни юсюнден басмаланган статьяланы, къарачай литература бла литература критиканы эмда къарачай интеллигенцияны джашауларын, къарыуларын халкълары ючюн берген асыл къауумуну юсюнден статьяла къарачай культураны ёсюмюне джараулу къуллукъ этедиле. Былайда Хазгерийланы Магометни «Къарачай халкъны белгили кызы»¹⁰² деген очеркин чертерге боллукъду. Магомет РСФСР-ни махтаулу устазы Аджиланы Хабибатны юсюнден джазганды. Тохчукъланы Хусей а белгили тегей врачны-хирургну — П. М. Баскаевни адамлыкъ, санагъат усталыкъ эмда джигитлик ишлерин ачыкълайды¹⁰³.

Алай болса да, айтмай болмайбыз: къарачай интеллигенцияны, аны къайгъыртхан проблемаланы эмда Къарачай-Черкесияны джамагъат джашауунда интеллигенцияны орнуну юсюнден джазылган публицистикада, бютеу къарачай литературада кибик, бу джыллада бек аз орун алады. Алимни, артистни, врачны иши санагъат къуллукъланы арасында эм та-

¹⁰¹ Г. Гебенланы, *Къарачай музыканы юсюнден*, — «Кызыл Къарачай», 19.I.1958.

¹⁰² М. Хазгерийланы, *Къарачай халкъны белгили кызы*, — «Кызыл Къарачай», 2.III.1958.

¹⁰³ Хусей Тохчукъланы, *Керги тулпарлыкъ*, — «Ленини байрагъы», 24.III.1963; 27.III.1963.

ша тахсалы, ингил сезим, адеб-намыс теренлик излеген ишди. Эшта, аз джазылгъаныны сылтауларыны бири ол болур. Къысхасы бла айтыргъа, къарачай литературада быллай санагъат усталыкъла суратланмагъандыла, суратлау литература ол теманы тинтген да этмегенди. Экинчи джаны бла алыб къарасанг, Къарачайда интеллигенцияны кадрлары да кёб болмагъандыла, ол зат, акъыл иш терен тин-оюм процессле бла байламлы болгъаны, аллай ингил дунияны терен ачыкълар ючюн литература сынам изленнгени, литераторну кесини да билим дараджасы онглу болургъа кереклиси болур эди экинчи сылтау. Ючюнчю джаны бла уа заман башха ашыгъыш борчла сала эди басмагъа, джазыучулагъа да—социал-политика, адамлыкъ-иннет эмда социалист джашаугъа кёчер ючюн, Совет властны бегитир ючюн керекли ишле, темала.

Эндиги заманда уа окъуучуланы болумлары мийик дараджалы болгъанды: 7—10 классны бошамагъан джокъду, орус тилни билгенлери себебли, орус эмда тыш къраллы классиканы, бусагъатхы заманда, къарнаш халкъланы литератураларын окъургъа мадар табадыла. Алай бла, эстетика сезим, литературагъа салыннган излем да онглу болгъандыла. Бу затла бары джазыучула суратлау чемерликлерин ёсдюрюге керек болгъанларын, ала бла бир кёзюуде джашагъан адамланы тин дунияларын не къадар терен ангыларыкъларын, кеслерини чыгъармаларында аланы джашауларын толугъа эмда не джаны бла да тутхучлу ачыкъларыкъларын излейдиле.

* * *

Къарачай очеркни бу джыллада халы таза суратлау чыгъарма бла документли чыгъарманы арасына кесгин чек салыб айыралмазчады. Алай а, жанр кесгинликге элтген джол белгиленнгени себебли, джазыучуланы эслерин бу жанрны кёб мадарлары алкъын хайырландырылмай тургъанына бёлюрге керекди. Очеркни энчи суратлау эмда билдириу-ачыкълау кючю барды, аны бла бирге уа очеркни уста джаза билиу бусагъатхы джашауну юсюнден бизни литературада уллу чыгъармала джарашдырыргъа тамал салады.

ПОЭЗИЯ

50-чи эмда 60-чы джылланы аллы кёзюуде къарачай поэзияны бютеу тюрсюнюню баш шартларын танытхан поэгле литературагъа 30-чу джыллада кёшулгъандыла. Алай а Ата джурт къазауат, бизни джерни бир кёзюуге дери немец аскер-

ле кючлегенлери, андан сора уа къарачайлыланы Орта Азиягъа кёчюрюлюб кетгенлери аланы творчество ёсюмлерине тыйгъыч болгъанды, джангыдан фахмуларын толусу бла хайырландырыргъа XX-чы историялы съездден сора табхандыла мадар. Хубийланы Осман бла Байрамукъланы Халиматча поэтле, тин дуниялары бишиб тургъан адамла болгъанлары себебли, джангыдан поэтик ауазларын ма ол кёзюуде эшитдириб башлайдыла. Къарачай литература бла къарачай поэзия не бла джашагъан эселе, ол затла бары Байрамукъланы Халиматны творчествосунда айырылыб толу эмда суратлау джаны бла бютюню ачыкъланадыла. Къарачай литераторланы джангы тёлюсю да къуралады. Литературагъа Сюйюнчланы Азамат, Хубийланы Назир, Семенланы Азрет, Батчаланы Бергер, Джаубаланы Хусей киредиле. Ол кёзююню ичинде аланы хар бири бирер-экишер назму китаб чыгъарады.

Къаракетланы Юсуф, Батчаланы Альберт, Байчораланы Сослан да, сейир назмула джазыб, кеслерин танытадыла. Алай а бу къауум алкъын басмада аз чыгъадыла, ол себеден аланы излем джолларын, фахмуларыны энчи ышанларын тинтиб, терен оюм этерча тамал болмайды.

Хубийланы Осман

Карачай джазыучула бла поэтлени бирикдирир ючюн, аланы тириликлерин ёсдюрюр ючюн 50—60-нчы джыллада Хубийланы Осман¹⁰⁴ бардыргъан джамагъат эмда литература иш 30-чу джыллада Ёртенлени Азрет этген ишге тенгди. Аны творчествосу къазауатны аллы поэзияны адетлери бла тюсюнлей байламлыды, алай а, аны бла бирге, ол къарачай литературада ёсюмню джангы мийик дараджасын танытады.

1941 джылдан башлаб, Хубийланы Осман фронтда болады. Ата джурт къазауатдан сора Орта Азияда устаз болуб ишлейди. Къарачайгъа къайтхандан сора уа совет джазыучуланы Союзуну Къарачай-Черкес бёлюмюню литература консультанты болуб ишлей, уллу къурау иш бардырады, джазыучуланы джаш тёлюсюн юретеди, кёб джазады¹⁰⁵.

50—60-нчы джыллада Хубийланы Османны творчествосунда суратлау проза аслам орун ала башлайды. Аны «Аманат»

¹⁰⁴ Хубийланы Османны джашаууну эмда къазауатха дери литература кюллулгъуну юсюнден бу ишни «30-чу джылланы экинчи джарымыны поэзиясы» деген бёлюмюнде айтылгъанды.

¹⁰⁵ Къара: «Къызыл Къарачай» газет, литература ишге юрениуню юсюнден статьяла, — 5.V.1957, 8.V.1957, 5.V.1957, 4.I.1957.

деген повести литература джашауда ёсюмню джангы белгисича болады (аны юсюнден къарачай прозагъа аталгъан белюмде айтылады). Алай болса да башха ишлерини ичинде сыйлы орунну Хубийланы Осман, алгъынча, поэзиягъа бередити.

Поэтика сёзюню кючюне, ангылашынынганына терен ийнана, Хубийланы Осман окъуучу бла, кёлюндегин тегюб, ушакъ этеди. Аны поэзиясы анга къанат берген не зат болгъанын, поэтни намыс эмда творчество джорукъларын, аны адамлыкъ тюрсюнюн туура ачыкъларгъа мадар бередити.

Къазауатдан сора джазгъан назмуларыны биринчи китабы орус тилде чыкъланды, кесине да Хубий улу «Время»¹⁰⁶ деб атагъанды. (Артда ол назмула 1963 джыл чыкългъан «Ант» деген китабына киргендиле.). Заманны джюрюшюн Хубийланы Осман кесгин сезеди, ол сезимни ариу ачыкълайдыла назмулары да. Аланы окъусанг, сени аллында озгъан заманны, бюгюнню, келлик заманны сагъышын кеси окумуна сыйындыргъан, джашауда кесини орнун, борчун билген, мурадын толтурур ючюн къаджыкълмай кюрешген бишген адам болгъанын сезесе.

Хубийланы Османы не джууукълашыб келген къртылыкъ, не ёлюмден къутулургъа мадар болмагъаны къркъутмайдыла. Ол, философну сабырлыгъы бла къарай тегерекдеги джашаугъа, адам улуну ёсюм джюрюшюне кесими юлюшюню къалай кършайым, кесими джашаууму оюмлу эмда башхалагъа да хайырлы болурча къалай эталайым деб, аны сагъышын этеди. «Бир бараза» деген назмусу ол кесини аллында белгилеген иннетни программасыча окъулады. Келлик заманны кёзюне кёргюзте, Хубийланы Осман джерни тюрсюню адам танымазча тюрленгенин, джангы адамны тюрсюнюн, адамланы арасында джангы келишиулени суратлайды. Бу тамашалыкъ эмда энди боллукъ заманга хар халал урунган адам — аны заманында джашагъан адам — кесини юлюшюн кършыханын суратлай, ишлене тургъан мелхум, берекетли джашауда, ариу джангыз бир бараза тартхан эсе да, хар урунган адамны юлюшю барды, — ма алай бегитеди автор джангы джашауну бирикген кърыйын кърараяллыгъын. «Ант» деген китабын граждан эмда философия макъламлары поэт дуня къруралышны джорукълары хорларыкъларына ийнанганын кёргюзедиле: джарыкълыкъ, ашхылыкъ туудургъан асыл иннетле кеслерине джол ачарыкълдыла, адам улу, джолундан заранлы, хаталы, осал затланы кърората, коммунизмни идеалында белгиленген игиликlege джетерикди — алайды реалист кёзден къраргъан поэтни иннетти («Заман», «Кёрсюл къала»).

¹⁰⁶ Осман Хубиев. *Время (Стихи)*, Черкесск, 1957.

Ашхылыкъ, тюзлюк, ариулыкъ хорларыкълары, дуняны урунганларыны арасында къарнашлыкъ бегириги ажымсыз болдукъ затладыла, дейди Хубий улу. Китабын «Танг атды» деген назмусу бла бош ачмайды поэт.

Автор кесини ашхы муратларын Коммунист партияны иннети бла, аны алчылыкъ магъанасы бла байламлы этеди. Ол себебден Хубийланы Османни поэзиясында партиягъа аталгъан назмуланы болгъаны чыртда чюйре келмеген затды. Поэтни патриотдукъ сезимлери, къарнаш халкъла бла урунуучу эмда халал келлю адамлагъа къарнашлыкъ сезимлери уллудула. «Ата джуртум», «Азгек», «Ала-Тау» деген назмуланы бир бөлюмде берилгенлери Хубий улуну джюрегинде Ата джурт кенг орун алгъанын, аны патриотдукъ суюкюню чеги кенг болгъанын ачыкълайдыла.

Поэтни иннет-тин джаны бла бегиген адам болгъанын, аны творчествосу белгили муратха ууланыб болгъанын «Ант» китабын къуралгъан халиси да танытыб турады. Аны биринчи кесеги авторну дуня къарамы бла, анга творчествосунда талпыныу кюч берген белгиле бла танышдырады. Андан сора да төрт кесекге бөлюнедиле китабха кирген назмула. Аладан биринчиси «Къара кюнде къанатым» деген назму бла ачылады. Автор бу назмусунда Ата джурт къазауатны темасына къайтады. Башха ючюсюнде уа джангы кёзюню адамларына аталгъан назмула берилгендиле.

Биринчи бөлюмде «Сен къутхардын» деген поэмадан юзюк, «Ачыулу джылла» деген назму, «А кыыз, сауду» баллада, «Джангыз къабыр» деген назму эпослу халгъа тартадыла. Хубий улу кеси да Ата джурт къазауатха къошулгъанланы бириди, ол себебден аскер джашауну болумун, къазауатчы джашланы сыфатларын кесгин эмда кертисича суратлаялгъанды. Сёз бла суратлаб, ийнамлы хапарлай биледи кёрген затын. Алай а Хубийланы Оманны поэзиясында къазауатны темасын ачыкълау джаны бла джангы ышанла да таныладыла. «Полтава» бла «Алгъа» деген назмуларын ол, эшта, къазауатны заманында джазгъан болур. Алада автор кесини эсин кесгин ишле бла фактлагъа бөледи. Энди джазгъан назмуларында уа поэте совет адамла къазауатны кыйын болумунда танытхан эмда хорламны болдургъан асыл шартла, адамлыкъны терен эмда тюрленмезлик халиси магъаналыдыла. Бюгюнню адамлагъа багъа берген сагъатында, ол юлгюлю шартланы алады ёлчемге.

Китабын бу бөлюмюнде джыйышхан назмуладан чыкъгъан баш оюм былайды: кыйын кюреште сау къалгъан адамланы ол джыллада совет адамланы халилерине сингнген ашхы адетлени унутургъа, аланы сыйларына учузлукъ тюшюрге эр-

кинликлери джокъду; алай болмаса, къазауатда ёлгенлени сыйларын эсде сакълау борчха кертилик боллукъ тюлдю.

Къазауат баргъан майданда Азамат деген къарачай джашны къутхаргъан орус аскерчини — Лебедевни («Сен къутхардын» поэма), Заполярьеде, Печенганы къатында баргъан сермешиуде ёлген Хачирланы Хызырны сыфатларын суратлагъан сагъатында, Хубийланы Осман материалны аланы биографияларындан джыйышдырады. Бу назмулада къарачай поэзияда 60-чы джыллада эшитилген макъам танылады — социалист джашауну законлары хорламлы болгъанларыны, совет халкъланы бирликлери бузулмазлыгына ийнанууну макъамы.

Теманы алай ачыкъланнганы ХХ съездни тылпыуун сездиреди, къралны джашауунда магъаналы тюрлениу болгъанын танытады.

«Къара кюнде къанатым» деген назмуну аты салыннганды китабны бёлюмюню атына. Ол шартлы ышанды. Аны баш магъаналы кесеги — чекчини суйген къызына аталгъан джыры — бизни эсибизге «Катюша», «Любушка», «Дан приказ — ему на запад» д. а. к. белгили джырланы тюшюреди. Былайда «Умарны джырыны» макъамы да сезиледи (Умарны къатыны Айшат къазауат баргъан тюзге чабады, эрини мангылайындан къан терин сюртюб, эки кёзюм джабар ючюм), алай а Хубийланы Османны назмусундагъы къызыны сыфаты — аны аты да Айшатды — ол эндиги къызыны сыфатыды, аскерчи анга аманат салады, мен сермешиуде ёлсем, дертими къазауатда алырса деб. «Тиширью — эркишини къанаты» деген халкъ айтыуну магъанасын Хубийланы Осман быллай суратлау формада бергенди. Ата джуртха, совет халкъланы къарнаш шохлукъларына уллу суймеклик сезимни поэзия тилге кёчюре, эрликге, джигитликге, эркишилени арасында къазауатда къан бла бегитилген халал шохлукъ бла ол шохлукъга кертиликге махтау сала, джигитлик этиб ёлгенлени сыйларын кёлтюре, поэт къара кюнде анга кюч, къанат берген суймекликге джыр этеди.

Бу назмуда артда Хубийланы Османны прозасында орналгъан макъамла танылыб турадыла. Поэт алгъаракъда адамланы джашауларында джамагъат излем бла энчи излемни бирбиринден айырыб, совет адамланы тин тюрсюнлерине мусхамлыкъ салгъанла бла полемика (даулашыу) бардыргъан халда джазады. Хубийланы Осман джамагъат тин бла инсанни энчи тини айырылмаздан бирлешиб болгъанларын, бири бирине сингиб, байындырыб, гражданлыкъ иннет-намыс хауа къурагъанларын бегитеди. Бу оюмну 30-нчу джыллада къарачай поэзияда тюбеген аскетизмге къаршчылыкъча ангыларгъа да боллукъду. Былайда эсибизге Ёргенлени Азретни программалы назмусу къалай башланнганын тюшюрюрге боллукъбуз:

Эх... багъалы
сыйлы окъуучум!
Мен отпор
береме джаулагъа.
Хауле тойгъа,
гокка кызылагъа
Бошамайла, мени
джылларым
Джауну хорлаб
кёрюне кёмсем,
Джыр джазарем
субай таулагъа.

Хубийланы Осман, аллай джырланы заманы да келгенди, деб бегитгенча ангыланады. Былайда автор, кесини тамада джолдашы бла, поэзияда кесини устазы бла ёчеширге излеген бла кълмай, арт джыллада совет адамны дуня сезиминде, къарамында уллу тюрлениуле болгъанларын ачыкъларгъа излейди.

Заманны халын уста сесе билгени бла, келир заманга тире, таукел къарагъаны бла Хубийланы Осман къарачай поэзияда кимден да толу, кесгин ачыкълайды джангы адамны юретиу бла байламлы борчланы. Поэтни биз сюзген китабыны аты «Ант» болгъанын эсге салайыкъ. Китабын ючюнчю бёлюмю аллай башы болгъан назму бла башланады. Ол назмуда автор кесини адеб-намыс къарамын ачыкълайды, джангы адам ючюн кюрешген сагъатында башчылыкъгъа ол иннетни тутады:

Тенглик, тюзлюк, къарнашлыкъ
Болсун бизни антыбыз.
Къорасын дюрген джашлыкъ,
Хауле болмай атыбыз.

Джашау джазча сейирди,
Терсеймейик биз джолдан,
Тюзлюк бла насыб бирди,
Аны тутайыкъ къолда.

Ант этейик урунургъа
Хар ким джарар джеринде.
Артыкъ ишле къралынга
Боранында, джелинде.

Ана, ачыуланса да,
Бек джарсытмаз баласын.

Тюз джолда да майрышхан,
Бузукъ этмей — къорасын.

Миллетинг ючюн джарсы,
Ишине болуш, джара.
Бузукъчугъа бол къаршчы,
Сансыз этме, сакъ къара.

Ленин уятды бизни
Эркинликге къобарыб.
Алдыкъ биз джерибизни
Халкъ бирден къозгъалыб.

Антыбыз — кёз гинджича,
Эркинликни сакъларгъа:
Джетген кюнде, тюзюча,
Бу джашауну джакъларгъа.

Тынч туююлдю джолубуз,
Алай а тыймаз бизни.
Тюзлюк, тенглик, къарнашлыкъ
Бизни иннетибизди¹⁰⁷.

Хубийланы Османни поэзиясыны партиялы халы адебнамыс проблемаланы ачыкълагъан сагъатда, назмуларында юретиу муратны тууралыгъында артыкъ да кесгин танылады. Адебнамыс джаны бла Хубийланы Османнга гитче, бош зат джокъду. Баш затдан — адам урунуугъа къалай къарагъанындан («Сый») — юйдегиде къайын ана бла келинини арасында келишиулени ууакъ затларына («Бирча борчду») дери, — ол къайгырмагъан зат джокъду. Соймекликде кертиликни джакълайды («Былаймыд этиб къоярынг?»), адамдан ишленмекликни, оюмлулукъну, кеси сыйын сакълай билиуню излейди («Къуручырай»), джетген джерлеринде къаугъа чыгъарыб башлаучулары селеке этеди («Къазауат»), бош, къургъакъ сёзчюлюкню, кеси айтхандан къайтмагъан телиликни, бурушлукъну хыртлайды («Энди сен да ийнанма», «Буруш», «Джалынсыз от»), адамны тутхан ишин тындыргъынчы тохтамазгъа юретеди («Созулгъан иш»). Поэт бусагъатда джашагъан адамла дуниягъа къаллай кёзден къарагъанларына къайгырады, ол себебденди аны джаш тёлюге суююмлю къарагъаны, джарыкъ кёллю, насыбны ингил

¹⁰⁷ Хубийланы Осман. Назмула, джырла, поэмала. Черкесск, 1963, 107—108 б.

сезе билгени, джашаугъа тири къошулгъан джаш адамлагъа къууаннганы («Джюрек», «Кёз къысды», «Боран»). Хубий улу джаш джюрекдени учунууларын ангылай биледи. Сёз ючюн, «Акъ кёгюрчюн» деген назмусунда биз кёкде кёгюрчюнню къалай учханына, джюрекчиги къызыу тебе, суйюнюб къарагъан джашчыкъны кёребиз. Джашчыкъланы анга кёзлери къараб, кёгюрчюнню сат, деб тилейдиле, ол а унамайды сатаргъа. «Бу насыбды, насыб а сатылмайды», деб тамамлайды поэт, сабийни алкъын ангыланыб бошамагъан сезимине туура белги бере.

Джашлыкъ — ол ашхы муратланы заманыды, адам алкъын узун джашау джолну аллындады, аны аллында джолла кёбдюле, аладан къайсысын сайласын? Эм тыйыншлы къайсы эсе, аны сайларгъа керекди. Ол сеbebден джолну макъамы, кеси мура тыны аллына баргъан джолоучуну сыфаты Хубийланы Осман ны энди келлик заманга ышанланнган поэзиясында тыйыншлы орун аладыла («Джолла», «Джолоучу»).

Хубий улуну назмуларыны асламысына эпиграф орнуна китабны бешинчи бёлюмюню башын салыргъа боллукъ эди — «Кемликге тёзме» деб. Хубийланы Османны поэзиясында болгъан дидактизм — юретиу, ангылатыу — мында тюзюнлей ачыкъ кёрюнюб турады. Алай болгъанлыкъгъа ол эрикдириучю, къургъакъ сёзлю зин беруу тюрлю. Поэт джашау сынамны тамалында къуралгъан оюмларын кесини окъуучусуна рахат халда уллу акъылманлыкъ бла айтады. Кючлеген, зорлагъан ышан танылмайды халал джюрекден келген сёзде. Ол айтханыны тюзлюгюн ийнандырырча юлгюле бла бегитеди. Сёз ючюн, халисизликге къаршчылыгъын таныта, Хубийланы Осман, айтханына ангылатыу кюч берир ючюн, Насра Ходжаны хапарларыны бирини макъамын хайырландырады: «Сен да тюзсе» притчасында (башхартыб юретиу халда айтыу) бир-бири бла даулашхан эки адамны суратлайды; ала нёгери къатыш озуб баргъан Насра Ходжагъа ортабызны бир айыр, деб тилейдиле. Аланы сёзлерине тынгылайды да Насра Ходжа, экинг да тюзсюз, дейди. Алай этгени ючюн нёгери чамланнганында, Ходжа: «Сен да тюзсе», — дегенди. Тиллери, ауузлары джити адамладан къаркъуб, терсни-тюзню да башын сылаучу ходжала бизде болмасынла, — алайды Хубий улуну юретиу хапарыны баш магъанасы.

Таша иннетин джабар ючюн бардырылгъан хыйла джаншакълыкъгъа къаршчы джазылгъанды «Энди сен да ийнанма» деген назму анекдот. Анда да автор Насра Ходжаны юсюнден джюрюген фольклорну хайырландырады.

Алакёз» деген эс берген поэмасында поэт тыш къарамына, кука сёзюне кесин алдатыб, джашауун джалкъау, ётюрюк-

чю, ичкичи адам бла бирикдирген къызны джазыууну юсюнден айтады. Алакёз бош джангылмайды: школда окъугъанын къоюб, эрге барыргъа кюсегенден сора иши болмагъанды. Поэма халкъда джюрючю турмуш хапаргъа ушайды, авторну акъыл юретиую бла тамамланады ансы.

«Мурат» бла «Ёге ана» деген дидактикалы назму хапарлаула да жанр джаны бла хапаргъа джууукъдула. Биринчисинде белбаудан башха юретиу амал билмеген ата селеке этиледди.

«Буруш», «Гурушха» деген назмула гитче назму памфлетни юлгюсю болургъа боллукъдула.

Хубийланы Османны жанр джаны бла баснягъа (хыртлау джомакъгъа) джууукъ назмулары сейирдиле. «Сюрме» деген назмуда бир бош затны юсю бла поэт зорлукъгъа, терсликге, джашауубузда тубеген «зыбырлыкълагъа» къаршчылыкъны сураглайды.

Кёбле зыкыгъа дженгиб,
Аз айталла атынгы,
Багъалатмайла сени,
Онгсунмайла хатынгы.

Сен джау кибик джумушаб,
Джагъылмайса кишиге.
Джонаса къырыб-ашаб
Хар кыйсыкъны ишингде.

Тотну, мортну къората,
Къынгырланы тюз этиб,
Барын ишге джарата,
Къорешесе тюзетиб.

Сен керекли сауутса,
Хар ишге да биргелей,
Терсликлени джаууса,
Терен джонуб сюрмеле!¹⁰⁸

«Ёгюзле» деген назмуда кёпюрню бедженлери халкъ кёбчюлюкню тюрсюнлейдиле, аланы кыйынларыды джамагъатны джашау тамалы.

Хубий улуну поэзиясыны туура дидактикалы халы аны тилини байлыгына, ариулугъуна таянады; ол кесини сёзюне нарт сёзлени, аитгуланы, халкъда джюрюген кесгин сёзтутушланы эркин къошады, джангы адамны юретиуде халкъны ёмюрледен

¹⁰⁸ Осман Хубийланы. *Ант. Назмула, джырла, поэмала*, Черкесск, 1963, 210 б.

келген акъылманлыкъ сауутун хайырландырады. Хубий улуну тилини энчи халы артыкъ да джарыкъ «Алаймыды?»¹⁰⁹ деген назмуда кёрюнеди, афоризмледен толуду ол.

Таякъ джангур
Кёб мычымаз.
Эсли адам
Бош кычырмаз.

Бек махтанган
Аз болушур.
Чыныкъмагъан
Джай кзурушур.

Ашыкъгъан суу
Узакъ кетмез.
Ол сай болур,
Джюкню элтмез.

Сокъур алма
Эртде бишер,
Замансызлай
Агъыб тюшер.

Къар тюбюнде
Джанкъоз чагъар,
Бош джелчикге
Тёзмей агъар.

Бир-бирде Хубий улуну афоризмлерин халкъ афоризмледен айыргъан да кыйынды.

Хубийланы Османны поэзиясы бюгюнню джашау бла терен байланыбды, алай а ол къарачай фольклор бла эмда къазауатха деричи поэзия бла байламлыды, алада джюрюген адетлени ёсдюрюб, поэзияда мийик дараджаны кюзгюсю болгъанды. Литератураны юретиу адетлерине 30-чу джылланы литературасындан юрениб, аны джангы история болумлагъа кёре кенгертгенди, ёсдюргенди, джангы джетишимлеге джетгенди. Къысхасы бла айтыргъа, Хубийланы Осман къарачай джазычуланы тамада къауумуну литература сынамын байындырыб, джангы сокъмакъла ачыб, ёском джюрюшню бёлмей, литературагъа артда къошулгъан төлюге бергенди.

¹⁰⁹ Бу да ол китабанды, 143 бет.

Эбзеланы Азрет

Эбзеланы Локъманни джашы Азрет 1910 джыл туугъанды. Устаз болуб кёб джылны ишлегенди, арда комсомолну область комитетинде ишлейди. 1934-чю джылдан башлаб «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында къулулукъ этеди. Уллу Ата джурт къазауат башланганында ол фронтха кетеди. Эбзеланы Азретни назмулары газет бетледе басмалана, школ хрестоматиялагъа къошула тургъандыла. Сынамлы журналист кесин толусу бла поэзиягъа бериб къоаялмайды, алай а 1957 джылдан башлаб «Ленинни байрагъы» газетде аны назмулары аслам басмаланадыла, 1962 джылда уа Эбзеланы Азретни энчи назму китабы чыгъады басмадан — «Таулада эртден»¹¹⁰.

Эбзеланы Азретни китабыны «Ленин бла партия», «Туугъан джерими махтаууна», «Дуниягъа рахатлыкъ» деген бёлюмлеринде баш болуб Ленинге, Коммунист партиягъа, совет адамгъа аталыб джазылгъан назмула джыйышдырылгъандыла. Ала ны асламысы джюрек учунуу бла джазылгъан махтау назмуладыла, сыфатла, тенгleshдириу, ачыкълау мадарла да аллай кёлтюрюгюч халдадыла («Салам болсун сеннге, партия», «XXII съездге», «Сыйлы Москва»).

Эбзе улуну назмуларыны публицистикалы магъанасы, авторну джамагъат ишлени назмула бла белгилерге тырмашханы («Биринчи космонавт», «Куба, тюлсе джангыз») эсибизге 20—30-нчу джылланы къарачай поэзиясын тюшюрмей болмайды: символду-абстрактлы сыфатла — алтын терек, кирли табанла, тот бугъоула, къара тубан, къан ичген гыбыла д. а. к. Поэтни публицистика назмуларында айырыб Ёртенлени Азретни поэзиясына ушагъанлыкъ танылады, пейзаж лирикасы бла «Хызырны тайчыгъы» деген поэмасында уа — Къаракетланы Исса бла Орусланы Махаметни чыгъармаларына. Алай а аны «Салам туугъан джериме» деген лирика назмусун Къаракетланы Исса бла Байкъулланы Даутну Микоян-Шахаргъа аталгъан назмулары бла тенгleshдирсенг, туугъан джуртуна къайтыб, хар не ышаннга да тансыкълаб джити къарагъанын, Къарачай-Черкесияны джашау суратын керти да уста, бютюню бергенин кёресе. Гитче назмуну ичине бютеу ётген джолун сыйындырыб, анга багъа бериб, патриотну джюрегин къууандыргъан джангы затланы ачыкълайды. Бу назмуда джуртундан кенге джашаб туруб къайтхан адамны тансыкълыкъ сезимлери, джюрек къозгъалуу танылыб турадыла.

Алай а Эбзеланы Азретни китабыны ал юч кесегинде поэт-

¹¹⁰ Эбзеланы Азрет, *Таулада эртден*, Черкесск, 1962.

ни энчи сезимлерин туура кѳргюзюб, аны кесини адамлыкъ ышанларын белгилеб, джюрек кѳозгъагъан назму азды. Бу назмуланы китабны бешинчи кесеги бла — «Ийнарла» бла тенглешдирсенг, алайлыгъы артыкъ да бек танылады.

Биреуге неда джашауда болгъан заглагъа махтау берген назмуларында аллай кемликлени теманы кесгинлиги, заманны излемине тууралыгъы бир кесек джумушатсала да, пейзаж (табигъат) лирикада, кѳз кѳрген ариулукъла тизилиб баргъан болмаса, аланы не поэтни оюму, не туугъан джуртну ариулугъу кѳозгъагъан сезимле тутушлу поэзия чыгъарманы дараджасына чыгъаралмайдыла.

Алай болса да не кѳарачай фольклорда, не 20—30-чу джылланы поэтлерини чыгъармаларында пейзаж лирика ёсюм табмагъанын чертерге керекди былайда. Айтсакъ да, кѳуру талай назмудан сора, юлгюге келтирир зат табаллыкъ тюлбюз. Джангыз Кѳаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусуду керти поэзия усталыкъ бла джазылгъан. Ол бюгюнлюкде да пейзаж лирикада эм асыулуланы бири болгъанлай кѳалады. Кѳулийланы Кѳайсын а аны кѳазауатны аллы бла кѳарачай поэзияда джаратылгъан эм бютюню, эм сыйдам чыгъармагъа санайды.

30-нчу джылланы поэтлери «Кавказ» деген назмуну кеслерине юлгюге санасала да, Кѳаракет улу салгъан башламны андан ары ёсдюралмайдыла. 50—60-нчы джыллада уа пейзаж лириканы жанры кенг джайылады. Алайлыгъын, бир джаны бла, кѳарачай поэзияда бютеуден теманы чеги кенгергени бла, поэтлени кеслерини тин хауалары ёсгени бла ангылатыргъа боллукъду, экинчи джаны бла уа — кѳчгюнчюлюкде туугъан джуртха, аны ариулугъуна поэтлени суймеклик сезимлери айырылаб онглу кюч алгъанды. Айхай да, кѳарачай поэзияда кертинде бу жанр джангы джарашдырылыб башлагъаныны сылтауу бла, поэтле терк огъуна джетишимли болуб кѳалалмагъандыла (алайлыгъын Эбзе улуну эмда биз тюбюнде хапарларын айтырыкъ кѳарачай поэтлени юсюнде кѳребиз).

Эбзеланы Азретни назму китабында керти джетишимлени чертер ючюн, «Ийнарла» деген бѳлюмюн сюзерге керекди.

Ийнар халкъ лирикада джыр жанрланы кимге да белгили бир тюрлюсюдю. Баш болуб суймеклик джырды ол. Талай тѳрттизгинден кѳуралады, параллелизмни, тенглешдириуню тамалында кѳуралгъан орус частушкагъа ушайды.

Эбзе улуну ийнарларыны ауазын аны публицистика назмуларындагъы официал халлы ауаз бла тенглешдирсенг, халкъ лириканы адетлерин эсге салгъан сыйдам, айбат назму макъамла бла джарыкъ сыфатланы кѳресе. Сѳз ючюн, «Ант этгенме сакъларгъа» деген чыгъармасы алайды.

Кертиди, Эбзе улуну гражданд эмда суймеклик лирикасы-

ны хатында чыртда бирчалыкъ джокъду дерге джарамаз. Сёз ючюн, сыфатланы эмда кенг джайылгъан ачыкълау сёзлени тизиу адети поэтни чыгъармаларыны эки къауумунда да тюбейди. Алайлыгъы эсибизге восток поэзияны ышанларын тюшюредди. Эшта, ол адетни юлгюсюн поэт 20—30-нчу джылланы къарачай поэзиясыны юсю бла алыб, Орта Азияда джашагъан сагъатында бегитген болур. Граждан лирикасында бу амал назмугъа тыйыншлы учунмакълыкъ эмда къууанчлы хал бере эсе, суймеклик лирикада алайлыгъы авторгъа кесини энчи сезимлерин тюсюнлей, ийнамлы берирге къоймайды. Юлгюге «Сени ариулугъунг ушайды» деген назмуну айтыргъа боллукъду.

«Сени сакъларгъа ант этгенме» деген ийнарда суймекликни таза, асыл сезимлери колхозчу къызны аскерде къуллукъ этген наньсына аталгъан монологунда (ич сёзюнде) ачыкъланадыла.

Таб джарашдырылгъан композиция «Кёксюл паркда» деген ийнаргъа накъырда-чам хал береди. Поэт суратлагъан зат бизни кёзюбюзге эки пландача кёрюнеди: биринде суйген къызыны аллын сакълагъан джашны тёзюмю къалай кемсиз тауусулуб баргъаны кёрюнеди, экинчиде — терк озуб кетген кечени керти ышанлары.

Бу эки линия (иш) бир-бирини туурасында тенг бара ачыкъланадыла, не ючюн десенг джаш тегерегиндеги затладан джукъ кёрмейди, тубанда учуб айланган болмаса. Туюмчек тешилиб, иш белгили болуб къалады, былайда эки линия биригедиле (джашны тёзюмсюзлюгю тамам баш дараджагъа джетгенлей, ол танг атханын эслеб къояды), алайлыгъы кюлкюлюк хал къурайды.

Эбзе улуну бу ийнарын тинтген сейирди, не ючюн десенг аны юлгюсюнде поэт кесини творчествосунда фольклорну къалай хайырландыргъанын кёребиз. Былайда эки жанр бир-бирине къошулгъанча болады — ийнар бла сюжетли суймеклик халкъ джыр. Эбзе улуну назмусунда тамамланган сюжет барды, алай а аны бла биргелей тёрттизгинлени асламысы ийнардача джарашдырылгъандыла (ал эки тизгин назмуну бир планын ачыкълайдыла, аны ызындан келген эки тизгин а — экинчи планын, параллель къурай).

Адетли ийнар былай къуралады:

Суу бойнунда акъ бабуш,
Сууда болады джашауу,
Дунианы, керти айтсанг,
Суймекликдеди татыуу...

Эсленнгенича, тёрттизгинни ал эки тизгини энчи магъана джюрюте эселе, аны ызындан келген тизгинле баш макъамны — суймекликни макъамын — ачыкълайдыла. «Эжиусюз

джыр болмаз» дегенлей, ал тизгинле (кириш тизгинле) ийнарны баш магъаналы чалыууна лирикалы фон болуб келедиле.

Неда:

Юйюбюзню башы ол мийик таула,
Таулары тую тар сызгъа,
Атам берсе да, къалай барлыкъма
Акълсызгъа, малсызгъа.

Эбзеланы Азретни ийнарларында төрттизгинле бир кесек башхаракъ къураладыла, алай а халкъ адетге бек джууукъдула. Сёз ючюн, «Ант этгенме сакъларгъа» деген ийнар алайды (къараб тенгешдиригиз: Азрет Эбзеланы, *Таулада эртден*, Черкесск, 1962).

Эбзе улу, насыбха, сейир творчество амал табханды, эшта, аны бу затха тубетген суратчыны интуициясы, таша ич сезими болгъан болур. Миллет халини энчи ышанларына келишген бу джангы жанрны къарачай литературагъа ол табханды. Кёрге-нибизча, лирикалы поэтлеге ол алапат суратлау мадарла ачханды, сёзсюз да бу затны теория джаны бла да оюмларгъа керекди.

Сюйюнчланы Азамат

Поэт 1923 джыл Джёгетей элде туугъанды. Ата джурт къазауатны кёзююнде фронтда болгъанды. Орта Азияда эл школну устазы болуб ишлегенди, 1949—1956 джыллада «Правда Южного Казахстана» газетде статьяларын, очерклерин, назмуларын басмалайды. Туугъан джуртуна къайтхандан сора «Ленинни джолу бла» деген район газетде ишлейди, артда школда ишлерге кёчеди, Карачаевскеде ингирги школну завучу болады. 1957 джыл апрелни 28-де «Къызыл Къарачай» газетде Сюйюнч улуну «Къарачай шахарыма» деген назмусу басмаланады. Ол кёзюуден башлаб, газетледе, джыйым назму китаблада кесини назмуларын, очерклерин, литература-критика статьяларын басмалайды. Аны назмулары Къарачай-Черкесияны поэтлерини орус тилде чыкългъан джыйым китабларында басмаланадыла («Наша юность», 1957; «Горный поток» 1958; «Слово о братстве», 1963).

1959 джыл Сюйюнчланы Азаматны назмулары энчи китаб болуб чыгъадыла — «Къобанны мынчакълары». Анга баш болуб 1956—1957 джыллада джазылгъан назмула киргендиле. Аланы баш темалары — къарачай халкъны, къайтыб келиб, джангъдан туугъан джуртуна ие болгъаны. Поэт кесини борчуна туугъан халкъны джангъдан къуралыб башлагъан джа-

шаууну тамалына творчествосуну юсю бла, не аз болса да, энчи юлюш кьошууну санайды («Борчум»).

Къарачайлыла чекген къыйынлыкъланы юсюнден туурасы бла айтмаса да, поэт кесини назмуларында партия-кърал джашауда, миллет политикада ленинчи мардаланы къайтарыб орнуна салганы ючюн партиягъа разылыгъын, бюсюреуюн билдиреди. «Алтын къалада» деген назмусунда Кремлге баргъаныны юсюнден айтады. Кремлни къабакъ эшиклери анга ачыкъ болгъанлары, башха къарнаш халкъланы келечилери бла бирге ол Ленин ишлеген, джашагъан сыйлы бёлмеге кирирге мадар табханы Суююнч улуну джюрегин учундурады. Псэтни айтханына кёре, быллай иш совет адамланы къайсы бирине да къууанчды, Суююнч улугъа уа, къарачайлыгъа, — эки къатха да къууанчды. Поэт историяны этимли джюрюшюн кесгин сезеди, социалист джамагъатны тамалы оюлмазлыгъын бегитеди. Ол затны ачыкълагъан джарыкъ белгича кёрюнеди авторгъа аны аллында тургъан карта — Совет властны ал джылларында къралны картасы: анда, Минги-Тауну этеги болгъан джерде. Ильични кьоолу бла «къарачайлыла» деб джазылыб турады кёк мерекеб бла. Аны кёрюб, джюрек къыллары кюзгъалыб: «Ма, мен къарачайлыма! Бизге Ленин бергенди автономия бла насыблы джашауну», — деб таууш этгенини юсюнден поэт тартынмай айтады.

Ленинни кьоолу бла джазылгъан джангыз сёз поэтни джюрегинден кёлкъалдыны, ангылашынмагъан затланы, ишекликни ауур джюгюн алады, социализмни идеалларына ийнамны джангыдан бегитеди, адамланы джюреклеринде тюзлюк къайтырыгъына джукъланмай тургъан ийнам джарыйды. XX съезд къарачай халкъны джазыуун тюрлендиргени, поэт кеси эркинликни татыуун джангыдан сезгени, Суююнч улуну назму тизгинлеринде Ленинге бюсюреу этген сёзлени таза джюрекден, кьошакъсыз айтылгъанларына шагъатлыкъ этедиле.

Суююнчланы Азаматны бу назмусу Къарачайда бусагъатхы граждан лирикада эм асыулу чыгъармады. Аны алай этген оюмну кесгин эмда тамамлы болгъаныды, сезимлени уллу кюч бла халал кёлден, кьошакъсыз ачыкъланганларыды. Поэт кесини халкъыны биринчи уллу къууанчын — туугъан джуртуна къайтыб къууанганын — джалгъан, омакъ сёзсюз ариу суратлагъанды. Бу затны уллу творчество джетишимге санаргъа боллукъду.

Тюзлюк орнуна келгени поэтни джюрегинде патриотлукъ сезимни андан да кючлю бегитеди, ол, халкъланы бирликлерин огъурлай, кесин уллу бирликни — Совет Социалист Республикаланы Союзуну — бир кесекчигине санайды («Ата джуртум»):

Берч кьолланы бирлешдирген,
Джюреклени илешдирген,
Миллетлени тенглешдирген
Ата джуртум, тюзню суйген.

Къан бла кирген джан бла чыгъад,
Алай теренди суймеклик,
Сени болсун толусу бла
Къолумдан келген игилик.

Къара кюнде шынкъарт джанса,
Сынасам да мен от келек,
Сени, Джуртум, джаугъа бермем,
Айырылмай джан бла тенгек¹¹¹.

Суйюнчланы Азамат кесини назмуларында халкъны атындан, туугъан юйюне къайтыб кирген иеча селешеди. Туугъан джуртуна салам берирге, тегерегине къараргъа, джорукъ салыргъа, кесини гражданлыкъ борчун толтуруб башларгъа, айтыб къояргъа, анга берилген эркинликни хайырландырырга ашыгъады. Ол затны юсюнден Орта Азияны шахарларында окъууларын бошай тургъан къарачай студентлеге атагъан писмосунда-назмусунда да айтады: врачла, устазла, инженерле болуб келиб, туугъан джуртугъузгъа аслам хайыр келтирир ючюн, иги окъугъуз, терен билим алыгъыз, деб чакъырады ала-ны («Къарачай студентлеге письмо»).

Къабарты Эресейге кеси разылыгъы бла къошулгъанына тёрт джюз джыл толгъанына атаб, Суйюнч улу «Къабартыны уллу къууанчына» деб алгъыш назму джазады. Анда авторну шохлукъ иннети, дуния къарамы, адамлыкъ сезими энгда таныладыла.

Суйюнчланы Азамат туугъан халкъныны Ата джурт къазауатда джигитлик этген уланларына махтау салады — алагъа алкъын тыйыншлы багъа берилмегенди! Ол «Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харуннга» деб назму джазады. Музыкагъа салыныб, бу назму халкъ суйген джыргъа бурулады. Батыр къазауатчыгъа, танкалы полкну командирина махтау бере, поэт Багъатырланы Харунну аскер биографиясын толу ачыкълауну борчун алмайды кесине. Ол аны джигитлигине, аны аскерлерине, къаршчылыкъны ууатыб, алгъа таукел баргъанларына салады махтау:

¹¹¹ Былайда, мындан ары да назму юзюклени бу китабдан келтиребиз: А з а м а т С у й ю н ч л а н ы, *Къобанны мынчакълары*. Назмула, Черкесск, 1959.

Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элти узун къазауат.
Танка полкунг джолгъа чыгыб тебресе,
Джер тебениб, кёк кююреб башлаед.

Поэт кесини джырын Харунну джигитлик юлгюсю джангы батырла туудурлугъуна ийнаннганы бла бошайды.

Къаракетланы Иссагъа атагъан назмусу («Исса») Багъа-тыр улуну юсюнден джыргъа ушамайды, фольклор кюуге ушайды. Белгилисича, фахмулу къарачай поэт 1942 джыл Смоленщинада джигитлик этиб ёлгенди. Сюйюнч улу Иссаны тюрсюнюн, аны къазауатчы биографиясын, къаллай болумда ёлгенин бютюню суратларгъа тырмашады. Къазауатчы Къаракет улугъа берилген махтау аны поэтлик фахмусуна берилген махтау бла бир-бирине къатланыб келедиле. Сюйюнчланы Азамат, Къаракетланы Иссаны гражданлыкъ эмда поэтлик тирилигин ачыкълай, аны ёлгени бютеу къарачай поэзиягъа къалай уллу къоранч болгъанын ангылатыр ючюн туура келген тенгешчириу табханды:

Джау аскерни мараучусу — ассы ит
Къараб кёрдю солдатланы бегегин.
Ойламадын кимге атханын ол фашист —
Джабды джырни накъут-налмаз ёзегин...

Сюйюнч улу, халкъны эм маджал, эм фахмулу джашларын къоратхан къазауатха кесини къаршчылыгъын айта, халкъгъа кесини джырлары бла, бютеу джаны бла къуулукъ этген солдатны аты ёлюмсюз боллугъун бегитеди.

Джашау Сюйюнчланы Азаматны айтханыны тюзлюгюн бегитгенди. Халкъ Къаракетланы Иссаны атын шахарланы орамларына, школларына бергенди; аны сыфаты китаблада, музейледе, суратлада сакъланады, ол халкъны джюрегинде-эсинде джашайды, аны творчество энчилигини тамгъасы бюгюннюгъу къарачай поэзияда сакъланады, айырыб чертсек, Сюйюнчланы Азаматны пейзаж лирикасында аны юлгюсю танылыб турады.

Сюйюнч улу кесини чыгъармаларында туугъан джерибизни табигъатыны башхалагъа ушамагъан ариулугъун джангыдан кёргенча болады. «Кавказ» деген назмусунда ол тау киришлени къолтукълашыб абезекге тизилген таулу къызлагъа ушатады. Бу назмусунда поэт, «Къарачай», «Къара-Кёл», «Къарачай шахаргъа» деген назмуларындача, туугъан джуртуну ариу табигъатына тюбегенине асыры бек къууаннгандан солууун алалмай, тансыкълыгъын алалмай, тегерекге къараб кезлерин къандырады. Алай а, Эбзеланы Азретни пейзаж лирикасындача,

мында да алктын, кыарамгъа бютюнлюк берирча, поэтлик оюм джетишмейди, таза джюрекден айтылган патетика — учунмакълы сёз — кёбдү. Бир-бирде автор омакъ сёзлү болуб кетеди, асыры чомартды кёлтюргүчлү тенглешдириуле бла тагылыучу ачыкылау сёзлеге.

Былай поэтика кемликле «Ташкёпюрде», «Туугъан элим» деген назмулада джокъдула. Бу назмулада туугъан джерини пейзажы поэтни сезимлерин, сагышларын кыозгъайды, ала кесини эмда халкыны кыадары бла байламлыдыла. Эртден бла эртде биз поэт кыатыш аны туугъан элине киребиз, ата юйюню терезе аллында ёсген алма терекни кыатында тохтайбыз. Былайда, поэтни алма терекге айтхан монологунда, бизге поэтни джюреги ачылады, аны акылына келген затланы сезебиз. Алма терек сабий кыолчукъ джерге атхан урлукъдан чыкыгъанды, бусагыатда уа аны чапракыла джасандыргъан омакъ башы мийикге созулбду, акъ кыурмашча джашнагъан чирчикле битим бай боллукъун танытадыла. Терек энди поэтни беллинден ингичге тюлдү. Поэт терекни джазыуун кесини джазыуу бла тенглешдиреди: ол да ёсгенди, билим эмда джашау сынама алгъанды, энди ол да, терек сюелгенча, туугъан джеринде аякы юсюнде деменгили турады, ол да кесини джашауун адамлагы бу алма терекча хайырлы, чомарт этерге излейди.

Кёргенибизча, бу назмуда табыгыатны ариулукъу бла бош булджунуу джокъду. Былайда адам табыгыат бла бирикгенча болуб кёрюнеди, табыгыатны кыайтарылмагъан шартларын, белгилерин кесине алыб, джюрек сезимлерин бирикдириб, Сюйюнчланы Азаматны пейзаж лирикасы былайда джангы тюрсюн алады.

«Ташкёпюрде» деген назмусу андан да маджалды, анда авторну энчи оюмлары джокъдула, алай а поэтни сезимлери бла тин болуму ариу суратланыб бериледиле:

Озуб бара, кёб сюелеме
Кёпюрюнгю бойнуна,
Керилиб келген Кыобан киреди
Гёзенча тар кыойнунга.

Мен кёзюмю алалмайма
Кёпюрню тюбю суратдан:
Кюмюш токымакылача чартлайла
Суу тамчыла узакъдан.

Эмилик Кыобанны тауушу
Бир чыгыад кыобуз сокыгъанча,
Бир кёпюрню тюбюнде,
Улуйду кымыш боранча.

Чачылады, къайнайды,
Чачырайды, ойнайды,
Сослан къаяны ёшюнюн
Бир тили бла джалайды.

Сора, андан чыкыгъанлай,
Джайылады шош болуб,
Кенг ёзеннге сюзюлед,
Сабыр болуб, шош болуб.

Бир минутну ичине
Юсю сыйдам мияла,
Сейирине къарайдыла,
Кириш тутхан къаяла.

Сейирд: бу кыска кёпюрню
Бир джаны шош, бири — боран.
Кёзюм кыймайды кетерге
Муну кююб былайдан.

Сюйюнчланы Азаматны творчество джетишимлери («Алтын къалада», «Туугъан элим», «Къаракетланы Иссагъа», «Ташкёпюрде») бютеу къарачай поэзияда лирика ауаз теренлик алгъаны бла, анда энчи сезимле бла объективли халланы бирлик табханлары бла байламлыдыла. Поэтле теманы джангыча ачыкълау мадарла табадыла, джамагъат ишле бла байламлы затланы кеслерини джюрек сезимлери бла тинтиб, джашау сынамылары бла тенгледириб, поэтлик тинлерин кюшуб джазадыла. Ол джаны бла алыб къарасакъ, джаш поэтлени 60-чы джылланы аллында чыкыгъан назмулары бек сейирдиле.

Джашланы поэзиясы. 1960-чы джыл Хубийланы Назирни «Анам», 1961-чи джыл Семенланы Азретни «Тау бла таулу», 1962-чи джыл Батчаланы Бергерни «Сенсе джашауум», 1963-чю джыл Джаубаланы Хусейни «Атамы сёзю» деген назму китаблары чыгъадыла.

Бу китабланы хар биринде авторланы фахмулулукларына шагъатлыкъ этген назмула бардыла, джаш поэтле джюреклеринде джашагъан бай сезим дунияны, кеслерини оюмларын, кёрген затларыны сифатларын, тауушларын кесгин суратларгъа мадарлары болгъанын танытадыла.

Хубийланы Назир бла Джаубаланы Хусейни китабларыны бетлеринден джашлыкъны, джашауну кюуанчлы сезимлерини, инжиллик бла тазалыкъны ышанларыны ариу хауасы урады.

Назирни анасына аталгъан назмуларында балалыкъ сезимни хурмети эмда джюрек джылыуну тазалыгъы танылады. Поэтни оюму сабий заманына къайтады. Ма элде тегерегин

кышхы джел боранлата тургъан юйчюкню кёреди ол. Джаш ана — сабийчикни бешигине къабланыб. Ол кесини биринчи атламларын тюшюреди эсине. Анасы кьолундан тутуб чыгъыб, аны кёз къарамын таулары ариулукъларына бурады. Энди уа, анасындан узакъ джерде, ол кёзюне кёргюзеди: къарт болгъанды анасы, кюн турушха олтуруб джашыны аллын тансыкъ болуб сакълайды. Анасын къарылгъач бла тенгleshдиреди. Уяда кесини балачыкъларына эси кетиб, алагъа аш ашатыб, къоруулаб турады, алай а энди аны къатында киши да джокъду — къарылгъач балала уяларындан чачылышхандыла, учхандыла да кетгенди. Аллайын кёрюнеди поэтни кёзюне суйген анасы. Хубийланы Назирни поэтика хатыны энчилиги танылыб турады бу назмулада — ингил, къайгырыулу, таза сезим, адамгъа джумушакълыкъ эмда ашхылыкъ теджеу. Бу ышанла къуру анагъа аталгъан назмулада кёрюнюб къалмайдыла («Ана», «Тау элде», «Джумушакъ кьолла», «Сютюнгю джылыуу»), сабийлеге аталгъан назмуларында да алайдыла («Пионер Махмут», «Сабийге», «Джанкьозла», «Чемерчик»).

Поэтге эм бек багъалы сыфатла бла ананы, сабийни, суйген кызыны сыфатлары бла айырылмаздан байланыбдыла джазны, танг аласы джарыкъны, къайын терекчикни сыфатлары эмда эртденги салкъын бла шошлукъну сезими. Ол затны «Акъ къайынчыкъ» деген назмуда да таныйбыз.

Мутхуз ай бата,
Джазгъы танг ата
Джашил джагъада
Чагъаса кесинг,
Тубан чачылыб,
Таула ачылыб,
Къууанч сагъышха
Кетгенди эсинг.

Тангнга уяныб,
Джырлайд къууаныб,
Сени юсюнге
Къонуб булбулчукъ,
Кёз алмай сенден,
Хауа тенгизден
Къарайды, джана,
Джарыкъ джулдузчукъ.

Суучукъ джылтырай,
Агъады джырлай
Кириш къаядан
Джерге агъара,

Сабыр хауаны,
Акъбаш тауланы
Тангны джарыгъы
Вояб къызара.

Кююш кибик чыкъ,
Субай къайынчыкъ,
Ариу джылтырайд
Тюшюб юсюнге,
Салкъын аязчыкъ
Къалтырай азчыкъ
Сакълайды сени,
Кеталмай кеннге.

Етгенди тюшюм,
Сени бла тюнюм,
Къыйын боранны
Кёргенбиз бирге.
Биргенгеди антым,
Сени бла джаным,
Тансыкъ болама
Сени кёрюрге.

Джашил кийиниб,
Джелде сёлешиб,
Джити къарайса
Джангыз кесиме,
Джазым келгенлей,
Кюнюм тийгенлей,
Къууат саласа
Чагъыб элиме.

Джылы кюн таудан
Къарайды, саудан
Джерни къучакълаб,
Бирден джылыта.
Санайма тенгиге,
Джырлайма сеннге
Эрикмей тауда
Атынгы айта.

Джаубаланы Хусейни назмулары андан эсе айбатдыла, таукел эмда уста джазыладыла. Поэт, сезген бла къалмай, кесини назмуларында оюмлашхан этеди, кеси-кесини ич дунясында къараргъа, джашаугъа эмда творчествогъа кесини энчи къарамын белгилерге тырмашады. Аны лирикасында патриот-

лукъ макъамланы джарашдырылгъанлары сейирди. Хар адам кесини джурту бла, халкъы бла къысха байламлы болургъа кереклисин айтыр ючюн, джарыкъ сыфатла, ийнамлы сёзле таба биледи:

Кёкдю къушну бек суйгени;
Чыкъса аны кенгине,
Садакъ кибики, терк джюзгени
Джетиученди кёлуне.

Кёк берсе да ётгюр къушха
Учар кибики амалны,
Джер тюлмюдю ма ол затха
Салыб тургъан тамалны!

Эркин кёкню бек суйсе да,
Джердед къушну туугъаны,
Ёрге чыгъа тебресе да,
Джер болады дагъаны.

Ма аллайын, халкъды бизде
Къарыу берген адамгъа.
Хар кимни да ишибизде
Джетдириучю хорламгъа.

Джауба улуну халкъгъа суймеклиги «Атамы сёзю» дегенча назмуланы туудурады. Бу назмуда поёт ана тилге — халкъны историясы бла акъыл байлыгъын сакълагъан хазнагъа — махтау салады. Ол халкъны ашхы адетлери бла махтанады, не ючюн десенг ол адетледе таулуланы адеб-тин джаны бла онглюкъларын кёреди («Сюеме адетибизни»).

Бу китабха кирген назмуладан огъуна Джауба улуну поэзиясы бояу, ауаз джаны бла да бай эмда кёб тюрлю болгъаны сезилиб турады. Кёлню кёлтюрген къууанчлы назмусуну («Сюеме адетибизни») ызы бла драмалы ауазгъа кёчген «Кёрген эдим» деген назмусу келеди. Бу назмуда поэт, чыпчыкъ уяны чачханча, юйдегини тыбырын чачхан къазауатха ирият береди.

«Сен кыйналма» деген назмусунда уа элегия макъам барды, эки суйгенни бир-биринден айырылгъанларын турналаны учуб кетгенлери бла тенглешдиреди. Джюрек сезимлени тазалыгъын ачыкъларгъа кесгин, туура тенглешдириу табады — суймеклигибиз сени джыламугъунгча тазады, дейди.

Элегиялы назмуну ызы бла «Чалкъчыкъ» деген назму келеди. Ауазы бла, сыфатланы халы бла бу назму эсибизге А. Кольцовну «Песнь косаря» («Чалкъчыны джыры») деген назмусун тюшюреди.

Джауба улуну назмулары оюмлу кѳуралгъандыла. Экили сѳзню, кѳыйдырыулу ышанланы, белгисизлик бла символланы, айтылгъан сѳзню мутхуз этген омакѳлыкѳланы поэт сѳймейди, ким да ангыларча, кесгин эмда туура айтыргѳа тырмашады оюмун. «Сен а...» деген назмусунда, сѳз ючюн, шаблон болуб бошагъан тенгleshдириулени, омакѳ сѳзлени хайырландырмайды: кѳызгѳа ол аны эм багѳалы тенги болгъанын ангылатыр ючюн, аллай сѳзлени кереклиси джокѳду. Башхартыб айтхан поэтика сѳзюн, хар символлу сыфатын ол алайда огъуна кесгин оюм бла ачыкѳлаб кѳояды, сѳз ючюн «Белеутлюк» деген назмусундача:

Бачхабызда ит бурун
Бишди тамам кѳызарыб,
Юзеригинг келеди
Ол затчыкѳны узалыб.

Ариулукѳгѳа бир джукѳ да
Тенг болмазча — алайды.
Айхай, аны ашаргѳа
Кѳуру тышы джарайды...

Тюбейдиле халкѳда да
Туура аллай адамла,
Тенгleshдириб кѳарасанг,
Ит бурунча болгъанла:

Сукѳланаса алада
Ариулукѳгѳа, сюекге,
Иннет джанын алсанг а —
Тийишмейле капекге.

Биринчи китабындан кѳараб айтсакѳ, Джаубаланы Хусейни фахмусу кѳб затха ышандырады. Поэт джангы оюм айтыргѳа, ич сезимлерин энчи халда ачыкѳларгѳа, поэтика сѳзюн кесгин, ариу айтыргѳа тырмашады. Аллай тырмашыу, талпыныу келир заманда кѳб ашхы зат болдурлукѳларына сѳз джокѳду.

Батчаланы Бергерни «Сенсе мени джашауум» деген назму китабында аллай аты болгъан лирика назмусу барды. Алай а бу китабда эм маджал чыгѳармалары сѳймеклик лирика тюлдюле, накѳырда, чам назмуларыдыла эм игилери. Поэт кеси фахмусуну бу ышанына аслам эс бѳлюрге керек эди. Ол огъай эсенг сѳймеклик лирикасында да Бергерни фахмусу хыртлау кѳылыкѳгѳа тартханы танылыб турады, сѳз ючюн, «Кесинге кѳайт» деген назмусунда. Батча улу кѳашларын джукѳуб, бетин бояб, эшмелерине джалгѳау эшмеле кѳошуб, кесин кука-

ландырыб джюрюген кызыны хыртлайды, джашлыкъ кеси берген джалгъаусуз, кёзабусуз ариулугъунга къайт, андан уллу ариулукъ джокъду, деб юретеди.

«Джукъ айтмадын» деген назмусунда да джарашыу, джумшакъ накъырда орналыбды: кыыз джашны ариу сёзлерине, сюеме-ёлеме дегенине джууаб этмейди, аны гурушхасына, джалыныб-джалбарыб тилегенине да джууаб этмейди, эм ахырында джаш, сермеб алыб, ат аллына олтуртуб туугъан элине алыб къачханында да, биягъы кыыз джукъ айтмайды.

Китабы экинчи бёлюмю сатира назмуладан къуралгъанды. Батчаланы Бергерни сатирасы жанр джаны бла баснягъа бек ушайды. Ол «Эки тенг» деген назмуда джалгъан тенгни кеси башына хайыр тартханын, «Чага бла сабакъ» деген назмуда уллу кёллююк бла махтанчакълыкъны, «Гугурукда» кесине керексиз сый тартыуну, «Сакълаучу киштикде» телиликни, «Бёрюню ауuzu къанды» деген назмуда терсликни айгъакълайды.

Батча улу, адам юсюнде джюрюген кемликлени бешишлеген бла къалмай, окъуучуну игиге юретирге кюрешеди. Сёз ючюн, «Чага бла сабакъ», «Къара суучукъ» деген басняларын да поэт урунууну хурметин этерге, уллу кыйын салыныб этилген джетимшишликни сакъларгъа юретеди:

Къара суучукъ кыйналыб,
Тамчычыкъ болуб агъыб,
Тамам ариу сюзюлюб,
Чыгъа эди къаядан.

Узакъ болмай бокъланыб,
Кыйналмайын, ынгычхамай,
Джангур, къар суу айырмай,
Шуу-шуу этиб, махтаныб,

Ырхы суу да бараед
Болмай бюгюн хайыры
Къара сууну кёрсенг а,
Анга кёзюнг къараед.

Аны иссилеб, арыб
Келген ичед алгъышлаб.
Мени мында айтырым:
Виз ёсейик, анга ушаб.

Семенланы Азретни «Тау бла таулу» деген назмусу, поэт туугъан джурту бла кысха байламлы болса да, аны джашауу къуру Къарачайны ёзенлерини чегинде тохтаб къалмагъанын

кёргюзеди. Семен улу Азретни тин дуниясы байды. Аны кыйыны, тамчы тенгли бир болса да, совет илму бла техниканы улуу джетишимлерине юлюш болуб кыошулганын биледи. Совет вымпелни Айгъа тюшюрюрге, космоска чыгъаргъа, атомну эмилик кючюн бойсундурургъа, алапат гардошла ёсдюрюге болушхан юлюшдю ол («Илмугъа», «Келечи Айгъа», «Аманат», «Ёсдюр» деген назмула). Адамны хайыры, ким да болсун ол — тюз колхозчу, уста хирург, — неден да алгъа ол орта ишге салгъан кыйын бла белгиленеди, дейди поэт. «Аджалны бурну салыныб квалды» деген назмусунда Семен улу адам кыйыныны тамашалык кючюню юсюнден айтады.

Джашау негерге сайлагъан кызыны юсюнден сагъыш этген сагъатында да, поэт ол кызыны, кёзбау таурухланы джигитича, уста эмда джигер кёллары бла топуракъдан шекер эталгъан, кыой джюнюн дарий этген, ийнени ийнекке, джазма тизгинлени билимге бургъан болуб кёрюрге кюсейди. Виз Семен улу Азретни поэзиясы фольклор адетле бла, халк киннет бла эмда халк акылманлык бла кысха байламлы болганын танийбыз («Топуракъдан шекер этгенни»). Ол кесини назмуларында, озгъан заманга кыараб, бюгюнню джашауда атабабадан келген ашхы адетлени белгилерин табаргъа тырмашады. Кюеу джашны джигерлигин, урунуу табышлылыгын, эблилигин юйдегиде алгын кыалай сынагъанларыны хапарын айтады («Кюеу»). Кюеу джаш кыайнылары бла кыой сауууда кыалай «эришгенини» суратлауун ариу джарашдыргъанды. Джаш, кёл салыб ишлесе да, алгы бурун башхаладан эсе аз сют сауады. Аны юсюне чам-накыырда сёзлени кыуядыла: джюнге тюшген тауукъча, базарда сатаргъа башындан тартыб элтген сокъур атча, ачкырангылай чий агъач кертмени ашгъан адамча, кымылдагъаны-тирилиги чарсха кыошулгъан эки чархлы арбача... — кысхасы кыликке-чам сёзю, тенгleshдириуню учу-кыйыры джокъду.

Джашны челеги эринлерине дери топ-толу болганында, алайдагыладан бири: «Улуу сёлешме да, улуу кыаб», — дейди.

Нарт сёзле, айтыула, болумгъа туура келишген таб сёзле Семен улу Азретни назмуларында эркин эмда ариу джарашыб келедиле. «Болурму» деген назмусунда да поэт нарт сёзлени уста хайырландырады.

Джаубаланы Хусей ашхы халк адетлени саклагъанын, аланы джюрютгенин баямлай эсе, Семенланы Азрет ол затлагъа кимге да адетли, джорукълу эмда ишексиз затлагъача кыарайды. Алай а адамны сыйын тюшюрген адетлеге ол да поэтика сёз бла кыаршчылык тутады («Берне бла кыалын»). Игиликке уа автор юретген этеди. Сёз ючюн, назмуларыны биринде поэт кыыз кыачыргъан джашха айыб этеди. Ким болганын

да иги танымагъанлай, ол джаш кёзюне илинген бир кызыны кыачырыр кыайгыгъа киреди. Кызыны машинагъа миндириб, «Орайданы» былай тартыб тебрегенлей, адамла чабыб, кызыны башына бош этеди, чёрчек «кюеучюкню» уа милициягъа ашырадыла. Ма бу джангылгъан джашха Семен улу Азрет акъыл юретеди: халкъны ашхы адетине кёре, бюгюнню закон джорукълагъа кёре кызыны кыалай сайларгъа кереклисин, кесин кызыны джюрегине кыалай алдырыргъа боллугъун, башланган ишни сый бла аягына кыалай джетдирирге тыйыншы болгъанын айтады.

Семенланы Азретни поэзиясында, халкъ психология, халкъ акъылманлыкъ, халкъ творчествону адетлери танылгъан бла кыалмай, адетли джыр макъамлагъа соймеклик, ана тилге суюм бла кыарау, хар сёз джангы таууш, джангы бояу алырча, алай уста хайырлана билиу танылыб турадыла. Ана тилни ич мадарларын, сёз байлыгъын Семен улу чемер хайырландырады:

Джери — къара топуракъ,
Сууу — таза чокъуракъ,
Хансы — гелеу, чапыракъ,
Тиги — къаты кыакъыракъ.

Кириш кыая, кыоюнчад,
Тюшде кёрген оюнчад.
Кюлюмсюреб кёк чегет
Джерге джашил нюр тегед.

Джайы — салкъын, кышы — шош,
Мында турмайд киши бош.
Джазы — эртде, кыачы — кеч
Кёзюнг кыарай эсе, кеч!

(«Джингирик»)

Алай болса да джаш поэтлени граждан лирикалары бирбирде декларациялы халдан чыгълмайды. Белгили байрам кюнлеге аталгъан назмуланы кёбю шаблон белгиден, теблениб бошагъан, юренчеклик сокъмакъдан айырылалмайды. Джаш поэтледе 30-чу джылланы адетлери алай сезилмеселе да, аланы граждан лирикаларыны юсюнден Эбзе улуну граждан лирикасы бла байламлы айтылгъаннга кыошарча зат хазна джюкъду. Сююнчланы Азаматны «Алтын кыалада», Вайрамукъланы Халиматны «Ленин джашагъан юйде» деген назмуларындача, терен сезимли, джангы поэтика оюм берген, энчи сыфатлау чемерлик танылгъан зат азды.

Пейзаж лирикада да поэтле алкъын усталыкъны баш да-

раджасына джеталмагъандыла, кеслерини энчи къарамларын, дуняны теренлигин кёре билгенлерин джангы композиция не- да сыфатлау мадарла бла джарыталмайдыла.

Биз башында 60-чы джыллада Къарачайны джаш поэтле- рини чыгъармаларында энчи хатлы, маджалыракъ затланы белгилерге кюрешдик. Джашау сынамлары, оюм эмда сезим дунялары байыннганы, кенгергени бла бирге мындан ары ала- ны поэтлик усталыкълары, суратлау мадарлары ёсеригине, байнырыгъына ажымсызбыз.

ПРОЗА

1957—1964 джыллада къарачай прозаны ёсююмю къарачай халкъны историялы ангысы, тин кючю эмда культура дара- джасы джангы болумгъа чыкыгъанына шагъатлыкъ этеди. Эш- та, бу ышан халкъ кеси джазыуунда кыйын болумланы чек- гени бла байламлы болур. Къазауатны аллы джыллада къара- чай литература, джетишимли ёсюб, андан ары джюрюшге джараулу тамал болурча адетле орнатхан эди. Ол сынам джа- нгыдан къуралыб башлагъан литературагъа борбай алдырырча татымлы кёзлеу болгъанды. 30-чу джылла бла джангы заман- ны литературасыны сынамларын бир-бирине джалгъагъан, эки заманны арасына кёпюр болуб, джангы ёсюмге башчылыкъ эт- генле Хубийланы Осман бла Байрамукъланы Халимат бол- гъандыла. Прозада ала баджаргъан иш 1956—1957 джыллада башланган джангы джюрюшге биринчи баразача болуб къо- шулады.

Байрамукъланы Халимат бла Хубийланы Османнга очерк- ле джазыб алгъан сынамлары беллетристикагъа кёчерге атла- ууч болгъанды. Авторланы джыйым китабларында басмаланыб чыкыгъан чыгъармалары алайлыгъына шагъатдыла¹¹². Очеркге аталгъан бёлюмде джашау болумланы суратлауда, халилени ачыкълауда, табигъат суратлаулада, энчи сёзлеу хатха тырма- шыуда беллетристикалы ышанла тюбегенлерин биз айырыб черт- ген эдик. Кертиди, ала бары ангылатыу-пропаганда муратха бойсундурулуб келе эдиле. Очеркде хали алай болады. Алай болса да авторла, публицистика жанрны чегинден чыгъыб, джа- шауну болумун суратлау мадар бла ачыкъларгъа тырмашхан- лары танылыб тура эди.

Ол джыллада Лайпанланы Сеитни «Люза», «Бир кюн

¹¹² Къара: «Биринчи атламла. Къарачай джазыучуланы хапарлары бла башха тилден кёчюрюлгенле», Черкесск, 1958.

сыртда» деген хапарлары бла бирге Байрамукъланы Халиматны «Шош таула», Хубийланы Османны «Аманат» деген уллу чыгъармаларындан юзюкле басмаланадыла. Уллу жанрлагъа узалгъанла джазычуланы литература эмда джашау сынамылары болгъан къауумундандыла. «Биринчи атламла» деген джыйым китаб баш болуб къазауатны темасына аталгъанды («Аманат», «Бир кюн сыртда»). Бу темагъа джангы кёзден къаралгъанын чертгенча, китабха Михаил Шолоховну «Адамны джазыуу» («Судьба человека») деген чыгъармасы киргенди. Къарачай тилге аны Тохчукъланы Хусей кёчюргенди. XX съезден сора гуманизм бла демократиялы иннетни совет литературада теренлей баргъаны къарачай литературада тюзюнлей кёрюнюб къалмайды алкъын, орус литератураны эм дараджалы чыгъармасыны юсю бла бериледи ол иннет.

Къарачай прозада, поэзияда да болгъаныча, къазауат теманы ачыкълау кесгин историялы фактланы, адамланы энчи джазыуларыны юсю бла, бирем-башха затланы юсю бла бютеуара кертиликни суратлау мадарла бла сыфатларгъа мадар береди. Ишге бу кёзден къарау белгили джетишимле да болдурады. Быллай адет, къарачай фольклордан, отузунчу джылланы литературасындан кёчюб, джангы болумда энчи халда айныйды. Лаипанланы Сеитни «Бир кюн сыртда» деген хапары да, сёз ючюн, ол адетни кеминде джазылгъанды. Хапарны тамалына керти зат салыннганына сёз джокъду: Къарачайда кюреш бардыргъан партизанла Север-Кавказ фронтну алгъа уруб келген совет аскерлери бла байлам къуаргъа тырмашадыла. Бу хапар аскер очерк бла бир чекдеди кесини къуаралгъан, хапарлау хыйсабы бла: автор керти болгъан затны хапарын айтады — эки партизанны джигитлик рейди бла аланы тулпарлача ёлгенлерини юсюнден. Былайда авторну алкъын джазычулуку усталыгъы уллу болмагъаны танылса да, аны суратлаучу сезими фактланы таб сайлаб алыргъа болушханын, аны чыгъармасында сыфатлау чемерлик танылгъанын чертмей къояргъа джарамаз.

«Биринчи атламлада» Байрамукъланы Халиматны джазылыб бошалмагъан повести («Шош таула») басмаланганды. Ол 30-чу джыллада къарачай прозаны адетлерини чегинде джазылгъанды: Бузоу деген джарлыны бушуулу джазыууну юсюнден хапарлайды — ол къызын, Саниятны, бир къатыны, беш сабийи болгъан бай къартха, Хангерийге, берирге сёз тауусады да, къыз башын къаядан атыб ёледи. 30-чу джыллада джазылгъан быллай хапарладан башхалыгъы — джарлы эллини психологиясын Байрамукъланы Халимат теренирек, ийнамлы джазады: тарлыкъ, джарсыу, борбайны къыйгъан къыйын эмда хайырсыз урунуу, адамны тюнкесин тауусуб, унукъдуруб,

тюнголтюб, тин кючюн алыб кюйгъанын джазыучу уста кергюзгенди. Бу юзюкде революциягъа дери таулу тиширыуну бушуулу джазыууну керти да драмалы болгъаны ачыкъланады.

Этнография джаны бла да сейирди повестни бу юзюгю. Къарачайдылада адамны асырау адет толусу бла эмда кесгин, джюрек сезимлени кюзгъарча суратланганды.

Байрамукъланы Халимат повестин джазыб аягъына джетдирмей кюйгъанды, ол чыгъармагъа джангыдан къайтырча да керюнмейди — автор андан эсе энди джангы заманига аслам эс бёледди.

Бусагъатхы къарачай прозаны баш шарты — 30-чу джыланы литературасыны адетлерине сый бере эмда багълалата билиу, аланы терен ангылаб андан ары ёсдюрюрге тырмашуу. Къобанланы Дахирни «Таулада таууш»¹¹³ деген романы алайлыгъын ариу танытхан юлгюдю, аны юсюнден тебенирекде айтырбыз. Бу адетлени джангыртуугъа, эшта, 1958 дж. Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген романы джангыдан басмаланыб чыкългъаны себеб болгъан болур. Аппа улуну романында халкъ джашауну джарыкъл суратланганы, аны социал иннети, тилини ариулугъу, чемерлиги — ол затла бары къарачай прозаиклени джангы тёлкюсне бу романын юлгю этгендиле, уллу проза жанрлагъа джангы фахмуланы учундургъандыла. 1961 джыл Хубийланы Османны «Аманат» деген романы, 1963 джыл Къобанланы Дахирни «Таулада таууш» романы чыкългъаны, 1964 джыл Байрамукъланы Халимат «Джылла бла таула» деген уллу лирикалы повестин джазыб бошагъаны кеслери алларына болгъан затла тюлдюле.

Къарачай прозаикле Уллу Ата джурт къазауатны, революциягъа дери заманын темаларын ачыкълагъан бла бирге адеб-намыс, турмуш темаланы да ачыкълайдыла [Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен», «Тиширыуну хапары» (1959 дж.), «Джашым Эльдар», «Сапар», «Къартла» (1963 дж.) деген хапарлары; Хатуланы Барисханны «Узакълдагъы тенг кызым» (1963 дж.) деген хапары]. Бу чыгъармала бары адамланы ангыларында, бир-бири бла келишиулеринде эскилик бла джангылыкълны арасындагъы тикликлеге аталгъандыла. Хапарланы бир къаууму драмалы болумланы, осал адетлени къатылыкъларын, адамны учузлукългъа джетдирген затланы суратлайдыла. Халиматны биринчи хапары, сёз ючюн, келин тешген чепкенни юсюнден хапар, тиширыуну сыйын тюшюрген, аны джангы джууукъларыны джугулукълары кюзгъагъан къалабалыкълны ачыкълайды. Бурунладан келген берне беруу адет къачан да ортагъа къайгъы салыучанды. Бу хапарда да ол на-

¹¹³ Дахир Къобанланы, *Таулада таууш*, Черкесск, 1963 дж.

сыбны, ортада сыймекликни бузуб, хапарны баш герою Салиматны ёлюм азыгы этеди. Къызчыкъ школда окъугъан сагъатда аны анасы къарт амманы чепкенини хапарын айтады анга. Алиманы кёзюнден кёрюб сакълагъан чепкенин къызына атаб сёлешеди, алкъын къызыны анасы ол эсгилик адетни сыйын кёрсени танылса да, къызчыкъны джюрегинде амманы къатапа чепкени къаршчылыкъны сезимлерин къозгъайдыла: ол къара чепкени юсюнден адам кёзю кёрмеген джыламукъланы, бушууну, ачыуну ызлары танылыб тургъанча болады анга. Джюреги кёлтюремей бу сезимлени, къызчыкъ чепкенин отха атыб, кюйдюрюб къояды. Анасыны эсин кючлеб тургъан адетни кючю энди ёсюб джетген кызчыкъгъа тыйгъыч болалмайды, ол аны джюрегинде къаршчылыкъ сезимле къозгъайды.

«Тиширыуну хапары» деген чыгъамада биз таулу тиширыуну ич дуниясында болгъан тюрлениулени кёребиз: диннге, джазыууна толу бой салыб, буюгъуб туруудан, джашаугъа ачыкъдан бетлеширге къоркъуб, хар неден да бир джанына джаякълашыб туруу адетден тазаланыб, ол керти тёзюм, таукеллик табыб, адамны насыбына чърмау-тыйгъыч болгъан затлагъа къаршчы турургъа, тирилик этерге кереклисине ажымсыз болады. Джашау кеси юретеди аны бу затха, хатер зат салмай, къаты юретеди. Эри бла джашы къазауатда ёледиле, къызы да самолет бомбала атхан сагъатда ёледи. Тиширыуну халисинде джангы тюрлениуле боладыла: энди ол кеси джашаууна къоркъмайды, душманнга заран салыр ючюн, телефон чыбыкъланы кесиб, чырмаб, элтиб суугъа атыб кетеди.

Башына тюшген къыйынлыкъланы хорларгъа, джангъдан кеси джашауун джарашдырыргъа, юдеги къуаргъа къарыу табады ол. Кесини джангы экинчи джашауун ахырына дери къорууларгъа, сакъларгъа бел байлабды. Былайда биз кесине, кеси насыбыны иеси ол кеси болгъанына ажымсыз ийнанган адамгъа тюбейбиз. Джазыучу Суратны сыфатыны юсю бла таулу тиширыуну психологиясында джангы ышанла орналгъанларын кёргозеди: джашауда джакъсызлыкъ, буюкгъан халдан чыгыб, энди ол, джамагъат инсанча, кесини адамлыкъ орнун алады.

Байрамукъланы Халимат «Джашым Эльдар» деген хапарында да башында чертилген ышанны танытады. Хапарны баш герою Шерифатды. Аны зор бла ол сыймеген адамгъа къачырадыла, алай а «адеб-адет» деген чибин аулагъа бой салыб, сыймеген адамы бла джашаб турады, аны чюйре къылыгына, хынылыгына, саякълыгына, кесинден сора кишини джукъгъа да санамагъанына тёзюб. Бу болумдан башын алыргъа, къаршчылыкъ этерге анга кюч берген ёсдюрге алгъан джашчыгына — Эльдаргъа сыймеклиги болады. Эри, джашчыкъны

сабий юйге бер, деб кысханьнда, Шерифат джашчыкъ ючюн, кесини энчи насыбы ючюн кюрешге къобады. Ары дери анга тыйгыч болган Шерифатны кёлсюзлюгю эди, энди уа аналыкъ сезим, сабийчикге суймеклиги анга кюч береди, тау-келлик къошадыла. Бу кюрешде ол хорлайды.

Байрамукъланы Халиматны «Къартла», «Сапар», Хатуланы Барисханны «Узакъдагъы тенг кызым» деген хапарлары накъырда-чам ауазлыдыла.

Аскер къуллукъдан джангы къайтхан Сапарны («Сапар») анасы Айшат асыры бек джунчугъандан, джарсыгъандан кесине орун табмайды: джашы бир ушхууур биширеди, бир сауут джуады, бир суу алыб келеди, эски джуууб, итиу ургъаны да болады, бюгюн ингирде уа адамла джыйылган джерде къобуз сокъгъанды.. Ол ишле эркишини ишлери тюлдюле. Бу хапар тышына джайылгъандан Аллах сакъласын! Аны билселе, къатына бир кыз да келлик тюлдю, деб къыйналады Айшат. Инджилиб, тамам кыскыныкга кириб тургъанлай, къарт Айшат бу затдан хапарлы болуб сейирсинеди: ол ыйлыкъгъан затла ючюн адамла аны джашына артыкъ сый береди, аны айырыб бек багъалатадыла!

Къартла да Шамай бла Келемет — аллай кюлкюлю халгъа тюшедиле («Къартла»): алгъынча, ата-ананы сёзюнден чыгъарыкъ тюлдюле балаларыбыз деб, ала сабийлерини юлениулерини юсюнден бир-бири бла гъыр-мыр бола турадыла, джаш адамла уа кеслерини оноуларын этиб бошагъанларындан ала-ны хапарлары джокъду.

Хатуланы Барисханны хапарында къарт Айхан туудугъуна орус кыздан келген письмоланы джашырыб, келинге къарачай кыз излеб айланады. Туудугъу бла орус кызны орталарын айырыр ючюн, молладан дууа алыб, анга туудугъуну джангы дарий кёлеги бла аныча джангы тюменин береди. Алай а туудугъу Энвер москвачы кёккёз Галяны — узакъдагъы тенг кызы — бек сюеди, башхагъа бёлюнюрге унамайды, дууа тыйгыч болалмайды, юленедиле. Айшат амма да, неди мадары, джумушакъ кёллю, огъурлу амма, орус келинине разы болады.

Бу хапарла керти гуманист иннетли чыгъармаладыла. Бу адамны ич дунясы таза, бай бола баргъанын, аны табигъат кеси берген ич хауасы эскиликге тархан адет мардалагъа сыйынмагъанын кёребиз. Энчи миллет формада, ийнамлы сыфатланы юсю бла авторла джашауда керти бола тургъан затланы суратлайдыла, инсанлыкъ ангыны джангы дараджасын, 30-чу джылланы прозасында тюбемеген ышанланы кёргюзедиле. Алгъыннгы прозада адамны ангысын социал тыйгычла бла къарангылыкъдан азатларгъа чакъыргъан эселе, энди литература джангы адамны тин дунясыны ёсюмюн ачыкълайды.

Къарачай прозада гитче жанрланы юсюнден айта туруб, 30-чу джыллада тюбемеген, Къарачайны литературасын арт онджыллыкда бютеу совет литература бла джууукълашдыргъан бир джангы шартны чертерге керекди. 1957 джыл октябрыны 16-да «Къызыл Къарачай» газетде Саид Лайнини (Лайпанланы Сеитни) «Люаза» деген хапары басмаланады. Тюсюнлей айтылмаса да ол затны юсюнден, бу хапардан башланады къарачай литературада къайтарылгъан джуртну темасы. Автор алгъын аны ата юю тургъан джерге джууукъда къара суучукъну къатында Люаза деген гитче къызчыкъгъа тюбейди. Аны кёзлери эсине аны биринчи суймеклигин — школ тенги Зуриятны тюшюредиле: аны джюрегине джол табар ючюн этген уялчакъ эмда гюнахсыз дыгаласларын, къызын кёзлеринде ышанмакълыкъ отну джандыргъан джууаб сезимни джилтинлерин... Къазауат, андан сора Орта Азиягъа кёчюрюлюу аланы джазыу джолларын айырадыла. Хапар элегиялы сагъышла бла тамамланады: «адам кеси насыбын кеси излеб табханча кёрюннгеникке, джашауну джорукълары башха тюрлю болгъанларына, адамны насыбы къалай боллугъун ала белгилегенлерине ажымсыз болдум; Зуриятны сыфатын къайда эсе да джюрегими бир таша джерине джашырдым; сейирди джашау — не улуу джараны да джабады заман, табы къалыб кетеди ансы. Мени джарам да, кёб къанаса да, джабылды, табы къалса да. Джашауума алгъын эсеме да келмеген кёб зат киргенди...»

Лайпан улу Сеитни хапары биринчи бетден джазылгъанды; къошакъсыз, джюрек джылыу бла джазылгъан бу хапарны лирикалы прозагъа санаргъа боллукъду. Артда заман кёргюзгенден, бу чыгъарма къарачай литературада кеси аллына чыкъмагъан эди: къарачай поэзия бла прозада психологиялы халны ёгенин эмда теренленнгенин танытхан белги эди ол. 1962 джыл Байрамукъланы Халиматны «Айран»¹¹⁴, 1964 джыл «Гырджын»¹¹⁵ деген хапарлары басмаланадыла. Эки хапарда да адамны къыйыны поэтика макъамгъа чыгъарылыб суратланады. Урунуугъа салгъан къыйынындан адам табхан хайыр таулулада джюрюген символика адет бла гырджын бла айранны сыфатында суратланады, экисини сыйы уа Къарачайда улуу болгъаны хакъды. Аланы сыйына Байрамукъланы Халимат махтау джыр этгенча болады. Джер джюзюнде халал урунганланы бары бла гырджынны эмда сютно ортакъ этерге хазырды ол. Биз, къарачайлыла, ариу халкъбыз, дейдиле: кюн сайын айран ичгенибиз ючюндю алай, дейдиле. Къарачайлыла кёб

¹¹⁴ Х. Байрамукова, *Айран*, — «Известия», 30.XII.1962; «Дружба народов», 1963, № 3.

¹¹⁵ «Ленинни байрагъы», 18.VII.1964. *Гырджын*.

джашагъан халкъбыз. Айран ючюндю алай болгъаны, дейди-ле... Ма, айтыргъа, адам кёб джюрюген москвачы орамланы бирини мюйюшюнде олтуруб, хар озгъан адамгъа чын аякъчыкъ бла бир айран узатсанг эди, — ма, джаным, къолунга ал да бир ич, саулукълу бол, кёб джаша, деб...

Халимат, тюз ишлегенлеге чомарт болгъанлыкъгъа, джер эмда адамны къыйыны берген берекетге сансыз этиб, огъарытын къарагъанлагъа кечим салмайды. «Гырджын» деген хапарны героинясы, суйген адамы хар нартюх бюртюкге салыннган къыйынны сыйын кёрмегени амалтын, аны кеси джюрегинден кери этиб къояды. Бу конфликтде кёзбаулукъ джюкьду — автор ол тиширыуну джюрек сезимлерин, сагъышларын алай таза, алай ачыкъ кёлден суратлайды; сабийлигинде ачыкъ сынагъан, ана къолла гырджынны тенг юлюшлеге ууатыб сабийлерине узатханын кёрген адам аны ангыламай боллукъ тюлдю.

Хапарны героинясы бир сейир тюш кёреди: джер шарны тёпесине миниб тургъанча. Къууанчлыды, насыблыды ол. Къолунда — джер шар тенгли уллу къызылууурт гырджын, джылыуу нюр теге. Тёгерекдеги бузланы аны джылыуу зрите болурму?! Аны къаты бла озгъанла да, аныча, къууанчлы эмда насыблыдыла. Аланы хар бирине къолундагъы гырджындан сындырыб узатады: «Ашагъыз, марджа, бу гырджыннга мени эмда мени тенглерими къыйыны да киргенди, анда насыб бюртюк барды», — деб. Адамла ышарыб аладыла, алай а тиширыуну къолундагъы гырджын гитче болургъа унамайды. Мени Аллахым! — дейди ол. — Адамланы арасында аны джюрегин къыйнагъан, ол джаягъына уруб ачитхан адам да кёрюнеди. Гырджын кесекни алыб тургъан къолу хауада тохтаб къалды. Къолун ызына тартыб, гырджынны аны сыйын кёре билген адам ашаргъа боллукъду, дейди ол.

Байрамукъланы Халиматны чыгъармаларында гырджын бла айранны сыфатларыны символлу магъаналары кёб тюрлюдю. Аны джурту Къарачай, Къарачайны халкъыны джашауу ол символла бла айырылмаздан биригбидиле. Поэтесса алагъа уруннган адамланы бирикдирген, аланы къарнаш этген, халаллыкъ эмда чомартлыкъ ышанланы белгилеген затлагъача къарайды. Айран эмда гырджын ёмюрлюк, башха затлагъа тенг-лешдирилмеген затладыла поэтессагъа. Аланы алтын бла тенг-лешдиргенни да терсге санайды. Байлыкъ, кёз алдагъан затла келирге, кетерге да боладыла. Адамны ёмюрлюк къабыны уа — гырджын — неден да башды. Алкъын аны адам улугъа къаллай магъанасы болгъанын ачыкълаяллыкъ сёз да джюкьду.

Байрамукъланы Халиматны бу хапарларында джангы лирикалы прозаны баш ышанлары туура ачыкъланыб турадыла: хапарланы чалышыныу джорукъларына эс хазна бёлюнмей-

ди — аны уллу магъанасы да джокъду. Автор композицияны тамалына алгъан темасына кёре кесини сезимлерини, оюмларыны тюрлениу эмда кёлтюрюлюу джюрюшлерин салады. Эмоция, сезим бояуланы кёблюгю, айтымланы кьуралыу хыйсаблары эркин эмда тюз сёлешуу адетге джууукъ болгъанлары да аны ючюндю.

Бу затла бары, сёзсюз да, кьарачай прозаны, кьарачай литература тилни мадарларын кенгертедиле, байындырадыла, джазычуну чыгъармачылыкъ усталыгъында энчи тюрсюню белгилерге болушадыла.

* * *

Бу ишни ал башларында Кьарачайда литература процессни 30-чу джыллада джазылгъан чыгъармалада огъуна таныла башлагъан баш шартларын чертген эдик, — кьарачай халкъны джазыуун суратлау литературада тинтерге, ангыларгъа тырмашуу эди ол. Миллет историяны (тарихни), класс кюрешни историясы бла революцион ангыны кьалай сингнгенин суратлау мадарла бла кёргюзюрге тырмашуу лирика-эпос поэзия бла прозаны ёсюмюне себеб болгъанды. Ол ёсюм джюрюш 30-чу джыллада Аппаланы Хасанны «Кьара кюбюр» деген романы чыкъгъаны бла тамамланады.

Кьазауатдан сора джыллада халкъны революцион джыллада джашауун ачыкълаууну борчу магъанасын тас этмейди, андан да озуб джангы муратла белгиленедиле: 40-чы джыллада хатерсизлиги, адамлыкъсызлыгъы бла кесине тенг затны билмеген фашистлени хорлагъан тёлюню джигитлиги социалист революцияны хазырлагъан, граждан кьазауатда хорламлы болгъан аталаны халиси бла кьаллай байламлыкъда болгъанын тинтерге, ачыкъларгъа керек эди.

Литературагъа салынган борч совет адамны-кюрешчини, джангы джашаууну ишлеген, джуртун кьазауатда кьоруулагъан адамны халисини историялы ёсюмюн кёргюзтюрге излей эди. Ол джаны бла совет литератураны Константин Фединни «Первые радости» (1945) эмда «Необыкновенное лето» (1947—1948) деген дилогиясы байындырады.

Алай а бир адамгъа табынууну джылларында революцияны, граждан кьазауатны эмда Совет властны орнатыуну темалары кьуру да толугу история кертиликде ачыкъланмай эдиле. Ол джыллада история илму халкъ кёбчюлюкюне магъанасын тыйыншлысыча ачыкъламай эди, Сталинни энчи магъанасын кёбдюрюб, кёлтюрюб кёргюзте эди. Ол шарт литературада да танылмай болмайды (А. Толстойну «Хлеб», Вс. Вишневскийни «Незабываемый 19-й» чыгъармалары дагъыда башхала). Совет

литератураны классикалы чыгъармасына, А. Серафимовични «Железный поток» деген романына, аталыб кѳб тинтиу иш басмаланганды, алай а Кожухну историялы прототиби Таман Аскерни махтаулу командири Е. Ковтюх болгъанын киши айтмагъанды. Алексей Толстойну «Хождение по мукам» деген романында да Кожух деген ат бла барады аны юсюнден хапар.

Айгылгъанны юсюне историялы документлеге джол берилмегенин, адамланы, керти болгъан затланы юсюнден хапарны къаты сюзюб, сыйдамлаб, табыча бергенлерин, къыйын, табсыз, Совет властны ал джылларында конфликтли затланы джашыргъанларын къошсакъ, историялы суратлау чыгъармалада керти болумдан джанлау, конфликтсизлик, схемалы хал, сыйдамлау къайдан чыкыгъанларын ангыларгъа боллукъду.

СССР-ни джазма къоллу кеч болгъан халкъларыны литератураларында, сѳз ючюн, Север Кавказны халкъларыны литератураларында, 50—60 джылланы ичинде революциягъа, граждандан къазауатха, Совет властны къуралгъанына аталгъан талай уллу чыгъарма басмаланады: Салчак Токаны «Слово арата» деген чыгъармасы (1—2 китаблары, Москва, 1957), Ибрагим Керимовну «Махач» (Махач-Кала, 1959), М. Мамакаевни «Мюрид революции» (Грозный, 1963) деген китабы, д. а. к.

Къарачай литературада къазауатха дери бу темагъа аталыб джангыз Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасы чыкыгъанды. Ол чыгъарма, история кертиликни ачыкълау мурат салынмагъанлай, халкъ драманы джигитлик-романтика адетинде джазылгъанды.

КПСС-ни XX съездинден сора къарачай литература бу теманы ачыкълау гъа джангы дараджадан къарайды, аны тырмашыуу Север Кавказны история, къуралыу джаны бла джазыулары къарачайлыланыкъыча болгъан халкъларыны литература излемлерине келишеди.

50—60-чы джыллада урунган таулуланы социал азатлыкъ ючюн кюрешиулерине, алары революцион иннетлери къалай къуралгъанларына аталгъан талай повесть, роман чыгъадыла. Сѳз ючюн, чечен джазычу С. Арсанов «Когда познается дружба» (Грозный, 1963) деген романын Уллу Октябрь социалист революцияны аллы кѳзюуге атайды. Автор орус революционерлени — Дмитрий Ивашиинни, Мария Ульянованы, Тарас Редькинни болушлукълары бла романны джигитлери Арсби бла Бено джангы дуниягъа кѳзлери ачылыб, революцион ишлеге къалай къошулгъанларын ачыкълайды.

Тегей джазычу Д. Мамсуров «Поэма о героях» (Москва, 1960) деген романында «аякъ тубдеги» къауумдан чыкыгъан революционерни юсюнден хапарлайды. Къабартыда Совет власть ючюн, джашауну социалист тамалда къурар ючюн баргъан кю-

решге атайды кесини «Чудесное мгновение» деген романын (Москва, 1961) къабартылы джазыучу Алим Кешоков. Бу романда автор Къабартыда олсагъатда уллу политика магъанасы болгъан кыйын проблеманы—Къатхановну башчылыгъы бла бардырылгъан шериат къозгъалыуну — таукел эмда туура историялы кертиликде ачыкълайды.

Былайда биз, хар нени толусу бла тинте турмай, В. Гоффеншеферни «Народ предстал перед своей судьбой»¹⁶ («Халкъ кесини джазыууну аллына келиб тохтады») деген статьясында чертилген бу оюмну айтайыкъ: керти историялы роман социал-турмуш болумда къуралады, «суратлау хроника бла историялы-турмуш ханпарлауну чеги кенгериб, чыгъарма историялы-революцион романын халына ие болады». Историялы романны былай къуралгъанын север-кавказ литератураланы барында да кёребиз, кертиди, бирча дженгил къуралмайды ол, алай а джазма бла кеч къолланган халкъланы литератураларында реалист прозаны джаратылыуунда бары сынагъан джорукъду ол.

Север Кавказны халкъларыны революцион кюрешлерини историясын ачыкълагъан суратлау чыгъармаланы тизимине къарачай джазыучуну Къобанланы Дахирни «Таулада таууш» деген романын къошаргъа керекди. Къобанланы Дахир литературада хазна тубемеген ишни этеди: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген романыны тамамланмай къалгъан сюжетин алыб, аны андан ары суратлайды. Биреуню фахмулу джазылгъан романын алыб, аны сюжетин автор бичген иннетни кеминден чыкъмай чалышдырыу-«тамамлау» джууаблы эмда батырлыкъ ишди. Алай этерге боламыды, болмаймыды? Былайда дискуссия ачыб айланмайыкъ. Эшта, къарачай литератураны джашлыгъы, халкъ аууз творчествону адетлери бла литературабызны къысха байламлыгъы болгъан болурла аллай затха орун берген. Алай болса да эсибизни бу затха бёлейик: Къобан улу Аппа улуну иннетин байындыралгъанмыды, чыгъарманы андан эсе мийик суратлау дараджада тамамлаялгъанмыды, андан ары джазыб? Соруугъа джууаб берир ючюн романны сюзюб къарайыкъ.

Къралда джамагъат-политика халны къайсы болумуна дже-тиб тохтагъан эсе Аппаланы Хасан, джангы роман ма ол кёзюден башланады. 1906-чы джылдан башлаб, столыпинчи реакцияны, джангы революцион къозгъалыу кёлтюрюлюб, дуния къазауат башланыб, Февраль революцияны, Октябрны, граждандан къазауатны эмда Кавказда Совет власты орналгъан кёзюулери суратланадыла. Романда биз «Къара кюбюрден» таны-

¹¹⁶ «Новый мир», 1961, № 11, 234—244 б.

*Къобанланы Дахир
(1918—1992)*

гъан адамланы джазыулары ачыкъланадыла. Ма ала: Къанамат, Вийнегер, Мёлехан, Байдымат, Ибрахим, старшина Виймырза, бай Къыямыт, Мухаммат-Амин афенди, Къаншаубий эмда башхала. «Къара кюбюрню» авторуча, Къобан улу да эсин баш болуб Кобан бла Тебердини башында орналгъан къарачай элдеде бола тургъан ишлеге бёледи. Джангы романда да хапарлауну ара ёзеге урунган халкъ бла анга къаршчы къауумну — бай-феодал, динчи эмда башчылыкъ этген чиновниклени — ортасындагы тикликди, аны кибики къарачайлыланы арасында класс эмда революцион ангыны ёсгенини иннети андан ары ачыкъланады.

Къобанланы Дахирни романыны биринчи, эм уллу, кесегинде баш геройну — хаджирет Къанаматны, аны шохларыны, джууукъларыны юсюнден айтылады. Аппа улуну хапарлауун Къобан улу андан ары джигитлик-тарихли халкъ джырланы халисинде бардырады: Къанаматны, Къара-Муссаны джырларыны сюжет тамалларын хайырландыра, джигитни психология джаны бла суратлау джорукълагъа таянады. Къанамат къалай тутулгъаныны, Акъ-Къалада анга сюд этилгенини юсюнден, ол къачаргъа къалай кюрешгенини юсюнден реалист халда хапарлайды. Биз Къанаматны Сибирде алтын магъадан къазгъанын кёребиз, андан, каторгагъа ашырылгъан джеринден, къа-

чыб, ол туугъан тау джуртуна къайтханын билебиз. Къара-Муссаны джырындача, романны джигитин биз Кавказны тебен джерлеринде бир орус станиседе кёребиз, ол, андан таулагъа къараб, алагъа тюбешиб къууанныгъын, джюрегинде къайнагъан дертин къалай къайтарлыгъыны сагъышын этеди.

Романны бу кесегинде огъуна таныладыла заманны джангы ышанлары. 1906—1915 джыллада класс кюрешни аренасында бир-бирине къаршчы кючлени болуму тюрленеди. Кюрешчилени къаууму ёседи, ол себебден романда халкъдан чыккыгъан, Къанаматны бугъундуругъа болушхан джангы сыфатла кёрюнедиле (Хасанбий бла аны джашы Азрет). Урунганланы арасында бир-бирине джандауурлукъ, бир иннетлилик ёседи; магъаданчы ишчиле бла бирге революцион кюрешге эллиле—таулула да къошуладыла, элге джиберилген къазакъ аскерлени ичинде джарлы къауум алагъа джан басады (Санин, Чирков, Никитин). Къаршчылыкъ таукел хал алады: кеслерини эркинликлерин къоругъан сёз айтхан бла кълмай, тамам джангуарлыкъ этген унукъдуруучулагъа къл кёлтюредиле (Даут бла Хасан Къандауурну ёлтюредиле), кългъа сауут аладыла.

Къобан улу патчахлыкъ империяны миллет кыйырларында джашагъанлагъа кесини политикасын тюрлендиргенин да сездиреди. Ууакъ затчыкъла узата, сыбыртхы бла праянкини кёргозте, адамланы алдаргъа аталгъан политика акъыллы, хыйла, джарашыулу чиновниклени излегенди, ол себебден романны бетлеринде биз да джангы персонажлагъа тюбейбиз. Халкъны джауларыны лагерине, Апанас бла Биймырзача, дуппукъ, токъал халлы, кючге базгъан болмаса, джарашыуулукъ бла алдай билмегенде къораб, джангы, аладан да къркзуулу адамла къошуладыла.

Аллай персонажланы бири — кесине базгъан, мизамгъа къаты жандармчы офицер Иван Карлович Рейзер — Петербурдан келеди. Ол таулада бутунуб айланган «аманлыкъчыланы» тутаргъа хыйла амал табады. Алай а, муратын толтурургъа тебрегенлей, ол элчилени джанындан чамлануу бла къаршчылыкъгъа тюртюледи.

Бий Къаншаубий, Къанамат къркзутуб, излем-дау салгъанында, керги да къркзады, не ючюн десенг Къанамат джангыз болмагъанын, джарлыла аны джанлы болгъанларын сезеди. Элни башчысы аякъ басхан джери тая тебрегенни, джарлыланы ачулары, къаршчылыкълары аны онгун ала тебрегенлерин ангылайды.

Улуу Станиседе, атаманны отделинде, ол бош къркмагъанын ангылайдыла, старшина Биймырзаны орнуна Къаншаубийни кесин саладыла, Апанасны да Ларин деб биреулен бла ауушдурадыла. Тыш къарамы бла ол джумушакъ адамча кё-

рюнеди джамагъатны аллында джарашыулу селешеди, ачыкъ залимликни адетин тыяды, къачхынчы болуб айланганланы ызындан тюшюб къыйынлыкъ салыуну тохтатады, алай а Къанаматны тутуб, аны закон аллында терслеу муратны не аз да тохтатыр акъылы джокъду.

Джангы приставны тюрсююн, сёз урумун, акъыллы, хыйла адам болгъанын Къобан улу уста суратлагъанды.

Аны бла окъуучу да танышады.

Къара костюмлу адам, башындан челекге ушаш мийик теппели шляпасын алыб, къолу бла келегини акъ джагъасын тюзете, къатында сюелиб тургъан Биймырзагъа не есе да бир зат айтады.

Сагъайыб, сескекли болуб сюелген халкъ, ол башындан шляпасын тешиб стол юсюне салгъанында, бир кесек джюреги басылыб, рахатланады. Къара костюмлу адамны ариу мийик мангылайы, огъурлу, джумушакъ кёз къарамы болады. Къартла, алгъа чыгыб, акъ сакъалларыны ауурлугъундан бюгюлгенча, таякъларын кёкюреклерине тиреу этиб, анга тынгыларгъа хазырлыкъларын танытадыла. Бу затны кёрюб, къара костюмлу, ашыкъмай, рахат селешиб башлайды.

Джамагъат, атаманны буйругъу бла мен Къарачайны приставы къуулукъгъа салынганма, дейди ол. Былайда меннге дери болгъан затла ючюн джууаблылыкъны кесиме алаллыкъ тюлме. Алай а, меннге аманат этилген элдеде энди аллай затланы болдурмаз ючюн, тутмакъда тургъанланы бош этерге буюргъанма, сизни хаджирет болуб айланган адамларыгъызгъа юйлерине къайтыргъа, рахат джашаргъа эркинлик береме. Къанаматдан къалгъанланы барына..

Джыйылгъанланы арасындан биреу таууш этеди: «Неди да аны терслиги?» — деб.

Алай а, не деб соргъанларын айыртханларында, джангы пристав таб джууаб таба биледи.

Къанамат Къандауурну ёлтюргенди. Патчахны оноуу бла закону джайылгъан джерни хар къалайында да мурдарлыкъ этген адам терслиги ючюн джууабха тартылмай къалмайды. Андан сора да эсге салырым келеди, къарачайлылада да, оруслулада да селеше тургъан адамны ауузуна чабхан джарашыу-сузгъа саналады. Мен терсеми айтама, джамагъат? — деб, ол къартлагъа къарайды.

Къартланы алларында сюелиб тургъан бир деу санлы акъ-сакъал киши, джыйылгъанлагъа аллын буруб, бу адам тюз айтады, кесигизни бираз басымлы тутугъуз, дейди.

Халкъ къартны ауазын эшитгенинде, басылыб, ауузгъа суу уртлагъанча, къымсыз болады. Бу затдан кёллениб, пристав бёлген сёзюн андан ары бардырады.

Патчахны законуну аллында ким да тенгди. Анга сиз да, мен да бирча бойсунургъа керекбиз. Кертиди, алкъын бизде хар не да иги болуб бошамагъанды. Иги болур ючюн а барыбыз да бирден кюреширге керекбиз. Мен кесими джанымдан, атаманны отделине къайтханлай, къарачай элдеде энтда школ-ла ачар джанындан боллукъма, сатыу-алыу ишни да джарашдырыргъа кюреширикме; джолларыгъыз аманча кёрюнедиле, аны къайгъысын да этербиз. Сиз да кесигизни джанындан сизни ючюн этилген иги затланы багъалата билирге керексиз, законну аллында борчугъузну толтурургъа керексиз. Бюгюнден башлаб элде къалабалыкъ тохтаргъа керекди...

Джангы пристав бла Мухаммат-Амин афенди, халкъ эс бёлюб тынгылагъанын кёрюб, хыйла муратлары джетишимли тола башлагъаннга санаб, бир-бирине кёз джетдириб ышарадыла. Пристав, сёзюн тамамлай, къошады: мени тукъумум Ларинди. Мен керекли болгъан тёрегиз болса, не Акъ Къалагъа келигиз, не прошенна джазыб элни старшинасындан джиберигиз. Къарачайдыла, Уллу Орус империяны башха халкълары кибик, патчахны ышангылы аманатларыдыла. Сизни эл да Къарачайны бетин джоймаз деб ышанама...

Къурчну да таныта, алай хыйла иеди «джылы сууну» джангы пристав. Заман башхача, алай башхады Ларин да чийбыдыр Апанасдан.

Патчахны оноучу къауууму энди кёбчюлюкден джакълыкъ табмазлыгъын, бир затчыкъны къолгъа тутдуруб, къоркъутуб, саугъа бериб халкъны «элбуздукълагъа» къаршчы тургъузалмазлыгъын ангылайды; арадан ачыулу, малкёз эмда къарангы адам табар дыгалас джюрютедиле, уучу Джанкёзча адамны. Сатлыкъ иш этерге, тёлеуге джашыртын Къанаматны ёлтюрюрге сынгар ол танытады хазырлыгъын.

Романны экинчи кесегинде джашауну халын ачыкълауну чеги кенгереди, аны бла бирге сыфатланы къауумуна джангы тюрсюнле къошуладыла, геройланы дуня къарамлары да женг эмда терен болады. Окъуучу геройланы биргесине, Къарачайны къошлары бла эллеринден, Ташчы бла приставны резиденциясы болгъан Акъ Къаладан сора да, атаман тургъан Уллу Станисеге, Петроградда революцияны тунчукъдурургъа барыр ючюн орус-австриячы чекде эшелоннга джюкленирге хазырлана тургъан атлы аскер дивизия болгъан джерге, генерал Шкурону башчылыгъы бла революциягъа къаршчы къозгъалыу хазырлана тургъан Бешлеевка станисеге барады. Айырыб бу кесегинде роман историялы-революцион жанргъа джууукълашады.

Былайда Къанаматны юсюнден баргъан хапар ол орунну граждандан къазауатны къайгъылы ишлерин ачыкълаугъа бере-

ди. Каторгадан къачхандан сора Къанамат таулада бугъунады, артда, революцияны кёзююнде, партизан бёлекни командири болады, джаула бла кюрешде ёледи. Суратлау таурух бла керти да тарихли болумла былайда бир-бирине къысха чалышыныбдыла. Асламысына романны бу кесегинде кёргюзюлген ишле керти историяда болгъан затладыла, генерал Шкуродан къалгъан геройла уа суратлау сыфатладыла, кертиди, къарачай окъуучу аланы бир-бирин керти бизни джашауда тубеген адамлагъа ушатыргъа да боллукъду. Сёз ючюн, романда бир белгили кёзюде кёрюнюб кетген персонаж — Сагъит аллай геройду: каторгадан къачхан Къанаматха бугъунургъа болушады ол. Сагъитни Петербургда окъугъаны, Къарачайгъа къайтхандан сора ол джарыкъдыкъ эмда революцион иш бардыргъаны сагъынылады. Ол затны окъусанг, эсинге Халилланы Саидни сыфаты тюшеди, Къарачайда биринчи партия ячейканы къурагъан, контрреволюциягъа къаршчы туруб, Совет властны орнатыр ючюн кюрешген белгили адамны сыфаты. Аны 1921 джыл ташатын атыб ёлтюргендиле, Революционер къарнашла Шахым бла Таулан Алийланы Шахым бла Таукъаннга ушайдыла. Тарихли тинтиуле бегитгеннге кёре, Таукъан Совет власть ючюн кюрешге тири къошулгъанды, джауланы къолундан ёлгенди кеси да.

Алай болса да романда таулу революционерлени тюрсюнлери терен ачыкъланмагъанды, ала кеслери да Къарачайны революционерлери халкъларына кертисинде этген къуллукъну этмейдиле романда, учхара орун аладыла. Сагъитге биз Къанамат туугъан джуртуна къайтыб келе тубейбиз; Шахым бла Тауланнга — ала Къанаматны бугъундурургъа болушхан заманда; артда уа аланы ючюсюн да Уллу Станисени (Баталпашинскеге айтылгъанлыгъыды — бусагъатда Черкесск) ревкомуну штабында кёребиз. Ала кесини бандасы бла Вешлеевка станиседе орналыб тургъан Шкурону ууатыргъа план салыугъа къошуладыла, андан сора да Уллу Станиседе округ ревкомну кенгешине къошулуб, Ташчыны ишчилерин сауутландырыуну, таулада партизан бёлек къурауну оноуун этедиле.

Кертиди, бу персонажла романны Къарачайда революцияны баш магъаналы кёзюулери суратланган джерлеринде кёрюнедиле. Алай а джашагъан джерлеринде, адамла арасында ала къалай ишлегенлери, аланы энчи джашаулары эмда тин хауалары — бу затла бары романда суратланмагъандыла. Алайлыгъы уа тарихли-революцион жанрны ышанларын айтырча тунакы этедиле.

Патчахлы Эресейни халкъларыны унукъдурулуб джашагъан урунганларыны арасында бир-бирине джан басыу 1917 джылгъа дери да бегиб башлагъанды. Алайлыгъын Аппа улу

«Къара кюбюр» романында кѣргюзгенди. Къобанланы Дахирни чыгъармасында ол бириннетлилик эски дуняны кючлерине къаршчы кюрешгенлени бузулмазлыкъ бирлигине кѣчеди. Ишчини-революционерни Семенну орнуна Къобан улуну романында аны ишин революция бла граждан къазауатны болумунда андан ары бардыргъан большевикле келедиле. Ол, Ташчыда ишчилеге башчылыкъ этиб, Къарачайда Совет властны биринчи тыбыр ташын салгъан Артюхинди; ол атаманны бютеу алгъынны отделени джеринде контрреволюциягъа къаршчы кюрешге башчылыкъ этген, Окружкомгъа председателлик этген Пономаревду; ол деникинчилеге, Шкуруну бандасы бла тау контрреволюциягъа къаршчылыкъ этген къызыл аскерни командири Борисенкоду. Кертиди, бу адамла бары романда бир белгили кѣзюу бла, белгили ишле бла байламлы болуб келедиле да, артда аладан хапар айтылмайды.

Бу къауум адамгъа къаршчы тургъан персонажланы арасында «Къара кюбюр» романда тюбеген Къаншаубий алгъа чыгъады. Аны акъылы, хыйталыгъы, бий эмда бай болгъаны таулу контрреволюционерлени ортасында баш орунну алыргъа хыйсаб береди. Кертти халгъа келишген тюрсюню барды бу адамны, алай а ол подполковник Кърымшаухалланы Мырзакъулу сыфатыды десек, джангылыргъа боллукъбуз. Не биографиясында, не ич болумунда, не тыш къарамында, не «къуллугъунда», не кесгин ишлеринде бирчалыкъ табмайбыз. Акъла ууатылгъандан сора Къаншаубий, юйдегисин да алыб, аууш бла Тау Артына къачаргъа дыгалас этгени болмаса, чыртда келишген зат джокъду.

Романда Къаншаубийни талай тактика амалы кѣргюзюледди, эшта, автор бу затланы Къарачайны социал-турмуш адетлерини энчи халына таяныб къурагъан болур ол болумланы. Къаншаубий, Кърымшаухалланы Мырзакъулча, акъ аскер бла интервентлени болушлукъларына ышаныб, тукъум-юйюр байламланы хыйла хайырландыра, кеси джанына халкъны асламысын тартаргъа кюрешеди. Кеси бла бир иннетлилени джыйыб, алагъа былай сѣлешеди: тѣбенден келген хапарла къолай тюлдюле. Оюм этмей, ишни къолгъа алмай, олтуруб турсакъ, энтда бирге джыйылыб, оюнлада-тойда алгъынча кѣз ачаргъа буюрулмай да къалыр, тейри: къутургъан джарлы къауум теблеб кетерикди бизни... Эресейде къобхан мыжыкълагъа бизни джаланбыдырларыбыз да къошулсала, биз кесибиз аланы хорлаялмазлыгъыбыз ачыкъды. Бизге джууукъдагъы акъ аскерге болушур ючюн къолдан келгенни барын этерге керекбиз, ол затха къарыуубуз джетерикди. Былай чакъыргъанлай бизге болушургъа къобарыкъ адамланы барын сауутландырыргъа керекбиз. Бу иште афендиле бизге иги болушаллыкъдыла. Большевикле

гяурла, кяфырла болгъанларын барыгъыз да билесиз. Адамла бла сёлешген сагъатыгъызда алайлыгъын иги терен сингдиригиз, ол заманда халкъ бизни джанлы болуб къаллыкъды. Бизни халкъ акъ аскерге къошулса, большевикле бизни тар ёзенлерибизге кираллыкъ тюддюле. Элмырза айтхан хапаргъа кёре, Инглиз бла Америка, Кавказны Советлеге бермес ючюн, аскер бла сауут джибереди. Ол бизге уллу къууанчды.. Тамбла огъуна ышангылы адамла айырыргъа керекди молланы энишге ашырыр ючюн. Андан пристав бла генерал Хрюков бизге хазырлагъан сауутну келтирликдиле. Мени кёлуме келгенден, юч-тёрт кюнден адамларыбызны сауутландырыргъа джетерча бир сауут тюшерикди къолубузгъа. Алай а неден да алгъа элни къаугъачыладан тазаларгъа керекди.

Ма бу халда ачыкълайды муратларын Къаншаубий. Алай а ол тели адам тюддю тюзюнлей эмда ачыкъдан репрессия ишле бардырыргъа—ышанмазча адамланы барын акъ аскерге ашырыргъа тежейди.

Бу къатышхан дуняда халкъ ары бла бери чайкъала турады. Уста атлай билсек, ол бизни ызыбыздан къобарыкъды, абынсакъ—бизни джауларыбызгъа къошулду. Кимге да ачыкъды алайлыгъы. Биз джолубуздан къоратыргъа излегенлеге джамагъат аман кёзден къарамайды. Сагъыш этигиз кесигиз: ала-ны, бугъоулаб, къалалагъа ашырсакъ, элде ол иште къалай къарарла? Андан бизге хайыр чыкъмаз, адамланы кесибизден чиркитгенден башха.

Ол мен атларын сагъынган ышангысыз къауумну, атларын-кереклерин джарашдырыб, приставны атындан акъ аскерге ашырыб иерге керекди, деб келеди акъылыма, дейди Къаншаубий.

Бу затладан къараб айтсакъ, граждан къазауатны заманында Къарачайда болгъан керти тарихли болумну ачыкъларгъа тырмашады автор. Алай а керти тарихли ишлени, реалист халны, суратланган персонажланы психологияларын, ич дуниялары къалай болгъанын романда табаллыкъ тюлбюз. Джазыучу ишлени ашыкъгъан халда учхара ачыкълайды, бир-бирде уа, Батчаланы Абул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьеса-сындача, хапарлауну романтикалы-сейир халгъа буруб къояды. Сёз ючюн, Къаншаубийни хыйла планларын бузуу авантюра джорукъда кёргюзюледи: Ибрагим, Къанаматны къайыны, сабий джылларындан башлаб да аны шоху, империлист къазауатны отлу джолларын ётюб, кёкюрегинде да георгийчи крестлери зынгырдай, элге акъ гвардиячыны формасында келеди. Терк огъуна ол, Къаншаубийден ийнам табыб, акъ аскерге деб джыйылгъан азыкъны, малны, аскерге ашырылыргъа зор бла джыйылгъан тауулданы Акъ Къалагъа элтирге аманат алады.

Ибрагим ол затланы барын Къанаматны партизан бѣлегине «ашырыб» къояды.

Акъла тауланы кючлеб тургъанлай, хар къайда деникинчи акер бѣлекле джортуб айлансала да, «къазауат» (таулуланы баш къауумуну ахыр дыгаласы) баямланыб, халкъ, не этерге билмей, арсар болуб тургъан халда Къанаматны партизан бѣлеги сейирлик ишле этеди — уруб элге кириб, асмакъ къурулушну, Къыямытны юйюн кюйдюрюб, терк огъуна Совет властны орнатыб къояды.

Бай Къыямыт, юйуне от тыгъылгъан сагъатда, романда халкъны унукъдурууну, залимликни, хатаны, зорлукъну белгисича суратланган къара кюбюрге къабланыб ёледи. Бий Къаншаубий, бютеу юйдегиси къатыш къачыб бара, тау ауушда Къанамат бла аны нѣгерлерини къолуна тюшеди. Къанаматны ауузундан ол Къарачайда джюрюген селеке айтыуну эшитеди: «Къайыкъ къуру да кемени юсюнде джюзмейди; кеме къайыкъны юсюнде джюзген тереси да болады».

Автор сюжетни таб чалышдыра билгенин чертерге, ачыкъдан айтыргъа керекди: адамны сейирсиндиррге тырмашханы бла автор чыгъармасын сайыракъ этиб къойгъанды. Къарачай литератураны 30-чу джыллада этген джетишиминден алгъаракъ атларгъа, ол кѣююню ашхы адетлерин джангы дараджада андан ары ёсдюрюрге джазыучуну таукеллиги хазна джетмейди. Алай болса да романны бир-бир джеринде, автор кеси болумун таукел ачыкълагъан джерледе, тарихли-революцион жанрны биринчи ышанлары ачыкъ танылыб турадыла.

Романны сюзюб чыкъсанг, быллай оюмгъа келесе: Аппа улу Хасанны, 30-чу джылланы литературасына адетлерини, Аппа улуну романыны формасындан чыгъалмагъаны Къобанланы Дахирни фантазиясына тыйгъыч боладыла, джазыучугъа джангы литератураны, эндиги окъуучуну излемини дараджасына чыгъаргъа толу мадар бермейдиле.

Сѣз революцияны, граждан къазауатны, Къарачайда Совет властны орнатыр ючюн кюрешген адамланы юсюнден баргъан сагъатда, алай демеклик — хапары айтылгъан заманны, олсагъатда болгъан ишлени эслеринде тутхан, алагъа къошулгъан адамла алкъын сау сагъатда, джазыучу керти болумну суратлауда бир кесгин джорукъну сайларгъа керек эди: не фольклор тамалда Аппа улу тутхан джолну (ол, авантюралы-сейирлик элементле бла бирлешиб, «Къара кюбюр» романны социал магъанасына кемлик тюшюрмей эди), неда фольклор халланы реалист кѣзден ачыкълау джорукъну (Къанаматны линиясында автор аллында алай этгенди). Алай бла джазыучу, кесгин тарихли материал бла Къарачайда совет власть ючюн кюрешиюну романтикасын тутушлу джалгъаргъа мадар табарыкъ

эди. Романда эм баш кемлик авторну бир джорукъда тохтаялмагъаныды. Алай а, романда кемликле тюбеселе да, Къобан улуну чыгъармасы къарачай литературада сейир зат болуб чыкыгъанды: къарачай халкъны историясында эм магъаналы кёзюулени бирин суратлай, автор къарачай прозада тарихли-революцион жанрны къурашдырыуда биринчи атламны этгенди.

Хубийланы Осман

Бусагъатхы къарачай литературада экинчи уллу чыгъарма Хубийланы Османны «Аманат» деген романы болгъанды (биринчи китабы 1959 дж., экинчиси — 1961 дж., ючюнчюсю да 1964 джыл джазылыб бошалгъанды).

Джазыучу Ата джурт къазауат бла андан сора заманда къарачайлыланы суратлагъан уллу чыгъарма джазаргъа кёлленгенди.

Романны башлам кесегинде Къарачай педучилищеде окъууну бошагъанлагъа аталгъан къууанч ингир суратланады. Урунуу бла джашау джолгъа чыгъаргъа хазырланган, тири эмда джарыкъ кёллю, дуниягъа огъур кёзден къарагъан джаш тёллюню кёребиз. Директор Ахматны алгъыш сёзюне тынгылагъанланы арасындадыла романны баш джигити Хасан, аны суйген кызы Балдан, шохлары эмда тенглери. Джаш адамланы къууанчлары уллуду — кюледиле, тепсейдиле, джырлайдыла, педучилищеде бирге ашыргъан джылларын джангыдан эсге тюшюредиле. Эртденбласында уа, асламысы юйге кетерге хазырланыб тургъанлай, къазауат башланнганыны хапары келеди. Аскерге чакъырылыр заманлары джетмесе да, Хасан бла аны тенглери, патриотлукъ сезимлери къозгъалыб, кеси разылыкълары бла урушха кетерге келишедиле. Сюжетни башламы алайды.

Автор ишни гузабалатмайды. Кертисинде Хасан алкъын джашчыкъды. Кесини оноун ата-анасына, тамадаларына айтыргъа, аладан разылыкъ алыргъа керекди. Джазыучу, юйдегиде оноу къалай этилгенин суратлай, бизни хоншула бла, джууукъла бла танышдырады, психологиялары, дуния къарамлары бирча болмагъан адамлагъа тюбетеди. Хасанны анасын да кёребиз. Ол, Джандет, огъурлу, акъыллы тиширыуду, джашы этген оноу кёлюн кёлтюрсе да, анга къоркъады, не ючюн дегенг тамада джашы Азрет да аскердеди, джазыу терсине айланыб, джашланы атасы бла кеси, алагъа бир зат болуб, артха къалыб кетерлеми деб джюреги чанчады. Аланы хоншулары, Сапият деген джаш тиширыу да былайдады; эри аскерде кюлукъ этиб, кеси уа, юйге кириб, урунуугъа кёшулмай турады,

дагыда колхоз меннге, аскер къуллукъчуну къатынына, иги болушмайды деб гурушка этеди, бир кенг джауорунлу эркишни ташасына бугъунуб, джашауун андан табыракъ джарашдырыргъа кюсейди. Хасанны ана къарнашы да — къарт Хаджибекир — алайдады. Алтын мюлк къоллу болуб, джалчыла тутуб, хакъ тёлрге джетсе, къызгъанчдан джалчылары бла таргыш-созуш бола кесине тынчыча джашаргъа юреннген адам. Аны джюреги тагъаланыбды, Хасанны фронтха кетеригин унамайды: джукъгъан ауруудан, джюгенден баш сакъларгъа керекди, бу къазауат а экисинден да аманды. Къазауат отду, улду ёртен болуб кетерикди. Мен сеннге айтыргъа излеген: атма башынгы отха — гёбелеккеча кюйюб къаллыкъса, деб.

Хасанны атасы Мусса уа башха тюрлю сагъыш этеди. Къарачайлыланы джашаулары къалай тюрленнгенин, адамла къалай терен-кенг оюм этгенлерин, ала Ата джуртну аллында кеслерини борчларын къалай туура ангылагъанларын биледи. Къуру кеси юйдегилери бла туугъан ёзенлеринден сора да бютеу джуртну сакъларгъа борчлу болгъанларын ангылайды. Хаджибекирни айтханын огъурамай, бусагъатда сабийле бизден ангылыдыла, биз джаш сагъатда кърал ишледен не хапарыбыз бар эди? Къарныбыз тоюб, юсюбюз джабылса, башха къайгыбыз джокъ эди, биз къайгырабыз десек да — ким тынгыларыкъ эди бизге? Къарнаш къарнашны къыйынлыкъда атмазгъа керекди... къыйынлыкъгъа биригиб тюбесенг тынчды! — дейди ол.

Къазауат, джаш тёлю кёзюне кёргозгенча болмай, хаталы, ауур затды. Алайлыгъын къартла иги биледиле. Аслан айтхан сёзле, джаш тёлюню къоркъутургъа тюл, анга эс табдырыргъа, аны ол чегерик къыйын ишлеге хазырлар ючюн айтыладыла.

Джанларым, айхай да, биз хорларыкъбыз... Алай а сиз ангылаяламысыз нелляй бир тёзюм, нелляй бир кюч керек боллугъун? Дунияда къазауатдан къоркъуулу зат джокъду. Ол биргесине ачлыкъ, ёлюм, тозурау алыб келеди. Кеси къол къыйыны бла джашагъанланы арасында, кюндюз чыракъ алыб излесенг да, къазауат этерге суйгенни табарыкъ тюлсе. Къазауат — ол ёлюмдю. Ким сюеди да ёлорге?! Алай а джаугъа джау бола билдирге керекди, алайсыз рахмат табарыкъ тюлсе. Халкъ бирден къобса, ол хорламазлыкъ кюч джокъду. Былайда гитче бармакъ да асыуду. Биз — къарачайлыла, черкеслиле, тегейлиле да джуртубузну бир билек болуб къорууларгъа керекбиз. Джау бюгюн орусулагъа — Ленинградха неда Украинагъа кирсе, тамбласында ол Къарачайгъа кирликди, сен джашагъан юйге. Ма ол себебден кесини юйюн, кесини элин, кесини халкъын сакъларгъа ким сую эсе, мычымазгъа керекди, джау бла сермешиде джигитлигин танытыргъа керекди, — деб юретеди Аслан.

*Хубийланы Осман
(1918)*

Хасан джигитлигин къазауатда кѣргюзюрге хазыр эди. Урунган эмда романтикалы халда туугъан элинден кетеди. Ол халы юсюнден кетмейди Моздокда аскер училищеде окъугъан сагъатында да, къазауатха кирирге ашыгъыб турады. Къарнашы Азрет сермешиуде ауур джаралы болуб, аны Соколов деген джолдашы къутхаргъанды деб эшитгенинде уа, бетден-бетге джау бла джигитча сермеширге артыкъ да бек кызады. Бомбаланы башларындан къуйгъанларын, фашистлени чабыууларын кючден ыхтыргъанларын, танышларындан, нѣгерлеринден кѣблени ѳлгенлерин кѣргенинде уа, къазауатны керти болумун ангылайды, романтикалы эмда кѣзбаулукъ кѣрюнюш тубан чачылгъанча чачылады. Керти халны хатерсизлиги джаш адамгъа унутулмазча дерс бередиди. «Аманат» романы биринчи китабы аны бла бошалады.

Экинчи китабда автор къарачайлыланы къазауат элтген джерлени кѣргюзюрге тырмашады. Украин фронтда Хасан къуллукъ этген ротаны кѣребиз, Белоруссияда Могилѣвдан узакъ болмай кюрешген партизан бѣлекге тюшебиз. Бѣлекни башчысы къарачайлыды — Бархозланы Аскер.

Дагъыда автор бизни джангъдан Къарачайгъа элтеди: анда адамла джигерлик, тирилик таныгъыб урунадыла, ишлери бла хорламны келтирирге юлюш саладыла, фронтчуланы юйдегилерине болушадыла, аскерчилеге посылкала джыйышдырыб недиле.

Алай а фашистле таулагъа киредиле. Хубийланы Осман былайда гитлерчилеге бютеухалкъ къаршчылыкъны, душманла этген джаньюарлыкъгъа аны джюреги къайнагъанын кёргюзеди. Андан сора, Сталинградда баргъан сермешиледен сора, джерлирибизни азатлау башланады, Львов азатланады, Германияны кесини джерине кириб, бизни аскерле Берлинде сермешедиле. Хасанны ротасы башха аскер бёлекле бла бирге рейхстагны адыугъа къошулады, аны башына кызыл байракъ тагъылыб хорламны белгисича джелде чайкъалгъанында, къарачайлы Таукъан башха аскерчиле бла бирге бойсунган къаланы терезесинден тышына къараб, автоматын ёрге кёлтюрюб къууанады.

«Аманатны» экинчи китабында Хубийланы Осман къарачай аскерчилени джигитликлерине шагъатлыкъ этген керти фактланы хайырландыргъанды. Белоруссияда Бархозланы Аскер бла Къасайланы Османни партизан бёлеклери къалай сермешгенлерини хапарлау сюжети керти болгъан затланы тамалында къуралгъанды. Партизан полкну командири Къасайланы Осман 1944 джыл ёлгенди, анга Могилевда эсгертме салынганды, аны юсюнден джырла этилгендиге. Анга Совет Союзну Джигити деген ат берилгенди. Бархозланы Аскерге немец каратель аскерни башчысы генералны джесирлегени ючюн, Кызыл Байракъны ордени да берилиб, майор чын берилгенди. Романны башларыны биринде бериледи аны хапары.

Гитлерчиле Къарачайны кючлеген кёзюуден баргъан хапарлауда да керти болгъан ишле, адамла сагъыныладыла. Биз джангыдан танышларыбызгъа Хасанны анасы бла атасына, Хаджибекирге, Асланнга, джангы геройлагъа — тебердичи Тохтаргъа, Сосланнга, Умарчыкыгъа тубейбиз. Совет аскерле тау ауушлагъа ихтырылыб башлагъанларында, элдеде джашагъанла, сескекли, къоркъуулу болуб, фашистлени аякъ тюблерине тюшмез ючюн, къачыб таулада бугъунур дыгалас этгенлерин кёргюзеди.

Бютеу халкъ тюшген арсарлыкъ халда Хаджибекир кесин къалай джюрютгени кёзге артыкъ да чюйре кёрюнеди. Аны орнундан тебер акъылы джокъду. Немец кючлеучюлеге аны джюрегинде джаулукъ сезим къозгъалмайды. «Мени урмагъан джылан минг джыл да джашасын», — деб кесин алагъа джарашдырып къайгъыпгъа киреди, баш къайгъысы болмаса, башханы сагъышын этмейди. Фашистлени тюзлеб сёлешеди, алагъа къуулукъ этеди, «кючге бой салмай мадар джокъду» деб, элчилени, къайырылмай, немецлеге бой салыргъа чакъырады. Неден да джанына бек сакъ къызбай адам, ёлмесин ансы, не зорлукъгъа да саллыкъды бой, деб чертеди автор.

Алай болса да, Хаджибекирча, адамлыгъын тас этген хаз-

на тюбемейди. Халкъ джауну властына баш урур акъылда тюдю, фашистле ууатыллыкларына ажымсызды, ол себеден къолдан келгенича къаршчылыкъ этеди анга. Сюрюучю джашчыкъ Умар къошда Аслан бла Мусса къатыш джашайды. Ол, иш этиб, немец каратель белекни партизанла къургъан засадагъа тюшюреди.

Романны бетлеринде Сослан деген къарачай джашны сфаты суратланады. Ол Ленинградда окъугъанды. Немец комендант аны джол устача хайырландырыргъа излегининде, унамайды барыргъа. Элден элге барыб, хапар джыйыб, Сослан джауну юсюнден табхан хапарын рация бла Уллу Джерге билдириб турады. Хубий улуну суратлау хапарлауунда ол заманда кертиси бла да болгъан затла таныладыла (партизанланы — Глоуланы Исмаилны, Исаков Михаилны, коммунистлени Наньгу бла Къанаматланы Алийни, Халилланы Намыслыны ёлтюрюлгенлери; Сарытюзде листовкала чачылгъанлары, эшта, Эрикгенланы Залихатны иши болур ол; фашистле элчилеге артыкчылыкъ этгенлери, тонагъанлары).

Бу затланы барын автор Сосланны джазыуу бла, аны сакъышлары эмда баджаргъан иши бла байламлы этиб суратлагъаны романны хапарланыууна кертилик хал берген бла бирге, бютеухалкъ кюрешни, иннет бирликни, зорлукъгъа бойсунмауу бютеу тин хауасын кесгин, тутушлу кёргюзюрге хыйсаб береди.

Алай болгъанлыкъгъа романда кюрешге башчылыкъ этген, иннет бирликни бегитген адам кёргюзюлмейди, суратланган, хапары айтылгъан адамла халкъ къаршчылыкъны тюз солдатларыдыла, алайлыгъындан а Къарачайда кюрешге башчылыкъ этген аралыкъ болмагъанча, ёлюм къоранч да хорлагъанладан аслам болгъанча ангылашыныб къалады.

Халкъгъа къазауат уллу зарауатлыкъ сынатханды, адамы, джууугъу ёлмеген киши хазна къалмагъанды, мюлк тоналгъанды, тозурагъанды, алай а адамла абзыраб, кёлсюз болуб къалмагъандыла. Къарачайдан фашистле къысталгъанлай, джангыдан къолгъа ишни алыб къадалыб урунадыла, фронтха болушадыла. Къыйын сынамгъа тюшген кюнледе адاملаны тин хыйсаблары ёседи. Хасанны анасы Джандет, алгъын бала сына суймеклиги бла адамлыкъ борчну ангылагъаныны арасында бир кесек армау болса да, энди джашыны тюзлюкюне ажымсызды, башын къазауат отуна оюмсузлукъдан атмагъанын ариу ангылайды. Хасан да керти къазауатчы, чыныкыгъан эркиши болуб бошагъанды. Ала Берлинни къатында сермешиуде джесирге немец аскерчилени аладыла. Аланы арасында къарачай джашха тюбед къалгъанында, Хасан Хаджибекирге джуаб этерге уялыб къалгъаныча этмейди: «Сени эркинлигинг

джокъду Къарачайгъа къайтыргъа», — дейди джурексиниб, ол джашны кеси къолу бла ёлтюрюб къоярча болуб.

Джандет Хаджибекирни терслигин, фашистлеге салыб, бир кесек джумушатхан этеди, «къанны иринни да къатышдырдыла» ала деб, Хасанны джурегинде уа сатлыкълагъа не аз да кечим къалмагъанды.

Алай бла, кёргенибизча, Хубийланы Осман Ата джурт къазауатны кёзоюнде Къарачайда болумну кенг эмда тюзлюк дараджада суратларгъа тырмашханды. Кертиди, романны аягында джазыучу сыйдамлау, керти болумну кёлтюртюр суратлау адетден жанлаялмагъанды; болумланы чалышыу хыйсабларын, психология къаршчылыкъланы теренден эмда тамамлы айырталмагъанды. Аны баш сылтауу: автор 1943 джыл ноябрда, къарачай эркишилени асламысы къазауатда тургъанлай, халкъ кёчюрюлюб кетгенин айталмагъанды. Джууукъларындан, юйдегилеринден фронтдагы джашла писъмола ала тургъанлай, бу затдан чыртда хапарлары болмагъанча танылады. Автор, айтханыбызча, ол затны юсюнден сагъынган да этмейди. Къарачайлыланы кёбю уа къазауатны ахырына дери сермешиуледен чыкъмай кюрешгендиле. Юйдегилерини, юйлерини хапарын эшитиб, анга сагъыш этмей, джарсымай турмагъандыла ала. Ол болумда да къолдан сауутну атмай, джигитликле этиб, хорламны кюнюне дери сафда тургъанлары артыкъ сый тюлмюдю алагъа!

Романны баш иннети къралны халкъларыны бирликлериди, шохлукъларыды, аскерчи къарнашлыкъгъа кертиликди, бу ашхы адамлыкъ шартланы сакълауду. Аны ючюн аталгъанды романнга «Аманат» деб да.

Хасан къазауатха кеси разылыгы бла кете тебрегенинде, Хаджибекир, тамада къарнашын да аскердеди, дейди, бир юйдегиге тюшген борчха ол да джетерикди деген магъанада, Мусса уа анга джууабха, да болсун, алай эсе уа артыкъ да бек керекди барыргъа, къарнаш къарнашны къыйынлыкъда жангыз кесин къоймайды, дейди. Былайда сёз Азрет бла Хасанны къарнашлыкъларыны юсюнден болуб къалмайды, аны магъанасы символлу хал алады — миллетлени къарнашлыкъларыча ангылашынады, биригиб, бир билек болуб джаугъа къаршчы кюрешген халкъланы къарнашлыгыча.

Не автор, не романны геройлары Уллу Ата джурт къазауатха аланы гитче миллетчиклери къошхан юлюшню айырыб онглу кёргюзмейдиле. Къарт Асланны айтханын тюшюрейик эсибизге: «Гитче бармакъ да асыуду». Хубийланы Османны романында ал планда кёргюзюлгенле къарачайлыладыла, алай а ала къралны башха халкъларыны келечилеринден айырмалыкъ иш этмейдиле, башхала бла тентликде ала да кеслерини

сыйлы борчларын толтурадыла, кеслерини орунларын тутадыла... Оруслула, украинлыла, белоруслула, азербайджанлыла эмда башчалача.

Биз романда капитан Соколовну сифаты бла танышабыз. Батырлыгы, эркишилиги болгъан, тюзлюкю, керек джерде джанын аямагъан адамды ол.

Ауур джаралы болгъанында Хасанны тамада къарнашы Азрет, аны къутхаргъан Соколов болгъанды. Артда Хасан бла Соколовну къазаут джоллары бирге ётеди. Азретни ёлген хапарын эшитгенлеринде, экиси бирге этедиле бушуу. Быллай аскерчи къарнашлыкъны сакълауну иннетин ачыкълайды романны аты.

Романны ал бетлеринден башлаб Берлинни алгъан кёзюуге дери азербайджанлы джаш Бабаев кёз туурадан кетмейди. Ётлю, джигит джашды ол, Хасан бла бир сафта сермешеди. Белорус Иван Иванович бла аны къызы Мария фашист концлагерден къачхан Аскерни бутгундурадыла, артда аны биргесине партизанлагъа кетедиле.

Тохтар, джаралы болуб, госпиталда джатады, бизни аскерле ыхтырыла тебregenлеринде, госпиталдан биргесине юч чууут къызын-эгечлени алыб келеди юйюне. Тохтарланы юйдеги аланы кеслерине къыз этиб, немецледен джашырадыла. Джашауда керти да болгъандыла аллай затла. Сёз ючюн, Холамлыланы Шамаилны юйдегиси Гейдман Брониславаны, Марианы эмда Миннаны алай этиб къутхаргъанды.

Романны геройлары, къарачайлыла, бизни къралны башха халкъларыны джашлары-къызларыча джашайдыла, урунадыла, сермешедиле, ёледиле. Бир къралда бирге джашагъанлагъа джазыу — къууанч, джарсыу, аман иги да — тенг келеди. Уртлагъан сууларыча, джуртхан хауаларыча, джашау да, анга джууаблылыкъ да тенгди. Романны граждан пафосу ма ол затдады.

Хубийланы Осман романында хапарлауну баш героюна танка аскерлени махтаулу командири, Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харунну салыргъа да боллукъ эди, алай а аны геройлары тюз солдатладыла (Хасан, сёз ючюн, артда болады ротаны командири; Бархозланы Аскер бла Къасайланы Осман да алай уллу болмагъан партизан бёлекледе командирледиле). Авторну былай этгени къарачайлыланы Ата джурт къазауатха кёшпугъанларыны бютеухалкъ халисин чертерге излегенинденди.

«Аманатны» ючюнчю китабы джангы джашаугъа, аны адамларына аталады (Къарачай эски джуртуна къайтыб орналгъандан сора кёзюуге). Адеб-намыс, джашау-турмуш проблеманы ачыкъларгъа тырмашады джазыучу бу китабда. Адамлыкъ

шартланы ёсюю, эски бла джангылыкъ джашауда чалышыныб, бир-бирине къаршчылыкъ эте келгени ачыкъланадыла чыгъармада. Алай а кыйын процесди джамагъат джашаууну чархын алгъа бургъан, артыкъсыз да адамны ангысында болдурулгъан тюрлениуле. Аны ючюн болур, темасын ачыкълар ючюн автор талай сюжет линия къурайды.

Романны ючюнчю китабыны ёзеге къаршчылыкъланы тамалында къуралады: халкъ насыбха, ырыскы байлыкъгъа, адамланы арасында халаллыкъгъа, тазалыкъгъа, хар инсан кесини ич мадарларын толусу бла хайырландырырча болумгъа тырмашады, алай а ол затха бир адамгъа табыныуну адетинден къалгъан кыылыкъла, къазауат тюшюрген джарсыула къораб бошамагъанлары, эски-чирик адетле, къарангылыкъ, халисизлик, джуглукъ, биреуню юсю бла кесине хайыр тюшюрюрге тырмашыу дегенча затла чырмау боладыла. Андан чыгъады къаршчылыкъ.

Бу къаршчылыкъла керти да заманны биргесиндеги шартладыла, аланы джазыучу миллет ышанларын да черте ачыкълайды. «Производство конфликтни» юсю бла — совхозну мал фермасында иш къоратыуну кёлтюрю ючюн баргъан кюрешни юсю бла — бола тургъан ишлени бирикдирирге кюрешеди автор. Райисполкомну председатели Джандыу Фермада урунганлагъа баджарыргъа къолдан келмезча онглу борчла алдыртады. Ферманы тамадасы, къарт Мусса, ол къолдан келмезлик иш болгъанын ариу биледи. Ол себебден, бу толмазлыкъ борчлагъа джангыдан къарагъыз, баджарылмазлыкъ ишни белгилемегиз деб, райисполкомгъа письмо джазады.

Алай болгъанлыкъгъа киши тюрлендирмейди планны. Фермада да болум тюрленалмайды — Муссаны ишинден чыгъарадыла. Артда совхозну парторгу Умар джазады бу затны юсунден Обкомгъа. Конфликт бошалмайды, иш айырылмайды. Недеди сылтау? Авторну къолундан келлик эди былайда туюмчекни тешерге, ишни тыйыншысыча тюзетилиб кёргюзюрге. Сюйген болмазмы алай этерге?

Совхоз фермада ишни тюзетирге чырмау болгъан неди? Алай зат а кёб кёреме, аланы онглагъан тынч тюлдо. Райисполкомну председатели Джандыу, совхозну парторгу Умар, зоотехник Таусолтан, клубну тамадасы Бузджигит, къарт Мусса, сюрючюле, ийнек саууучула къошулгъан джыйылыуда болгъанча болабыз биз.

Кефли кишиди Джандыу, район властыча кёреди кесин, башчылыкъ этиу — ол буюрууду, башха адамладан огъарыда турууду, ол ангылагъаннга кёре. Керти болумну, ферманы керти мадарын къулакъламайды. Огъарыдагъы тамадалагъа, ариу ётюрюк болса да, онглу джетишимле этилгенча кёргюзюудю аны

къайгысы. Адамла бла селешген сагъатында, аланы келлерин алып ючюн, терилтир ючюн, къургъакъ, кука сёзле айтады. Ангылаялмайды аны тутхучсузлугъун, бош сёзлююгюн адамла ариу таныгъанларын. Адамланы аллында Джандыу Муссаны тамадалыкъ къачын кёргенча, айтхан сёзюне эс бёлуб тынгылагъанча этерге кюрешеди, алай а, тышындан былай этгенликге, аны керти кёлюн башхала биледиле: былайда, джыйылыуда, «къайгылы» къартны ишден клыстаргъа чурумла келишидириб кюрешеди. Андан да озуб, джыйылыуда болуучу джорукъланы адетин сакълагъан кибик этиб, адамла келлерине келгенни ачыкъ айталмазча, сёзю джитисин джумушатыб, алай хыйла эте биледи. Ол себебден не хо, не огъай деген болмайды, фермада болумну юсюнден келлерине келгенни туурасы бла айтхандан хайыр чыкъмазча этиб къояды. Быллай халда алгъа кука, каръеист, кёзбау адамла чыгъадыла. Сёз ючюн, Бузджигитча адамла. Бузджигитге уа не стем, тынгылаб тургъан адамланы атындан, кесини кёкюрегин къагъа: «Сауарбыз! Толтурубюз!» — дерге. Бу сёз къабчыкъ алай учунуб селешгенден сора, Муссадан сора киши базмайды кеси оюмун джакълаб селеширге. Джандыу бла Бузджигит айтханнга зоотехник Таусолтан да огъай демейди (сюрюючюле ийнеклени маджал кютселе, ийнек саууучула да сют къалдырмай саусала, биз, айхай да, баджараллыкъбыз, деб), ол а кимден да иги ангыдайды былай ат башындан алыннган борчну толтурурча хыйсаб болмагъанын. Совхозну парторгу Умар да айтхан оюмун къаты, кесгин черталмайды.

Бу эпизод огъуна кёргюзеди биреуге табыныуну заманында джорюген джорукъ бла хайырланнган башчыла, халкъ намысны адетлери бла адамланы ауузларын тыйыб, алгъа да къайда джаншакъ чыгъа, кёбчюлок ишге чырмау, тыйгыч болгъанларын. Алай а бу эски сокъмакъны бузгъан тынч тюлдю.

Совхозну директору Таулан да адам эсин бёлюрча инсанды. Хар ким анга, Бийчесыннга ат бла чыкъгъан табды, къоркъуусузду, дей тургъанлай, Таулан тик сыртны ёрге машинасын улутуб барады. Этимли, тири адамды ол, алай а хыныракъ эмда кесине мардасыз базыннган адамды. Таулан «ууакъ» чурумланы сан этмейди. Анга баш зат — сют аслам сауулсун! Бийчесында адамла бла селешгени да алайды: буйрукъ берген болмаса, кишиге сёз бермейди, джукъ айтама деген болса да — тынгыларыкъ тюлдю. Алайды халиси. Ишни къалай игилендирирге боллугъун билгенле да бардыла, алай а базмайдыла джукъ айтыргъа, тынгылайдыла. Башчыча, Тауланни эм уллу кемлиги адамлагъа механизмни винтчиклеринеча къаратгъаныды. Адамны инсанлыкъ болумун эслемейди, кишиге бо-

лушурга суймейди (ол, сёз ючюн, ийнек саууучулага не аз да тыйыншы урунуу, турмуш болум кьуруар кьайгы этмейди, кюн аманда да ачык кёкню тьобюнде ишлейдиде, башларын сугьар ышык джокьду). Адамны багьалата, сакьлай билмейди Гаулан (уллу иш сынамы болган Муссаны, арам-кьарам этмей, кьыстаб иерге хазырды). Сют фермада иш кьарыусуз багьаныны баш сьлтауу ол адамлага сансыз кьарагьанындан болгьанын не аз да сезмейди.

Хубийланы Осман осал башчыланы кемликлерин кёрген бла кьалмайды. Адамланы энчи джашауларында да, аланы тин болумларында да тюрленирге, тьозетилирге керекли зат аз болмагьанын ачыкьлайды. Зоотехник Таусолтанны юйдегисинде конфликт бла производстодагы конфликт бир-бирине зорсуз, керти болумда тьобешиучюсоча чалышынадыла. Таусолтан бла аны анасы Берханны, юй бийчеси Тауджанны (фермада эм алчы ийнек саууучуну) арасындагы хауа болумдан да боллукьду ангыларга ол джамагьат ишде мышау, кёлсюз эмда принципсиз нек болгьанын.

Аны анасы Берхан урунуугьа, энчи мьолкге, юйдегиде келишиулеге эскича кьарайды, бек кьатыды ол джаны бла. Айтханына сьйиндырыгьа юреннген хыны эмда кеси кесине сьйюнуб джашагьан кьарт кьатын, кесини тыш кьарамына уллу эс беледи, джамагьат урунууу уа ишге санамайды. Юйюнде, бачхасында, аны кесине энчи хайыр келтирир ючюн не зат этиле эсе, сынгар ма ол затны санайды керти ишге. Келини фермада эм иги ийнек саууучуду деген анга бош сёздю: «Насыбы алай болсун. Ийнекле сауа эсе уа, меникиленими сауады, совхознукьюулары сауады. Барыгьыз, Тауландан излегиз аны ючюн бюсюреу». Ишге бармаса, юй бийчеси ишден кьысталлыгьын айтса Таусолтан, кьычырыкь-хахай этеди: «Кьыстарыкьдыла!», «Кьыстарыкьдыла!» — деб экинг да, неге кьоркьутасыз мени? Ишге барган не болгьанын билмегенлей, биз кьалай джашаялган эдик? Нек кьоркьасыз сиз? Кьыстарыкь эселе, кьыстасынла — кьулагьыма кирмейди ол. Биз ёлмеген эсек, сиз да ёлмесиз».

Энчилик сезимге Берхан кесин кьуру турмуш болумда хорлатыб кьоймайды. Джамагьатха бирча тийишген затланы багьалата билмейди ол. Кьой, Аллах ючюн. Совхоз сеники эсе, бир кёрчю совхозну кьююн кьонагьынга кесиб, не уа ийнегинги аллына колхозну биченинден бир сенек аууз алыб атчы — кёрюрме не этериклерин сениге, башха болмай эрик ичирилген чабырлыкь терича кьобарырла тьююнтью, — дейди ол. Кесини джашгына, келинине да Берхан энчи мьолкюнеча кьарайды, кьулактага алмай, аланы юйлерин чачыб кьоярыкьды. Аны хар затха илиниб тохтаучу, зынтчы, кьаугьалы, ачыгулу халисинде

Кабанихагъа ушашлыкъ кѣбдю. Адетни, шериятны кылыкъларына сокъур берилмеклиги бла, кыатылыгы эмда кыутсузлугъу бла Берхан Тауджанны джанындан бездириб джашатады. Джангы адетле бла джашагъан юйдегиде ёсген Тауджан кыайын анасыны бу кыутсузлугъуна бек кыыйналады. Юйдегисинде, эри бла быллай тарлыкъда джашагъаны Тауджанны урунуууна, баш кечиндириуюне да уллу чырмау болады.

Тауджанны эри Таусолтан, бир джанындан, адамла арасында ишлей, заманны, адамланы тюрленгенлерин кѣре, окъуй, джамагъат ишге кыошула, халкъча болургъа излейди, экинчи джанындан а юйде юренген адети, анасыны зыбыр халисинден кыутулалмай, армау болуб, экили болуб джашайды, кыутсузлукъну хорларгъа кыарыу-онг табмай, мышаулукъда джашайды. Ёнчи эмда джамагъат джашауунда бу эки арада кыайры дженгерге таукеллик табмайды. Аны насыбына, Тауджан кыюлю халиси болгъан тишырыу болуб тюбегенди да, суймеклиги кыююн, Таусолтан кыююн да кыаджыкымай кюрешеди.

Ём аллындан да кесгинликни, ачыкылыкыны излейди Тауджан. Таусолтаннга, ары-бери бурмай, быллай соруула береди: эрини, аны джууукыларыны атларын айтыргъа боллукымуду? Анасына берне этмей кыояргъа боллукымуду, айлыкъ джалын келтириб толусу бла аны кыолуна бере эсе? Кыайын анасыны кыатында эри бла сѣлеширге, юйдегили оноугъа кыошулургъа боллукымуду, огъесе ол адебсизликгеми саналлыкыды? Юйге, юйдегиге, кесине керекли затны ол кеси оноу бла сатыб алыргъа эркинлиги боллукымуду?

Бюгюнню кюнде кыуджурча кѣрюннюк эдиле бу соруула, алай а алагъа джууаб берген Берхан болса, «огъай» дерик эди ол. Таусолтан а, кыыйын болса да алай айтхан, «хо», «боллукыса» алай этерге, дейди. Бу джууабны эшитгенинде, Тауджанны тѣгерегин кыууанч джарытханча болады.

Алай а, огъай, Хубийланы Османны геройлары терк огъуна башха тюрлю болуб, халилерин тюрлендириб кыоялмайдыла. Аланы психологиялары акырын, кыыйын тюрленеди, ич дунияларында кыаршчылыкыла талашмай болмайдыла. Тюрле ниуюн хайыры да терк келиб кыалмайды. Романны бетлеринде биз алкыын, Таусолтанны таукеллиги кыозгъаальиб, анасына биринчи кере «огъай» дегенин кѣребиз. Эскиликге, бюгюнню джашауугъа чырмау болгъан осал адетлеге кыаршчы турууда бу аны биринчи атламыды. Юйдегиде, джамагъат джашауда да кыораргъа керекли, кюрешсиз кетмезлик затла уа кѣбдюле. Гудучу Базарбийни аманлыкычылыгыын айгъакыларгъа экили болмай болушады Таусолтан: ол совхозну терек бачхасындан алмала урлагъанын баямлайды. Кыуру гудучулукыгъа кыаршчы кюрешген азды, джамагъат ырысхысына кыол узатханланы кѣ-

ре тургъанлай, тынгылауну бериб тургъан сансызлыкъгъа да къаршчы кюреширге керекди, джамагъат сансыз болмазгъа керекди, дейди ол.

Алай болса да Таусолтан джангылыкъны джигити болуб бошамагъанды алкъын. Аны кѣргюзген бир юлгю: совхозну парторгу Умар ауруб джатады ююнде, аны кѣре барады Таусолтан; Базарбийни къатыны Сапийат Умарны къатынына «келин» деб сѣлешгенин эшитгенинде, эшта, быланы джууукълукълары болур деб къоркъуб, алмаланы юсюнден хапарны айталмай къояды.

Къуру Таусолтан тюлдю анасы алдыргъан къылыкъ, юренген халиси эркин ишлерге, таукеллик танытыргъа, кѣлюне келгенни джашаугъа сингдирирге тыйгъыч болгъан. Парторг Умарны халиси да алайыракъды (романда аны ич дунясы толу ачыкъланмагъанды): кеси кесин хорлаб ишлерге керек болады — кѣлсюзлюкню, андан огъарыда олтургъан тамадалагъа сокъур бойсунууну, энчи оюмуна кѣре атларгъа, адамлагъа керекли эмда тюзлюк иши ючюн ачыкъ кюреширге таукеллик табаргъа керекди. Аллындан огъуна Муссаны джакъларгъа анга чырмау болгъан джюрегинде быллай армаулукъ орналыб тургъаны эди: къартны ишден чыгъаргъан сагъатларында ачыкъ танылыб турады алайлыгъы. Кертиди, арта ол Муссаны джакълар Обкомгъа джазады, китабны аягъында Мусса ишине къайтханы айтылады. Алай болса да автор Умарны не къалай оюм этгенин, не къаллай сезимле бла джашагъанын, не анга таукеллик, тирилик берген фактланы кѣргюзтмейди.

«Умарны аурууу» Таусолтанныкъыдан башха тюрлюдю. Джашау партия къууллукъчугъа къаллай джангы излемле салгъанын сезалмайды Умар. Умар бла романны аныча геройларыны юсюнден айтады Хасанны юй бийчеси, устаз Балдан, тюзлюк орнуна салыннгандан не хайыр, аны кесибиз буза эсек, бизге берилген эркинлик бла хайырлана билмей эсек, деб.

Биз айыргъан эки сюжет джиб бир-бири бла байланыбдыла, алайлыгъы уа авторгъа кѣб адамны сыфатларгъа мадар береди. Романда хапарлауну баш ѳзеге бла байламлы персонажла Мусса, Таусолтан, Тауджан, Джандыу, Бузджигит, Таулан, алааны юйдегилеринден адамла — Хасан, аны юй бийчеси Балдан, Берхан, Муссаны юй бийчеси Джандет, Умарны юй бийчеси Любовь Петровна, совхозну башха активистлери, сѳз ючюн, чюгюндюр ѳсдюрюучю белгили джаш тиширыу, Баш Советни депутататы Джигерхан дагъыда башхаладыла ала. Алай а, Джигерхан кеси юсюнде джангы адамны ашхы шартларын бирикдирсе да, аны сыфаты кѣлекке халлыды, айтхан сѳзюн эшитсек да, аны урунган халы, джашауу, джангылыкъ ючюн къалай кюрешгени кѳзге кѳрюнмейди. Авторну асыл идеалланы юсюн-

ден айтханы ауаналы сыфатха джагъылыргъа унамагъан уллу сѣзча къалыб кетеди.

Базарбий бла аны юй бийчеси Сапийатны, Сапийатны биринчи эри Мурат бла аланы сабийлерини джазыу джолларыны юсюнден баргъан хапарлау чыгъармада кеси бир энчи сюжет къурам болуб чыгъады.

Заготовитель болуб ишлейди Базарбий. Баджаргъан къул-лугъуна кѳре, совхозда ишлени къалай баргъанларында аны къайгъысы джокъду: совхоз партия оранизациядады учетда, ишчиледен мал сатыб алады. Базарбийни къатыны Сапийат а бир джерде да урунмайды. Базарбийден эки гитче сабийи барды, аланы юсюне да джыллары джетген ѳге джашы бла къызы — Къушджетер бла Эркехан, биринчи эринден туугъан джашы — Залимхан.

Базарбийни юйю ичи толгъан сауутчады: кюйюзле, къатапа стол джабыула, дарий джууургъанла, легковой автомашина. Алай а насыб джокъду бу юйде. Сапийат кюсегенин табханды дерге боллукъ эди — эри таймаздан юйге харакет джыйгъанлай турады, ачхадан толуду, сабийлеге да ачханы оюнчакъ бергенча тутдурады. Не келсин, Сапийатны сыйын кѳрмейди, анга сабийлеге да хыныды, гурушхасы-къаугъасы бла башын бездириб джашатады, кесини кир ишлерине къоша, Залимханны да бузгъанды. Бу затны барын сынаб-чегиб тургъан Сапийатны джюрегине илешген зат джокъду, къолуна алгъан иши бишмейди — не рахатлыкъ, не джорукъ джокъду юйюнде.

Базарбийни джутлугъу марданы-чекни билмейди. Малкѳзлюгю, байыныргъа къызгъаны аны аталыкъ, эрлик, адамлыкъ сезимлерин тунчукъдуруб къойгъанды. Ол а Ата джурт къазауатда сермешген, санларына джарала тюшген адамды. Этген терсликлерин юйдегим ючюн этеме десе да, кертисинде Базарбий кесини юйдегисини эшигин джабыб барады. Джашы Къушджетер совхозну шоферу болуб ишлейди, окъусам, суйген къызым бла — Цуца деген черкес къызчыкъ бла — насыбымы табсам деб кюсейди, атасына уа, аны терслеу сезимден башха, суймеклик ышаны джокъду. Къызы Эркехан, ата юйюнден кетиб, шахарда джашайды, анда ишлеген, окъугъан да этеди, атасыны юйдегиси бла бирикдирген зат джокъду.

Базарбий ѳге джашы Залимханны къылыгъын да бузгъанды. Атасын ары-бери джюрютгенден озуб, джукъ ишлемейди, атасы берген ачханы джоя, магъанасыз, оюмсуз джашайды. Совхозчу «стилягады» ол. Тели джаш тюлдю Залимхан. Анасын суйген да этеди, аны джюрегин къыйнагъанына да сокъуранады, алай а асры бошбоюнду, хыребелди, магъанасыз кюн ашырыуну къюуб, къолгъа керти иш алалмайды. Алайлыгъы бла джоюлуб кетерге аздан къалады: Базарбийни буйругъун

толтура, совхоздан алдаулукъ бла алынган алманы сатаргъа Ростовгъа барады. Анда, аны тутуб, акт саладыла. Базарбийни фитналыгъы айгъакъланнганында, ол, джаныуар къан алыб, къолуна да ачха тутдуруб, Залимханны юйюнден къыстаб иеди. Джаш, ачхасына мотоцикл сатыб алады да, катастрофагъа тюшюб, джанындан айырылыргъа аз-буз къалады.

Базарбийни алма фитналыгъы айгъакъланнганында, джудлукъ адамны къалай осал халгъа джетдирирге боллугъун англайды Таусолтан. Кертиси бла да, Базарбийни юйдегиси чачылады: ишден къыстаб, кесин партиядан чыгъарадыла, мюлкую, къыйын салмагъанлай тырнаб джыйылгъан ырысхыча, сыйырылыргъа тыйыншлы болады.

Аккыл-теккил бола туруб, Сапият Базарбийни къоюб кетеди. Аны биринчи эри Мурат, къазауатда ёлгеннге тергелиб, тас болуб тургъан адам, джуртуна къайтыб келеди: джесирге тюшеди да, къазауатдан сора къайтыб келирге таукеллиги джетмей, чекден тышында кёб кечинеди.

Мурат джашаудан тюнгюлген, джюреги замансыз къартайгъан адам болуб келеди. Кеси айтхан халаргъа кёре, джуртундан кериде аны джашауу амалсыз кечиниу болгъанды, кёлюн кёлтюрген бир затха тюбемегенди. Туугъан джуртуна къайтыргъа термилгени, джюрегинде юй бийчесине, джашына суймеклигини джилтини джукъланмагъаны болгъандыла анга тёзюм, кюч берген. Алай а дуняя къарамыны тарлыгъы, джуртундан, халкъындан къуш тюгюча айырылыб, кишиге керек болмай кечиннгени аны терен унукъдургъандыла, санлары тирилмейдиле къолгъа иш алыргъа. Бир затха къошулургъа да излемей, озгъан джашауун эсге тюшюрген бла кечинеди. Юйюне къайтыб, Сапият экинчи кере эрге чыкыгъанын эшитгенинде, ол айтхан сёзлени магъанасы кимге да ангыланьрча болады.

Юйюнден айырылгъан насыбындан айырылады, дейдиле. Ала мени аяб джибермегендиле. Огъай. Балын эмиб къауузун атханча этгендиле меннге. Джажаним не болгъанын билеме мен: иги болуб не зат кёрлюксе, кесинги элингден, джуртунгдан кериде, айыб этмегиз алай айтханыма, юйдегинге тарала, сен мал тюл адам болгъанынги унутуб, джыйырма джылны узагъына тышында айлансанг. Ата джуртума къайтдым. Излегеним болду. Кесими юйюме къайтама деб тура эдим, Аллах хатерими этер деб ышана эдим... Алай а, къачхан да, сюрген да — экиси да Аллахха тилекчидиле дегенлей болгъанды. Ким билсин, сиз айтханлай, аны башха мадары болгъан да болмаз. Билеме кесимден: кимни акъылы джетишмей эсе, анга болады къыйыны. Не этейим да энди мен? Не айтасыз? Ётюрюкдю, керти тюлдю мени олсагъатда ёлгеним... Бюгюндю ёлгеним...

Сапият джангыдан джашауун Мурат бла бирге къуаргъа

дыгалас этеди. Озгъан джашауунда насыб кюнлерин эсине тюшюре, алгъыннгы Муратны унутулмагъан сыфатын джюрегинде кьозгъай, энгда джангыдан аны бла джашау кьураялырма, джангыдан кесими адамча кёрюрге, сый табарма, бир-бирибизни ангылаб, насыб иеси болурбуз деб ышанады. Алай а ол муратла оюладыла: Мурат энди чыртда башха адамды, алгъыннгы тюрдю. Тюркде джашагъаны анга кьатылмай болмагъанды. Динни кьаты тутхан муслиманлыча, кюнюне беш кьат намазын кьылады, Сапиятха да намаз этдирирге кюрешеди. Аны урунурун суймейди, озгъан джашауу ючюн гурушха салады, кесини юйюнде аны Базарбийден табхан сабийлерин кёрюрге суймейди. Сапият, гитче сабийлерин биргесине алыб, Муратдан кетеди. Ол кёзюуде Залимхан да, ёге атасындан кетиб, анасы бла бирге джашаб башлайды. Роман Сапиятны энчи джашау кьурагъаны бла, сыйгъа, бюсюреуге тыйыншылы атлам этгени бла тамамланады.

Конфликти эмда белгиленнген иннети бла бу сюжет чалыу «Аманатны» ючюнчю китабыны бютеу оюмундан тышына чыкьмайды. Алай а романны баш сюжет ёзегине тутушлу джалгъаныб бегимейди, аны бла «хоншулукьда» барады — бир элни ичинде болгъан ишле суратланадыла.

Хубийланы Осман романны биринчи эки китабы бла ючюнчюю магъаналарын байламлы этерге кюрешгенликге, тутушлу байлам чыкьмайды. Кёргенибизча, бу китабда ал планнга Хасанны атасы Мусса чыгъарылгъанды, Хасан кеси уа атасына таб келиширча рольну ойнайды. Хапарлауда суратланнган ишлеге Хасан кеси кьатышмайды, кенгден кьараб, оюмлашыб, эс табдырыб турады. Къазауатны кыйын джылларын, къазауатчы тенглерин унутмайды, ала бла байлам бузулмай сакъланады (романда аскерчилик кьарнашлыкьны унутмагъан Соколов элге, кесини тенгине, кьалай келгени суратланады). Алай болса да бу затла бары сюжетни ёсюм джюрюшюне джукь кьошмайдыла, романны бу кесегинде геройланы халилеринде джукьну тюрлендирмейдиле.

Айтылгъан бары, айхай да, Хубий улуну чыгъармасыны тутушлулугъуна, аны суратлангу дараджасына кемлик саладыла. Алай болса да романны арт кесеги заманны излемине келишген затланы суратлагъанын, белгиленнген социал-политика халла психология теренликде ачыкъланнганларын, джашау кертиликге, политикагъа туура келишгенин чертмей болалмайбыз.

Сёз кьайсы болса да бир фермада иш кьоратыуну ёсдюрююню юсюнден барыб кьалмайды. Чыгъарма заман кеси салгъан джамагъат борчланы баджарыу кьалай баргъанын кёзгюеди. Китабын хар персонажы энчи халлы адамды, насыбны, джашауну, урунууну, энчи борчну, биргелей джашау кьурауну

юсюнден хар бирини оюму кесичады. Алай а джамагъат ёсюмню джюрюшю барына да катылмай болмайды. Базарбий, Сапийт, Залимхан, Мурат, Берхан дегенча адамланы «кёзбаулукъ» насыбларыны тамалы оюлады. Башхала насыб деген затны тюз ангылайдыла, алай а асры тарды дуния къарамлары. Джигерхан кимден да терен ангылайды насыбны магъанасын. Аны эри медицина илмуланы кандидаты болургъа хазырланады, диссертациясын джакъларгъа хазырлана туруб, накъырда халда ушакъ бардыра, сахарда боллукъ таблыкъланы тизиб, ары кёчерге терилтирге излегенинде, Джигерхан былай айтады (айтхан сёзлерини магъанасын кесибибизча беребиз — Къ. А.): насыб сахарда джашагъанда, башынга къалпакъчыкъла кийгенде, театрлагъа баргъанда, балкону болгъан фатар алгъанда неда къатапа диванда олтургъанда тюлдю. Меннге джюрегим илешген джерден, суйген ишимден ашхы-ариу зат кёрюнмейди. Кесинг билесе театр да, сабан ызла, чюгюндюр бачхала да меннге бирча сейирдиле — барын да сюеме, алай а болумуму, юсюмде болгъан ашхы затланы къайда эркин хайырландыраллыкъ эсем, анда джашаргъа сюеме мен. Ишлерге кимле сюе эселе, тер тёгюб алгъан хакъын ким багъалата биле эсе, мен аладанма...

Хубийланы Османни китабы хар инсанни кесини тин байлыгъын ёсдюрюрге, кесини ич мадарларын не къадар толусу бла хайырландырыргъа чакъырады.

* * *

Къарачай литератураны ёсюм джолунда джангы кёзююню башлам чеги кесгин белгиленибди. КПСС-ни XX съездинден башланады ол. Къралда политика халны тюрленнгени Къарачайны миллет культурасы бла литературасына джангыдан тууаргъа, ёсюмню джолуна чыгъаргъа хыйсаб береди.

20—30-чу джылланы литературасындагъы маджал адетлени къайгъырыулу сакълай, къарачай джазыучула Ата джурт къазауатны, андан сора кёзююню сынамы дуния къарамларын ёсдюрюб, ол адетлени джангы дараджагъа кёлтюредиле.

Къысха заманны ичинде очерк, поэзия дегенча жанрла ёсуб къалмай, повестле, романла да чыгъадыла; адамны иннет, тин хауасын тинтиу тереннге барады. Аллай улуу жанрланы чыкъгъаны джангы къарачай литератураны джетишимлерине, литераторланы усталыкълары бишгенине шагъатлыкъ этеди. Джазыучула кеслерини дуния къарамларын ачыкъларгъа тырмашадыла. Ол зат бла байламлыды къарачай литературада тарихли затланы орунлашыулары, социал-турмуш темалы романда тарихли-революцион жанрланы танылгъаны. Джазма

кьоллу кеч болгъан башха миллет литературалада да бу ышан танылады.

Психология джаны бла теренлик ала барыудан къарачай литература да бир джанында къалмайды. Лирикалы прозагъа тартыу адет бола барады. Алайлыгъы уа поэзияда айырылыб аслам танылады. Лирикада схемалы юлгюле, сыфатлау мадарлада шаблон аздан аз бола, поэтни энчи тюрсюнюн белгилеген, аны чыгъармачылыкъ усталыгъын не джаны бла да терен айырырча хыйсаб кенг орун ала барады. Бюгюнню адамны адебнамыс, тин хауасына, аны джашау халисине эс бѐлюб, аланы къалай тюрленнгенлерин сюзюб, бютюнюлю сыфатла къурайдыла литераторла. Къарачай литература адамлыкъ, адеб, намыс, тин джанын ачыкълауда айырыб чертерча джетишим этгенди. Социал проблемаланы ачыкълагъан сагъатда уа тиклик-къаршылыкъ болмагъанча суратлау, затны кѐргюнчге тутуу адет алкъын къораб бошамагъанды.

Къарачайны литература фронтунда артха къалгъан джетеклени бири драматургия болгъанлай къалады.

Къарачай литератураны иннет, эстетика джаны бла ёсгени эмда байыннганы жангы болумда джаш литератураланы барында да бирча танылгъан шартды. Литературабызны мындан ары жангы джюрюш бла атларын танытхан белгилени бирине аны, миллет тилни чегинден чыгъыб, бютеукърал окъуучугъа джол ачханын санаргъа боллукъбуз.

Кимден да алгъа ол джаны бла джетишимли болгъан фахмулу къарачай поэтесса Байрамукъланы Халиматды. Къарачай поэтессаны чыгъармалары орус тилде басмадан чыгъыб, окъуучуланы кѐбюнден уллу разылыкъ табханды. Ол зат а башха литераторларыбызгъа да джол белгилеген ашхы юлгюдю. Заман бла бирге атларгъа, совет литератураны маджал чыгъармаларыны юлгюсю бла атларгъа таукеллик береди ол зат.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ

Байрамукъланы Халимат 1917 джыл Уллу Къарачайда, Хурзук элинде, туугъанды. Алгъы бурун орта школну, ызы бла фельдшер-акушер школну бошагъанды. 1935 джылдан башлаб «Къызыл Къарачай» область газетни литература къуллаукъчусу болуб ишлейди. 1936 джыл бу газетде «Долорес Ибаррури» деген биринчи назмусу басмаланады, аны ызы бла уа джашау-ну кёзююлю излемлерине тийишген статьяла, орус литература-ны классиклерине аталгъан статьяла, орус совет джазыучула-ны литература портретлери, А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермон-товну, К. Хетагуровну, В. Маяковскийни чыгъармаларындан кёчюрген затлары басмаланадыла. 1939 джыл Байрамукъланы Халимат соймекликни темасына бир актлы пьеса джазады — «Эки джюрек». Суратлау джаны бла пьеса алай бек таб джа-рашмагъанды, тема джаны бла да къазауатны аллы кёзюудеги хыйсабдан джаякълабды: ол кёзюуде уа литературада гражд-данлыкъ, патриотлукъ макъам аслам орун ала эди.

Уллу Ата джурт къазауат башланганында, Халимат къа-рачай поэтлени «Ата джурт ючюн!» деген джыйым китабл-арында чакъырыу назмуларын басмалайды. Къазауат башлан-гын джыл огъуна поэтесса кеси разылыгъы бла урушха кете-ди. «Адамла къанлы душман бла ёлюм къазауат баргъанын биле эдиле, фронтха кеси разылыкълары бла бара эдиле, джю-рек сезимлерини излеми бла, намысларыны чакъырыуу бла бара эдиле ала. Мени Ата джуртума къыйын кёзюуде аны сакъ-лагъанланы арасында болгъанымы насыбха санайма», — дейди Халимат.

1957 джылны поэтесса джашауунда эм насыблы кёзюуге санайды: ол джыл Халимат халкъы бла бирге кёчгюнчюлюк-ден туугъан джуртуна къайтханды, Къарачай-Черкесияны лите-ратурасы бла искусствосуну декадасына къошулгъанла бла бирге ол Москвагъа барады. Байрамукъланы Халимат Союзла-

ны Юйюню Колонналы залында москвачылагъа поэзия сёзюн айтады.

Бу джыл поэтессагъа чыгъармачылыкъ джаны бла мелхум джыл болады. «Таза джюрекден», «Джилтинле», «Джюрек джырлайды», «Бирге джырлайыкъ!», дагъыда башха джыйым китаблада аны назмулары басмаланадыла.

1959 джыл Халиматны «Сюйген тауларым (назмула бла джырла)» деген китабы чыгъады басмадан. Тема джаны бла китаб байды, иннет ёзеге уа патриотлукъ, халкъланы бирлик-лерин бегитиудю.

«Ленин джашагъан юйде» деген назмусунда поэтесса Кремльде Ленин джашагъан фатаргъа баргъаныны хапарын айтады. Тёгерекге къарасанг, омакълыкыгъа салынган, байлыкъ танытхан зат кёрлюк тюлсе — тышы ашалгъан эски кюбюрчек-чик, кюнлюк, туз орун — хар зат кёзюнге тюз урунган адамны юй болумун кёргюзеди. Бачаманы фатарындагъы болум аны артыкъ затха къызынмагъанын, кесине къаты излем салгъанын, не къайгъысы да халкъны насыбы болгъанын танытады. Бюгюнлюкде да адамла Ленин ала ючюн орнатхан джашауну татлы кёгетлерин ашаб джашайдыла, дейди Байрамукъланы Халимат.

Адам кертиси бла да онглу эсе, анга не джасанмалыкъ, не омакълыкъ керек болмагъанын ангылаб, Кремльден джюреги джарыб, джумушаб чыкыгъанын ачыкълар ючюн эмда сезим-лерин, оюмун туура суратлар ючюн поэтесса тамамлы, кесгин сёзле табаргъа тырмашады. Адамгъа махтау-сый келтирген, уллу кыйын салыб, ол болдургъан ашхы ишледиле, дейди Халимат.

Былайдан чыкъсанг, Ленинча атларынг келеди, дейди поэтесса назмусуну тамамлау тизгинлеринде. Бу тизгинле бла ол адамлыкъны асыл шартлары кимге да юлгю болгъанларын чертерге излейди.

Бир къралда, бир джуртда бирча джазыгу туудургъан тин хауа поэтессаны патриотлукъ сезимлерине теренлик эмда бюгюнлюк береди. Ата джуртну скойюу Байрамукъланы Халиматха, башха къарачай поэтлеге да болгъаныча, туугъан тауларына, къарачай халкъына суймеклик бла бирди («Бизни Ата джуртубуз», «Москва»).

Халкъланы шохлукъларыны темасын «Ана», «Ушакъ» деген назмуларында сейирлик поэтика мадарла бла ачыкълыйды. Алада кёб миллетли халкъланы арасында келишиулени проблемасын орус тил бла миллет тиллени юсю бла баджарады.

«Анабыз» деген назмусунда поэтесса бир уллу къарачай юйдегини хапарын айтады. Ол юйдегиден төрт джаш төрт миллетден аладыла къыз: орус, черкес, тегей, грек тилде сёлеше-

диле келинле. Келинлери ариу тюрсюнлю, урунууну суйген, къайын аналарыны сыйын мийикде тутхан тиширыуладыла, алай а къайын ана джунчугъандан не этерге билмейди: къайсы тилде сѣлешсин ала бла, бир-бирин ангыламагъан джерде джорукъ къалай сакълансын? Джашла, керти кѣллери бла айтханча этиб, айырылайыкъ да, тиширыулары юйлерине къайтарайыкъ, дейдиле, накъырда этиб. Къарт къатын ол затха чамланады.

Юйдегини сакълар эмда бегитир ючюн, къарт къатын ташатын орус тилге юренеди, келинлери уа — къарачай тилге. Алай бла хар не ариу джарашыб къалады.

Назмуну турмуш суратыны юсю бла автор кенг джамагъат магъаналы оюмну бередиди, ананы сыйфаты Ата джуртну сыйфатын ачыкълагъанча кѣрюнеди; аны кеси табхан сабийлерине суймеклиги, шох юйдегиге суймеклиги, ортада бир-бирин ангылаб джашаргъа онг берген къудрет кючдю, ол кюч болушады алагъа бир-бири тилин ангыларгъа.

Совет халкълары джашауларында орус тилни магъанасы не уллу болса да, Байрамукъланы Халимат миллет культураланы ѳсдюрген тиллени хыйсабларына ийнамлы къарайды. Ол миллет тиллени тазалыкъларын сакълайды, оюмсузлукъдан, ангысызлыкъдан сѣз байлыкъны джахил къатышдырыудан кѣрүйдү. «Ушакъ» деген назмусунда тилни чанчакълаб сѣлешген экеуленни самаркъаулайды: магъанасын билмегенлей, ала орус сѣзлени керекли-керексиз джерге да салыб, къуджур сѣлешедиле. Тилни тазалыгъына, сѣзню магъанасына уллу эс бѣлген поэтесса былайда эки затны айгъакълайды: миллет сыйны сакълай билмеу бла орус тилни да сыйын учуз этиую.

Байрамукъланы Халиматны патриотлугъу аскер темада да танылады. Аланы асламысы, эшта, Ата джурт къазауатха дери джазылгъан болурла, алай а, Хубийланы Осман бла Суйюнчланы Азаматны назмуларыча, ала да 50-чи джыллада басмаланадыла. Назмулары бир къаууму ангылатуу-чакъыруу халдыдыла («Сыйлы борч», «Сен фронтха болушамыгса?»).

Алай болса да башха тюрлю назмуларын да кѣребиз — аскерчи тиширыуну лирикалы сезимлеге бѣлюннген назму тизгинлерин. Алада Халиматны поэзиясыны адетли шартларын таныйбыз — джигитлик бла тиширыу халны джумушакълыгъын, джылыуун. Ол затла неден да алгъа тиширыуну суймеклигини тамалы аналыкъ сезимден башланнганын танытадыла: «Фронтда кече», «Джукъла къойнумда» деген назмулары алайладыла.

Назму джыйымны аскер циклы рахатлыкъ ючюн кюрешиую темасы бла тамамланады. Халимат «Бизни тѣлю» деген назмуну джазады. Анда поэтесса ол тѣлю кеси къаралыны ис-

Байрамукъланы Халимат

(1917)

ториясына кѡшхан юлюшню магъанасын ачыкълайды, аны бла бирге уа къазауат ёртенни ичи бла ётуб, бюгюн да рахатлыкъны иши ючюн кюрешген тёлю хорланмазлыгына ийнанганын чертеди.

Къазауатны темасын суратлау мадар бла ачыкълай, поэсса лирика назмучукъ — «Джашчыкъ бла киштикчик» деген жанрлы суратлаучукъ кбурайды, анда рахатлыкъ джашауну тылпыуун танытады.

Бу кёзюуде Байрамукъланы Халиматны творчествосуну баш ышанларын танытхан философиялы назмула чыгъадыла, поэссаны джашау эмда чыгъармачылыкъ иннетин ачыкълайдыла ала.

Къыргыз акъынны — Токтогулну — ёлюм бла ёлюмсюзлюкню юсюнден китабын окъуб, халкъ ёлюмсюздю деген оюмгъа келеди, нек десенг бир тёлюню кыйыны бла джыйылгъан хазнаны аны ызындан келген тёлюле хайырландырыб, джашауда андан да кёб этиб барадыла. Алайлыгы поэссаны кёлюн кёлтюреди, мени кыйыным, мени джашауум да, дуняда насыб орналыр ючюн кюрешген халкъны джигитлик ишине кшошулуб, ёлюмсюз болурла деген ийнамны бередиле.

Адамны нек джашагъаныны юсюнден сагъышла Байрамукъланы Халиматны акъылын Джамиля Бухиредни сыфаты-

на беледиле: Джамия Бухиред албан патриотка болганды, джанын аямай, француз колонизаторлагъа къаршчы кюрешгенди, аланы къолундан ёлгенди. «Кюрешсиз джашау неге керекди адамгъа? Аллай джашаугъа джашау дерге боллукъмуду?!» — дейди поэтесса.

Халиматны поэзиясында джашау кючню бегитген иннетни айырыб джарыкъ кёрюзген назмуланы бири «Сюеме джашауну» деген назмусуду. Тёгерекдеги дуняны ариулугъу поэтессаны сейир-тамаша этеди, ол дуня адамланы насыблы этер ючюн къуралгъанына, адамла джер юсюнде къарнашлага джашаргъа, кеслери салгъан къыйын бла аны андан да ариу этерге джаратылгъанларына ийнанады. Халимат этген оюм бла, табигъатда джорюген джорукъча, адам да керекли эмда ариу затланы чомарт халда, адетли халда баджарыргъа керекди. Хар нени кесине юзер ючюн джашагъан — ол тюз тюлдю: джашау дегенинг кюрешди, урунууду, адамланы насыбы ючюн ишлеудю, дейди поэтесса.

Халиматны ёлюмню, ёлюмсюзлюкню, адамны джашаууну юсюнден сагъышлары адамны эмда адамланы арасында келишиулени юсюнден сагъышла бла байламлыдыла. Алкъын адамланы арасында хынылыкъ, зарлыкъ, тилчилик, кёзбаулукъ, аманлыкъ эмда сатлыкъ дегенча осал къылыкъла джорюгенлерин, ала джашаугъа заран келтиргенлерин поэтесса англайды. Алай а, анга джаулары тюшюрген ачууну эсине тюшюре («Тюз адамла»), джашаугъа таза иннет бла эмда джарыкъ кёзден къарайды, не ючюн десенг, аны джашау джолунда ашхыла, таза иннетли, къыйын кёзюуде дагъан болгъан адамла биринчи къауумдан эсе кёб болгъандыла. Поэтесса кеси айтханлай, «джерни хауасы, сууу, тузу да» аллай керти адамладыла. Сен кесинги ишинги баджар, унутма — ала сени къатынгадыла, биргенгедиле, дейди ол.

«Тенгиме», «Керти тенг» деген назмуларыны тизгинлеринден керти Адамны тюрсюню къуралады. Сёзю, атламы туура, тюзлюкден тайышмагъан, къыйын кёзююнгде джакълыкъ этген, кесини сезимлерин байракъ этиб тутмагъан, алай а керек джерде ол шартланы чомарт кёрюзген адамды ол. Байрамукъланы Халимат тенгини халисини бу шартларын аны гражданылыкъ оюмлары бла, иннет юлгюлери бла байламлы этеди.

Джорек сезимни асыллыгъы, адамлыкъ сыйны ингил сезмеклик Байрамукъланы Халиматха Адамны сыфатында дагъыда быллай ышанланы чертдиредиле: кесини къууанчын ичинде джашырыб турмай, тёгерегиндегилеге аны чомарт юлешиб, аланы къууанчларына къууанч къоша билиу; кесини бушууун ичинде джашырыб, сезимлерине тыйгъыч салыб, башхаланы бойнуна кесини ауурлугъун салмай тёзе билиу. Адамны быллай

халиси поэтессаны кѳууандыргъан этеди. Алайлыгы ол кѳуру джашауну суйгени ючюн эмда ол кѳууанчлы джашау сезимлерин окѳуучулагъа берирге излегени ючюн тюддю, поэтесса адамны сыйын тюшюрген джазыкъсынмакълыкъны унамайды, кеси бушууун ичинде сакълай билмегени уа эгоистликге сайнайды.

Байрамукъланы Халиматны назмулары философиялы магъана береди. Ол адамны джашау халына, аны инсанлыкъ шартларына аслам эс бѳледи, алай а бу назмулары ич магъаналары асыры терендиле деялмайбыз. Алай болса да поэтесса кесини энчи джашау сынамына багъа берирге тырмашханча, окѳуучу бла кенгеширге излегенча танылады. Халиматны ауазы эс табдыргъан ушакъ нѳгерни ауазыча эшитиледи. Ол джаны бла аны назмуларыны дидактикалы халлары 20—30-чу джыллада къарачай поэзияда джюрюген ачыкъ юретиуге ушаймайды. Халиматны айтханы оюм берген шохну сѳзюча эшитиледи. Хубийланы Осман а юретиучюню позициясын сайлагъанды.

Биринчи китабында огъуна поэтесса фахмусун неге, къллай иннетге хайырландыргыны сагъышын эте башлайды, алай а аны граждан идеаллары, иннет-тин намысы ачыкъ кѳрнедиле.

Байрамукъланы Халиматны фахмусу батырлыкъ бла тишируу джумушакълыкъны бирикдирген фахмуду. Поэтессаны кесини энчи джашау сынамы, аны тенглилени тѳлусюню джазыуу Халиматны фахмусуна энчи хал кѳшхандыла, тирилик, джигерлик, тѳзюм береди, кыйын ишден кѳркъмазгъа, керек болса, кюрешге эркишиле бла бирге кѳшолургъа юретгендиле. Айтыб кѳояргъа, аны поэтика сыфатында бизни заманыбызда джашагъан джигит адамны асыл шартларын ачыкъ кѳребиз; ол шартлагъа тиширууну-джашау нѳгерни, суйюмлю тиширууну эмда ананы джюрек сезимлерини кючу, ингилиги, тереплиги кѳшулады. Байрамукъланы Халимат кесинде бу шартланы халларын сююуге таймаздан эс бѳлгенлей турады, алары къайдан чыкъларын, керти багъларын ангъларгъа, бу неди — тиширууну халисини махтаулу ышанларымыды, огъесе кемлигимиди? — аны билирге тырмашады.

Тарихни джюрюшюнде тюрлениуле болгъан, адамны ич дунясы дженгил тюрленген эмда джангы затла, эскиликни тюртюб, аны орнун алгъан кѳзюуледе, былайда бола тургъаныча, къарачай тиширууну дуня къарамы тюрленген сагъатда, кеси кесини ич дунясын сюзерге, поэтессаны кесини джюрегинде адетли затла бла джангылкълыкълары бирге тутушхан халларын ачыкъларгъа излегени ангълашынган затды.

«Суйген тауларым» деген китабына кирген назмуларында

Байрамукъланы Халиматны чыгъармачылыкъ фахмусуну энчилик шартларын бай эмда кенг хыйсабда танытырча назмула алкъын джокъдула. Асламысына былада сезимлик кючден эсе оюмлашыу кёб орун алады. Энчи сезимлерин, энчи джюрек къайгъыларын тарагъан назму азды. «Туугъан кюнюнге», «Сен тюшюрлюксе мени эсинге» деген назмуларыдыла аллайла. Биринчи назмуну поэтесса джашы туугъанлы онбеш джыл толгъанына атайды. Анда Халимат, мыдахыракъ ауаз бла айтса да, ана болгъанына джюреги кёлтюрюле, тиширыуну — хар джангылыкыгъа башлам берген, джер юсюнде джашауну юзмей сакълагъан инсанны—улуу магъанасыны юсюнден оюмларын кесгин айталгъанды. Нени да унутдургъан ана суймекликни символуча суратланганды къарылгъачны сыфаты. Балачыкларына таймаздан къайгъыргъанлай, кеси уясыны тегерегине айланганлай турады ол. «Сен тюшюрлюксе мени эсинге» деген назмусунда поэтессаны тиширыуну магъанасына эмда юйдегиге къаллай кёзден къарагъаны назму къууанчлы, джюрек кёлтюрюлген халда нек джазылгъанын ангыларгъа болушады. Керти адам юйдегини от джылыуун, аталыкъ къууанчын, тегинге-тиширыууна, сабийлерини анасына суймеклигин джашауда тюбечуо не джалгъан кёз ачыугъа, не шекелли «къууанчха» ауушдурлукъ тюлдю деб ийнанганын айтады. Андан да озуб, Халимат быллай оюмгъа келеди: юйдегисин атхан, кесини сабийини джюрек сезимлерин сансыз этиб къойгъан эркиши кесини къралына керти адам да болаллыкъ тюлдю («Туталлыкъ тюлдю халкъны»).

Поэтесса кесини энчи джюрек сезимлерин, эм багъалы оюмларын дуниядан джашырмайды, бир адамны энчи бушууу, энчи къууанчы анга джамагъатны къууанчы бла, джамагъатны бушууу бла бирди.

Байрамукъланы Халимат тиширыуну-ананы сыфатыны тегерегине тартхан джарыкъ кюрен, юйдегини анасын мийикге салгъаны халкъны эртделеден келген адетине келишген затды.

Къарачайда бурунладан келген юйдеги адетле: тамаданы сыйын кёрюу, ананы сыйын кёлтюрюу — бизни заманда да сакъланыргъа керекли ашхы адетледиле, — дегенча магъананы береди кесини назмуларында Халимат.

Къарачайда джюрюген айтыулары хайырландыра, Халимат «Юч сёз» деген балладасын джазады. Атаны осият сёзлери джашы Асланны джангылычдан-джарсыудан сакълайдыла, хакъгъа алгъан къойларын, кесини энчи джашауун, джашы бла юй бийчесини джашауларын сакъларгъа болушадыла: «Узакъ джолгъа кюн батхандан сора чыкъма», «Джюрегинг суйгеннге айт ариуду деб», «Сабыр бол, кёлюнге биринчи келген оюм бла атлама».

Байрамукъланы Халиматны поэзиясында шохлукъну, ской-меклик бла юйдегини магъанасын ангылау джамагъат-политика ангы бла биригбдиле. Ол кезден къарайды поэтесса турмушда, адамланы ангысында, адетледе тюбеген эски-чирик затлагъа, аланы селеке этген сагъатында. Ол себебденди поэтессаны кесини назмуларында магъаналары тас болгъан эски адетлени, «со-къур тутханына бек» дегенлей, оюмсуз тутханланы хыртлагъаны. «Колхоз къыз» деген назмуу аллай чыгъармады. Байрамукъланы Халимат кесини героинясыны кертиси бла да багъалы шартларына махтау салады: джигерлигине, тирилигине, джарыкъ кёллююгюне, таза кёллююгюне, кесини башын сакълай билиюгюне, тутхучлулугъуна эмда ышангылы адам болгъанына. Ол джаны бла бу къыз алгъынлада адамлыкъгъа салангъан шартладан башды.

Назму тизгинледен джанлаб, кеси сёзюбюз бла берсек колхозчу къызны оюмун, иннетин, ол былайды: къалын бла махтанганнга барлыкъ тюлме мен, менден ким джигер эсе иште, анга барлыкъма; къайын анамы кёлюне джетерге юреширме мен, алай а берне бла тюл — кёб трудодень бла; къайын къызны уа кесими звенома алыб къошарма, къолуна, юсюмден тешген чепкеними орнуна, чаганы тутдурумма; тынгылаб да туралмазма, мюйюшге суйелиб да къубулмазма — аллай тюлме мен; мени джаратмагъап алмаз мени. Мен келин болгъан джерде уа, ма кёрюрсюз, къууанлыкъдыла меннге...

Халимат бу къызны сыйфатына къаршчылыкъда тургъан халили тиширыуну суратлайды «Бизни келин» деген назму халпарлауунда. Ол, тыш къарамын бурунгу намыс мардалагъа кёре тутханлыкъгъа, ичинден джахил, эки бетли адамды. Адамланы суймегенин, гырнаулугъун, халисизлигин, керти тюрсюнюн, келинни башына атылгъан ауча, тышындан кёзбау айбатлыкъ бла джабаргъа юрешеди.

Юйдегисин суйген, тыбыр отну джылыуун сакълаб, акъыллы оноуу бла юйдегини бирикдириб джашагъан огъурлу ананы туурасында поэтесса джаншакъ, гурушхачы, эринчек, ачыулу, тилчи аммаланы халилерин айгъакълайды. Бирге джыйылсала аллай тилчи къауум, кеслерини келинлерин сёкгенден тоймайдыла («Сепараторда»). Аллай къатынла, джыллары келген тиширыула болсала да, айхай да, сыйгъа тыйыншлы тюлдюле.

Къарачай поэтессаны ал башламын джетишимлиге санаргъа боллукъду. Аны биринчи китабыны назмулары заманнга келишген терен магъаналы назмуладыла, бюкюнню джашауну адеб-намыс тамалына аталгъан назмулары уа артыкъ да бек келишедиле заман салгъан соруулагъа. Халиматны эстетика идеалы бла адеб-намыс идеалы бир-биринден айырылмайдыла, биригбдиле. Ол себебденди кесини назмуларында урунуу-

гъа, адамны джамагъат дашауда этген тириликгине, джашаугъа уллу сыймеклиги болгъанына, аны иннетини асыллыгъына, тазалыгъына, таукеллигине махтау салгъаны. Адамны иннет тазалыгъы аны тыш къарамына да огъур къошады, дейди поэтесса. Осаллыкъ, къолайсыз иннетни джюрютюу чырайлы бетни да эрши кѳргюзеди, ол себебден поэтесса адамны юсюндеги осаллыкъны селекеге салады.

Байрамукъланы Халимат кесини биринчи назму китабы бла огъуна къарачай литератураны историясында белгили орун алады: 20—30-чу джылланы поэзиясы адамны сейрилик тин хауасын не джаны бла да толу ачыкълаялмагъанды, теренлик болмагъанды; адам халисини шартлары, адеб-намыс проблемаланы къаршчылыкълары асыры учхара эмда политика борчла бла байламлы суратлангандыла, ангылатылгъандыла. Биринчи болуб Халимат башлагъанды къарачай литературада кесини ич хауасын сююб, «мени поэтика инсанлыгъым недеди?» деген соруугъа джууаб излеую. Джашау джолуна багъа бере, иннети, дуня къарамы къалай къуралгъанын ачыкълай, кесини юсю бла совет адамны ангысы къалай эмда къаллай халлы къуралгъанын кѳргюзеди. Кертиди, биринчи джыйым китабында бу сагъыш-оюм джюрююнню ал сокъмагъы белгиленеди, ол башламгъа шагъатлыкъ этген ауазыны, макъамыны энчи шартлылыгъыды: къууанчлы сѳз кѳлтюрюу джокъду, кесгин сѳз урумлуду; асламысына ауазын кѳлтюртмей, ашыгъыпсыз философия оюмла бла, джюрек джылыу бла, джарашыулу чам бла айтыргъа ёчдю айтырын. Аны поэзиясында Ёртенланы Азретни поэзиясында тюбеучю революцион асѳетизмни, кесине тыйгъыч салыуну ышанлары къалмайдыла. Ол джаны бла алыб къарасанг, Байрамукъланы Халиматны творчествосу КПСС-ни XX сѳздинден сора бютеу совет поэзияда танылгъан джангы халгъа келишеди.

Бу джыйым китабда поэтесса фахмулу адам болгъаны, баш теманы ачыкълагъан сагъатында джангы эмда энчи халлы макъам табаргъа излегени танылыб турады. Сѳз ююн, ананы темасына къарасакъ, бир лирикалы монолог («Туугъан кюнюнге»), бир уясыны тѳгерегине учуб айланган къарылгъачны аллегориялы жанрда суратланганы («Кѳгюрчюнчюк»), бир джангы совет юйдегини юсюнден чам ышанлы ийнакълы назму («Анабыз») кѳребиз. «Фронтда кече» деген назмуда, фронтчу къыз узакъдагъы суйген джашы бла ичинден ушакъ этген сагъатда, мыдах, салканын ауаз эшитиледи, «Джукъла къойнумда» деген назмусу уа, белляу, бешик джырча, ингил ауазлыды. Андан сора уа Къаракетланы Иссагъа атагъан назмусунда басымлы-махануу халда сѳлешеди.

Байрамукъланы Халиматны поэзиясында къуджур тенг-

лешдириулеге, ачыкъялаулагъа тубемейсе, аны тили сыйдамды, къошакъсызды, джарыкъ, теренлик, кесгинлик берген суратлау шартла таба биледи, сыфатлагъан адамыны халисин ачыкъялагъан сёзле табалады.

Бу китабында Халимат лирика мадарладан эсе эпос мадарлагъа аслам таянады кесгинликге джетер ючюн.

Аны творчество ёсюмюнде джангы атламгъа санаргъа боллукъду «Залихат» деген поэмасын (Черкесск, 1963 дж.). Эсинде, джюрегинде кёб джюрютюб муратын, джюрек къаны бла джазгъанча, алай халал, таза кёлден джазгъанды аны. Поэманы кириш бёлюмюнде ол кеси бек ариу суратлайды къаллай халда джазгъанын. Поэтесса къарачай халкъны джигит къызларыны бирини атын махтаулайды. Иннет, тин джаны бла экисини арасында джууукълукъ болгъаны хакъды: экиси да тенг къызла, фашистлеге къаршчы кюрешиуде тин джолдашла:

Кече джатсам, сюелеенг
Меи аллыма.
Сеи бла чыгъа эдим
Мен тангыма.
Джолгъа чыкыгъан кёзюююмде,
Джол къыскарта,
Нёгер болдунг, кёл кёлтюре,
Не джылата.
Сора семнге джюрек тарлыкъ
Этгенинде,
Джазмай тёзюм табмазымы
Билгенимде,
Таукел болуб, мен узалдым
Къаламыма —
Билмей эдим созарымы
Талай джылгъа.
Талай кюнню къалам алыб,
Къалам салдым.
Талай кюнню джазама деб,
Базмай къалдым.

Бу поэманы Байрамукъланы Халимат 1960 джылдан 1963-чю джылгъа дери джазгъанды. Залихатны поэтика сыфаты бютюню эмда кесгин болур ючюн, бир кере джазгъанын тюрлендире, джангыдан сюрмелей, кёб кюрешгенди.

Поэма 1942 джыл, Къарачайда партизан бёлекле фашист кючлеучюлеге къаршчы кюрешген заманда кертиси бла да болгъан затланы тамалында къуралгъанды. Эриккенланы Залихатны — фашист зорчуланы къолундан ёлген джигит партизан ти-

ширыну — энчи биографиясында болгъан затла бла бирге поэмада оккупацияны кезююнде ёлтюрюлген элчилени джазыулары да суратланады: Халилланы Намыслыны, Глоуланы Идрисни, Кецерова Надежданы, Косьмин Ефимни.

Баш героюну юсюнден, ол кезюуде болгъан ишлени юсюнден керти да болгъан затланы, документлени тамалында хапарлагъаны себепли, поэтесса тарихли-джигитлик джырны, къарачай фольклорда эртделеден келген адетни юлгюсю бла хайырланады дерге боллукъбуз.

Тарихли-джигитлик джырла бла бу поэманы арасында байламлыкъ болгъаны бир-бирде ачыкъ танылыб турады. Сёз ючюн, «Партизан джолла» деген кёб джикли назмуда биз адетли эпос макъамны, учунмакълыкъ халны сезебиз. Бурунгу джигитлик джырладача, джауну сыфатлагъан сатъатда аны сатиралы шартларын кёлтюртюб кёргюзеди поэмада.

Окъуучу бла ушагъын тюзюнлей бардыргъанча къурай билгенди Халимат поэтика хапарлауун, ол джаны бла халкъ джырчылану таурухчулану алагъа тынгылагъанла бла байлам къураучу хапарлау адетлерин тюшюреди эсибизге. Окъуучугъа айланган — «Тохтагъыз!», «Къарагъыз!», «Тынгылагъыз!» деген сёзле; риторикалы соруула, кёлтюргюч сёзле («Бири ётлю, бири ётсюз некди адам? Бири эсли, бири эссиз некди адам?»), «Андан уллу сый излерге меннге къайда!» д. а. к.) поэмагъа джан саладыла, авторну сёзюне окъуучулану джюрек эшиклерин ачадыла, адамны эсин айтылгъаннга къадайдыла.

Байрамукъланы Халиматны чыгъармасында геройланы ич оюмларын бериу (монолог), сёлешгенлерин (диалог) къурашдырыу аланы психология болумларын ачыкълау борчча къуллукъ этедиле; суратлауну джигитлик джырлада тубеучю мадарлардыдыла ала, къарачай фольклорда таб джарашдырылгъан суратлау адетлени ышаныды ол.

Алай болса да ол адетлени джесири болуб къалмайды поэтесса. Аланы терен билгенни юсю бла Халимат къарачай поэзияда ары дери тубеменген жанргъа атлайды: историялы-джигитлик поэма къурайды.

Не затдады бу поэманы башха тюрлюлюгю?

Биринчиси: чыгъарманы сюжети не джаны бла да терен, кенг джарашдырылгъанды, энчи тюрсюнлю сыфатланы къауумлагъа юлешинген системасы историялы фольклор джырлада тубеменген затды.

Экинчиси: хапарлаучу авторну сыфаты. Композиция джанындан алсакъ, поэманы бютюнлюгю, сыйдамлыгъы онглюду. Ол лирикалы кириш сёз бла башланады, авторну тамамлау оюмлары бла бошалады. Поэтесса кесини мураты неден башланганын, поэманы иннетинден хапар айтады — халкъ кесини

батыр кызын кылай багылатханын ачыклай, анга махтау салыуду ол иннет:

Сен киргенсе, ёлмез кибик,
Ёмюрлеге,
Сен синггенсе, сингериксе
Джюрекlege,
Халкъ унутмаз онгуз кюнде
Джакълагъанны,
Къартын, джашын, от бауурун
Сакълагъанны.
Халкъны атындан сын ташынгы
Аягына
Мен салама джазгъанымы,
Тобукълана.
Муну юсю, мийик болуб,
Тауча ёссе,
Узаймайын, бу тюркюнде
Чириб кетсе,
Топрагъы гокка хансны
Ашы болса,
Сыйлы кёрге ол ханс салкъын
Тартыб турса,
Боллукъду ол джазыучуну
Кыйынына,
Андан уллу сый излерге
Меннге кыайда!

Бу композиция тогъайны ичине поэманы сюжетин къатлагъан онбир баш киреди, аланы хапарлау джибин лирикалы кыайтыула бёледиле. Поэманы кириш бёлюмю («Рахат кюнде») таулада рахатлы джашауну поэзиялы суратын береди. Поэтесса эм ууакъ шартлагъа дери — ариу, кесгин, кёзге кёрюнюрча — кесини джашлыгъындан бир кюнню суратлайды. Ма кыызчыкъланы бир джыйыны, танг атар-атмаз туруб, таулагъа нанькъ джыяргъа барадыла. Сейирлик тау пейзаж — тюркюз чууакъ кёк, джарыкъ тийген кюн, исси кыызгъан ташлагъа созулуб кызыл кёгет джоппула, тишлени къаматхан таза чокъуракъ суучукъ, джашил кюйюзча, мийик битген джашил ханс, кккю, накъырда, ушакъ, оюн, — бу затла бары аныкы эдиле олсагъатда, бусагъатда поэма джаза тургъан поэтессаныкы. Сора ол ашхылыкъланы иеси тюрмедии Залихат да бир заманда? Бу кюннге ушагъан кюнню болмагъанмыды да Залихатны? Былайда лирикалы геройну сыфаты бла поэманы героюну сыфаты биригедиле. Экибиз да бир ёзенден эдик, бир юйдегиден, бир элден болмасакъ да. Экибиз да, тот бугъоуладан ычхыныб,

совет джашауну кюнюнде джашнагъанладан эдик. Менден иги ким биллик эди сени, сени джюрек сезимлеринги, сени сагъышларынги? — дейди автор, бу оюмну поэзия тилге кечюрюб.

Поэманы экинчи башы («Къара кюнле») биринчи башында берилген джарыкъ, къууанчлы чакъгъа къаршчы (контраст) халда суратланады. Къазауатны къара келеккеси тау эллени басханды, гитлерчиле келиб киргендиле. От джагъада джангыз тиширыуну керебиз. Босагъаны къара бушуу сакълайды, эшикге къылыч салыб аны аллын тыяллыкъ тюлсе, башын буруб юзаллыкъ тюлсе. Отда чий отун чырылдай-чырылдай кёмюр болады — джылыу да джокъ, джарыкъ да джокъ. Оджакъ тешикден мутхуз кек къарайды. Учсуз-къыйырсыз ауур сагъышла, отну башындан салынган ауур сынджырны чыкларыча. Халкъгъа, Залихатны къарт анасы Хауагъа къыйынлы, къайгъылы кюнле тюшгендиле, «ёлгенлеге сауланы кезлери къарарча» кюнле. Алай а бушуу къарт къатынны сындыралмагъанды, джыгъалмагъанды, ол башын келтюрюб, ёхтем джюрюрге кюрешеди: биледи, зорлукъгъа къаршчы кюрешмей, къутулур мадар джокъду. Былайда окъуучу Хауаны бир джашы къазауатда ёлгенин, экинчиси башсыз болуб тургъанын, Залихат а, гитче къызчыгъындан айырылыб, таулада партизан кюрешге кетгенин биледи.

Поэманы башламы алайды. Былайда огъуна чертиледи Ата джурт къазауатда совет адамланы джигитликлери кёбчюлюк халда болгъаны. Залихат джаны-къаны бла да кесини халкъындан болгъаны суратланады, ол халкъны асламысыны иннетин, аны не зат ючюн кюрешгенин джарыкъ кёртюзген юлгюдю. Аны биргесине болгъанла къуру къолларында сауут тутхан тенглери тюддюле, фронтда сермешгенле да, туугъан анасы бла элде хоншуларыны, фашистлени тутмагъында инджилгенлени иннетлери, тинлери да аны биргесинедиле, кюч бердиле анга, эм ахырында — окъуучулагъа батыр къызны джигитлик хапарын айтхан поэтесса да сагъышы, джюрек сезими бла Залихатны биргесинеди.

Андан арысында биз Залихатны кеси бла танышабыз, аны джашау джолунда болгъан затлагъа шагъат болабыз: таулада бардырылгъан сермешуле, Залихат башчылыкъ этиб, тирмен ючюн оаргъан къазауат... Кюрешиу къатыдан къаты болады, фашистле, не да этиб, Залихатны не тутаргъа, не ёлтюрюге деб буйрукъ аладыла. Таулада къыйын тахса джумушланы толтургъандан сора Залихат гитлерчилени къолуна тюшеди. Айырыб ма бу кезюуде джетеди поэманы хапарлауу кульминациягъа: Залихатны, аны анасы бла тутмакъда аны бла бир камерада болгъан тенглерини джигитликлери, тёзюмлери, адамлыкъ шартлары къыйын сынамагъа тюшедиле — ачытыб, азаб чекдириб,

кыйнаб соруу аладыла быладан. Гестапочулары аллында Залихатны таукел монологу, аны анасыны сыйгъа-бюсюреуге тыйыншлы акыйллы сёзю бир тукъум бир кюч аланы бюгалмазлыгына, ала къанлы джаугъа къаршчы кюрешгенлерин тохтатмазлыкъларына шагъатлыкъ этеди.

Эки лирика туракълау (бири поэманы тогъузунчу башыны аллында, экинчи — онбиринчиде) поэманы кульминациясын айырыб чертгенча хал къурайдыла. Биринчи туракълауда поэтесса: «Бири ётлю, бири ётсюз некди адам? Бири эсли, бири эсиз некди адам?» — деб ойлашады. Салгъан соруууна Халимат кеси быллай джууаб береди:

«Кёрюб болмау, не суймеклик
Бир затны —
Олду дейме ётлю этерик
Адамны».
Суйген затын сакълар ючюм,
Отха, суугъа
Киралмаса, сюед деме
Сен адамгъа.
Суйген затын сакълаб, кесин
Сакъламайын,
Кыйын кюнде башын алыб
Джанламайын,
Ётлю адам кёрюзеди
Адамлыкъны,
Джетген кюнде дагъаныды
Ол халкымы.

Экинчи туракълауда поэтесса, Залихатха кёб зат багъалы эдиле — анасы, эри, гитче къызчыгъы, джашау берген зауукъ кюнле, алай а бу энчи насыб Ата джуртну, туугъан халкыны насыбы бла айырылмаздан биригибди, дейди; ма ол себебден, поэтессаны сёзлери бла айтсакъ:

Къалмагъанды Заллюу дерча
Чырт сыфаты,
Ёмюрде да тюрленмезлик
Бард бир ваты —
Ата джуртха, Партиягъа
Суймеклиги,
Джюрегини ётгюрлюгю,
Болмай чеги.

Бу лирика туракълауну ызы бла мычымай сюжет туюмчек тешиледи, джигит кюрешчини ахыр атламын кёребиз. За-

лихат бла нёгерлери алагъа къазылгъан къабырны къыйырында сюеледиле, алай а джашаудан кюрешсиз кетерге болмайдыла, алайда тургъан кюреклени сермеб алыб къолгъа, джаллатлагъа мыллык атадыла уругъа — окъла элек этиб санларын, тай бермегенлей кетедиле джашаудан.

Поэманы тамамлау кесеги (эпиплогу) — «Насыб келгенди таулагъа» — къагъыт джазгъан (эпистоляр) формада къуралгъанды. Залихат бла бирге ёлтюрюлген Намыслыны къызы фронтка, Залихатны эрине аны этген джигитлиги бла къалай ёлгенини юсюнден письмо джазады. Бу бушуулу письмода, джаудан азатланган джуртда адамла адетли джашаугъа къайтханларын билдире, джашау насыб ючюн джан берген джигитлеге махтау бере, къыз аскерчини кёлюн кёлтюрюрге кюрешеди, аны джангы джигитликле этерге учундурады.

Поэманы джигитлерин сыфатлагъан сагъатда Байрамукъланы Халимат, айхай да, баш орунну Залихатха береди. Аны халисин не джаны бла да терен эм тамамлы ачыкълагъанды. Джау бла бюгюлмезден батыр сермешген ёхтем кюрешчича, эрин, сабийин джюрек тамырла таралыб суйген анача-тиширыуча суратланады Залихат. Поэтесса аны къуру сермешуу баргъан кёзюуледе, къазауат болумда кёргюзюб къоймайды, аны ич дуниясын, тин хауасын да ачыкълайды. Залихат кесин партизан бёлекге къалай алдыргъанын эсине тюшюре, таулагъа кете туруб, кече къарангыгъа къараб, джукълаб тургъан къызчыгъына буюргъан ич оюмларын (монолог) айтады. Залихатны джюрегинде аналыкъ сезим бла гражданлыкъ борчну сезмеклик бир-бири бла кюрешселе да, джигитни сыфатына ол зат хузумлукъ тюшюрмейди. Керти адамны шартыды сайлаугъа тюшген сагъатда, джюрекке ауур тийсе да, тюз атламны сайлай ёбилиу. Ол да джигитликди. Алайды да, Залихатны халы окъуучугъа тюз эмда ийнамлы ангылашынады, аны кеси кесин хорларгъа къарыу табханы тин кючюню онглулугъун дагъыда бир кере чертеди:

«Сени къоюб, Заремачыкъ,
Киши къолгъа,
Атланганма къыйын кюнде
Къыйын джолгъа.
Киргенд атанг бу урушну
Теренине,
Джашау сакълайд сеннге, сени
Тенглеринге.
Саумуду ол, бергенмиди
Анда джанын,
Алалгъынчы халкъ ючюн
Джаудан къанын..»

Джюрек джауун сеннге къюб
Ананг, бала,
Орнуна уа къурчун къюб
Барад джаугъа.
Къысармамы энди сени
Бауурума?
Башхаламы ийнакъларла
Мени орнума?
Менсиз ёсюб, Заремачыкъ,
Уллу болсанг,
Терсни, тюзню айырырча,
Акъыл алсанг
Къыйын кюнде атыб кетди
Анам мени,
Деб инджитме, бала, такъыр
Джюрегинги.
Джукъла, джаным, сеннге ашхылыкъ,
Меннге игилик,
Къуанч бла тюбешейик,
Насыб келиб...».

Джау бла ёлюм къазауат этген болумда да аны джюреги-ни джумушакълыгы, дуниягъа, табигъатха суймеклиги сёнг-мейди. Ма, сермешиуге хазырлана туруб, пулеметну ышаннга алыгучу кёзюнден кыраб, эртденнги чыкъдан джылтырай тур-гъан назик гюлчюкню кёреди. Ариулугъун, джакъсызлыгъын кесини къызчыгына ушатыб, гашеткадан баса башлагъанлай, бир кесекге пулеметну быргъысын бир джанына бурады.

Не уа, ма Залихатны эри бла биргелей аны письмосун окъуй-буз; суймекли, къайгъырыулу письмоду ол, алай а Залихат таукел, туура сёзлюдю, андан джукъну джашырмазын тилей-ди эринден, не ючюн десенг фронтчу джашауну ауурлугъун, ачыуун эри бла тенг алыргъа сюеди кеси бойнуна. Ауурлукъну биреуню юсюне атхан, тыхсыгучу адам тюлдю Залихат, джазгъа-ны бла, айтхан сёзю бла эрине таукеллик береди, аны кёлюн кёлтюреди.

Тюрмени арбазында Залихат анасына тюбөб къалады. Ол анасыны, кесини кёлюн да басаргъа, къутхарылыргъа мадар чыгъар эсе уа деб ышандырыргъа кюрешеди. Джашаргъа суй-меклиги асыры уллу болгъандан ёллюкме деген оюмгъа бир минутха да хорлатмайды кесин, не ёлюмню, не фашистлени аллында, борбайы къыйылыб, баш урмайды. Керек сагъатда, къолуна гранатланы алыб, бетден-бетге танканы аллына чы-гъады, анга къазылгъан къабырны къыйырында, сермеб кю-рекни алыб, фашистлеге чабады — аллай ёхтем кёллю адамды Залихат.

Джигитни сыфатын суратлай, поэтесса кесгинлеу мадарланы уста хайырландырады. Залихатны тыш къарамын суратламайды ол. Биз аны къыйын джолоучулукъдан сора къалай бек арыгъанын, соруудан, туююу бла инджитиуден сора къаллай халда болгъанын кёребиз. Джангыз бир кере береди автор героиняны ашыгъышлы портретин: ариулукъдан эсе суююмлюю дженгиген бети, бал бетли чачы, арыгъыракъ узун сюеги— фронтда Залихатны письмосун алгъанында эри, аны кёзюне кёрюнген сурат алайды.

Залихатны джюрек сезимлерин, сагъышларын автор хапарлауунда былай кёрюзеди:

... Башы кетген деу наратны
Бир джанында,
Олтургъанды Залихат да
Суу джагъагъа.
Ачийдыла, чурукъ ашаб,
Табанлары,
Бары бирден джызылдайды
Джаш санлары.
Алай а ол тюдю аны
Эсиндеги —
Тёзюб болмайд артыкълыкгъа
Тюз джюреги.

Авторну хапарлауу бла Залихатны монологлары, джигит тиширыуу бла аны нёгерлерини аууз сёзлери бир-бири бла чалыша келедиле поэмада.

Пейзаж суратлауу поэманы джигитини сезим дуниясын терен ангылатыргъа болушады:

Кёзге тюртген кёрюнмезча —
Къарангысы,
Къара кече ояд дерсе
Джерни басыб.
Бир-бирледе сени джагъынг
Болады ол.
Бир-бирледе уа, къабхан болуб,
Бууады ол.
Бюгече да, ким биледи
Не этерин,
Къууанчхамы, бушуугъамы
Тюбетирин...

Алай болса да джигитни ич дуниясын неден да терен ачыкълагъан лирикалы туракълауладыла; алада поэмада сурат-

лачнган ишле бла джигитни халисине философиялы эмда бю-
тюнлеучю багъа бериледи, аланы ангылатыу магъаналары
еседи:

Ой, Архыз таула! Бурма чегетле!
Джашил бутакъда — баллы кегетле,
Ненча тюз адам, — ненча партизан,
Джанына термилген не къадар инсан
Къонуш табханды салкъыныгъызда,
Къан ызын къоя тапхырыгъызда,
Джарагъа дарман — хамма чапракъдан,
Кёкледе къалгъан къушха сукълана,
Кёз гинджилери джана, джукълана,
Башындан салына джауар булутла,
Бир сууукъ бола суюмлю джуртла,
Къулагъында шууулдай сууукъ кёк суула,
Ичинде кёрюннген ранда буула,
Ариу джуртларын ташлаб бу эрле,
Нек кетедиле къарангы кёрге?..
Сыйырымлазгъа быллай джурт джерле,
Уруш этелле, къаджыкъмай, эрле.
Хар къотур къая, хар чирик дюккюч,
Аны къой, малны ёлтюрген кюндюш
Тюшмес ючюннге джаууу къолуна,
Тёнгегинги буруу эт аны аллына.

Бу лирика туракълаула, таулада къая къычыргъанча, джи-
гитни сагъышларына, сезимлерине эмоция кюч къошуб къай-
тара, халкъны джюрегинде аты джашагъан джигитни таурухлу
хапарларына кюрен тартханча болады.

Залихатны анасы къарт Хауаны сифаты да поэмада, алай
кенг суратланмаса да, кесгин ачыкъланады. Автор джууукъ
адамларын къазауат джухтан джангыз къарт тиширыуну бу-
шууларыны юсюнден хапар айтхан сагъатда, биз анга бир ке-
ре тюбеген эдик. Биз анга экинчи кере ол гестапчуланы къо-
луна тюшгенден сора, къызындан айырылгъан кёзююнде тю-
бейбиз. Адамлыкъ сыйын сакълангъан, терен акъылы болгъан,
адамлагъа суймеклигин тас этмеген тиширыуду ол. Поэтесса
аны сифатын кесгин, терен шартлы штрихле бла суратлайды,
кёзюбюзге сау адамныча кёрюзеди. Хауа алайды гестапчу бла
бетлешген сценада, анга туугъан къызынгы тахсасын ач, сат
дейди ол; джолгъа чыгъаргъа къалай хазырланнганы, джолда
сагъышлары — бу бары къарт тиширыуну сифатын бютюнлеген
чемерлик ышанладыла.

Белгилиди джууабы уа ананы,
Азгъан бети, къан къуйгъанча, къызара,
Чѣб башыча, къарыусуз джан — къарт Хауа
Чепкенинден халычыкъны бери алыб,
Кѣслерини тѣгереди къаралыб:
«Кѣремисе бу затчыкъны, бир къара,
Мунуча бир тиймед сѣзюнг, бил, манга!» —
Деб юздю халычыкъны фашистге,
Фашистлени тамадасы къарт итге.
«Джаш, къыз демей, къолу бла
Адам этиб,
Джуртугъузну сакълагъыз деб,
Амал этиб,
Бюгюн санга тахсаларын
Берлик ана
Табмазса сен, фасыкъ мутлах,
Ийнан анга.
Учурайым, тут да ѳлтюр,
Ас асмакъгъа,
Бала сатмайд керти ана,
Мен — аллайма!» —
Деди Хауа, бети джарыб...

Ол кѣзюуде, соруу ала тургъаннга кириб келиб, биреулен
Залихатны тугханларын айтады. Аны эшитиб, джюрегине чаба
тебреген Хауа зорчуланы аллында эсин ташлаб къоймай, акъы-
лын джыйыб, кесин къатдырады, тамагъына джыламугъу ты-
гъылса да.

Джаулары уа джарыб, кюлюб
Башладыла,
Хауаны да энди юйге...
Бошладыла...
Ол кече танг аласында
Чыкъды джолгъа,
Кѣралсам деб, мадар излей,
Къызын, Хауа.
Къолунда чынар таягъы,
Имбашында — артмакълары,
Къобан ѳзенни джаяулай
Барад, хариб, джап-джангызлай,
Къач кѣзюуде бу ѳзенни
Ариулугъун,
Табигъатны саппа-сары
Къач бояуун

Кёралмайды бир да Хауа
Тёгерекде —
Къайгылары толудула
Джюрекде...

Хауаны суратлагъан сагъатында поэтесса быллай ачыкълау амалланы хайырландырады: юйню ич болумуну суратын кёргюзюню, тыш къарамыны не ууакъ затына дери чертиуню, кесин къалай тутханын-джюрютгенин, сёлешген сёзюн, тилини кесгин юлгюлерин.

Хауаны сыфатын къурагъан ызчыкъла, аны толтургъан шарт белгиле, джылы келген таулу тиширыуну юсюндеги халиге асыры бек джууукъ болгъандан, Хауаны сыфаты кёблени ышанларын бирикдирген эмда джорукълагъан дараджагъа кёлтюрюледи, анагъа аталгъан лирикалы туракълауда уа ананы тюрсюнюне андан да уллу кесгинлик къошады.

Анагъа аталгъан лирикалы туракълау эсибизге А. Фадеевни «Джаш гвардия» («Молодая гвардия») романында ананы къолларына аталгъан лирикалы туракълауну тюшюреди.

Поэтасса ананы сыфатын Ата джуртну сыфаты бла тенглешдиреди, бирикдиреди. Байрамукъланы Халиматны поэзиясында ол адетли ышанды.

Поэманы башха персонажларын суратлау бу халдан тёбенди. Эпизодлада тюбеген персонажланы тюрсюнлери толу суратланмайды, Хауаны хоншусу тиширыудан башхалагъа уллу эс бёлунмегенди.

Бютеу хапарлау лирика ауазгъа бёленибди. Авторну энчи ауазы таймаздан эшитилгенлей турады, тёгерекде бола тургъан ишлеге ол къаллай кёзден къарагъаны, аны джюрек къылларыны тауушу хапарлауну ичи бла ётеди. Байрамукъланы Халиматны биринчи джыйым китабында танылгъан лирика ауаз бу поэмада кесгинлик табады. Бу поэманы биринчи башындача («Рахат кюнле»), эндиге дери Халимат кесини юсюнден алай ачыкъ, алай уллу суратлау кюч бла айтмагъанды. Биз былайда поэтессаны дуния къарамын да кёребиз. Былайда Байрамукъланы Халиматны лирикалы оюмлары биринчи китабындан эсе герен эмда кенг дараджагъа джетедиле. Къазауатны темасыны тёгерегинде поэтессаны оюмлары тутушлу системагъа буруладыла: Халимат халкъ патриотлукъну тамалы къалай къуралгъанын, ата джуртха суймеклик къалай къуралгъанынны историясын тинтеди, сыналыуну кёзююнде адамланы халилери къалай танылгъанын кёргюзеди.

«Залихат» деген поэмасында Байрамукъланы Халимат къазауатны темасын кесини творчествосунда кенг ачыкълаб тамамлагъаннга санарчады. Поэманы учунмакълыкъ халда джа-

зылгъаны поэтесса кесини халкъыны джигитлигине тыйыншылы эсгертме салыргъа тырмашханы бла байламлыды. Къарачайны эркишилерины асламысы бла кёб махтаулу кызы (Эриккенланы Зухра, Эриккенланы Зоя, Токъланы Шерифат, Чотчаланы Кочура, Къууатланы Зухра, Эбзеланы Халимат, д. а. к.) къазауатха къошулгъанлары, аланы кёблерини джазыуу Залихатны джазыууна ушайды, аланы иннетлери, джюрек сезимлери бирча болгъаны Халиматны ажымсыз этедиле халкъ керти сюйгенине Ата джуртну. Ары дери патетикадан джанлаучу поэтесса бу поэмасында аны толу хайырландырады.

Байрамукъланы Халимат, творчество джолуну ал кёзююнде танытхан шартларын ёсдюрген бла къалмай, бу поэмада кесин назмуну тамам бишген керти устасыча кёргюзеди. Аны творчивосунда алгъын тюбемеген джангылыкъ — поэмада сермешиу сценаланы джарыкъ, ачыкъ эмда кючлю суратлай билгени. Кесини творчивосунда къазауат теманы тамамлагъанча эте, анга джюрек отуну кызыуун чомарт бере, Халимат аны бла бирге тегерегибиздеги дунияны кенг эмда ингил сезерге, кёрюрге мадар табады — поэтессаны творчивосунда кавказ табигъатны сейирлик суратлары бардыла; ала авторну, аны джигитлерини оюмлары, сезимлери бла айырылмаздан биригиб, уста тукъум чалышыб келедиле: табигъат ала къатыш бущуу этеди, къууанады — ёлюмсюз джигитликни шагъатыча, адамла баджаргъан ишге къошулгъанча кёрюнеди:

Даусуз элге
Кирсенг, келед къууанч сени
Джюрегинге.
Учурурлай сени кёкге,
Бир хал келиб,
Сени кючюнг, деуча болуб,
Къарыу бериб.
Айланаса тар кёпюрден
Сен солунга,
Алыб барлыкъ сени Архызгъа
Тау джолуна.
Ёрлетгенча ууакъ-ууакъ
Басхычладан,
Хапар айта озгъан, ётген
Джашауладан,
Чыгъарады, сени элтиб,
Бурутлагъа
Тутар кибик аланы сен
Къолунг бла.

Кёкге джете төрт джанынгда
Тау чегетле,
Тау суула да гюр-гюр эте
Ёзенниде,
Тереклени төппелерин
Кюн кюйдюре,
Талалада гелеу ханса
Чыкь инджиле.
Бир-бирин унутдура,
Къууандыра,
Барадыла, хаман сени
Джубандыра.
Сен а, джолунг тауусулад
Деб къыйнала,
Табигъатны төппесинде
Солуу ала,
Бир бараса сен къайгъысыз,
Сабий кибик,
Бир къарайса тау джайлыкъгъа,
Дарий кибик.
Кечлери уа чегетлени
Къаб-къарангы,
Чыпчыкь ётмез шындык, тутуш
Аралары,
Джырадыла орталарын
Тау шоркъала,
Неге эсе да ачыулана,
Бурмалана.
Ала, къоркъмай, тик энишге
Энелле.
Къучакълашыб Архыз суугъа
Киредиле.
Тамгъа сала бу джерлеге,
Ёмюрлеге,
Узакъ джолгъа чыгъадыла —
Кенг тюзлеге.
Элтедиле шам Архызны
Хапарларын.
Махтаидыла таулу халкъны
Тулпарлыгъын...

1961—1962 джыллада Москвада А. М. Горький атлы Литература институтда окъугъаны поэссаны творчество ёсюмюне уллу себеб болады. Эки джылны кесин толусу бла творчество ишге, окъуугъа, усталыгъын ёсдюрюуге береди. Литературалы Москваны хауасы, творчество семинарлада, лекциялада алгъан

билими, поэзиягъа фахмуларын бериб, литературада джангылыкъланы сюзген окъуучу тёлкюю арасында болгъаны Халиматха кесини чыгъармачылыкъ джолуна, кесини фахмусуну шартларына хыртлау кёзден къараб, литература сынамында баш джолгъа нени сайларыгъын бегитедиле.

Ол, уллу кёллюлюк этмей, кертисинде поэзияны сохталыкъ партасына олтуруб, ич дуниясын, дуния къарамын байындырады, поэзияны формасы джанындан сынау ишле, экспериментле бардырады.

Эм баш зат а — Халиматха Москвада окъугъаны кесини чыгъармачылыкъ ишинде къаллай джол бла барлыгъын ажымсыз белгилерге болушады. Алайлыгъын Литература институтну бошагъандан сора 1963 джыл Черкесскеде басмаланган китабы «Стихи» («Назмула») ачыкъ танытады.

Орус тилде чыгады ол китаб. Аны кёчюргенле — Н. Матвеева, Р. Казакова, Г. Каменная д. б. — Байрамукъланы Халимат институтда къуру тенгле табыб къоймай, творчество иште иннет союзникле табханын танытадыла. Къарачай поэтессаны чыгъармаларын ала орус окъуучугъа сүймеклик бла къайгырыулу, джуауабы кёчюргендиле.

Байрамукъланы Халиматны чыгъармачылыкъ ишинде бизге белгили ышанлагъа къаллай джангылыкъ къошады бу китаб?

Тематика джаны бла Халиматны поэзиясы уллу кенгергенди деялмайбыз. Къазауат, сүймеклик темагъа, юйдегини, патриотизмни темасына, лирикада философия оюмлагъа Байрамукъланы Халимат поэт бла поэзияны темасын къошады. Граждан лирикасында биреуге табынуну темасын ачыкълаб кёреди. Магъана джанын алыб айтсакъ, олду джангылыкъ бу китабда.

Былайда айтырча зат темаланы юсюнден тюдю, ол темаланы поэтесса джангыча ачыкълагъанындады.

Кесини энчи сёзюн, биреуню сёзюне къошмай, кесича, джангыча айта билгени бу китабха кирген назмуланы биз джашагъан кюнледе эм маджал совет поэтлени дараджасына чыгъарады.

Джырланган джырла поэтни джюрегидиле, поэтни джюреги уа заманны сюзгючюдю, дейди поэтесса; кесини чыгъармачылыкъ ишинде тутхан баш иннетиди ол аны.

Кеси джашагъан кёзюню, джашауну сагъышын, къайгысын джюрек тылпыууну ичи бла ётдюрюб суратлау поэтессаны баш адетиди. Аны назмуларында гражданлыкъ оюм бла энчи лирика башлам биригиб келедиле.

Къайсы теманы алса да къолгъа, Байрамукъланы Халимат аны джюрегине джууукъ затны юсюнден кеси сезгенча джазаргъа эркинлигин къоруулайды. «Сюеме халкъымы» деген назмусунда бир дуппукъ редактор, къуру кесинги халкъынты

сюерге керек тюлсе, бютеу кенг дуняны сюерге керексе деб, джыйым китабы ачхан назмудан тизгинлени къоратдыргъанына чамланады. Мен кесими гитче халкъчыгымы сюеме, аны юсю бла уа — бютеу дуняны, дейди ол.

Табиғатны юсюнден джазгъан сағъатында, поэтесса былай айтады: мени назмуму окъуб, окъуучуну джюрегинде мендеча сезимле къозгъалсала, ала окъугъан адамны къууандырса — ма олсағъатда айтыргъа боллукъду назмугъа керти поэзия деб.

Байрамукъланы Халимат кесини сёзюн энчи джюрек сезимлерини юсю бла бютеу адамланы атындан айтыргъа къоркъмайды. Аны юсюнден быллай оюм айтады: китабымда «мен», «мен» деген сёз бек кёбдю, алай а сен ангыла «мен» дегеним мен тюлме, джюзле бла минглени «мен» дегенлерин кесими юсюмде бирикдирирге неда ала бла биригирге — олду мени мурамым.

Халимат бек ариу ангылайды кесини энчи сезимлерине, сағъышларына джамағат магъана бериу къыйын, джууаблы борч болгъанын. Биринчи бетде сёлеширге къоркъгъанланы, инсанни энчилигин тас этген абстрактлы бирлешиуню аллында буюкъгъан адетни селекелейди ол. Бу заранлы, адамланы эркин сёлеширге къыймагъан эски адетни, «мен» дегенни орнуна керекли-керексиз джерде да «биз» деуню кюлкюге салады чығармаларында.

Байрамукъланы Халиматны биз сюзген китабыны бёлюмлери аны кесини джюрек китабыны башларына келишгенчады.

Биринчи бёлюм эм огъары, эм бағъалы затлагъа аталыбды: лирикалы джигитни джарыкъ тамблагъа учунганына эмда аны кёргюзюр ючюн джазылгъан чығармачылыкъ иште, адамгъа ийнаныу бла чач агъаргъандан сора келген акъылманлыкъгъа, баш болуб а Ата джуртну, халкъны къалай суйгенине.

Байрамукъланы Халиматны поэзиясында патриотлукъ теманы ачыкълау джангы дараджагъа кёлтюрюлгенин — теренлик бла инжилликни — кёребиз. Тау джуртунда адамны джюрегин къаллай сезимле кючлегенлерин ачыкълар ючюн кесгин, туура, таб сёзле таба биледи. Туугъан тауланы хауасын солуса, адамны кёлю-джюреги джаш да, акъыллы да болады, деген магъананы ариу назму тизгинлеге сыйындырады поэтесса. Тауланы ариулукълары, мийикликлери, адамны кюндегили гузабалыкъ бла учхара затладан огъары чығарыб, дунягъа кенг эмда философия кёзден къаратадыла.

Поэтесса туугъан халкъы бла ёхтемленеди: ол арасында джашагъан табиғат аны миллет халисине джигитлик, оюмлукъ, халаллыкъ шартланы сингдиргенди, Халиматны кесини халиси да анга ол халкъдан кёчген халиди:

Ты дал своей птице
Могучие крылья
Орлицы.
О край мой любимый,
Чудесный,
Ты дал мне
И голос,
И песни.
Ты дал все, что
Я попросила —
Горячее сердце и силу, —

дейди ол орус тилге Г. Каменная кёчюрген «Родные хребты Карачая» деген назмусунда.

Алай болса да, халкъны халисинде ашхылыкъланы барын география болум бергенди деб бегитиуден узакъды Халимат: таулань мийикликлерине, ариулукъларына сейирсиниб къаракъан турист таулуну адеб-тин хауасы аладан да мийик болкъанын кёрмейди, деб селеке этеди ол.

Кёргенибизча, Байрамукъланы Халиматны джангы назму китабында философиялы сакъышланы орнун дискуссия, бир кертиликни огъайлаб, башха кертиликни джакълау, аны бла бир кёзюуде джашагъанланы къайгъыртхан соруулагъа джууаб излеу аладыла. Алкъын кёб зат таб баджарылмагъанын, окъуучугъа кёб затны ангылатыргъа керек болгъанын, кесине да кёб затны ачыкъларгъа кереклисин ангылайды.

Бу китабдан башлаб, Халимат поэзияда кесини энчи орнун бегитиуге кёчеди. Ол зат а поэтесса иннет-тин хауасы бла алкъын джаш болгъанына шагъатлыкъ этеди. Джюрек сезимлерини тазалыгъы, учунмакълык халиси бишген адамны юсюнде сакъланса, ол артык да сыйлыды. «Быллай джашлыкъны сакълагъан кюч неведи?» — деринг келеди бир-бирде. Эшта, ол зат къуру поэтессаны халиси бла байламлы болуб къалмайды. Кесини биринчи китабында Халимат, кюрешсиз джашауну, джашаугъа тири, къйгъырыулу къошулмауну мен ангыламайма, тюзге санамайма, дейди. Экинчи китабда уа ол оюм лирикалы халиге бурулады, назмуланы эмоциялы кючлеринде, суратлау джаны бла кесгинликлеринде танылады алайлыгъы. Поэтесса кеси да аны ичинде джукъланмай джашагъан къайгъыны, сакъышлары бла сезимлерини къозгъалгъанлай нек тургъанларын, къаджыкъмай алгъа нек учунуб тургъанын ангыларгъа кюрешеди («Что со мной?! Я снова жду ответа», «Что ни утро...», «Никогда у сердца не пыталась» деген назмуларына къарагъыз). Джюрегин дженгил чабхан ат бла тенгешдиреди, кесин а — атлы бла, башхалыкъланы уа сынгар бу затда кёреди: атлыча, атха къайгъырыргъа анга керек болмайды, нек десенг

ол джюрегине не солуу, не заман бермейди — джюрекни джашауук, ёмюрню джашауундан айырыгъа мадар болмагъанын ангылайды ол:

Что ни утро —
То новые чувства родятся во мне.
Что ни вечер —
То новые мысли роятся во мне.
Или время спешит,
Увлекая меня за собой?
Или я тороплюсь,
Увлекая его за собой...

*(«Что ни утро — то новые чувства».
Н. Матвеева кёчюргенди орус тилге)*

Иги кёллюлюгюню, болур заманнга ийнам бла къарагъаныны сылтауун, тамалын ачыкълаууну поэтесса социал-тарих джаны бла терен этеди. «Кюн бла кече» («День и ночь») деген назмусу Халиматны китабыны биринчи кесегин тамамлайды, анда поэтесса джарыкъ, табигъатны кесинден келген оюмлу джорукъ джашауда хорлам иеси боллукъларын бегитеди. Келир заманнга ийнамлы умут бла къарагъаны, историяны чархын ызына бурур кюч табылмазлыгъына ышанмакълыгъы, тин хауасыны тазалыгъы, эркинлик кючню толу сезгени, сагъышы-оюму тохтаусуз ишлегенлери эмда аланы джашауу бла байламлыкълары, поэтессаны джюрегинде джамагъатчылыкъ бла энчиликни ортасын айыргъан чек болмагъаны — бу затла бары Байрамукъланы Халиматны кертиси бла да бу заманны адамы этедиле. Аны поэзияда энчи тюрсюню болгъан хыйсабы кёбчюлюк историялы ангыны ёсген шартларын танытады. Ол болум КПСС-ни XXII съезди алгъан джангы Программада да чертилгенди. Бу назму китабны экинчи кесегине эпиграф орнуна Маяковскийни белгили тизгинлерин салыргъа боллукъ эди:

Это было с бойцами или страной,
Или в сердце было в моем...

Былайда биринчи китабдан алыннган назмулагъа да тюбейбиз, алайлыгъы — бу бёлюмде баш болуб бизни къралны историясыны эки магъаналы кёзююу суратланады, поэтессаны джюрегин кюйдюрген къазауат бла къазауатдан сора халкъ мюлкню, джашаууну джангыртыуу кёзююу. Къарачай халкъ, зор бла кёчюрюлюб, Орта Азияда джашагъан кёзююу эди ол.

Байрамукъланы Халиматны факмусунда эрлик бла тиширюу джюрекни ингиллиги бир-бири бла къатланыб келгенин

бир кере чертгенбиз. Ёхтемликни, таукелликни анга кзуру тууган халкты бериб кыймайды, джашау джолунда анга история чекдирген сынаула да болушкандыла аллай халини кзуралыууна. Сынаула аны чыныкдырсала да, деменгили хал аддырсала да, Халиматны джаш эмда маджал джыллары сыйырган, аны башына чал урдурган да ала боладыла. Поэтесса биринчи бла экинчи китабында бирча аты болган эки наму джазганды — «Бизни тёлю». Аланы тенгешдирсенг, ол кыйын джылланы юсюнден Халимат энди кыалай терен, кыалай туура, кыалай кыошаксыз джазганын керемиз.

Намуларында поэтесса, ол джыллада кыазауатны, кыазауатдан сора джангыртыу ишлени ауурлугу бойнуна тюшген тёлюню историйалы маганасына тюз багъа бере, хар кюнде дегенча рахатлыкны саклар ючюн кюреширге чакырады. Экинчи наму сунда уа Халимат, ол тёлюню кыазауат, урунуу джигитлигини, тэюмлююгюню юсюнден айта келиб, кыазауат ол тёлюден сыйырган затланы чертеди. Поэтесса, сагыш эте, кеси тенгилени хар сагыатны, хар кюню багъалата билгенлерин, ала джашлыкларында кыуанчны аз кергенлери бла аныглатады. Бу тёлюге тюшген кыйын романтикалы сынау, аланы учунмакылы умутлары бошуна кетмейдиле—аланы кючю болады адамны космоска атлатхан.

Поэтесса кеси тенгиле бла бир джазыу джолну ётгени бла, кюрешчилени арасында, алчыланы тизгининде болганы бла махтанады.

«Меня ни что не сторонилось» («Менден бир зат да джанламаганды») деген наму сун Николай Тихоновга атаганды Халимат, алай а кеси сынаган кыйынлыклары макъамы бу наму да тапылады:

Не плачу, что ветер в горах отшумел,
Дорога во мгле потонула,
Что молодость я запахнула в шинель
И плотно шинель застегнула.

(Н. Матеева кёчургенди)

Сталиннге ийнамы тас болганыны юсюнден эндиге дери халк бла бирге ол да алданыб турганын, эки бетли, хатерсиз, кыаты адамны аты бла джарык муратларын байлаб, ышаныб турганына джюреги титиреб, инжилиб, кесгин айгакылау сёзле табыб джазады Халимат «Разговор с портретом» («Портрет бла ушак») деген наму сун: Мен таулу кыызма. Динчи тёлме мен! Ма сениге уа табыныб турганма медсанбатда мен, дейди ол сокзуранч бла.

«Етюрюк кертиде джашарга болмайды!» — дейди Халимат

портретге къараб, бир адамгъа табыныуну къанлы ызларын айгъакълай.

Бушууун ачыкълар ючюн, сейирлик сыфат къурайды поэтесса: кыйын кюнде эшмелерин къаты эшиб, бойну бууулгъанча кюрешеди кыйынлыкъларгъа къаршчы, ол болумда къууанч сакълай, башы агъарады тюзлюк джетгинчи.

Тюзлюк къайтыб, адамларгъа бош ийнанмагъанына, историяны чархы таймаздан алгъа бурулгъанына ажымсыз болгъанында, Байрамукъланы Халимат джашауну андан да бек сюеди, санларына чыгъармачылыкъ кюч синггенин сезеди, адамланы насыблары ючюн андан да бек кюреширге учунады.

«Мен бир заманда да, бир адамгъа да бермезме меннге тюшген бушуулу эмда насыблы чёбню», — деб, сокъранчсыз джашагъанын назму тизгинлеге салыб, кшошакъланмай, таза кёлунден айтады.

Озгъан заманны тамамлаб, тюбюн кесгин чертиб (китабны экинчи кесегинде), Байрамукъланы Халимат бюкюнню джашаугъа бурады эсин.

Китабны ючюнчю кесеги эндиги кёзюую огъурлу тылпыууна аталады («Одна ли я, в кругу ли друзей, подруг»). Поэтесса дуниягъа къууанч сезим бла къарагъаны былайда ачыкъ танылыб турады. Джюрегин толтургъан таукеллик, учунмакълыкъ кюч тышына тёгюлюрге ашыгъа, ауузундан джыр болуб чыгъадыла. Кесин джашауну иесича, джашау къураучуча сезеди, джюрегин къууанч асыры бек толтургъандан джерни кучакълары, кёкню кюол аязы бла сылары келеди.

Халиматны назмуларыны суратлау оюулары, макъамлары, дженгил ритмлери аны джюрек сезимлерини дуниясын тамаша ачыкълайдыла.

Кёзююг джарыкъ кёргенча боласа бу джарыкъ кёллю назмуларын окъусанг, алай кесгин суратлау мадарла, алай таб келишген сёзле, тенглешдириуле таба биледи. Ууакъ джырлай, къайын, бусакъ терекле джюрегин къууандыра, аякъ тюбюнде чёб сынмагъанча дженгил атлай баргъан насыблы субай къыз кёрюнеди кёзююге. Ол огъай бютеу дуния джырлагъанча, тепсегенча кёрюнюб къалады, тепсеучю аякъ бюкгенча, джер да бурулады кеси ёзегини тегерегине, дегенча тенглешдириуюне джетсенг («Иду напеваая...». И. Лиснянская кёчюргенди).

Огъурлу заманны шартларын, биринчи къарагъаннга ала уллуча кёрюмеселе да, поэтесса бир-бири ызындан туурагъа тартады. Ол кеси джашау джолунда тюбеген, анга джюрек къууанч берген затладыла: ала анга сют узатхан кюлланы джылыуу («В одном колхозе» — «Бир колхозда»), хоншуларыны — халал кёллю урунган адамланы тин байлыкълары («Смутно помнится, я это...»), Литература институтну общежитиесинде

башха миллетли шохларыны джан аурутуулары. Байрамукъланы Халимат тюрлю-тюрлю халилери болгъан адамланы сыфатлайды — кеслерин айбат эмда сакъ джюрютген, шыкьыртсыз-сёзсюз башларын сакъларгъа юреннген бардан джокъланы; джашау джолларында джюрекleri суууб бошагъанланы; кеслеринден онглуну аллында кукалануучу эки бетли къутсуз адамланы. Быллайланы джолукъгъанлары поэтессаны кёлюн унукъ-дурмайды, ол этимликге, магъаналы эмда адамгъа къууанч берген джашаугъа артыкъ да бек кызынады; джангылычдан, кесине джарсыу тюрлююден къоркъмайды, не ючюн десенг бюгюнню насыбына, тамблагъы джарыкъ кюнюне ийнанады. Тегерекде осал затдан эсе ашхы зат, игилик кёб болгъанына чыртда ишекли болмайды («Поезд летит по земной бескрайности»).

Бу назму китабны дагъыда бир айтырча заты — Байрамукъланы Халимат селеке-накъырда назмулары айырыб энчи бёлумге салады (алтынчы баш). Поэтессаны накъырда-чамы ауур сёзлю, адамны джюрегине джара салырча болмайды. Сёзюне, айтханына чек сала биледи. Халиматны поэтика нюзюрю былайды: «Кеси джашауунгу ахыр тамчысына дери ортакъ эт, алай а ёмюрде ачы сёзюнг бла кишини кюйдюрме!»

Китабны бу кесегинде поэтесса макъамын, ауазын суратлагъан-айгъакълагъан затына кёре къалай уста, къалай келишиулю тюрлендире билгенин айырабыз. Заманны огъурлу хауасына бёлениб, ийнам кёлге рахматлы сезимле бериб, алай къуралгъанды Халиматны оюула бла джасалгъанча юмору: шош-къайгъырыулу, къоркъгъан халлы накъырда, къууанч шартлы кыйдырыб айтыу, кюлкю неда хыликке этиу... — бу амалла, лампа джандыргъанча, поэтесса суратлагъан болумну, затны окъуучугъа туура, ачыкъ кёргозюб къояды. Джюрегинде ачыулу, хыны сезим къозгъалмайды, кеси кесинги кюлкюлюк шартынгы кёргенча болуб, уялырынг, кемлигинги къоратырынг келеди.

Ма алай ишленмеклик мардада джазылгъан юмор поэтессаны энчи тюрсюнюн, тин хауасыны тазалыгъын кёргозеди.

Китабны башха эки кесеги скоймеклик бла анализкыны темасына аталыбдыла. Бу темаланы ачыкълауну поэтесса кесини биринчи назму китабында огъуна башлагъан эди. Тиширыунананы сыфаты «Залихат» деген поэмада бек ариу ачыкъланнганды. Биринчи джыйым китабдагъы назмулада энчи тюрсюнюнгу къурагъан элементледен эсе кимге да тийишген шартланы белгилеген элементле аслам тубейдиле.

Джангы китабда уа суйгенлени сезим хыйсабларыны башхада къайтарылыб тубемеген ингил эмда айырма болумлары ачыкъланадыла. Эки суйген адамны арасында бир-бирде кёл-

къалдыдыкъ, ийнанмай, менден эсе башхагъа бек тартады джюреги деб сескекленуу, джангылыч халда кеси сыйын кёл-тюрюге кюрешиу дегенча затла да тубейдиле. Бир-бир хал орталарын айырыб да къояды. Сюймеклик сезим кимде да бирча болуб да бармайды. Алайды джашауда. Поэтессаны сюймеклиги уа чексизди, халал кёллюдю, тазады («Когда б любовь имела облик зримый»). Ишекли болуу, толу ийнанмау адамны сыйын тюшюрген затладыла. Поэтесса сюймеклигин мардаламайды, толусу бла береди сюйгенине, алай а аллай толу сюймеклик излейди кесине да: джюрекге джюрек берилрге керекди («Пообещай мне золотой дворец», «Мы сидели, говорили ни о чем»). Бютюнлюк излеген уллу джюрек сезим, излемли-джуаблы сюймеклик, ачыкълыкъ — ол затла Халимат бишген поэтесса болгъанына шагъатлыкъ этедиле, джюрек сезимге тынгылай, ангылай билгени бла бирге, поэтессаны бегиб бошагъан дуния къарамы, тюзлюклерине ажым салынмазча принциплери бардыла. Сюймеклик деген сокъур сезим тюлдю, ол кёре билген, сакълыгъын тас этмеген, къууанч бла бирге джюрекге джарсыу салгъан джарыкъ отду. Халимат сюйген адамыны сууукълугъун эслейди («Радуюсь я письмам»), аны кери тартханына къыйналады («Быть может, век мой и не так уж краток»), джангызлыкъгъа тарыгъады — экеулен бирге тургъанлай, сюйгенинги джюреги энди сенден кери болгъанын ангъласанг, андан уллу джангызлыкъ боламыды! Ачыу бла къууанч, насыб бла бушуу аралашыб келген сюймекликни кери этиб, тюртюб къоялмайды поэтесса. Алай болса да кесин алдаб кечиниуню унамайды ол:

Думаешь, я ослепла, любя,
И от ослепшей прячешься?
Я и слепая вижу тебя —
Зрячесть моя — в незрячестьи.

Сила твоя — не в силе твоей,
Силой со мной не сладишь ты,
Сила твоя — не в силе твоей,
Сяла твоя в моей слабости.

(«Думаешь, я ослепла, любя».
Н. Матвеева кёчюргенди)

Сакъларгъа къолдан келмеген сезимле ючюн сокъуранч бушуу, насыблы сюймекликни кёзюую озуб кетгенине мыдах болуу джюрекге тынчлыкъ бермейдиле. Алай а поэтесса насыб сезерге кесинде кюч табады, ол насыб сезимни берген башха тюрлю къууанчды — ананы къууанчы, кеси табхан сабий бла

тин байламлыгы, анга ключ, насыб берирге учунганы. Джангы суймеклик къайгы бушуу да келтиреди («*Мальчик мой*», «*Как хорошо мы жили все втроем*», «*Я тебя одного в тот буран отпустила*). Ёсуб, джетиб келген сабий бла биргелей келир заманга ананы джюрек сезимлерини эм таза юлюшю кетерикди. Поэтессаны-ананы кюсеген заты буду — чырт бир заманда джашчыкны башындагы кюнню джарыгыан мутхуз этген зат тубемесин, аны аллында ачылган дунягыа ийнамлы къарагъан сабийни ышаргъаны эринлеринден кетмесин.

Кёргенибизча, поэтессаны энчи джашаууна аталгъан назмуларында да, аны патриотлукъ, гражданлыкъ эмда философиялы назмуларындача, бирча джюрек тебеди — ёхтем эмда ингил сезимли джюрек, учунмакълы эмда кесин баса билген, кесин унутхан эмда адамлагъа излем салгъан, джумушакъ эмда батыр, кимге да ачыкъ, алай а осаллыкъгъа хатер салмагъан, джаш эмда акылман джюрек. Аны бла бирге талчыкъмагъан, кеси кесин сюзерге, тегерекдеги дунягыа джити къараб, джашаугъа, адамланы арасында келишиулеге багъа берирге, игини амандан айырыргъа унутмагъан оюм кюнню кёребиз. Алай бла Байрамукъланы Халиматны поэзиясы ол заманны литературасыны баш шартларын, адамланы иннет-тин тюрсюнлерин ачыкъ суратлайды.

Байрамукъланы Халиматны «Стихи» — «Назмула» — деген китабыни тамамлау кесеги поэт бла поэзияны темасын ачыкълайды. Былайда биз поэтессаны чыгъармачылыкъ тюрсюнюн толусу бла кёребиз. Халимат, кесини юсюнден айтхан сагъатында, назмучулукъну къара ишчисича бек аз айтады. Назму джазаргъа учундургъан, анга къанат берген сезимлени юсюнден, поэзиягъа уллу эмда къарыу берген суймеклигини юсюнден аслам джазады («*О вдохновение, кто тебя поймет*», «*Я всегда от стихов пьяна*»).

Джашаргъа суйгенча сюеди джазаргъа да, бютеу джюрегинден, сезим дунясы берген кюнню толусу бла хайырландырыб, джер джюзюню ариулугъуну юсюнден джазаргъа, асылсыз, заранлы эмда ачулу затла бла солдатча къазауат этерге тырмашады.

Тилни чайнай турмай, назму тизгин джылытырча эмда кюйдюрюрча, джаннган отну тилича, ашхылыкъгъа джылыу бере, аманлыкъны кюйдюрюб тас этерча джазаргъа излейди поэтесса.

Адамны джюрек сезимлерини эм таша тылпыуун ачыкъларгъа кёзге кёрюнмеген оюмланы, сагъышланы, адамны джан тамырларына къатылгъан тин хауаны джорюсюн кёзле кёрюрча суратларгъа, бютеу адам инсанына бирча келишген ышанланы белгилерге учунады Халимат. Ол муратха элтген джол

халкъ бла байламлыма деб таууш этгенде тюлдю, аны биргеси-
не аны бла бирча джашауну чегиудю, аны сезимлери бла, оюм-
лары, сагъышлары бла джашауду. Аны ариу ангылайды Бай-
рамукъланы Халимат. Поэзияда эстетлеге джууабха айтхачча,
поэтесса кесини эм баш муратыны юсюнден былай айтады:

Внес ли — мешком, наполненным зерном, —
Мои стихи хоть кто-нибудь в свой дом?
Просторнее ли стали от них узкие
Мои родные улочки Хурзукские?

А кронами деревьев, юных, стройных,
В Кубань глядятся не мои ли строки?
А в поле на колхозной щедрой ниве
Богато колосятся не они ли?

Быть для моей страны всего полезнее —
Значит для меня служить поэзии.

(«Из поэмы». Р. Казакова кёчюргенди).

Байрамукъланы Халимат туугъан поэзиягъа джанын атыб
кьууллукъ этеди. Хар джангы назму китабы поэтесса кесини
эстетика, гражданлыкъ идеалларына керти болгъанын бегите-
ди. Аны назмулары окъуучу бла ачыкъ кёлден ушакъ этгенча
джазыладыла. 1965 джыл Москвада басмаланган «Исповедь»
деген китабы — орус тилге Римма Казакова, Инна Лиснянская,
Новелла Матвеева, Ирина Озерова кёчюргендиле — Байрамукъ-
ланы Халиматны поэзиясы мийик дараджада орун алгъанына
шагъатды.

ЛИТЕРАТУРА ДЖАШАУНУ ЛЕТОПИСИ

1917

Октябрны 25 (ноябрны 7)

Октябрь социалист революция

1921

Январны 20

Бютеуроссия Ара Толтуруучу Комитет «Автоном Тау Социалист Совет республиканы къурауну юсюнден» декретни чыгъарады. Къарачай Тау АССР-ге администрация-джергили округланы бирича киреди.

1922

Январны 12

ВЦИК-ни Председатели М. И. Калинин бирикген Къарачай-Черкес автоном областны къурауну юсюнден Декретге къол салады.

1922 дж. Баталпашинскде (бусагъатда Черкесск) Къарачай миллет китаб басма къуралады.

Баталпашинскде орус тилде «Горская беднота» газет чыгъыб башлайды (1924 джылдан — «Горская жизнь», РКП(б)-ни Къарачай-Черкес оргбюросуну органы; 1926 джылгъа дери чыгъады). Аны бетлеринде биринчи къарачай джазыгучула Ислам Къарачайлы (Хубий улу), Къаракетланы Исса басмаланадыла. 1924 дж. газетни бетлеринде орус тил бла бирге къарачай тилде да басмаланадыла корреспонденцияла.

Октябры 19

Баталпашинскде къарачай тилде «Таулу джашау» газетни биринчи номери чыгъады — РКП(б)-ни Къарачай-Черкес обкомуну Оргбюросу бла Облисполкомну органы.

1929 джыл январны 6-дан башлаб «Таулу джарлыла» — РКП(б)-ни Обкомуну, Къарачай автоном областны Исполкому бла Совпрофуну органы, Микоян-Шахарда (бусагъатда Карачаевск) чыгъады; 1934 дж. августну 17-де 980-чы номерден башлаб газетни аты «Къызыл Къарачай» болады; 1959-чу джылдан башлаб — «Ленинни байрагъы», Черкескеде чыгъады.

«Таулу джашау» газетде басмаланады Боташланы Абидатны «Эгечле, къарангылыкъны къояйыкъ!» деген биринчи назмусу.

Ноябры 16

«Таулу джашау» газетде, къарачай тилге Къаракетланы Исса кёчюрюб, «Смело, товарищи в ногу!» деген джыр басмаланады.

1924 джыл Къаракетланы Иссаны «Джангы шигирле» деген биринчи назму китабы чыгъады басмадан; къарачай совет литератураны ол биринчи китабы эди.

Бу китабда Къаракет улу Исса кёчюрген «Интернационал» басмаланады.

Москвада ал башланган школгъа Алийланы Джашууну джашы Умар джазгъан окъуу китаб — «Джангы къарачай элибле» — басмаланыб чыгъады.

1925

Июнь

Дондагъы Ростовда Север Кавказны тау халкъларыны культуралары бла окъууларыны хакъындан край конференция бардырылады; анда миллет культура бла окъуу джанындан партияны политикасыны принциплерини юсюнден докладны РКП(б)-ни Север-Кавказ крайкомуну секретари А. И. Микоян этеди.

Июнну 14

«Таулу джашау» газетде, Къаракетланы Иссаны назму китабына аталыб, «Джангы шигирле» деген статья басмаланады.

Июну 18

РКП (б)-ни АК-ти «Суратлау литература джанындан партияны политикасыны хакъындан» резолюция алады.

Августу 23

«Таулу джашау» газетде миллет драматургияны кбурау джанындан ишлеге аталгъан статья басмаланады.

Август

Учкулан округда Учкулан бла Хурзук элдеде комсомолчуланы кючю бла Гебенланы Гемманы «Дарфат бла Хаулат» деген драмасы кергюзтюледди. Къарачай тилде ол биринчи пьеса эди.

Сентябры 20

«Таулу джашау» газетде Биджиланы Асхатны «Къарачай тил» деген назмусу басмаланады.

Сентябры 25

Огъары Мара элни комсомолчулары джаш тёлюню Халкъла арасы кюнюню байрамына юйдегиде эски-чирик адетлеге къаршчы пьеса кергюзедиле.

1926

Февралны 26 — мартны 4

Вакуда биринчи Бютеусоюз тюркология съезд кесини ишин бардыграды. Латин тамаллы къарачай-малкъар алфавитни проектини юсюнден докладны Алийланы Умар, Джашууну джашы, этеди — тау халкъланы джазмаларын латин тамалгъа кечюрюню хакъындан Край комитетни председатели, латинчагъа кечюрюню Бютеусоюз комитетини члени, поэт, къарачай тилге «Интернационалны» кечюргенлени бири. Съезд араб харифледен латин харифлеге кечерге деб бегим алады.

Апрелни 26

ВЦИК-ни бегими бла Къарачай-Черкес автоном область экиге айырылады: Къарачай автоном область бла Черкес мил-

лет округга (1928 джыл ол да областха бурулады). Къарачай автоном областны аралыгына джангы ишленген Микоян-Шахар (бусагъатдагы Карачаевск) саналады.

Майны 5

«Таулу джашау» газет къарачай джазыучуланы чыгъармаларын энчи бет этиб чыгъарады. Анда Алийланы Умарны «Окъуу-билим» деген назмусу, къарачай тилге ол кечюрген «Интернационал» басмаланадыла.

Майны 6

Дондагы Ростовда Север-Кавказ край миллет басма къуралады (Крайнациздат) — СССР-ни халкъларыны Ара басмасыны (Центриздатны) бёлюмю. Крайнациздатха башчылыкъ этерге заман-заманы бла джыйылыучу кенгертилген советге бу адамла сайланадыла: Мамсуров (*председатель*), Меркуданов, Кундухов, Сиюхов (Адыгеядан), Хубий улу (Къарачай-Черкесиядан), Тамбий улу (Къабарты-Малкъардан), Мальсагов (Ингушетиядан), Дзагуров (Тегейден), Ошаев (Чеченден). Бёлюмге тюзюнлей башчылыкъ этген бюро къуралады, анга Сиюхов, Хуранов, Алий улу киредиле.

Майны 7

Тау халкъланы культура ёсюмлерине джорукълу болушлукъ берилиб туруп ючюн, Север-Кавказ Крайисполкомну бегимине кёре Крайнацсовет (Край миллет совет) къуралады. Край миллет советни президиумуну председателине — таймаздан ишлеген органнга — Алийланы Джашууну джашы Умар сайланады, членлеге — Мамсуров, Эльдерханов, Мальсагов, Сиюхов, Алим секретаргъа профессор В. М. Городецкий сайланадыла.

Май

Басмадан Акъбайланы Исмаилны «Орусчадан къарачайчагъа тылмач китаб» деген сёзлюгю чыгъады.

Июнну 27

«Таулу джашау» газетде Борлакъланы Мухамматны «Театр керекди» деген статьясы басмаланады. Миллет драматургиягъа аталады ол. Автор кесини статьясында, профессионал театр къурар ючюн, миллет труппа хазырлар къайгыны кёлтюреди.

Июлну 20

«Таулу джашау» газетде Къаракетланы Иссаны «Бешик джыр» деген назмусу басмаланады.

Сентябрны 14

«Таулу джашау» газетде Гебенланы Имауддинни «Къарангылыкъ» деген пьесасы басмаланады.

Декабрны 19

«Таулу джашауда» Ёртенланы Азретни «Октябрь байрамы» деген назмусу басмаланады.

1926 дж. Алийланы Умарны «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае», Биджиланы Асхатны «Билим» деген китаблары чыгъадыла басмадан.

1927

Февралны 15

«Таулу джашау» газетде Къаракетланы Иссаны «Положение батрачества и полубатрачества в Карачаевской автономной области» деген статьясы басмаланады орус тилде.

Статьяны аягъы газетни 100 (127)-чи номеринде чыгъады.

Мартны 3

«Таулу джашауда» И. А. Крыловну «Волк и Кот» деген баснясы къарачай тилде басмаланады («Бёрю бла Киштик» — къарачай тилге Ислам Тебердичи — Кърымшаухал улу — кёчюргенди).

Мартны 12

«Таулу джашау» газетде малкъар поэт Саид Шахмурзаевни литература тилни къуралыууна аталгъан статьясы басмаланады. Автор, къарачай тил бла малкъар тил бир болгъанларыны юсюнден оюмну айта, терминологияда башхалыкъланы сёгеди.

Апрелни 9—13

Дондагъы Ростовда пролетар эмда элли джазыгучуланы Север-Кавказ край кенгешни бардырылады. Кенгеш джамагъат ор-

ганизацияла бла совет органланы эслерин «кеслерини культура кѳурулушларын Октябрдан сора башлагъан миллетлени миллет творчестволарына (аланы джанындан) болушлукъ джетишимли берилмегенине» бѳледи. (Журнал «На подъеме», 1927, № 3, 35 б.).

Майны 4

«Таулу джашау» газетде «Адебият ѳсмейди» деген статья басмаланады. Автор, кѳарачай литератураны ѳсюмю акъырын баргъанына джарсыб, интеллигенция газет бетледе суратлау чыгъармала басмаларыкъларын, рецензияла, хыртлау статьяла джазарыкъларын излейди.

Августну 9

Пролетар поэтле бла джазычуланы Кѳарачай-Черкес ассоциациясын (Кѳар.-Чер. АПП) кѳурауну хакъындан инициативалы кѳауумну джыйылыуу бардырылады.

Болджаллы правлениеге сайланадыла: Илам Кѳарачайлы — кѳарачайлыладан, Халил Астежев — черкеслиледен, Владимир Чернышев — оруслуладан. Кандидатлагъа Боташланы Абидат, Дышеков Магомет, Кѳайсынланы Ахмат сайланадыла.

Августну 14

«Таулу джашауну» бетлеринде латин тамалда джарашдырылгъан кѳарачай алфавит басмаланады.

Августну 16

Кѳарачай-Черкес АПП-ни членлерини бютеу джыйылыуу болады. Джууукъ айлада этиллик ишлени планына кѳараб, аны бегитедиле, кѳарачай эмда черкес тилледе басмаланган газетледе ай сайын литература бет чыгъара турургъа деб бегим алынады; союзла арасы ишчи клубда асоциацияны ингирин кѳурау ючюн комиссия сайланады.

Августну 21

АПП-ни Кѳарачай-Черкес правлениеси «Таулу джашау» газетни юсю бла кесини организациясыны членлерин «Октябрь», «На литературном посту», «На подъеме» деген журналланы джаргъа, аны кибик Дмитрий Фурманов атлы самолетну ишлер ючюн ачха джыйыуугъа тири кѳошулургъа чакъырады.

Августну 24

Къарачай-Черкес АПП-ни членлерини джыйылыуу болады. Октябрьны 10-джыллыгына аталгъан чыгъармаланы окъуйду-ла, сюзедиле.

Августну 28

«Таулу джашау», Крайнацсоветни экспедициясы Эльбек Глатовну башчылыгы бла Къарачайгъа келиб киногъа суратла ала турады, деб билдиреди. Киногъа тюшюрюу крайны миллет областларыны барында да бардырылады, ала Уллу Октябрь революцияны онджыллыгына аталгъан «Совет таула» деген культура-этнография фильмге хазырланадыла.

Сентябрь

Север-Кавказ тау илму-излеу институт Къарачайда биринчи музыка-этнография экспедицияны къурайды. Экспедициягъа башчылыкъ этген Дм. Рогаль-Левицкийди. Экспедицияны борчу — халкъ эпосну тинтиу, Къарачайны тарихи бла турмушуну юсюнден очерк джарашдырыу.

Октябрьны 16

Нарсанада Гитче Къарачай округну профсекретариатыны клубунда пролетар поэтле бла джазыучуланы Нарсана-къарачай ассоциациясы къуралады. Бу ассоциация Терк ассоциация бла байламлыды (аны филиалыды), «Терек» газетде ыйыкъда эки кере чыкыгъан литература бетни хазырлаугъа къошулгъанлай турады.

15 адам болады ассоциацияда, джазыучу А. Серафимович, анга сыйлы членнге сайланыб, кружокну джыйылыуларына къошулуб, ассоциацияны членлери джазгъан чыгъармаланы сюзерге къошулуб, кёб хайырлы оюм айтады. Кружокну башчысы М. Нечаевди.

Ноябрны 7

Уллу Октябрь социалист революцияны онджыллыгы толгъан кюннге областны джангы администрация аралыгы Мико-ян-Шахар ачылады.

Пролетар поэтле бла джазыучуланы Къарачай-Черкес ассоциациясы 1-чи номерли литература бетни чыгъарады, къарачай тил бла черкес тилде башха-башха. Бу бетде Къаракетла-

ны Иссаны «Ленин», «Онунчу Октябрь» деген назмулары басмалангандыла.

Нарсанада «Нацмен» деген клубда (энди «Октябргъа Х джыл» атлы санаторийни клубу) 25 адамдан драматургия коллектив къуралады. Аны къурагъанланы эмда анга башчылыкъ этгенлени бири Имауддин (Гемма) Гебен улу болады.

Декабрны 18

«Таулу джашау» газетде «Къарачай тил бла къарачай литератураны къуаргъа керекди» деген статья басмаланады. Аны автору Хасанланы Алий, газет бетледе библиография бёлюм къуаргъа, басмадан чыккъъан китабланы юсюнден статьяла джазаргъа керекди, бусагъатха 50-ден аслам китаб чыккъанды, дейди. Тилни джорукълары бегитилирге, терминология джарашыргъа кереклиси чертиледи.

1927 дж. басмадан къарачай тилде Ёргенланы Азретни «Джангы джырла» деген назму китабы, Алийланы Умарны «Къарачай» деген тарихли-этнография эмда культура-экономика очерки чыгъадыла.

В. Бианканы «Лесные домики» деген китабчыгъы къарачай тилге кёчюрюледи.

1928

Мартны 8

Нарсанада «Нацмен» клубда драматургияны коллективи Гебенланы Гемманы «Эски адетле-джолла» деген пьесасын кёргюзеди. Спектакльге къуаргъа джазыучу А. С. Серафимович да баргъанды.

Мартны 18

Микоян-Шахарда «Таулу джашауну» элчи хапарчыларыны биринчи область кенгеши джыйылады.

Кенгешге джыйылгъанла В. Чернышевни пролетар поэтле бла джазыучуланы Къарачай ассоциациясыны ишини юсюнден докладына тынгылайдыла.

Августну 12

«Таулу джашау» пролетар поэтле бла джазыучуланы Къарачай ассоциациясыны 2-чи номерли литература бетин басма-

лайды. Анда Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусу биринчи кере басмаланады, аны тубюнде: «Мындан арысы литература бетни келир номеринде басмаланныкъды», — деб джазылгъанды. Дагъыда М. Ю. Лермонтовну «Демон» поэмасыны къарачай тилге Биджиланы Асхат кечюрген экинчи кесеги, Ертенланы Азретни «Джалчысын сойгъан мурдар» деген назмусу басмаланадыла.

Къарачай ассоциацияны Правлениеси джырчыланы, таурух-хапар айтычуланы, газет окъуучуланы чыгъармаланы магъаналарына аслам эс бёлорге, джырла бла къалмай, хапарла да джазаргъа, халкъдан джыйыб, Ассоциацияны адресине эски эмде джангы джырла, таурухла, хапарла иерге, литература бетледе басмаланган чыгъармаланы юсюнден, кемликлени, дже-тишимлени да чертиб, кёлге келгенни джазыб иерге чакъырады.

Бу номерде дагъыда тегей джазыучу Дмитрий Кусов Дондагъы Ростовда таулу тиширыуланы край курсларын бошагъанланы ингирине атаб джазгъан «Фатьма» деген назмусу орус тилге кечюрюлюб басмаланады.

Сентябрьны 23

«Таулу джашау» газет литература бетни 3-чю номерин чыгъарады, анда къарачай тилде джазылгъан биринчи хапар басмаланады — Хубийланы Исламны «Хасанны къатын алгъаны» деген хапары.

Октябрь

Дондагъы Ростовда «Революция и горец» деген журналны биринчи номери чыгъады. Север-Кавказ край Миллет Советни, Джангы тюрк алфавитни Север-Кавказ край комитетини эмда Север-Кавказ Край Тау илму-излем институтну ай сайын чыкыгъан политика-экономика, литература-публицистика эмда тарихли-краевед органы болады ол. Журналда Алийланы Умар (Джашууну джашы), Ислам Къарачайлы (Хубий улу) ишлейдиле.

Ноябрьны 22

«Таулу джашауда» Сюрюочю Хамитни (Батча улуну) «Бюгюн сюрюочю Хамит айтады» деген фельетону басмаланады: командировкагъа баргъан область къуллукъчула алагъа берилген джумушха ат башындан къарагъанларын хыртлайды.

Сюрюочю Хамитни фельетонлары талай джылны газет бетледе басмаланганлай турадыла.

1928 джыл Край Тау илму-излеу институт Къарачайда джыр фольклорну джыяргъа экспедицияны джибереди.

1929

Январны 20

«Таулу джарлыла» газетде Д. Н. Мамин-Сибирякны къарачай тилге Хасанланы Алий кечюрген «Акъбозат» деген хапары басмаланыб башлайды (андан арысы газетни 18 (245), 25 (252) номерлеринде басмаланады).

Майны 12

«Таулу джарлыла» газетде Аппаланы Хасанны «Революция, Къарачай эмда класс кюреш» деген статьясы басмаланыб башлайды. Статьяны андан арысы газетни 26 (253), 31 (258), 32 (259) номерлеринде басмаланганды.

Сентябрны 26

«Таулу джарлыла» Батчаланы Абул-Керимни «Джангы заводха» деген назмусун басмалайды. Ростовчу Сельмашха атаб 1929 джыл августну 20-да джазгъанды автор.

Октябрны 26

«Таулу джарлыла» газетде Азрет Къарт-Джуртлуну (Ертен улуну) «Джумдурукъгъа ийнанма! Партияны политикасы тюрленмезликди» статьясы бла «Басманы ишине «джылы» къарачан коммунист» деген фельетону басмаланадыла.

Ноябрны 18

Халилланы М., Къобанланы А., Ертенланы А. «Таулу джарлыла» газетни бетлеринде къаралыргъа заманы джетиб тургъан оюмну келтюредиле: къалынлыгъы бир-эки басма бет болгъан социал-политика-экономика эмда суратлау-литература журнал къуараргъа керекди къарачай-малкъар тилде, газетде чыгыучу литература бетни да анга къошаргъа боллукъ эди, дейдиле ала.

1929 дж. Ертенланы Азретни «Эркинлик джилтинлери» деген назму джыйымы, Къоркъмазланы А. «Къызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени», Гебенланы И. «Эски адетле-джолла», Борлакъланы М. «Насыбсыз къарачай къыз» деген пьесалары басмаланыб чыгъадыла.

Февралны 15

«Таулу джарлыла» газетде Ертенланы Азретни «Дин халкъны сылхыр этген аракъыды» деген статьясы басмаланганды. Статьяны андан арысы газетни 10 (310), 12 (312) номерлеринде басмаланганды.

Июлну 24

Джазыучуланы, «Таулу джарлыла» газетни окъучуларыны, ана тилни устазлары бла сохталаны биргелей джыйылыулары бардырылады. Джыйылыугъа къошулгъанла къарачай тилде политика-экономика, культура-джарыкълыкъ, суратлау-литература журнал къураб чыгъарыргъа кереклисини хакъындан сѐлешедиле.

Августну 9

Поэт Байкъулланы Даут «Таулу джарлыла» газетде къарачай литература тилни джарашдырыуну юсюнден статья басмалайды. Къарачай литераторланы автор юч къауумгъа юлешеди: арабчагъа, орусчагъа тартханла бла тиллеринде араб китабладан алынган сѐзле бла революциядан сора къуралгъан сѐзле хоншулашыб келген джаш къауумгъа.

Сентябрны 15

«Таулу джарлыла» газетде Ертенланы Азретни миллет областлада, Къарачай автоном областда да, туугъан тилни тамырландырыу деген кампания не муратны тутханын айыртхан статьясы басмаланады: ол зат кърал аппаратда ишлегенле (къайсы миллетден адамла болсала да) миллет тилни, ол тилде сѐлешген халкъны джашау, турмуш болумунда тубеген энчи халланы терен ангылагъан, билген адамла болур ючюн керекди, дейди автор.

Ноябрны 5

«Таулу джарлыла» газетде Ертенланы Азретни Октябрны 13-джыллыгъына аталгъан «Онюч» деген назмусу басмаланады.

1930 дж. къарачай тилде тегей драматург Д. Кусовну «Мариам», И. Гебен улуну «Вирликде — тирилик» деген пьесалары, орус тилде У. Дж. Алий улуну «Карачаево-Балкарская грамматика» китабы чыгъадыла басмадан.

Мартны 8

«Таулу джарлыла» газетде Байкъулланы Даутну «Таулу кызыны джыры» деген джыры басмаланады.

Мартны 17

«Таулу джарлыла» газетде А. М. Горькийни «Ураган, старый мир разрушающий» деген статьясы къарачай тилге кечюрюлюб басмаланады.

Июнну 1

«Таулу джарлылада» И. Гебен улуну театр бла литература критиканы ёсдюрюу ишге эс бёлдюрген статьясы басмаланады.

Июнь

Микоян-Шахарда, окъуулары аз адамлагъа аталыб, «Джаркылыкъ» деген газет чыгъыб башлайды.

Августну 18

«Таулу джарлыла» газетде Къаракетланы Иссаны «Бакуда нефтни хакъындан» деген назмусу биринчи кере басмаланады.

Сентябрны 29

«Таулу джарлыла» газет 1931 джыл ноябрны 25-де Дондагъы Ростовда Север Кавказны миллет областларыны Олимпиадасы ачыллыгъын билдиреди.

Декабрны 7

Дондагъы Ростовда, Север Кавказны тау халкъларыны искусствосуну Олимпиадасында, къарачай къауум Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасын кёргюзеди. Бу пьесаны сахнагъа чыкыгъаны андан башланганды.

Декабрны 11

Дондагъы Ростовда Север Кавказны халкъларыны Олимпиадасы джабылады. Къарачайны келечилери миллет форма-

лы, социалист магъаналы искусство къурагъанлары ючюн Къызыл байракъ бла саугъаланадыла («Таулу джарлыла» газет, 29.XII.1931).

1931 джыл къарачай тилде чыкыгъан китабла: Къаракетланы Исса — «Революцион джырла» (назмуланы джыйымы); Ертенланы Азрет — «Насра Ходжаны хапарлары», «Диннге къаршчы окъуу китаб», «Джангы джырла»; Байкъулланы Даут — «Джангы джашаугъа джырла» (назму джыйым), «Бекмурзаны джашауу» (хапарла); Боташланы Абидат — «Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу» (пьеса); Гебенланы Имауддин — «Бирликде — тирилик» (пьеса); Х. Къаракет улу — «Коммуна» (пьеса).

Башында айтылгъанладан сора да басмадан драматург Э. Тлатовну тегей тилден кечюрюлген пьесалары — «Рожденный в яслях» («Гапдешде туугъан»), «Два друга» («Эки тенг»), «Новоявленный шейх» («Джангы джаратылгъан шыйых»), Боташланы Абидатны «Элкер» деген сабий китабы, Мамин-Сибирякны «Серая шейка» хапары (къарачай тилде) чыгъадыла.

1932

Апрелни 23

ВКП(б)-ни АК-и «О перестройке литературно-художественных организаций» («Литература-суратлау организацияланы джангыртынуу юсюнден») бегим алады.

1932 дж. къарачай тилде басмадан бу китабла чыгъадыла: Бостанланы Х. — «Джангы ёсюмге» (назмула); Байкъулланы Даут — «Мариам бла эфенди» (поэма); Акъбайланы М. — «Къарангылыкъдан джарыкълыкыгъа» (пьеса).

1933

1933 джыл басмадан Байкъулланы Даутну «Джангыча» деген назму джыйымы, Батчаланы Абул-Керимни «Ахмат-Батыр» пьесасы чыгъадыла.

1934

Августну 17 — сентябрны 1

Совет джазыучуланы Биринчи Бютеусоюз съезди ишлейди. Къарачай джазыучуланы организациясындан съездни ишине делегат Батчаланы Абул-Керим кшошулады.

Августну 23

Совет джазыучуланы Биринчи Бютеусоюз съездине «Къызыл Къарачай» газет бир бетин атайды. Анда 1934 дж. августну 17-де съездни ача А. М. Горький айтхан сёз, Ёртенланы Азретни «Инсан джюреклени инженерлерини съездине» деген назмусу басмаланадыла.

Сентябрны 3

«Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде Ёртенланы Азретни «Сафият» деген поэмасы басмаланыб башлайды. Поэманы андан арысы газетни 96 (1966) — 101 (1971) номеринде басмаланады.

1934 дж. Къарачайда СССР-ни джазыучуларыны Союзуну область бёлюмю къуралады.

Къарачай тилде Байкъулланы Даутну «Ишчи тенгиме», «Шамай алгъын бла энди» (поэма), Ёртенланы Азретни «Джырла бла поэмала» деген китабы чыгъадыла.

Дзахо Гатуев джыйыб-джарашдырыб Москвада «Поэзия горцев Кавказа» деген джыйым китабны чыгъарады орус тилде. Анга Биджиланы Асхатны «Зима», «Колыбельная песня», «Пастух», Къаракетланы Иссаны «Кавказ», «Невеста» деген назмулары киредиле. Къарачайчадан орус тилге кёчюргенле — П. Антакольский, О. Колычев.

1935

Мартны 26

«Къызыл Къарачай» газет, СССР-ни джазыучуларыны Союзуну Къарачай бёлюмю урунган къарачайлыланы арасында иннет джаны бла юретиуню джангы формасын хайырландырыргъа кереклисин чертиб, Огъары Мара бла Тёбен Мара элдеде культура тюбешиуле бардырыргъа бегим алгъанды, деб билдиреди. Ол борчну толтурур ючюн иш этиб бригада къурайдыла, анга поэтле, джазыучула — Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Гебенланы Гемма, Боташланы Абидат — киредиле. Бригаданы членлерине быллай борч салынады: партия бла правительствону баш магъаналы бегимлерин ангылатыргъа; ВЛКСМ-ни АҚ-ни, халкъны аууз творчество хазналарын джыярргъа, сакъларгъа, совет джырланы джаяргъа, деген чакъырыуу бла шагърей этерге; эски-чирик адетлени, джалкъаулукъну айгъакълагъан, алчы адамланы ишлерин кёргюзген талай пьеса салыргъа.

Апрель

Бригада Огъары Марагъа барады. Джазыучула эл мюлк артельни уставыны юсюнден ушакъ бардырадыла, ол темагъа джарашдырыб, эки суратлы пьеса саладыла, А. Ертен улуну «Эфенди бла ёлюм», Д. Байкъул улуну «Залихат» деген поэма-ларын, назмула окъуйдула.

Майны 28

«Къызыл Къарачайда» «Миллет литератураны мийикге кёлтюрге» деген статья басмаланады. Автор, Ертенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Бостанланы Хасанны, Къаракетланы Иссаны, Боташланы Абидатны, драматург Гебенланы Гемнаны энчи джетишимлерин черте, аны бла бирге джазыучу-ланы Союзуну кёб болмай къуралгъан бёлюмюню этимсизлигине къайгыргъанын айтады.

Октябрны 21

«Къызыл Къарачай» газетни 143 (1147) — 145 (1149) номерлеринде А. М. Горькийни «Песня о Соколе» деген чыгъармасы къарачай тилге кёчюрюлюб басмаланады. Биджиланы Асхат кёчюреди аны къарачай тилге.

Октябрны 24

Урунганланы депутатларыны Къарачай область Советини Толтуруучу комитетини председатели Гюрджюланы Къурман литераторланы халкъ поэт Семенланы Исмаил бла тюбеширге, халкъ джырчыланы борчларыны юсюнден ушакъ этерге чакъырады. Ушакъгъа Ертенланы Азрет, Бостанланы Хасан дагъыда башкала къошуладыла.

Семенланы Исмаил «Салам тон» деген джырын джырлайды.

Ноябрны 7

«Къызыл Къарачай» байрам номеринде къарачай литературагъа аталгъан бет чыгъарады, анда Семенланы Исмаилны творчествосуна аталыб «Къарачайны халкъ джырчысы» деген статья, къарачай тилге Биджиланы Асхат кёчюрюб, А. М. Горькийни «Песня о Буревестнике» («Боранбилгични джыры») деген чыгъармасы басмаланадыла.

1935 джыл басмадан Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны биринчи китабыны ал кесеги, Байкъулланы Даутну «Залихат» поэмасы бла «Джырла» деген назму китабы, Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Салпагъарланы Идрисни назмуларыны «Насыблы джуртну насыблы тиширулары» деген джыйымы чыгъадыла.

Э. Распени «Приключения барона Мюнхаузена», В. Г. Короленкону «Сон Макара» деген чыгъармалары къарачай тилге кёчюрюлюб басмаланадыла.

1935 джыл Микоян-Шахарда тарихни, тил бла литература-ны Къарачай илму-излем институту къуралады.

1936

Майны 31

«Къызыл Къарачайда» Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны 13-чю башы басмаланады. Редакциядан берилген ал сёзде романнга мийик багъа берилгенди.

Июлну 23

«Къызыл Къарачай» газетде къарачай фольклордан чыгъармала басмалангандыла.

Августну 7

«Къызыл Къарачай» газетде Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны биринчи кесегини юсюнден окъуучуланы оюмлары басмаланадыла. Чотчаланы Барисбий «Къара кюбюрню» экинчи кесегин сакълайбыз» деген статьясында былай деб чертеди: «Биз, бу романны окъугъанла барыбыз, къарачай литература бла тилни историясында бу китаб биринчи магъаналы джетишим болгъанына ажымсызбыз. Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы къарачай литератураны эрлай он джылны алгъа атлатыб къойгъанды».

Хубийланы Ислам (Къарачайлы) «Къара кюбюр» роман бла къарачай беллетристиканы юсюнден» деген статьясында, романны дуняа джарыккъгъа чыккъгъаны — ол Къарачайны културасыны тарихинде алгъа элтген уллу атламды; романы суратлау джетишимлери онглудула, заманны излемине келишген, суратлау сёз бла Къарачайда эм магъаналы, эм артха салынмазлыкъ затланы ачыккълагъан чыгъармады бу, автор Къарачайны озгъан заманыны тарихин партияны кёзден ачыккълауда айырыб джетишимли болгъанды, деб бегитеди.

Августну 12

«Къызыл Къарачайда» Орусланы Аминаны, Байкъулланы Даутну «Залихат» деген поэмасыны юсюнден статьясы, Кърымшамхалланы Х. Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген драмасыны юсюнден «Къарачайны искусствосу» деген статьясы басмаланадыла.

Августну 17

«Къызыл Къарачай» газетде, къарачай тилге Къаракетланы Исса кёчюрюб, А. С. Пушкинни «Последняя туча» деген назмусу басмаланады.

Сентябрны 4

«Къызыл Къарачай» газетде Орусланы Аминаны Ёртенланы Азретни «Насра Ходжаны хапарлары» деген китабына рецензиясы басмаланады (рецензияны аягъы газетни сентябрны 6-да чыкъгъан 92 (1242-чи номеринде басмаланганды). Китаб вульгар социология джанындан хыртланады.

Сентябрны 18

«Къызыл Къарачайда» джаш авторланы чыгъармаларына аталгъан литература бет басмаланады, Кърымланы Х. Хубийланы Османни «Комсомол джырла» (1936) деген китабы заманы излемина келишген темаланы ачыкълагъанын чертеди, алай а комсомолчуну сыфаты учара суратланганы ючюн гурушха этеди.

«Къызыл Къарачайны» бир бети иш этилиб литератураны хакъындан ишлеге аталады. Газетни редакциясы, мындан ары хар ыйыкъ сайын бир литература бет чыгъарыгъын билдире, поэтлени, джазыгучуланы, критиклени эмда джазыб джангы башлагъан джаш тёлню литература бетни джарашдыругъа тири къошулугъуз, деб чакъырады.

Сентябрны 22

«Къызыл Къарачайда» Хубийланы Османни «Ышангылы тенг» деген хапары басмаланады.

Сентябрны 24

«Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде Семенланы Исмаилны чыгъармалары басмаланыб башлайдыла — «Биз джашаугъа керилдик» деген назмусу басмаланады.

Октябрьны 5

«Къызыл Къарачайда» М. Кольцовну «Испан дневнигинден» юзюкле басмаланыб башлайдыла, аланы къарачай тилге Кърымшамхалланы Х. кёчюреди.

Октябрьны 17

«Къызыл Къарачайны» литература бетинде А. С. Пушкинни «Бахчисарайский фонтан» деген назмулары (Бостанланы Хасан кёчюреди къарачай тилге), халкъ поэтни, джырчыны — Семенланы Исмаилны «Джангызлыкда термилдим» деген назмулары басмаланадыла.

Октябрьны 22

«Къызыл Къарачай» газетде А. П. Чеховну къарачай тилге Кърымшамхалланы Хамзат кёчюрген «Хамелеон» деген халпары басмаланады.

Ноябрьны 20

«Къызыл Къарачайны» литература бетинде А. С. Пушкинни къарачай тилге Орусланы Махамет кёчюрген назмулары басмаланадыла: «Послание в Сибирь», «Кобылица молодая, честь кавказского тавра», «Утро», «Памятник», «Зимний вечер», «Что ты ржешь, мой конь ретивый», «Обвал», «Зимняя дорога».

Декабрьны 11

Орусланы Махаметни джаш литераторлагъа эс табдыргъан статьясы — «Джангы башлагъан поэтлеге» — басмаланады («Къызыл Къарачай» газет, № 129 (1279)).

Декабрьны 21

Поэт Орусланы Махамет «Мен Пушкинни окъургъа сюеме» деген статьясы басмаланады. Школда орус тилни устазыны ауузундан уллу орус поэтни «Кавказ», «Зимний вечер» деген назмуларын эшитгенлей огуна Пушкинни ангылаб башладым, Пушкинни назмуларын окъугъанымда, кесим да назму джаргъа къызыныб башладым. А. С. Пушкинни къайсы назму сун окъусам да, аны дагъыда-дагъыда окъурум келеди, кесими да джазыб кёрюрюм келеди. Башхаладан эсе «Кавказский пленник» деген поэмасын бек сюеме. Хар чыгъармасында табигъатны, адамны тюз суратлайды. Назмуларыны магъана джаны

бла теренликлери, тауушланы бир-бири бла ариу келишгенлери не къанат береди джюрегинге, не кёлжюгю салкъын этеди, не ачыулу, не хатерли сезим къозгъайдыла — айтыб къояргъа, джюрек сезимлеринги къозгъамай къоймайдыла, — дейди поэт.

Декабрны 26

«Къызыл Къарачай» газетни литература бетинде Орусланы Аминаны «Къара кюбюрге» аталгъан хыртлау статьясы, «А. С. Пушкин — орус поэзияны джюреги» деген статья, Т. Г. Шевченкону къарачай тилге Хубийланы Осман кёчюрген «Осияты» эмда Т. Г. Шевченкону джашауу бла чыгъармачылыкъ ишини юсюнден статья басмалангандыла.

1936 дж. Х. Алпа улуну «Къара кюбюр» деген романыны экинчи китабы, Боташланы Абидатны «Айхан бла сауутлары», «Къызчыкъ бла къоянчыкъ» деген сабий китабчыкълары, Бостанланы Хасанны «Джырла бла назмула» деген джыйым китабы, Чотчаланы Борисбийни «Урланган Мурат» деген пьесасы, Ёртенланы Азретни «Насра Ходжаны хапарлары» деген китабы чыгъадыла басмадан.

«Къарачай совет художество литератураны юлгюлери» деген альманах чыгъады, I кесеги.

Къарачай тилге кёчюрюлюб Дж. Свифтни «Путешествие Гулливера» деген китабы чыгъады.

1937

Февралны 10

«Къызыл Къарачай» газетни Пушкинчи номери чыгъады. Редакцион статья — А. С. Пушкинни биографиясы. Борлакъланы Тохтарны «Уллу орус поэт А. С. Пушкинни творчествосу» деген статьясы, Эфенди Капиевни «Сулейман Стальский Пушкинни памятникинде» деген статьясы, Хубийланы Османны «Пушкинни тили» деген статьясы, А. С. Пушкинни къарачай тилге Байкъулланы Даут кёчюрген «К Чаадаеву» деген назмусу бла «Братья-разбойники» деген поэмасы басмаланадыла.

Февралны 12

Микоян-Шахарда А. С. Пушкинге аталгъан къууанчлы джыйылыу ачылады. Уллу орус поэтни джашауу бла творчест-

восуна аталгъан докладдан сора педрабфакны студентлери «Чыганлыла» деген поэмадан сценала кёргюзедиле, А. С. Пушкинни назмуларын, поэмаларындан юзюклени азбар айтадыла.

Мартны 12

«Къызыл Къарачай» газетде, Къарачай педрабфакда Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» китабыны биринчи кесегин суратлаб кёргюзгендиле къараучулагъа деб, билдириу берилгенди.

Март

Къарачай Облисполкомну бегими бла джыр бла тепсеуню Къарачай ансамбли кюралады, анга 34 адам киреди («Къызыл Къарачай», 1.VIII.1937).

Июнну 12

«Къызыл Къарачай» газетде Ёртенланы Азрет бла Тохчукъланы Хусейни «Къарачай тилни орфографиясыны юсюнден» статьялары чыгъады; статьяны андан арысы — «Орфографияда класс принцип деген неди?» — 1937 джыл июнну 20-да басмаланады [№ 84 (1359)].

Октябрны 22

Хубийланы Османны «Анзорчукъ» деген очерки басмаланады «Къызыл Къарачайда».

Ноябрны 26

«Къызыл Къарачай» газетде Хубийланы Османны «Абрек» деген повестинден юзюкле басмаланадыла.

1937 джыл басмадан Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны экинчи китабы, Байкъулланы Дауутну «Джангыча джырла» деген назму джыйымы, Семенланы Исмаилны «Джырла» деген китабы, Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу», Текеланы И. «Дууа тюл, дарман», Байрамукъланы Халиматны «Эки джюрек» деген пьесалары чыгъадыла.

Къарачай тилге кечюрюлюб А. С. Пушкинни «Аманлыкчы къарнашлары», «Сайлама назмулары», «Бахчисарай фонтаны», «Таурухлары» чыгъадыла.

Майны 8

«Къызыл Къарачай» газетде Байкъулланы Даутну «Ех-тем Мадрид» деген назмусу басмаланады.

Июнну 18

«Къызыл Къарачай» газетни номери бютеуден А. М. Горькийни творчествосу бла джамагъат къуллугъуна аталады. Хубийланы Османни «Максим Горький» деген статьясы, Байкъулланы Даутну «Максим Горький» деген назмусу, Борлакъланы Тохтарны «Халкъ бла джашайса» деген назмусу басмаланадыла.

Июлну 24

«Къызыл Къарачай» газетни литература бетинде Орусланы Махаметни «Къурч къылычым» деген назмусу басмаланады.

Октябрны 11

«Къызыл Къарачай» газетде Байрамукъланы Халиматны «Къралыма» деген назмусу басмаланады.

Ноябрны 22

«Къызыл Къарачай» газетде Къарачайда джазыучулары Союзуну правлениесини оргкомитети иш баджармагъаныны юсюнден редакциягъа келген письмо басмаланады.

Декабрны 21—23

Микоян-Шахарда устазланы, джазыучулары эмда ана тилни юсю бла ишлеген къуллукъчуланы къарачай литература тилни къуралыууна аталгъан область джыйылыулары болады.

1939 джылгъа илму ишлени планыны юсюнден докладны Къарачай илму-излем институтну директору Акъбайланы Магомет этеди.

Институт джыл сайын фольклор материал джыяр ючюн экспедицияла бардырыргъа, къарачай-орус сёзлюк басмалаб чыгъарыргъа, Къарачайны халкъ джырчысы Къочхарланы Къасботну чыгъармаларын китаб этиб чыгъарыргъа белгилейди.

Къарачайда джазыучулары Союзуну правлениесини комитети джазыучула бла поэтлени джыйылыуун бардырады. Джыйылыуда арт джылланы ичинде джазыучулары организациясына джаш литераторла къошулгъанлары чертиледи: Союзгъа членнге фахмулу поэт, Пушкинни чыгъармаларын къарачай тилге кѣчюрген, джазгъанлары газет бетледе 1936 джылдан басмаланыб тургъан Орусланы Махамет алыннганды, Байкъулланы Абул-Керим, Гервасий Орловский, В. Торопецкий, Борлакъланы Тохтар кандидатха алыннгандыла.

Джыйылыуда къураучу комитет 1939 джыл баджарлыкъ ишле белгиленеди:

1. 1939 джыл джюз беш джылы толгъан халкъ джырчыны — Къочхарланы Къасботну, халкъ джырчы Семенланы Исмаилны, Орусланы Махаметни, Борлакъланы Тохтарны, Байкъулланы Даутну чыгъармаларын энчи джыйымла этиб чыгъаргъа.

2. Школлада литература кружокла ачаргъа, литература ингирле бардыргъа.

3. Къураучу комитетге къарачай тилде альманах хазырлаб чыгъарыргъа аманат этерге.

Аны бла бирге джыйылыуу Къарачайда проза болмагъанын белгилейди; терен магъаналы пьесала аз болгъанлары, назмуланы темалары магъаналы болмагъанлары, алкъын терен магъаналы тарихли-революцион темалы чыгъармала болмагъанлары чертиледи.

Джыйылыуда орус классика къарачай тилге аз кѣчюрюргени, джазыучула санагъат усталыкъларын ёсдюрюрге борчлу болгъанлары айтылады.

Джыйылыуу джазыучулары иги колхозчулары, стахановчулары, алчы комсомолчулары — кеси заманларыны адамларыны сѣфатларын суратларгъа чактырады. «Къарачай джазыучулары борчлары заманны хайсабына тыйыншлы, суратлау джаны бла уста джазылгъан чыгъармала хазырлауду», — деб бегитиледи.

«Къызыл Къарачай» газетде И. А. Крыловну «Клеветник и Змея», «Листы и Корни» деген баснялары къарачай тилде басмаланадыла. Аланы Байкъулланы Даут кѣчюреди къарачай тилге.

Январны 21

«Къызыл Къарачай» газетде халкъ джырчы Семенланы Исмаилны Ленинге аталгъан назмулары басмаланадыла.

Январны 27

«Къызыл Къарачай» газетде Къарачайны халкъ джырчысы Къочхарланы Къасботну творчествосуну юсюнден статья басмаланады. Аны «Айджаякъ» деген поэмасы къысхартылыб басмаланады.

Январны 29

«Къызыл Къарачайда» Байрамукъланы Халиматны А. П. Чеховну юсюнден статьясы басмаланады.

Январны 30

«Къызыл Къарачай» газетде Орусланы Махаметни «Тору атым» деген назмусу басмаланады.

Февралны 19

«Къызыл Къарачай» газетни редакциясы джаш поэтлени кенгешин къурайды.

Совет литератураны бусагъат кезюуде борчларыны юсюнден докладха тынгылагъандан сора, джыйылгъанла халкъ джырчылары Къочхарланы Къасбот бла Семенланы Исмаилны, джаш поэтле Борлакъланы Тохтар бла Байкъулланы Абул-Керимни д. б. назмуларын сюзедиле.

Февралны 22

«Къызыл Къарачай» газетни редакциясында халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Семенланы Исмаил джаш поэтле бла тубешедиле. Къасбот кесини суйген джырын — «Айджаякъны» дагъыда башха джырланы джырлайды, Семенланы Исмаил да кесини джырларын, Къасботну «Айджаякъ» деген джырын джырлайды.

Микоян-Шахарда областны джарыкълыкъ юйюнде экинчи олимпиада ачылады. Къочхарланы Къасбот «Айджаякъны» джырын джырлайды.

Февралны 23

«Къызыл Къарачай» газетде Лебедев-Кумачны къарачай тилге Байрамкъулланы Алибек кѣчюрген «Если завтра война» («Тамбла къазауат болса») деген джыры басмаланады.

Февралны 24

«Къызыл Къарачай» газетде «Литератураны ёсдюрюуге эс бѣлюнсюн» деген редакция статья басмаланады. Статья джазычуланы Союзуну Къарачай бѣлюмю иш баджармагъанына, китаб басма аман ишлегенине, аны планында джангыз бир суратлау чыгъарма болмагъанына эс бѣлдюреди. Заманны излемина кѣре баджарыр ючюн борчланы, джазычуланы Союзуну, китаб басманы ишин башха тюрлю къуараргъа керекди, дейди статьяны автору.

Мартны 9

«Къызыл Къарачай» газетни номери Т. Г. Шевченко (1814—1861) туугъанлы 125 джыл толгъанына аталады.

Газетни редакция статьясы — «Алапат поэт-революционер» — Т. Г. Шевченкону хапарын айтады, аны «Осият», «Сагъышла» деген назмулары басмаланадыла (къарачай тилге Хубийланы Осман кѣчюреди).

Мартны 11

«Къызыл Къарачайны» литература бетинде А. П. Чеховну къарачай тилге Хубийланы Осман кѣчюрген «Смерть чиновника» («Чиновники ёлюмю») деген хапары басмаланады.

Апрелни 6

Микоян-Шахарда джарыкълыкъны юйюнде Къарачайны джаш поэтлери бла джазычуларыны джыйылыуу болады. Джыйылгъанла Байкъулланы Даутну «Испан къызчыкъ» деген поэмасын созедиле, аны магъанасыны теренлигин, автор творчество джетишим этгенин чертедиле.

Апрелни 22

«Къызыл Къарачай» газетде Къарачайда басманы ёсюмюне аталгъан статья басмаланады.

Апрелни 24

Вильям Шекспир туугъанлы 375 джыл толгъанына аталгъан статья басмаланады «Къызыл Къарачай» газетде.

Майны 6

«Къызыл Къарачай» газетде Байкъулланы Даутну «Испан къызчыкъ» деген поэмасы басмаланады.

Майны 21

«Къызыл Къарачай» газетде Къарачай илму-излем институтну экспедициясы 1939 джыл джыйгъан фольклор материал басмаланыб башлайды.

1904—1905 джыллада орус-япон къазауатха аталгъан халкъ джырны — «Япон урушха баргъанланы» джырыны — тексти басмаланыб биринчи кере джайылады халкъгъа.

Июнну 23

«Къызыл Къарачай» газетни литература бетинде «Баракъны джыры» биринчи кере басмаланады (Къарачай ИИИ-ну фольклор материалларындан).

Июлну 18

«Къызыл Къарачай» газетде М. Ю. Лермонтовну 125-джыллыкъ юбилейи джууукълашханы бла байламлы аны джашауу бла творчествосуну юсюнден материалла басмаланадыла.

«Орджоникидзевская правда» газетде Минги-Тауну суратын эм иги салгъанланы бири Лермонтов болгъаныны, Лермонтовну кавказ суратларыны альбомундагъы «Эльбрус» 1837 джыл Лермонтов Къарачайда болгъан сагъатында Эпчик ауушну къатындан (Учкулан бла Даутну арасында) салыннганыны юсюнден джазылгъан хапар да басмаланнганды.

Августну 1

«Къызыл Къарачай» газетде къарачай поэтле бла джазычуланы орус тилге кечюрюлген чыгъармаларыны юсюнден билдириу басмаланнганды.

Августу 11

Джазычуланы Союзуну Къарачай бѣлюмюнде уллу тегей поэтни — К. Л. Хетагуровну юбилейине хазырланьуну юсюнден джыйылыу бардырылады.

Юбилей кюннге хазырланьуну къуар ючюн комиссия сайланады, анга Бостанланы Хасан (*председатель*), Орусланы Махамет, В. Торопецкий айырыладыла.

Августу 16

«Къызыл Къарачайда» К. Хетагуров туугъанлы 80 джыл толгъанына хазырланьуну къалай баргъаныны юсюнден билдириу басмаланады.

Августу 23

«Къызыл Къарачайда» 1939 дж. чыгъаргъа хазырланган китабланы юсюнден билдириу берилгенди. Аланы ичинде — Шолоховну «Поднятая целина» романы (къарачай тилге кѣчюрген Алийланы Баблачны джашы Умар), Аркадий Первенцевни «Кочубей» деген китабы (къарачай тилге кѣчюрген Байрамукъланы Халимат).

Сентябрь

К. Хетагуров туугъанлы 80 джыл толгъан кюн Къарачайда кенг белгиленеди. Биринчи кере болуб аны назмулары къарачай тилге кѣчюрюледиле: «Желание», «Додой», «Завещание», «Я не ангел», «Я смерти не страшусь», «У новой могилы», «Осень», «Кому что», «Ласточка», «Песня раба», («Излем», «Додой», «Осият», «Мен мѣлек тюлме», «Мен ёлюмден къоркъмайма», «Джангы къабырны къатында», «Къач», «Кимге не», «Къарылгъач», «Къулну джыры»). Кѣчюрюу ишге поэтле Байрамукъланы Халимат, Арифуллин Саттар, Орусланы Махамет, Байрамкъулланы Алибек, Бостанланы Хасан къошуладыла.

Композитор Волков Къарачайда джыйырмадан артыкъ эски халкъ джырны макъамын джазыб джарашдырады, аны кибик Семенланы Исмаил бла Къочхарланы Къасботну джырларына да. Ол джырланы ичинде — «Хасаука», «Джандар», «Бийнѣгер», «Хож эл», «Къанамат», «Айджаякъ», дагъыда башкала.

Кѣб ауаз къошулуб джырланьырча джарашдырылгъандыла бу джырланы макъамлары: «Наныкъ», «Таулу къыз», «Бийнѣгер», «Айджаякъ», «Хож эли», «Микоян-Шахар». Композитор Волков къатыш Гебенданы Гемма ишлегенди.

Октябрны 5

«Къызыл Къарачай» газетде сабий литератураны ёсдюрююню борчуна аталгъан статья басмаланады. Къарачай тилде сабийлеге джазылгъан китабла болмагъанларына къайгъыра. статья эм иги сабий китабны джазаргъа конкурс ачаргъа теждейди.

Октябрны 6

Къарачай тилге кёчюрюлюб, «Къызыл Къарачайда» М. Ю. Лермонтовну «Мъыри» поэмасындан юзюк («...Мен аз джашагъанма, алай а джесирде джашагъанма...») басмаланады.

Октябрны 8

«Къызыл Къарачай» газетде К. Л. Хетагуровну джашауу бла творчествосуну юсюнден Хубийланы Османны очерки басмаланады.

Октябрда М. Ю. Лермонтовну туугъаныны 125-джыллыгъы кенг белгиленеди. «Къызыл Къарачай» газетни поэтни юбилейине энчи аталгъан номери чыгъады. Область библиотека бла джарыкълыкъны область ююнде поэтни китаблары бла суратларыны кёрмючю джарашдырылады; юбилей джыйылыула бла ингирле бардырыладыла, поэтни чыгъармаларына кёре джарашдырылгъан «Бэла», «Княжна Мэри», «Максим Максимыч» фильмле кёргюзюледиле.

Лермонтовну «Бородино», «Узник», «Небо и звезды», «Отворите мне темницу, дайте мне сиянье дня...», «Зачем я не птица, не ворон степной...» назмулары къарачай тилге кёчюрюлюб басмаланадыла. Аланы кёчюрюрге Бостанланы Хасан, Байрамкъулланы Алибек, Къобанланы Хамзат, Байрамукъланы Халимат дагъыда башха поэтле къошуладыла.

Ноябрны 15

Микоян-Шахарда къарачай бла орус тилдеде КПСС-ни Микоян-Шахар комитети бла райисполкомну «Ленинни джолу бла» («По ленинскому пути») деген газетини биринчи номери чыгъады.

Ноябрны 24

«Къызыл Къарачай» газетде Борлакъланы Тохтарны «Керам бла Кемисхан» деген хапары басмаланады.

Ноябрь

Къарачай облысполкомда Искусствону область художество советини кенгешчи бардырылады. Кёчюучю театрға репертуар кзуарар ючюн, эм иги пьесаға конкурс ачарға деб, бегим алынады.

Декабры 22

Искусствону область бёлюмю, эм маджал къарачай пьесаға конкурс ачылгъанын баямлаб, «Къызыл Къарачай» газетде конкурсну джоругъун басмалайды.

1939 джыл М. Орус улуну «Назмула», Т. Борлакъ улуну «Насыблы джашлыкъ», Семенланы Исмаилны «Назмула бла джырла» деген китаблары чыгъадыла.

Дуния джарыкыгъа «Литературный сборник» чыгъады (Ворошиловск, 1939). Орус тилге кёчюрюлюб, анга Къочхарланы Къасботну «Ленину», «Моя отчизна», Семенланы Исмаилны «Псов мерзких стая», «Про радость народа пою», Орусланы Махаметни «Микоян-Шахар», «Бийнегер» («Народная легенда») деген назмулары эмда Хубийланы Османны «Абрек» деген повестинден юзюк бла «Могила партизана» деген назму су киредиле.

1940

Январны 8

«Къызыл Къарачай» газетде профессионал театр кзуаруға аталгъан статья басмаланады.

Январны 11

Джазыучуланы Союзуну Къарачайдагъы уполномоченныйи Бостанланы Хасан «Къызыл Къарачай» газетде социалист Къарачайда суратлау литератураны болумуну юсюнден статья басмалайды.

Январны 26

«Къызыл Къарачай» газетни «Критика бла библиография» деген бёлюмюнде Байрамукъланы Халиматны «Эки джюрек» (1939) деген пьесасына рецензия басмаланады.

Февралны 1

«Къызыл Къарачай» газетде М. Исаковскийни «Катюша» деген джырыны къарачай тилге Хапчаланы Абул-Керим кёчюрген тексти басмаланады.

Микоян-Шахарда, совет джазыучулары Союзуну уполномоченныйи да къошулуб, сабий литератураны хакъындан джазыучулары активини джыйылыуу болады. Орусланы Махамет бла Бостанланы Хасанны докладларына тынгылайдыла. Къарачай миллет басмада 1940 джыл чыгъарыргъа белгиленген литератураны юсюнден билдириуню Ёзден улу этеди.

Докладчыла Къарачайны джазыучуларыны союзу, халкъ окъууну область бёлюмю, китаб басма сабий литературагъа кереклисича эс бёлмегенлерин, алай эсе уа сабийлени коммунист иннетде юретиуге да тыйыншлысыча къайгъырмагъанларын айтадыла.

Ёзден улу джолдаш, 1940 джыл сабий литературадан беш тюрю китаб чыгъарыгъын билдиреди, аладан тёртюсю орус тилден кёчюрюлгенледиле, къарачай тилде джазылгъан а сынгар джангыз бирди.

Джыйылыуда Къарачайны джазыучуларыны Союзу бла Къарачай область миллет китаб басмагъа бу кемликни терк огъуна къоратыргъа кереклиси айтылады.

Февралны 4

«Къызыл Къарачай» газет, 1940 джыл Къарачай область миллет басма къарачай поэгле бла джазыучулары альманахын чыгъарлыкъды, деб билдиреди. Альманахха халкъ джырчылары — Семенланы Исмаил бла Къочхарланы Жъасботну эмда джаш литераторланы чыгъармалары кирликдиле. Альманахны объему 7 басма бет боллукъду. Басмагъа альманахны хазырларгъа комиссия къуралады, анга Орусланы Махамет, Байкъулланы Даут, Гервасий Орловский киредиле.

Февралны 9

«Къызыл Къарачайда» школчу сабийлеге Бостанланы Хасанны «Науар бла Ниначыкъ» деген хапары басмаланады.

Февраль

РСФСР-ни Совнаркому урунганланы депутатларыны Орджоникидзе край Советини исполкомуну тилеги бла, Микоян-Шахарда педагогика институт ачаргъа деб, бегим алады. Инсти-

тутну эки факультети болады — физика-математика эмда литература факультетле.

Апрелни 14

В. Маяковский ёлгенли 10 джыл толгъаны бла байламлы «Къызыл Къарачай» газетде, къарачай тилге кёчюрюлюб, В. В. Маяковскийни «В. И. Ленин» деген поэмасындан юзюкле, «Стихи о советском паспорте», «Прощание», «История про бублики и про бабу, не признающую республики» деген назмулары басмаланадыла.

Къарачай тилге аланы кёчюрген поэтле — Борлакъланы Т., Байрамукъланы Х., Орусланы М., Къобанланы Х.

Апрелни 20

«Къызыл Къарачай» газет литературадан дерс берген халда «Джангы башлагъан джазычулагъа болушлукъгъа» деген статьяны басмалайды. Статья халкъ джырчыланы поэзия хазналарына эс бёлюрге, аланы суратлау сынамларындан югю алыргъа чакъырады.

Майны 29

«Къызыл Къарачай» газетде С. Липкинни «Джангар» къалмукъ халкъны поэзиясыны эм онглу эсертмесиди» деген статьясы басмаланады.

Июнну 12

Микоян-Шахарда культураны юйюнде поэтле бла джазычуланы ингири болады. Къарачайны культурасы бла литературасыны ёсююню юсюнден докладда джаш миллет литератураны тургъан халы сюзюледи.

Июлну 18

«Къызыл Къарачай» газетни редакциясы къарачай литература тилни къалай къуралгъанына аталады.

Урунганланы депутатларыны область Советини толтуруучу комитети игиленген орфографияны Къарачай илму-излем институт джарашдырыб берген проектин бегитеди.

Июлну 29

«Къызыл Къарачай» газетде Хубийланы Османни «Къанлы кюнде къанатым» деген назмусу биринчи кере басмаланады.

Августу 2

«Къызыл Къарачай» газетде Къарачайны халкъ джырчысы Къочхарланы Къасботну поэзиясына аталгъан статья басмаланады.

Августу 3

Къарачайда джазыучулары Союзуну уполномоченныйи поэтле бла джазыучулары джыйылыуун бардырады. Джангы башлагъан поэтле бла джазыучулары чыгъармалары сюзюледиле: Къобанланы Хамзатны «Урлангъан джашчыкъ» деген поэмасы, И. Боровковну «Переселенцы» деген пьесасы. Джыйылыуда малкъар поэт С. Отар улу да болады.

Августу 10

«Къызыл Къарачай» газетде И. С. Тургеневни къарачай тилге Орусланы Махамет кёчюрген «Бирюк» деген хапарындан юзюкле басмаланадыла (№№ 180/1379, 188/1387, 189/1388).

Августу 20

«Къызыл Къарачай» газетде Бостанланы Хасанны «Джырла бла назмула» (1940) деген китабына рецензия басмаланады.

Сентябрны 5

«Къызыл Къарачай» газетде А. М. Горькийни «Песня о Буревестнике» деген чыгъармасы басмаланады (Къарачай тилге Орусланы Махамет кёчюреди).

Ноябрны 23

«Къызыл Къарачайны» Къарачайны 20-джыллыгына аталгъан номеринде революциягъа дери этилген халкъ джырла биринчи кере болуб басмаланадыла — «Хасаука», «Къобанланы Элмырза», «Къанамат».

Декабрны 24

Къарт-Джурт элде Къарачайны эм къарт халкъ джырчысы, СССР-ни джазыучуларыны Союзуну члени Къочхарланы Къасбот ёледи.

Декабрны 27

Джазыучулары Союзуну Къарачай бѣлюмюню М. Ю. Лермонтов ѓлгенли 100 джыл толгъанын белгилерге хазырланууну хакъындан джыйылыуу болады, юбилей комиссия сайланады (поэтле Байкъулланы Д., Байрамукъланы Х., Торопецкий В.).

1940 джыл басмадан чыкъгъандыла: Бостанланы Хасанлы «Джырла бла назмулары», Байкъулланы Даутну «Джырла бла таурухлары», Байкъулланы Абул-Керимни «Насыблы джашау» деген джыр китабы. Тексти къарачай эмда орус тилде басмаланыб, къарачай поэтлени «Альманахы» чыгъады.

Къарачай илму-излем институт «Эски къарачай джырла» бла «Къарачай фольклору» деген китабланы чыгъарады.

Къарачай тилде А. С. Пушкинни «Сайлама назмулары бла поэмалары» басмаланыб чыгъадыла.

1941

Январны 10

«Къызыл Къарачайда» Байрамукъланы Халиматны Къарачайда литература критиканы юсюнден статьясы басмаланады.

Январны 17

«Къызыл Къарачай» газетде Къочхарланы Къасботну «Ленинге» деген назмусу басмаланады.

Февралны 8

«Къызыл Къарачайда», къарачай тилге биринчи кере кѣчюрюлюб, М. Ю. Лермонтовну «Хаджи-Абрек» поэмасындан юзюк (кѣчюрген Байрамукъланы Х.), «Ашик-Кериб» (кѣчюрген Борлакъланы Т.) басмаланадыла.

Февралны 13

«Къызыл Къарачайда» поэт Борлакъланы Тохтарны «Джаш джазыучулары джазгъанларындан» деген статьясы басмаланады. Автор статьясында поэтлик факмуну юсюнден айтады. аны магъана джаны бла терен болургъа кереклисин чертеди.

Февраль

Къарачай джазыучулары организациясы бла Къарачай миллет басма 1941 джыл июнда М. Ю. Лермонтов ѓлгенли 100

джыл толлугъу бла байламлы джыйылыу бардырадыла. 1941 джыл, поэтни чыгъармаларын къарачай тилге кёчюрюб, 10 басма къагъытдан аслам китаб этиб чыгъарыргъа бегимлешедиле. Китабха салыргъа бу чыгъармаланы айырадыла: «Беглец», «Хаджи-Абрек», «Мцыри» поэмаланы; «Герой нашего времени», роман бла «Спор», «Сон» назмуланы.

Кёчюрюуге кёшулгъан поэтле — Байкъулланы Д., Байрамукъланы Х., Орусланы М., Борлакъланы Т., Къобанланы Х.

Мартны 1

«Къызыл Къарачайда» Мир Алишер Навои туугъанлы 500 джыл толгъаны бла байламлы уллу узбек поэтни джашауу бла творчествосуна аталгъан «Поэт-гуманист» деген статья басмаланады.

Мартны 2

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетде Байкъулланы Даутну творчествосуну юсюнден статья басмалайды. Даутха ол колхоз къуралышны заманындагъы поэтге-агитаторгъача къарайды, баш кемлигине джангы адамны сыфатын кёргозмегенин санайды.

Мартны 18

Къарачай облысполкомну искусство бёлкюнюю башламы бла Микоян-Шахарда къарачай поэтлени, джазыучулары эмда искусствону кьуллукъчуларыны Малкъар драмтеатрны артистлери бла шохлукъ тюбешиулери болады.

Тюбешиуден сора артистле урунганланы депутатларыны Къарачай область Советини VI сессиясына кёшулгъанлагъа Вс. Ивановну «Бронепоезд 14-69» деген драмасын кёргозедиле.

Мартны 21

Малкъар драмтеатр Микоян-Шахарда Вс. Ивановну «Бронепоезд 14-69» деген драмасын кёргозеди. Малкъар тилге драманы Къулийланы Къайсын кёчюреди.

Драма РСФСР-ни халкъ артисти И. Я. Судаков бла Горький атлы МХАТ-ны артисти А. А. Андерсни башчылыкълары бла салынады сахнагъа.

Мартны 27

«Къызыл Къарачайда» А. Заксны къарачай тилге Байрамукъланы Х. кёчюрген «Несостоявшийся маскарад» деген

пьесасы басмаланады. Пьеса 1939 джыл сентябрда Запад Белоруссияда болгъан ишге аталады. Редакция берген эсгертиуде, миллет пьесаны джарашдырыуну ал атламы башха тилледен кёчюрюу бла башланады, ма алай кёчюрюлген затланы бири А. Заксны пьесасыды, деб айтылады.

Апрелни 11

«Къызыл Къарачайда» «Къарачай фольклор» деген китабха (1940 дж.) рецензия басмаланады.

Апрелни 15

«Къызыл Къарачай» газетде къарачай литератураны кемликлери бла борчларыны юсюнден статья басмаланады.

Июлну 5

«Къызыл Къарачай» газетде В. Лебедев-Кумачны къарачай тилге Байрамукъланы Халимат кёчюрген «Вставай, страна огромная!» деген джыры басмаланады.

Июлну 19

Къарачай илму-излем институт хазырлаб, басмадан «Орус-къарачай сёзлюк» чыгъады, тиражы — 5000 экземпляр.

Июль

Поэтле Байкъулланы Д., Байкъулланы А.-К., Байрамукъланы Х. «Къызыл Къарачай» газетде чакъырыу назмула басмалайдыла: «Ата джуртунг сенден аны излейди», «Джаугъа ёлюм», «Эзербиз джауну, эзербиз», «Тюзлюк ишди хорларыкъ», «Джауну джер тюбуне сюрюрбюз».

Август

«Къызыл Къарачай» газетде Байкъулланы Даутну «Джутулур джерге, къобмаз ёрге», Байкъулланы Абул-Керимни «Джаугъа ёлюм» деген назмулары басмаланадыла.

1941 джыл къарачай тилде М. Ю. Лермонтовну «Сайлама чыгъармалары», назмула бла статьяладан, сёлешиледен къуралгъан джыйым китаб — «Великая Отечественная война советского народа», «Совет джурт ючюн алгъа!» — чыгъадыла басмадан.

1942

Февралны 22

«Къызыл Къарачай» Байрамукъланы Халиматны «Махтау тулпарлагъа!» деген назмусу басмаланады.

Апрелни 1

«Къызыл Къарачай» газетде Байрамукъланы Халиматны Зоя Космодемьянскаягъа аталыб «Таня» деген назмусу басмаланады.

1956

Февраль

КПСС-ни XX съезди.

Июнну 25

Къыргъызыны джеринде джашагъан къарачайлыла бла малкъарлыланы арасында партия-политика ангылатыу ишни джетишимли къуар муратда, ол халкъланы излемлери бла тилеклерин баджарыр муратда, Къыргъызияда къарачай-малкъар тилде «Джангы джашау» («Новая жизнь») деген республика газет чыгъыб башлайды. Аны тиражы 3000 экземпляр болады.

1957

Январны 9

СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Къарачайгъа автономия къайтарылады — бирикген Къарачай-Черкес автоном область къуралады.

Апрелни 11

«Къызыл Къарачай» газет джангыдан чыгъыб башлайды — энди КПСС-ни Къарачай-Черкес обкому бла Черкесск шахар комитетини, урунганланы депутатларыны область Советини органы, аны биринчи номери — (2046).

Майны 19

«Къызыл Къарачай» газет Гамзатов Расулну «Таулу кызыланы джыры» деген назмусун басмалайды. Къарачай тилге Байчораланы Магомед кечюреди.

Майны 26

«Къызыл Къарачай» газетде «Бизни джаш джазыучуларыбыз халкъны насыблы джашаууну, насыблы урунууну юсюнден джазадыла» деген башы бла литература бет бериледи. Анда Алийланы М. «Минги Таугъа», С. Лайнини (Лайпан улу) «Къобанны джагъасында», Боташланы Х. «Ишлеучюню махдайбыз», Байрамкъулланы А. «Хош келигиз», Сююнчланы А. «Къара-Кёл», Байрамукъланы Х. «Бизни тёллюбюз» деген назмулары басмаланадыла.

Майны 30

Черкесски драмтеатрында Область ансамбль джаш тёллю бла студентлени бютеудуния фестивалына аталгъан программаны кёрюзеди.

Июну 23

«Къызыл Къарачайда» Хубийланы Османны «Акъ кётюрчюн» деген назмусу басмаланады.

«Къызыл Къарачай» газетде малкъар поэтлени чыгъармалары басмалангъан литература бет чыгъады. Анда Макитланы Муталифни «Къарачай къарнашларыма», Залиханланы Жанакъаитны «Халкъыма сёзюм» деген эмда рахатлыкъгъа, урунуу бла халкъланы шохлукъларына аталгъан назмулары чыгъадыла.

Сентябрны 7

«Къызыл Къарачай» газетде М. А. Шолоховну къарачай тилге Тохчукъланы Хусей кётюрген хапары — «Судьба чело века» («Адамны джазыуу») — басмаланыб башлайды.

Хапарны андан арысы газетни сентябрны 8-де эмда 14-де чыкыгъан номерлеринде басмаланганды.

Сентябрны 15

«Къызыл Къарачайда» кёб миллетли Къарачай-Черкесияда халкъланы шохлукъларына, бирликлерине, къарнашлыкъларына аталгъан литература бет чыгъады. Анда къарачай тилде черкес, абаза, ногъай поэтлени, джазыучуланы — Гашоков Ху-

синни, Охтов Абдуллахны, Джегутанов Къалини, Абдулжалилов Фазильни, Капаев Суюнну — чыгъармалары басмаланадыла.

Октябрны 7

Союзланы Колонналы Къаласыны залында Къарачай-Черкесия бла Адыгеяны халкъларыны литературалары бла искусстволарыны декадасы ётеди.

Октябрны 10

РСФСР-ни джазыучуларыны Союзуну Правлениесинде къарачай, черкес, абаза, ногъай эмда адыгей джазыучулары чыгъармалары сюзюледиле.

Октябрны 14

СССР-ни совет джазыучуларыны Союзуну Правлениесини секретариаты эмда РСФСР-ни джазыучуларыны Союзуну Оргкомитетини Бюросу кеслерини биргелей бардыргъан кенгешлеринде Черкесскде РСФСР-ни джазыучуларыны Союзуну Къарачай-Черкес бёлюмюнде Оргкомитет къуараргъа деб бегим аладыла. Оргкомитетге председателъге Абдулжалилов Фазиль, членлеге Гашоков Хусин бла Хубийланы Осман айырыладыла.

Октябрны 16

«Къызыл Къарачай» газетде Саид Лайнини (Лайпанланы Сеитни) «Люаза» деген хапары басмаланады.

Декабрны 12

«Къызыл Къарачай» газетде «Къарачай алфавитни бир къауум харифлерин тюрлендириуню юсюнден» статья басмаланыб, андан сора джангы къарачай алфавитни алфавит комиссия джарашдыргъан проектин сюзюу башланады.

1957 джыл басмадан къарачай тилде китабла чыгъадыла — «Бирге джырлайыкъ» (репертуар джыйым, II-чи чыкыгъаны, Фрунзе); «Джилгинле» — къарачай поэтлени назмуларыны джыйымы (Алма-Ата); «Джюрек джырлайды» — назму джыйым, аны джыйышдыргъан Хубийланы Осман болады.

Орус тилде да чыгъадыла назму китабла: Къобанланы Х. — «Свирель Тембота»; Байрамукъланы Х. — «Люблю я жизнь»; Хубийланы О. — «Время»; Къарачай-Черкесияны джаш поэтлерини назмулары — «Наша юность».

Январны 4

«Къызыл Къарачайда», «Джангы башлагъан джазыучула-
гъа болушлукъгъа» деген бѣлюмде, Хубийланы Османни «Пар-
тиягъа тыйыншлы джырла джазылсынла» деген статьясы бас-
маланады. Партияны темасыча, джууаблы темаланы джаш по-
этле кеслерини творчестволарында асыры сай ачыкълагъанла-
рын хыртлайды автор.

Январны 5

Хазгерийланы Магометни «Тынгысыз» деген хапары бас-
маланганды «Къызыл Къарачай» газетде.

Февралны 19

Къарачай-Черкес автоном областны джазыучулары, СССР-
ни джазыучуларыны Союзуну Секретариаты Къарачай-Черкес
бѣлюмню ачаргъа бегим алгъаны бла байламлы, бютеу джый-
ылыугъа къошулуб, бѣлюмге башчылыкъ этген органны, бю-
рону сайлайдыла. Анга Хубийланы Осман, Абдулжалилов Фа-
зиль, Цеков Пасарбий, Владимир Михайлов айырыладыла.

РСФСР-ни джазыучуларыны Союзуну Къарачай-Черкес
бѣлюмюню джууаблы секретарына Гапоков Хусин сайланады.

Мартны 10

Совет джазыучулары Союзуну Къарачай-Черкес бѣлюмюню
бюросунда Хубийланы Османни къарачай литератураны сек-
циясына тамадагъа сайлайдыла.

Майны 3

Къарачай поэт, кечюрюючу Биджиланы Асхат ауушады
(ол 1900 дж. туугъан эди).

Майны 24

Къарачай-Черкес автоном областны джазыучуларыны бир-
гелей джыйылыулары болады. Анга джазыучулары Союзуну
членлери, литература эмда журналистика ишге берилген актив
къошуладыла.

РСФСР-ни джазыучуларыны алда боллукъ съездини юсюн-
ден докладны С. Бабаевский этеди. Къошакъ докладны этген

джазыучулары Союзуну Къарачай-Черкес бөлүмюню джууаблы секретары Х. Гашоков РСФСР-ни джазыучуларыны Биринчи съездине хазырланган кёзюде областны джазыучуларыны борчларыны юсюнден айтады.

Ф. Абдулжалилов, Х. Гашоков, Хубийланы Осман съездге делегатлагъа сайланадыла. Областны районларында окъуучула бла тубешиуле бардырыргъа джазыучула бла литераторладан 15 бригада къуралады.

Июню 23

Россия Федерацияны джазыучуларыны Биринчи къурау съездине хазырлануу бла байламлы джазыучулары область бөлүмю джергили авторлары чыгъармаларын «Горный поток» деген джыйым китабда орус тилде чыгъарыргъа деб бегим алады.

Августну 15

Черкескеде къууанчлы халда Пушкинге эсертме ачылады.

Августну 16

Карачаевскде джаш поэтле бла джазыучулары къазаутдан сора биринчи семинары бардырылады. Джангы башлагъан джазыучулары чыгъармаларын союзуге СССР-ни джазыучуларыны Союзуну членлери Хубийланы О., Абдулжалилов Ф., Байрамукъланы Х., Къобанланы Д., Сююнчланы А. тири кёшууладыла.

Августну 21

«Къызыл Къарачай» газет къарачай тилде «Правданы» 1958 дж. августну 17-де чыкъгъан номеринде басмаланган ал статьяны — «Совет джазыучуну мийик борчу» («Высокий долг советского писателя») — чыгъарады.

Сентябры 17

РСФСР-ни джазыучуларыны алда боллукъ съездине атаб, «Къызыл Къарачай» газет энчи бет чыгъарады, Хубийланы Османни Ата джурт къазаутда джигитлик этиб ёлген факмулу поэтлени Орусланы Махамет бла Борлакъланы Тохтарны юсюнден статьясы, Махаметни «Хурла-Кёл», Тохтарны «Лётчикни джыры» деген назмулары басмаланадыла.

Сентябры 28

«Къызыл Къарачай» газет черкес, абаза, ногъай, орус джазыучулары творчествосуна атаб шохлукъ бет чыгъарады. Бу бетде орус классиклени чыгъармаларын къарачай тилге кёчюрююню хакъындан «Орус тилден тюз кёчюрюрге» деген статья, А. Ханфеновну, Ф. Абдулжалиловну, С. Капаевни, А. Охтовну, Х. Гашоковну, П. Цековну, А. Яльмаровну, С. Куновну къарачай тилге кёчюрюлген назмулары, хапарлары басмаланадыла.

Сентябры 29

Джазыучулары Союзуну область бёлюмюнде къарачай секция эски къарачай халкъ джырлары Лайпанлары Хамит джыйышдыргъан китабын — «Эски къарачай джырлары» (1958 дж.) — сюзеди.

Сюзген сагъатда Сюйюнчлары Азамат, Хубийлары Осман, Къарачай-Черкес илму-излем институтну къуллукъчулары Алийлары Ракай, Сюйюнчлары Ханафий селешедиле.

Октябры 17

КПСС-ни Къарачай-Черкес обкому бла облысполкомну культура бёлюмю Черкескеде джазыучулары, артистлени, художниклени область кенгешин бардырадыла. Кенгешге къошулгъанла искусство бла литератураны къуллукъчуларыны бусагъатхы кёзюудеги борчларыны юсюнден этилген докладны сюзедиле.

Ноябры 13—14

«Къызыл Къарачай» газетде Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен» деген хапары басмаланады.

Декабры 5

«Къызыл Къарачай» газет азербайджан литератураны классиги поэт Мухамет Физули ёлгенли 400 джыл толгъанына атаб энчи бет чыгъарады. Къарачай тилге кёчюрюлюб Р. Расуловну «Азербайджанны уллу поэти» деген статьясы, С. Рустамны, А. Кюрчайлыны, Н. Бабаевни назмулары басмаланадыла.

Декабры 7.

Москвада Уллу Кремль къалада РСФСР-ни джазыучула-

рыны Биринчи съезди ачылады. Къарачай-Черкесден съездни ишине Хубийланы О., Абдулжалилов Ф., Гашоков Х. къошуладыла.

Декабрны 13

«Къызыл Къарачай» газет «Литератураны иеси халкъды» деген редакцион статья басмалайды.

1958 дж. къарачай тилде чыкъгъан китабла: Байкъулланы А.-К., «Джырла бла назмула», «Хорлам» (назмула); Аппанланы Х., «Къара кюбюр» (роман); къарачай джазыучулары халпарлары, кёчюрюлген чыгъармала — «Биринчи атламла»; Лайпанланы Х., «Эски къарачай-малкъар джырла».

Орус тилде Къарачай-Черкесияны джазыучуларыны чыгъармаларыны джыйымы чыкъгъанды — «Горный поток».

1959

Январны 31

Къарачай-Черкес автоном областны джазыучулары бла литература активини джыйылыуу болады, анда джазыучулары Союзуну область бёлюмюню джууаблы секретары Гашоков Х. РСФСР-ни джазыучуларыны Биринчи Къурау съездини итоглары бла джазыучулары область организациясыны борчларыны юскюнден доклад этеди.

Мартны 7

«Къызыл Къарачай» газетде Хубийланы Османны «Аманат» романыны джетинчи башы басмаланыб башлайды. (Андан арысы газетни (48/2533, 90/2575 номерлеринде чыгъады).

Мартны 8

«Къызыл Къарачайда» Байрамукъланы Халиматны «Ана» деген назмусу басмаланады.

Майны 18—23

Совет джазыучулары Ючюнчю Бютеусоюз съезди ишин бардырады. Къарачай-Черкес организациядан чёб атаргъа эркинлиги болгъан делегатча Гашоков Хусин къошулады.

Июнну 18

Суратлау чемерликни экинчи область эришиюнде Огъары Теберди элни орта школуну устаз коллективи Гочияланы Джагъафарны «Джангы адетге джол!» деген пьесасын биринчи кере эмда бек джетишимли кёргюзеди.

Июнну 24

«Къызыл Къарачай» газет, Карачаевск шахарда джаш джазычуланы экинчи семинары болду, анга 30-дан артыкъ адам къошулду, деб билдиреди. Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну устазы Лайпанланы Къазий къарачай совет литератураны къралыууну юсюнден доклад этгенди. Джаш авторланы чыгъармаларын сюзгендиле. Поэтлени Семенланы Азрет бла Хубийланы Назирни, дагъыда башхаланы назмуларын къабыл этгендиле.

Июнну 27

Къарачай-Черкесияны джазычуларыны джазычуланы Ючюнчю бютеусоюз съездини итогларына эмда джазычуланы область организациясыны борчларына аталгъан область джыйылыуу болады.

Докладчы Гашоков Х., сёз алыб сёлешгенле бюгюнню джашауну кёргюзген публицистика жанрла ёсген бла бирге Къарачай-Черкесияны джазычуларыны творчестволарында алкъын кемликле аз болмагъанларын чертедиле.

Областны джазычуларына сыйлы борч салынады — джазгъан чыгъармалары бла джангы джамагъатны адамыны тин хауасын кърараугъа болушуу, джашауну терен сюзюб, урунган адамланы, элчилени урунуу джигитликлерини, Ата джурт къазауатха къошулгъанланы, областны ишчилери бла интеллигенциясыны юсюнден магъаналы чыгъармала джазаргъа.

Июлну 2

«Къызыл Къарачай» газет «Хар заманда партия бла бирге, хар заманда халкъ бла бирге» деген башны тубюнде Къарачай-Черкесияны джазычуларыны Ючюнчю съездни итогларына аталгъан область джыйылыулары болгъаныны, анда областны джазычуларыны борчлары белгиленнгенини юсюнден билдириуле бередиле.

Докладны джазычуланы область организациясыны джууаблы секретары Х. Гашоков этеди. Джыйылыуда Ф. Абдулжа-

лилов, Х. Жиров, Б. Тхайцуков, А. Сойюнч улу, Л. Бекизова д. б. сёлешедиле. «Къызыл Къарачайда» литература бет чыгъады. Анда малкъар поэтни Маммеланы Ибрагимни «Джашынга джырлайма» деген назмусу, Боташланы Абидатны «Джашауум», Алийланы Умарны «Уку бла кюн», Ижаланы Магометни «Къойчуну анты», Сарыланы Владимирни «Къобанны джыры», Крыловну къарачайчагъа Джатдоланы Шерифат кёчюрген «Петух и Жемчужина» деген баснясы басмаланадыла.

Черкесскде областны джазыучулары бла журналистлерини кенгешни болады. Кенгешни ишине КПСС-ни Ставрополь крайкомуну, Къарачай-Черкес обкомуну, джазыучулары Союзуну край эмда область организацияларыны келечилери къошуладыла.

Июлну 11

«Къызыл Къарачай» Байрамукъланы Халиматны «Залихат» поэмасындан юзюк басмалайды (андан арысы 1959 дж. августну 21-де газетни 165-чи номеринде чыгъады).

Июлну 12

Черкесскдеги драмтеатрда А. Н. Островский атлы Ленинградчы театр институтну миллет студиясыны экинчи курсуну студентлери абаза тилде Бомаршени «Женитьба Фигаро» деген комедиясындан юзюкню кёргюзедиле, орус тилде узбек джазыучу Хамза Хаким Заде Ниязини «Бай и батрак» деген пьесасындан юзюкню, черкес тилде А. П. Чеховну «Хирургия» деген пьесасындан, къарачай тилде «Къызгъанч» деген пьесаны кёргюзедиле. Джаш актёрла Джабаланы Ибрахим, Хапчаланы Роза, Каппушланы Тамара, Аджиланы Амбий фажмулу болгъанларын танытадыла.

Августну 16

162(2647)-чи номеринден башлаб «Къызыл Къарачай» газет «Ленинни байрагъы» деген ат бла чыгъады.

Августну 29

«Ленинни байрагъы» газетде Коста Хетагуровну къарачай тилге Хубийланы Осман кёчюрген «Охота на туров» деген халпары басмаланады (андан арысы 1959 дж. августну 30-да чыкъгъан 172-чи номердеди).

Сентябры 17

«Ленинни байрагы» «Правда» газетни сентябры 10 чыкыган номерини «Совет халкыны литературасы» деген редакцион статьясын кечюрюб басмалайды.

Сентябры 20

Карачаевскеде бардырылган байрамда Къарт-Джурт элни колхозчулары къазах тилде «Дударай», «Аяджан», «Камажай» деген къазах джырланы, «Къаракёз» деген къаракъалпакъ джырны джырлайдыла.

Октябры 1

Джазыучуланы Союзуну Къарачай-Черкес область бёлюмюно бюросу 1959 дж. октябры 14-де, тегей литератураны тамалын салган Коста Хетагуров туугъанлы 100 джыл толгъанына атаб, Черкесскени драмтеатрында джамагъат организацияланы къууанч джыйылыуун бардырырга; поэтни эмда революцион демократны, Къарачайда джашаб ёлген Коста Хетагуровну атын эсде сакълар ючюн, аны чыгъармаларын къарачай, черкес, абаза, ногъай тилледе 3-шер басма бет (3000 экземпляр) чыгъарырга; урунганланы депутатларыны область Советинден джазыучуланы башламын къабыл этерге деб тилерге; урунганланы депутатларыны область Советинден пэтни атын Карачаевскеде интернат школ бла Черкесскени орамларыны бирине атарга деб тилерге; Коста Хетагуровну 100-джыллыкъ юбилейин белгилерге деб джарашдырылган мадарланы планын бегитирге деб — бегим алынады.

Октябры 2

«Ленинни байрагы» газетде Хубийланы Магометни «Ачыкъ сёлешейик» деген литература-критика статьясы басмаланнганды. Анда автор Хубийланы Османни, Джаубаланы Хусейини, башха авторланы газетде 1959 дж. 23 августда басмаланган назмуларына, чыгъармаладан юзюкlege къарайды.

Октябры 4

Поэт Коста Хетагуровну 100-джыллыгына «Ленинни байрагы» газетде И. Пшибиевни «Халкъ назмучу» деген статьясы басмаланнганды.

Октябры 8

«Ленинни байрагъы», Совет Союзну халкъларыны къарнаш шохлукъларына атаб, литература бет чыгъарады.

Анда басмаланадыла: малкъар поэт Къулийланы Къайсыны «Джашау, сюеме сени илячин къючюнгю», Дагестанны халкъ джырчысы Расул Гамзатовну «Сюеме сени, мени гитче халкъым», ингуш поэт Джемалдин Яндиевни «Мени Ата джуртум», адыг поэтлени Керимизе Жанэни «Бизде алайды адет», Мурат Паранукну «Иги тенгиме», абаза поэт Къали Джегутановну «Пионер джыр», къабарты поэт Амирхан Шомаховну «Махтау тамадагъа» деген назмулары. Къарачай тилге Хубийланы Назир, Байрамукъланы Халимат, Чотчаланы Магомет, Хубийланы Магомет, Суююнчланы Азамат кёчюредиле аланы.

Октябры 14

«Ленинни байрагъында» Е. Польскаяны «Коста Хетагуров туугъанлы 100 джыл толгъанына» деген статьясы басмаланады.

Октябры 15

Уллу тегей поэт Коста Хетагуров туугъанлы 100 джыл толгъанына атаб «Ленинни байрагъы» газет литература бет чыгъарады.

Коста Хетагуровгъа аталгъан ал статья, «Ёксюзлени анасы» (кёчюрген Байрамукъланы Х.), «Джалчы» (кёчюрген Байрамкьулланы А.), Гочияланы Джагъафарны «Коста джашагъан элде» деген очерки басмаланадыла.

Ноябры 6

«Ленинни байрагъы» газетде Байрамукъланы Халиматны «Залихат» поэмасындан юзюк басмаланады.

Ноябры 12 — декабры 8

Къабарты-Малкъар драмтеатрны малкъар труппасы Къарачай-Черкесияны шахарлары бла эллеринде И. Боташ улуну «Таулада танг джарыкъ», О. Этез улуну «Къанлы той» деген пьесаларын кёргюзеди.

Ноябры 26

А. П. Чеховну туугъаныны 100-джыллыгъы джууукълаш-

ханы бла байламлы «Ленинни байрагъы» газетде, Байрамукъланы Халимат кёчюрюб, джазыучуну «Смерть чиновника» хапары басмаланады.

1959 джыл басмадан чыкыгъандыла: Байкзулланы Д. «Джазгъанларыны сайламалары», Байрамукъланы Х. «Сюйген тауларым» деген назму джыйымы, Ёртенланы А. «Джазгъанларыны сайламалары», Къоркъмазланы К. «Адам хорлайды» поэмасы, Сюйюнчланы А. «Къобанны мынчакълары» деген назму джыйымы, Хубийланы О. «Аманат» романыны I-чи китабы.

Орус тилде Къарачай-Черкесияны джазыучуларыны чыгъармаларындан «Ясные дали» деген джыйым китаб чыкыгъанды.

1960

Январны 15

«Ленинни байрагъы» газетде Байрамукъланы Халиматны РСФСР-ни махтаулу устазы, СССР-ни Баш Советини депутаты Аджиланы Хабибатны юсюнден «Депутат ишлейди» деген очерки чыкыгъанды.

Январны 16

А. П. Чеховну 100-джыллыгына «Ленинни байрагъы» газетде, Байрамукъланы Алибек кёчюрюб, «Хамелеон» деген хапар басмаланады.

Январны 22

Къарачай тилге Боташланы Сеит кёчюрюб, «Ленинни байрагъында» А. П. Чеховну «Унтер Пришибеев» деген хапары басмаланады.

Январны 29

А. П. Чеховну туугъаныны 100-джыллыгына атаб «Ленинни байрагъы» джазыучуну джашауу бла творчествосуна аталгъан литература бет чыгъарады.

Е. Польская «А. П. Чехов Къарачайда» деген статьясында А. П. Чехов 1896 дж. джай Нарсанада бир ыйыкъны солугъаныны, августну 28—29-да уа Къарачай таулагъа уугъа чыкыгъаныны хапарын айтады. Аны юсюнден А. П. Чехов кесини дневнигине былай джазгъанды: 28-де барон Штейнгель бла уугъа бардым, кече Ырмамытда къалдым, сууукъ эди эмда джел ключю ура эди». А. П. Чеховну джанында джюрютген

тефтерчигинде 1897 дж. «Бермамыт» деб джаагъаны да этеди анга шагъатлыкъ.

Февралны 21

Къочхарланы Къасботну туугъаныны 125-джыллыгъы бла байламлы «Ленинни байрагъы» Кипкеланы Асланны «Ленинни ёмюрю джашлыгъын къайтаргъан эди» деген статьясын басмалагъанды.

«Ленинни байрагъы»: «Тёбен Теберди элни орта школуна устазы Къуатланы Зоя сохталаны кючю бла Ёртенланы Азретни «Сафият» поэмасына кёре «Сафият» деб драма салгъанды», — деб билдиреди.

Февралны 25

«Ленинни байрагъы» газетде Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны бир башына кёре «Мухаммат-Амин афенди бла Абдул-Къадыр «шыйыхны» тубегенлери» деб инсценировканы басмалайды.

Февралны 28

Теберди курортну джарыкълыкъ юйюнде «Аманат» романы автору Хубийланы Осман окъуучула бла тубешеди, аланы сорууларына джууаб береди, кесини творчество планларыны юсюнден хапар айтады.

Апрелни 1

Карачаевскеде культураны юйюнде «Къарачай-Черкесияны литературасы» деген темагъа конференция бардырылады. Конференцияны ишине областны джазычулары Байрамукъланы Х., Гашоков Х., Хубийланы О. тири къошуладыла, окъуучула — студентле, ишчиле, устазла, джаш поэтле селешедиле.

Апрелни 3

«Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде малкъар драматурглары — И. Боташ улу бла А. Яраловну — «Тынгысыз джюрекле» деген бир актлы комедияларын басмалау башланады.

Апрелни 10

«Ленинни байрагъында» Сюйюнчланы Азаматны «Ленинни каты» деген назмусу дуниягъа биринчи чыгъады.

Майны 8

«Ленинни байрагы» газетде «Во славу» деген белорус газетден кечюрюлюб С. Кустановични «Героический сын Карачая» очерки басмаланганды. Ол Уллу Ата джурт къазауатны джылларында Белоруссияда сермешген партизан белекни командири, Совет Союзу Джигити Къасайланы Османнга аталганды.

Июну 5

Къабарты-Малкъар драмтеатрны малкъар труппасы Черкесскде М. Шхагапсовну «Айюню джашы — Батыр» деген пьесасын кёргюзеди.

Июну 11

«Ленинни байрагы» газетде Лайпанланы Сеитни «Гапалаула» деген статьясы басмаланганды, анда «Гапалаула» деген халкъ джырны къалай къралгъаныны, аны джашау тамалыны юсюнден хапарланады.

Июну 24—30

«Ленинни байрагында» Ёртенланы Азретни «Сафият» деген поэмасыны сюжетине кёре Дудаланы Баттал бла Шидакъланы Алий джазгъан «Сафият» драма басмаланады.

Июну 25

«Ленинни байрагы», июнда областны джазычуларыны джыйылыуу болганды, деб билдиреди.

РСФСР-ни джазычуларыны Союзуну правлениесини келечиси сабий джазычу Е. М. Рязанова кесини сёзюнде Къарачай-Черкесияны халкъларыны тиллеринде сабий литература чыгъарыу джаны бла болум къолайсыз болганын чертеди (черкес тилде А. Ханфенов бла М. Ахметовну эки китабчыкълары бла башха тилден кечюрюлген талай зат болмаса, миллет тилде сабий литература джокъду).

Джыйылыуда селешгенле, китаб басма бла газетни къралукчулары, джазычула биригиб ишлерге керекдиле, дейдиле. 1960 дж. къачда Краснодар шахарда сабий литератураны юсюнден барлыкъ семинаргъа келечиле иерге деб бегим алынады.

Июлну 20

«Ленинни байрагъы» газетде Хатуов Саидинни «Танг джарыгъы бла» деген повестинден «Джут молла» деген юзюк басмаланады.

Июлну 31-августну 4.

«Ленинни байрагъы» газетде (152/2356, 153/2957, 154/2958 номерледе) Хубийланы Османни «Аманат» романыны экинчи китабындан юзюкле басмаланадыла.

Августну 10—11

«Ленинни байрагъында» Лайпанланы Сеитни халкъ джырчы Джанибекланы Аппаны юсюнден «Къалай улу Аппа» деген статьясы басмаланады.

Сентябрны 4

«Ленинни байрагъы» билдиреди: «Женщины мира» деген журналны 7-чи номеринде Байрамукъланы Халиматны «Бизни анабыз» деген назмусу, «Къара чепкен» деген хапары эмда лирика назмулары, журналны конкурсундан ётуб, француз, испан, ингиллиз тилледе басмалангандыла.

Сентябрны 29

«Ленинни байрагъы» газетни литература бетинде Байрамукъланы Халиматны «Заман», «Къобан ёзен», Хубийланы Османни «Былаймыд этиб къоярынг?..» Джаубаланы Хусейни «Джазаса керти» деген назмулары, Ёзденланы Хамзатны прозалы лирика миниатюралары басмаланадыла.

Ноябрны 20

«Ленинни байрагъында» Капаев Суюнну къарачай тилге Гочияланы Джагъафар кечюрген «Тыйгъыч болмазма» («Не буду помехой») хапары басмаланады.

1960 дж. басмадан чыгъадыла: Байкъулланы А.-К. «Гитчени джолу» деген поэмасы, Гочияланы Дж. «Джангыны джарыгъы» деген 2 суратлы пьесасы, къарачай авторланы чыгъармаларыны «Джарыкъ джолда» деген джыйымы, Къаракетланы Иссаны «Сайламалары», Хубийланы Н. «Анам» деген назму китабы.

«Женщины мира» деген журналны 7-чи номеринде Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен» хапары бла «Бизни анабыз» деген назмусу француз, испан, ингилиз тилледе чыгъадыла.

1961

Январны 1

«Ленинни байрагъы» газетде Эбзеланы Ханафийни «Балбу» деген очерки басмаланнганды.

Январны 4

Карачаевкеде поэгле Суююнчланы Азамат бла Хубийланы Назир Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну студентлери бла тубешедиле, кеслерини назмуларын окъуйдула.

Январны 21

Черкесскеде бузлатычу керекле чыгъаргъан заводну клубунда Къарачай-Черкесияны джазыучуларыны «Ясные дали» деген китабыны юсюнден окъуучуланы конференциясы бардырылады.

Анда сёлешгенле Абдулжалилов Фазильни «Крутые повороты» повестинде джегишимле бла кемликлени, ишчи классны темасына областны джазыучулары тыйыншлысыгча эс бёлмегенлерин чертедиле, Байрамукъланы Халиматны «Черное платье», «Вторая жизнь» деген хапарларыны юсюнден джылы сёлешедиле.

Поэгле Александр Яльмаров, Алим Ханфенов творчество планларыны юсюнден айтадыла, назмуларын окъуйдула. Ф. Абдулжалилов «Бурный поток» повестини экинчи китабын джаза тургъанын айтады.

Февралны 19

«Ленинни байрагъы» газетде Байрамукъланы Халиматны «Джолну аллы» деген очерки бамланады.

Мартны 23

«Ленинни байрагъы» газетде Хубийланы Османни «Зухра» деген очерки басмаланады.

Апрелни 1

Коста Хетагуровну Къарачайда «Ташчы» рудникде болгъаныны юсюнден Е. Польскаяны «Коста Хетагуров» деген статьясы «Ленинни байрагында» къарачай тилге кечюрюлюб басмаланады.

Апрелни 7

«Ленинни байрагы» газетни 69/3132, 70/3133, 71/3134 номерлеринде Байрамукъланы Халиматны «Асийни письмо-су» деген хапары басмаланады.

Июнну 23

«Ленинни байрагында» Байрамукъланы Халиматны Уллу Ата джурт къазауатха къошулгъан къарачай тиширыулары Эбзеланы Халиматны, Кульбекланы Шахидатны, Чыгханчыланы Фатиманы, Токъланы Шерифатны, Чотчаланы Качураны, Къууатланы Зояны, Эриккенланы Зухраны, Болатланы Балданы юсюнден «Ма ала керек кюн джанларын аямагъандыла» деген очерки, Лайпанланы Сеитни «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген очеркиден «Техтин» деген юзюк басмалангандыла.

Июнну 29

РСФСР-ни Дж. С-ну область бѣлдомюню бюросу РСФСР-ни джазычуларыны Союзуну Правлениеине Къарачай-Черкесияны джазычуларыны китабларын Каирде кѣрмючге джиберирге деб тилек берирге бегим алады. Кѣрмючге теджелген чыгъармала: Хубийланы Осман — «Аманат» роман; Фазиль Абдулжалилов — «Бурный поток» повесть (орус эмда ногъай тилде); Хусин Гашоков — «Отец и сын»; Аппаланы Хасан — «Къара къюбюр» роман; Магомет Дышеков — «Зарево» роман; Абдуллах Охтов — «Ущелье Бэлы»; Ёртенланы Азрет — «Джазгъанларыны сайламалары»; Къаракетланы Исса — «Сайламалары»; Байрамукъланы Халимат — «Любимые горы» («Сюйген тауларым»); Къарачай-Черкесияны джазычуларыны джыйым китабы — «Ясные дали».

Июлну 6—9

«Ленинни байрагы» газетни литература бетинде Л. Аргутинскаяны «Пламя гнева» деген китабындан къарачай тил-

ге Байрамукъланы Халимат кѣчюрген юзюкле басмаланыб башлайдыла. Алада 1942 джыл немецле кючлеген Къарачай-Черкес джерледе партизан кюреш къалай баргъланы хапарланады. Баш джигитлени бири Эриккенланы Залихатды.

Августну 8

«Ленинни байрагъы» газетде М. Ю. Лермонтовну «Кавказ» («...Как сладкую песню Отчизны моей люблю я Кавказ!..») деген назмусу къарачай тилде басмаланады. Чотчаланы Магомет кѣчюреди аны.

Сентябрны 8

Ногъай джазычу Капаев Суюнну «Тынгысыз къарт» деген хапары «Ленинни байрагъы» газетде къарачай тилде басмаланады. Байрамукъланы Халимат кѣчюреди къарачай тилге.

Сентябрны 21

Хубийланы Османни «Бизни Нина» деген очерки «Ленинни байрагъы» газетде басмаланады.

Октябрны 21

Коста Хетагурово элде Коста Хетагуровгъа эсгертме ачылады. Бу заткъ аталгъан митингде Адыгедан, Терк Башы Тегейден, Юг Тегейден, Чечен-Ингушетиядан, Ставрополь шахардан келген къонакъла да боладыла.

1961 джыл дуня джарькъгъа бу китабла чыгъадыла: «Тау бла таулу» — Семенланы Азретни назму джыйымы; «Аманат» (роман, 2-чи китаб) — Хубийланы Османникъы; «Зори Кубани» — Къарачай-Черкесияны джазычуларшны джыйым китабы; «Алчыла» — КПСС-ни XXII съездине аталыб чыкъгъан китаб; «Из истории карачаевской поэзии (очерки поэзии)» — П. И. Балтинни китабы.

1962

Февралны 8

Патрис Лумумбаны къарачай тилге Акъбайланы Азрет кѣчюрген «Африканы эртдени» («Утро Африки») деген назмусу басмаланады «Ленинни байрагъы» газетде.

Февралны 11

«Ленинни байрагъы» газетни литература бети чыгъады. Анда джаш авторланы чыгъармалары басмаланадыла: «Умут этме кетди да къайтмаз деб» — Байчораланы Сослан; Езденланы Хамзатны сатира миниатюралары; «Алий бла бёрюле» (хапар) — Чотчаланы Магомет.

Февралны 16

«Ленинни байрагъы» газетде Эбзеланы Азретни сёзлерине халкъ макъамланы тамалында музыкасын С. Панков джазгъан «Ант этеме сакъларгъа» деген джыр басмаланады.

Мартны 4

«Ленинни байрагъы» газетде Лайпанланы Сеитни «Джёрме» деген халкъ джыр къалай къуралгъаныны тарихини юсюнден статьясы бла джырны сёзлери басмалангандыла.

Майны 17

«Ленинни байрагъында» база джазыучу Бемурза Тхай-пуховну «Сын Ленина» («Ленинни джашы») хапары басмаланады, къарачай тилге Байрамукъланы Б. кёчюреди.

Майны 23

«Ленинни байрагъында» Байрамукъланы Халиматны 20—30-чу джылланы джазыучусу-публицисти Хубийланы Исламны (Къарачайлыны) джашауу бла творчествосуну юсюнден «Ислам Къарачайлы» деген статьясы басмаланады.

Майны 29

Азербайджан литератураны классиги поэт-сатирик Мирза Алекпер Таир-заде Сабирни туугъанына 100 джыл толгъаны бла байламлы «Ленинни байрагъы» газетде къарачай тилде Расул Расуловну «Революцион сатираны устасы» деген статьясы, М. А. Сабирни «Ийнанмайма», «Алай боллукъ тюлдю» деген назмулары басмаланадыла. (Байчораланы Магомет кёчюреди аланы).

Июнну 15

Черкесскде педучилищени акт залында окъуучуланы Ху-

бийланы Османни «Аманат» романына аталгъан конференциясы бардырылады.

Июнну 29

Карачаевскеде культураны юйюнде СССР-ни джазычуларыны Союзуну область бѐлюмюню къарачай секциясы джаш поэтле бла джазычулары бешинчи семинарын бардырады.

«Ленинни байрагъы» газетде М. Ф. Ахундовну «На смерть Пушкина» деген поэмасы къарачай тилде басмаланады; Байчораланы Магомет кѣчюреди къарачай тилге.

Июлну 13

«Ленинни байрагъы» газетде Акъбайланы Азретни азербайджан просветитель, джазычу эмда оюмчу Мирза Фатали Ахундов туугъанлы 150 джыл толгъанына аталгъан «Урунган халкъны тыйыншлы уланы» деген статьясы басмаланады.

Августну 24

«Ленинни байрагъы» газетни редакциясы окъуучулары къарачай литераторларыны чыгъармаларыны юсюнден кѣллери-не келгенни газетге джазыб ийерге чакъырады, бу номерден башлаб газет бетледе басмадан чыкъгъан чыгъармаланы юсюнден критика статьяла, рецензияла басмаланыб турлукъдула, деб билдиреди.

Августну 28

Театр искусствону Ленинград институтун бошагъанладан къуралгъан джаш къарачай труппа Черкесскеде область драмтеатры мекамында Гаджибеков Узеирни «Аршин Мал-Алан» деген музыкалы комедиясын кѣргюзеди.

Сентябрны 29

Облдрамтеатрны миллет труппасы А. М. Горькийни «Мечанла» деген пьесасын кѣргюзеди.

Октябрны 4

«Ленинни байрагъы» газетде Владимир Маяковскийни къарачай тилге Акъбайланы Азрет кѣчюрген «В. И. Ленин» деген поэмасындан юзюкле басмаланадыла.

Ноябрны 24

Биринчи къарачай поэтессаны — Боташланы Абидатны — 60-джыллыгъы байрамланады.

«Ленинни байрагы» газетде юбилярны джашау эмда творчество джолуну юсюнден Хубийланы Османны статьясы, поэссаны чыгъармаларындан юзюкле басмаланадыла.

Лопе де Вега туугъанлы 400 джыл толгъанына аталыб, «Ленинни байрагында» Тохчукъланы Борисни «Испанияны махтаулу джашы» деген статьясы басмаланады.

Декабрны 11

Облдрамтеатрда Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген комедиясыны джангы редакциясы сюзюледи.

Декабрны 19

«Ленинни байрагы» газетде Алийланы Шахарбийни интеллигенцияны, культураны къуллукъчулары джаш миллет группаны актерлары къалай ишлегенлери бла маджал танышыргъа, джазыучуланы уа халжыгъа кертиси бла да керекли иги пьесала джазаргъа, театрны репертуарына къайгырыргъа чакъыргъан статьясы басмаланады.

1962 джыл басмаланыб чыкъгъан китабла: «Къарчаны юйдегиси» — Байрамукъланы Х.; «Сенсе джашауум» (назму джыйым) — Батчаланы Бергер; «Сайламалары» — Бостанланы Хасанны назмулары; «Таулада эртден» (назмула) — Эбзеланы А.; «Дугъум кёзле» (назмула) — Байчораланы С.

1963

Январны 4—5

«Ленинни байрагы» газетде Байрамукъланы Халиматны «Айран» деген хапары басмаланады.

Январны 9

Байкъулланы Даут туугъанлы 60 джыл толады. Къарачай поэтни джашауу бла творчество ишини юсюнден Хубийланы Османны статьясы басмаланады «Ленинни байрагы» газетде.

Январны 18

«Ленинни байрагы» газет, облдрамтеатрны миллет труппасы А. Штейнни «Океан», Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесаларын кёргозюрге хазырланады, деб билдиреди.

Январны 19

«Ленинни байрагы» газетде, А. С. Серафимович туугъанлы 100 джыл толгъанына аталыб, къарачай тилде Е. Польская

ны «А. С. Серафимович Къарачайда» деген статьясы басмаланады.

Январны 27

«Ленинни байрагъы» газетни редакция статьясы бусагъатхы къарачай литературагъа аталады. Байрамукъланы Халиматны «Къарчаны юйдегиси» деген китабы бла «Айран» деген хапары, Хубийланы Османни «Аманат» деген романы литератураны джетишимича белгиленеди, статьяда кемликге саналгъан затла быладыла: бизни заманны адамыны сыфаты терен ачыкъланмагъаны, ана тилде джазылгъан сабий литератураны ёсалмагъаны, литература критиканы артха къалууу.

Февралны 3

«Ленинни байрагъы» газетде арт эки джылда чыккыгъан къарачай литературагъа обзор басмаланганды. Статьяны автору Хубийланы Осман, бу арт эки джылда къарачай литература айырыб аслам эс белген зат совет адамны тин дуниясыны ёсюю, джашауда, урунууда кюн сайын дегенча этилиб тургъан джигитликди, деб джазады. Бююнню излемина келишген темалы китабланы ичинде Байрамукъланы Халиматны «Къарчаны юйдегиси», Семенланы Азретни «Тау бла таулу», Байчораланы Сосланни «Дугъум кёзле», Эбзеланы Азретни «Таулада эртден» эмда 31 авторну чыгъармасы кирген «Джарыкъ джолла» деген джыйым китаб саналадыла. Арт юч джылны ичинде «Ленинни байрагъы» газетде 93 хапар, 69 очерк басмаланганды, 21 литература бет чыккыгъанды. О. Хубий улу кемликлени да чертеди: Совет властны джылларында къарачайлыланы тин хауаларында болгъан тюрлениуле терен ачыкъланмайдыла; акъыл иште урунган таулу тиширыуну ич дуниясын кертилик дараджада суратлагъан чыгъармала джокъдула; сабийлеге чемерлик бла джазылгъан китабла джокъдула; литература критиканы ёсюю къарыусузду.

Февралны 19

Къарачай-Черкесияны джазыучуларыны отчет-сайлау джыйылыуу болуб ётди. РСФСР-ни джазыучуларыны Союзуну Къарачай-Черкес бёлюмюне джууаблы секретаргъа Х. Х. Гашиков сайланды.

Февралны 20

«Ленинни байрагъы» газетде Гамзатов Расулну «Проклятие» деген назмусу басмаланады, аны къарачай тилге Семенланы Азрет кёчюреди.

Мартны 17—24

Актёрланы къарачай труппасы Огъары Тебердиде, Учкуланда, Теберди курортда, Карачаевск шахарда Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасын кёргюзеди.

Апрелни 5

«Ленинни байрагъы» газет, Къабарты-Малкъар драмтеатрны малкъар труппасы мартны арт кюнлеринде, Къарачай-Черкесиягъа келиб, Черкесскде, Карачаевскде, «Холодный Родник» совхозда Боташланы И. бла Байрамукъланы Халиматны «Таулу къызны джигитлиги» деген пьесаларын кёргюздю, деб билдиреди.

Апрелни 12

«Ленинни байрагъында» Ш. Эбзе улуну «Огъурлу» деген пьесасына Б. Тохчук улу джазгъан рецензия басмаланады. Авторну билдириуюне кёре, бир айны ичинде облдрамтеатр пьесаны 21 кере кёргюзеди, анга 6000 адам къарайды.

Майны 6

Къумукъ музыкалы драманы А. П. Салаватов атлы Дагестан театры Къарачай-Черкес облдрамтеатрны межямында Расул Гамзатовну «Горянка» («Таулу тиширыу») драмасын кёргюзеди.

Рольада СССР-ни халкъ артисткасы Барият Мурадова, РСФСР-ни халкъ артисти Алим Курумов, Дагъыстан АССР-ни халкъ артисткасы Саният Мурадова, артистле Хабибат Магомедова, Елена Легомениди эмда башхала ойнайдыла.

Майны 11

«Ленинни байрагъында» Байрамукъланы Халиматны «Къайда таулу тиширыу?» деген хапары басмаланады.

Майны 23

Карачаевскеде Къабарты-Малкъарны поэтлери бла джазычулары Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Гуртуланы Берт, Залиханланы Джанакъаит, Геттуланы Максим, Макитланы Сафар, Шогенцуков Адам, Теунов Хачим, Шомахов Амирхан Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну студентлери-устаазлары бла тубешедиле. Къонакъла назмуларын окъуйдула, кеслерини творчество планларыны юсюнден хапар айтадыла.

Майны 26

«Ленинское знамя», «Ленинни байрагъы», «Черкес Пэж» газетледе орус, къарачай эмда черкес тиллеге кёчюрюлюб Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Залиханланы Джанакъаитны, Макитланы Сафарны, Шогенцуков Адамны, Шомахов Амирханны назмулары басмаланадыла.

Нальчикни телестудиясы Ёртенланы Азретни «Сафият» поэмасы экранга джарашдырыб кёргюзеди. Аны бла бирге Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны сюжетине кёре телевизион бериу хазырланады.

Майны 31

«Ленинни байрагъы» газет билдиреди: лермонтововедлени VI Бютеусоюз вузла арасы конференциясында Къарачай-Черкес кърал пединститутну устазы Хубийланы Магометни «Лермонтовну «Хаджи-Абрек» деген поэмасыны юсюнден» этген доклады кесине улуу эс бёлдюреди. Докладчы поэмада хапары айтылган Джемат элни Къарачайдагы Джамагъат эл бла байламлы этиб сёлешеди, экиси бир эл болгъанларын бегитир ючюн, Хубий улу ийнамлы юлгюле келтиреди.

Июну 8

«Ленинни байрагъы» билдиреди: Къарачай-Черкес обл-драмтеатрны къарачай труппасы апрелни 20-дан майны 12-не дери Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» пьесасын Малкъарны эллеринде, Нальчикни драмтеатрында кёргюзеди. Майны 12-не пьесаны Нальчикни телевизион студиясы да кёргюзеди.

Сентябрны 9—12

Тула шахарда, Ясная Полянада Л. Н. Толстой туугъанлы 135 джыл толгъанына аталгъан илму конференция бардырылады. «Лев Толстой эмда Къарачай» («Лев Толстой и Карачай») деген докладны этеди Къарачай-Черкес кърал пединститутну устазы Хубийланы Магомет.

Сентябрны 27

Драмтеатрны къарачай труппасы Черкесскде, къумукъ тилден кёчюрюб, дагестан драматург Рустамов Гамидни «Джюрек унамаса» («Если сердце не захочет») деген пьесасын салады.

Октябрны 13

«Ленинни байрагъы» газетде «Къарнаш халкъланы джазычуларыны чыгъармаларындан» деген рубриканы тубюнде латыш поэт Мант Крамны «Утро Латвии» назмусу («Латвияны эртдени», кёчюрген — Байрамукъланы Х.), къыргъыз поэт

Жумай Мавляновну «Бурливая речка» назмусу (кёчюрген — Джаубаланы Х.), Лев Ошанини «Пусть всегда будет солнце» назмусу (кёчюрген — Байрамукъланы Х.), тегей поэт Василий Цховребовну «Коста» деген назмусу (кёчюрген — Хубийланы О.), бурят джазычу Баастны «Тимур» деген хапары (кёчюрген — Къагъыйланы Н.) басмаланадыла.

Октябрны 24

«Ленинни байрагъында» къумукъ поэт Махаммат Атабаевни «Увидим», «Три четверти» деген назмулары басмаланадыла; къарачай тилге Лайпанланы Сеит кёчюреди.

Ноябрны 17

«Театр бла аны проблемалары» деген рубриканы тюбюнде «Ленинни байрагъы» газет Байрамукъланы Халиматны «Къарачайны биринчи актрисасы» деген статьясын басмалайды.

Ноябрны 19—20

Карачаевскеде джаш джазычуланы алтынчы семинары ишлейди. Семинаргъа келгенле бусагъат заманда совет литератураны борчларыны юсюнден докладха тынгылайдыла. Къарачайны халкъ джырчысы Къочхарланы Къасботну чыгъармаларын джыйышдырыб басмалауну юсюнден сёз уллу барады. Батчаланы Бергерни «Сенсе джашауум» деген назму китабы бла башха джаш авторланы назмуларын, хапарларын, пьесаларын сюзюу къызынган халда ётеди.

Декабрны 2—4

Карачаевскеде Север Кавказны халкъларыны литературалары къуралгъан кёзюуде литература байламлыкъланы проблемаларыны юсюнден кенгешу болду.

Историяны, тилни эмда литератураны Къарачай-Черкес илму-излем институтуну башламчылыгъы бла джыйылгъанды бу кенгеш, аны хазырлау «Бусагъаткы эпохада дуня литератураны ёсююню джорукъларыны» тутушлу проблемасыны Илму Совети бла бирге бардырылгъанды.

Кенгешни ишине тири къошуладыла: СССР-ни ИА Дуня литератураны А. М. Горький атлы институтундан филология илмуланы доктору Г. И. Ломидзе; филология илмуланы кандидатлары В. И. Борщук, Ю. А. Крестинский, З. Г. Османова, Абхазияны, Адыгеяны, Дагъыстанны, Къабарты-Малкъарны, Къалмукъну, Терк Башы Тегейни, Чечено-Ингушетияны, Ставропольну литературоведлери, аны киби джазычула эмда поэтле Аксен Сусеев (Калмыкия), Къулийланы Къайсын (Къабарты-Малкъар), Фазиль Абдулжалилов, Хубийланы Осман,

Суююнчланы Азамат (Къарачай-Черкесия), Къарачай-Черкесияны джамагъат келечилери.

Кенгешни КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну секретары Н. М. Лыжин ачады. Илму Советни алим секретары Ю. А. Крестинский бу кенгеш уллу магъаналы иш болгъанын, ол заманнн излемине келишгенин чертеди, бу кенгешни иши социалист реализмни теориясын джарашдырыргъа тыйыншылы юлүш болуб къошууллугъуна ышаннганын, джаш литератураланы проблемаларын алимлени къаууму хазырлай тургъан кёб томлу иште — «Совет литератураны историясында» тюз белгилерге джарар деб ийнаннганын айтады.

Филология илмуланы доктору Г. И. Ломидзе кесини докладында СССР-ни халкъларыны литератураларында байламлыкъ бла бир-бирин байындырыуну проблемаларын тинтиуде талай магъаналы методолгия оюмну ачыкълады.

Кенгешде этилген докладланы асламысы баш болуб бу темаланы ачыкъладыла:

1. XIX ёмюрде таулулада просветительство иш эмда Север Кавказны халкъларын алчы орус культурагъа тартыуданы магъанасы.

2. Север Кавказны литератураларын къурауда эмда алааны ёсюм джолларында фольклорну магъанасы.

3. Север Кавказны литератураларында миллетле арасы байламлыкъла эмда аланы орус культура бла тийишиулери.

4. Север Кавказ бла Дагъыстанны литератураларында тыш къралы Востокну литература джорукълары.

Кенгешге къошулгъанла ол магъаналы эмда хайырлы болуб ётгенин чертедиле, бу ащхы адетни мындан ары да бардырыргъа, джыл сайын Север Кавказны халкъларыны литератураларыны ёсюмюнде баш магъаналы проблемаланы сюзе турургъа керек эди, дедиле.

1963 дж. басмадан чыкыгъандыла: «Залихат» поэма (Байрамукъланы Х.); «Сайламалары» (Биджиланы А.); «Ата джурт ючюн» (Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харун); «Атамы сёзю» — назмула (Джаубаланы Х.); «Назмула» (Орусланы М.); «Таулада таууш» — роман (Къобанланы Д.); «Ант» — назмула (Хубийланы О.); «Орайда» — къарачай авторланы чыгъармаларыны джыйымы; «Шохлукъ» — джаш авторланы чыгъармаларындан къуралгъан джыйым.

Орус тилде чыкыгъанла: «Стихи» (Байрамукъланы Х.); Къарачай-Черкесияны джазычулары бла поэтлерини чыгъармаларындан къуралгъан джыйым китабла: «Свет дружбы», «Слово о братстве», «Писатели Карачаево-Черкесии (литературные портреты)»; «Становление карачаевской литературы (очерк истории)» А. Карачаевой.

БИБЛИОГРАФИЯ

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ФОЛЬКЛОРДАН БАСМАЛАННГАН ЗАТЛА БЛА ТИНТИУ ИШЛЕ

- Алейников М., *Карачаевские сказания*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 111, Тифлис, 1883.
- Алиев С., *Къарачай нарт сёзле*, Черкесск, 1963.
- «Балкарская народная лирика», Нальчик, 1959.
- Баранов Е., *Сказания горских татар*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXIII, Тифлис, 1897.
- Бекир, *Предание о Карче, родоначальнике Карачая*, — «Кубанские областные ведомости», Екатеринодар, 1899, № 266.
- Бязыров Х., *Неразумный сын. Горская карачаевская сказка*, — «Кубанские областные ведомости», Екатеринодар, 1899, № 29.
- Гатцук В. А., *«Кавказские сказки»*, М., 1904, вып. 1—10.
- Дрягин А., *Анализ некоторых карачаевских сказаний о борьбе нартов с эмлечь в свете яфетической теории*, Л., 1930.
- Дьячков-Тарасов А. Н., *Заметки о Карачае и карачаевцах*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXV, Тифлис, 1898.
- Дьячков-Тарасов А. Н., *В горах Большого и Малого Карачая*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXVIII, Тифлис, 1908.
- Егорова Л. П., *Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии*, — «В помощь студенту-заочнику», Ставрополь, 1964.
- Жантиева Д. Г., *Исторический эпос горцев Северного Кавказа*, — «Ученые записки Северо-Кавказского горского НИИ», т. 11, Орджоникидзе, 1929.
- Иванюков И. И. и Ковалевский, *Очерки Балкарии (с классификацией песен)*, — «Вестник Европы», кн. I, СПб., 1886.
- Караева А. И., *О фольклорном наследии карачаевцев и балкарцев*, Черкесск, 1961.
- Карачайлы Ислам (Хубиев), *Сатирические песни Карачая*, — «Советский Северный Кавказ», № 1, Ростов-на-Дону, 1930.
- «Къарачай таурухла», Черкесск, 1963.
- Кириченко Н., *Песня о Аймуше и его брате Магуле*, — «Кубанские областные ведомости», Екатеринодар, 1897, № 200.
- Корш Ф. Е., *Древнейший народный стих турецких племен*, СПб., 1909.
- Ладыженский А. М., *Индусское сказание и легенда кавказских горцев*, — «Революция и горец», Ростов-на-Дону, 1929, № 3 (5).
- Лайпанланы Х. О., *Къарачай фольклор*, Микоян-Шахар, 1940.
- Лайпанланы Х. О., *Эски къарачай джырла*, Микоян-Шахар, 1940.

Максимов П., *Горские сказки*. — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1935, № 1.

«Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского НИИ по проблеме периодизации, отбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского, карачаевского фольклора», Нальчик, 1959.

Миллер В. Ф., *Отголоски иранских сказаний на Кавказе*, — «Этнографическое обозрение», кн. II, М., 1889.

«Нартский эпос. Материалы совещания 1956 г.», Орджоникидзе, 1958.

Павлов Д. М., *Искусство и старина Карачая*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XLV, Махач-Кала, 1926.

Петров Г. С., *Легенды и древние постройки в Карачае*, — «Кубанские областные ведомости», Екатеринодар, 1879, № 40.

Петров Г. С., *Верховья Кубани — Карачай*, — «Памятная книжка Кубанской области за 1880 год», Екатеринодар.

Сысоев В. М., *Карачай*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XLIII, Тифлис, 1913.

Талицкий Н. Е., *Очерки Карачая*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XI, Тифлис, 1909.

Тресков И. В., *Фольклорные связи Северного Кавказа*, Нальчик, 1963.

Тульчинский Н., *Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчинского округа Терской области*, — «Терский сборник», вып. IV, Владикавказ, 1903.

Урусбиев С., *Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области*, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Тифлис, 1881, вып. I.

Услар П. К., *Древнейшие сказания о Кавказе (Предания об эмчех (амазонках), а также кызкала. Битва карачаевцев и черкесов с эмчех)*, Тифлис, 1881.

Чурсин Г. Ф., *Этнографические заметки о Карачае*, — «Кавказ», Тифлис, 1900, № 305, 306.

Чурсин Г. Ф., *Музыка и танцы карачаевцев*, — «Кавказ», Тифлис, 1901, № 270.

Шортанов А. Т., *Театральное искусство Кабардино-Балкарии*, Нальчик, 1961.

Щукин И., *Краткий географический очерк Карачая*, — «Русский антропологический журнал», М., 1913, № 1—2.

КЪРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ КУЛЬТУРА ДЖАШАУУНУ ИСТОРИЯСЫНДАН

Алексеева Е. П., *Карачаевцы и балкарцы — древний народ Кавказа*, Черкесск, 1963.

Алиев У. Дж., *Достижения Советской власти на Северном Кавказе в области национальной политики (к 10-летию Октября)*, Ростов-на-Дону, 1927.

Алиев У. Дж., *Кара-Халк (Черный народ)*, Ростов-на-Дону, 1927.

Алиев У. Дж., *Карачай. Историко-этнологический и культурно-экономический очерк*, Ростов-на-Дону, 1927.

Алиев У. Дж., *Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае*, Ростов-на-Дону, 1926.

Гарданов Б., *Исторический очерк*, — «Народы Кавказа», т. I, М., 1961.

Лайпанов Х. О., *К истории карачаевцев и балкарцев*, Черкесск, 1957.

Невская В. П., *Карачаевцы*, — сб. «Народы Карачаево-Черкесии», Ставрополь, 1957.

Невская В. П., *Социально-экономическое развитие Карачая в XIX в. Дореформенный период*, Черкесск, 1960.

Студенецкая Е. Н., *К вопросу о феодализме и рабстве в Карачае* — «Советская этнография», 1937, № 2—3.

Тамбиев И., *О родах и сословно-феодалных отношениях в дореволюционном Карачае и об их фальсификации*, — «Революция и горец», Ростов-на-Дону, 1931, № 12/38.

Щукин И., *Материалы для изучения карачаевцев*, — «Русский антропологический журнал», М., 1913, № 1—2.

КЪРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫ ЮСЮНДЕН

Акъбайланы А., *Биринчи бет* (Батчаланы Бергерни «Сенсе джа-шауму» деген назму китабыны юсюнден), — «Ленинни байрагъы», 9.11.1963.

Амалатбек, *О художественном воспитании и образовании горской молодежи*, — ж. «Революция и горец», Ростов-на-Дону, 1929, № 4 (6).

Байрамукъланы Х., *Джашу джырлатады* (Джаш къауумну поэзия-сыны юсюнден), — «Ленинни байрагъы», 15.XI.1959.

Байрамукъланы Х., *Ленин сенсе, билеме...* (Байкъулланы А.-К. творчествосуну юсюнден), — «Ленинни байрагъы», 15.IV.1960.

Байрамукъланы Х., *Гитчени джолу* (Байкъулланы А.-К. поэмасыны юсюнден), — «Ленинни байрагъы», 19.V.1961.

Байрамукъланы Х., *Ислам Къарачайлы*, — «Ленинни байрагъы», 23.V.1962.

Балтин П., *Революционные песни Иссы Каракотова*, — «Сб. трудов Карачаево-Черкесского государственного педагогического института», Нальчик, 1959, вып. 2.

Балтин П., *Из истории карачаевской поэзии*, Черкесск, 1961.

Балтин П. И., Бекизова Л. А., *Литература народов Карачаево-Черкесии*, — «Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института истории, языка и литературы», (филологическая серия), Черкесск, 1959, вып. III.

Бостанланы Х., *Къарачайны халкъ джырчысы* (Къарачайны халкъ джырчысы Семенланы Исмаилны юсюнден), — «Къызыл Къарачай», 7.XI.1935.

Бостанланы Х., *Социалист Къарачайны художественный литерату-расы*, — «Къызыл Къарачай», 11.1.1940.

Джаубаланы Х., *Халкъ ючюн джашаргъа, халкъ ючюн джазаргъа* (Джаш къауумну поэзиясыны юсюнден), — «Ленинни байрагъы», 6.IV.1963.

«Карачаевская литература», — Литературная энциклопедия», т. V, М., 1931, стр. 117—119.

Карачайлы И. (Хубиев), *Когда немые заговорили* (О развитии национальнoй культуры на Северном Кавказе), — «На подьеме», Ростов-на-Дону, 1928, № 10.

Карачайлы И. (Хубиев), *Писатели и поэты Карачая*, — «На подьеме», Ростов-на-Дону, 1929, № 2.

Къ. А., *Джангы шигирле* (Биринчи къарачай рецензия. Къаракетла-ны Иссаны «Джангы джырла» деген китабына аталганды, М. 1924), — «Таулу джашау», 17.III.1925.

Къагъыйланы Н., *Бизни джаш джазычуларыбыз*, — «Ленинни бай-рагъы», 14.XII.1962; 11, 12.1.1963.

Кърымланы Х., *«Комсомол джырла»* (Хубийланы Османны назмула-рына рецензия), — «Къызыл Къарачай», 18.IX.1936.

Кърымшамжалланы Х., *Къарачайны искусствосу* (Эбзелени Шахар-

бийни «Огъурлу» деген драмасыны юсюнден), — «Къызыл Къарачай», 14.VIII.1936.

Лайпанов Х., *За правильное изображение горянки в литературе*, — «Красный Карачай», 26.IX.1936.

Лайпанов Х., *Поэма о Сафилт*, — «Красный Карачай», 16.III.1937.

Лайпанланы С., *Литературабызны ёсюм джюрюсю*, — «Ленинни байрагы», 24.II.1963.

Орусланы Амина, *Критика эмда библиография (Байкъулланы Даутну «Залихат» поэмасы)*, — «Къызыл Къарачай», 12—14.VIII.1936.

Орусланы Магомет, *Джангы джаза башлагъан джаш джырчылазга*, — «Къызыл Къарачай», 11.XII.1936.

Темирлиланы А., *Къыйын джол-насыбха джол (Байкъулланы А.-К. «Гитчени джолу» деген поэмасыны юсюнден)*, — «Ленинни байрагы», 23.I.1963.

Темирлиланы А., *Иги джолзга (Семенланы Авретни «Тау бла таулу» деген назму китабыны юсюнден)*, — «Ленинни байрагы», 23.III.1963.

Феохтистов Н., *Литературные организации Северного Кавказа*, — «Революция и национальности», М., 1934, № 4.

Хазгерийланы М., *Миллет литератураны мийикге кёлтюрюрге*, — «Къызыл Къарачай», 28.V.1935.

Хубийланы М. А., *Алчыла*, — «Ленинни байрагы», 4.11.1962.

Хубийланы О., *Ишсиз турма (Къаракетланы Иссаны 60-джыллыгына джашауу бла творчествосуну юсюнден)*, — «Ленинни байрагы», 27.28.IX.1960.

Хубийланы О., *Джарыкъ джолда (Къарачай авторланы «Джарыкъ джолда» деген китабха кирген чыгъармаларыны юсюнден)*, — «Ленинни байрагы», 10.IX.1961.

Хубийланы О., *Бусагъат заманнга тыйыншы джазаргга*, — «Ленинни байрагы», 24.11.1963.

Чагъарланы М., *Дугъум кёзлеринг*, — «Ленинни байрагы», 5.XII.1962.

Чернышев В. Е., *Писатели Карачая и Черкесии*, — «На подъеме», Ростов-на-Дону, 1930, № 4.

Эбзеланы Х. З., *Сенсе джашауум (Батчаланы Б. назму китабына аталгъанды)*, — «Ленинни байрагы», 15.VI..1963.

АППАЛАНЫ ХАСАН

Амгъаталаны Мунир, *«Къара кюбюр» романны халкъ аууз творчество бла байламлылыгы*, — «Ленинни байрагы», 9.IX.1962.

Аппаланы Хасан, *«Къара кюбюр»*, — «Къызыл Къарачай», 31.V.1936.

Кипкеланы М., *«Къара кюбюр» романны хакъындан*, — «Къызыл Къарачай», 3.XII.1935.

Къарабашланы Ю., *Хорламланы джолунда («Къара кюбюр» романы хакъындан)*, — «Къызыл Къарачай», 4.VIII.1937.

Орусланы Амина, *Къыямытлары къорагъандыла (Аппаланы Хасаны «Къара кюбюр» романыны критикасы)*, — «Къызыл Къарачай», 26.XII.1936.

Хубийланы О., *«Къара кюбюр» сценада*, — «Къызыл Къарачай», 12.III.1937.

Хубий улу И. (Къарачайлы), *«Къара кюбюр» бла къарачай беллетристиканы хакъындан*, — «Къызыл Къарачай», 7.VIII.1936.

Чотчаланы Б., *«Къара кюбюрню» экинчи кесегин сакълайбыз*, — «Къызыл Къарачай», 7.VIII. 1936.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ

«Байрамукова Х.» [(«Биографическая справка, журн. «Произведения и мнения» (на франц. яз.)] 1963, № 9.

Балтин П., Бекизова Л., *Литература народов Карачаево-Черкесии.* — «Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института» (филологическая серия), Черкесск, 1959, вып. III.

Балтин П. И., *Лирика советской горянки*, — «Ставрополь», 1960, № 1.
Бекизова Л., *Литература, рожденная Октябрем*, — кн. «40 лет автономии Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1962.

Дружинина Н., «Ясные дали», — «Звезда», 1960, № 8.

Дымщиц А., *Лирика раздумий*, — «Знамя», 1964, № 4.

Егорова Л., *Поэтические раздумья*, — «Ленинское знамя», 23.XII.1963.

Караева А., Бекизова Л., *О поэме «Залихат» Х. Байрамуковой*, — «Ленинское знамя», 10.VII.1960.

Кожевникова Т., *Поэзия большого сердца*, — «Ставрополье», 1964, № 1.

Константинов В., *Новый рассказ Халимат Байрамуковой* (О рассказе Байрамуковой «Айран»), — «Ставропольская правда», 11.1.1963; «Ленинское знамя», 9.X.1963.

Къагъийланы Н., *Къарачайны ёхтем кызы джашайды*, — «Ленинни байрагъы», 25.XII.1963.

Лайпанланы С., *Ана джюрекни, таза иннетни поэти*, — «Ленинни байрагъы», 10.VIII.1963.

Макаров А., *Стихи горянки*, — «Литературная газета», 28.XII.1963.

Темирлиланы А., *Емюрге — джарыкъ, юйдегиге — насыб*, — «Ленинни байрагъы», 24.VIII.1962.

Федорова Н., *От имени ровесников*, — «Дружба народов», 1964, № 4.

Хубийланы М., *Тыйыншы назму китаб*, — «Ленинни байрагъы», 25.XII.1959.

Черный К., *Поэзия светлых чувств и мыслей*, — «Ставрополье», 1958, № 18.

ХУВИЙЛАНЫ ОСМАН

Байрамкзулланы Алибек, *Ашхы кюнде*, — «Ленинни байрагъы», 9.XII.1959.

Сарыев В., *Биз да айтыргга борчлубуз*, — «Ленинни байрагъы», 5.V.1960.

Эбзеланы Х., *Къарачай прозагга «Аманат» кшошхан джангылыкъла*, — «Ленинни байрагъы», 16.II.1963.

КЪАРАЧАЙ ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

1917—1941 дж. басмаланган китабла

Акъбай улу М., *Къарангылыкъдан джарыкълыкъгга*, Нарсана, 1932.
«Альманах (къарачайны совет художество литературасыны юлгюлери)», кесек I, Микоян-Шахар, 1936.

Аппаланы Х., *Къара кюбюр. Роман*, I китаб, Микоян-Шахар, 1935.

Аппаланы Х., *Къара кюбюр. Роман*, II китаб, Микоян-Шахар, 1936.

Аппаланы Х., *Къара кюбюр. Роман*, Микоян-Шахар, 1937.

«Ата джурт ючюу алгга (къарачай поэтлени джырлары)», Микоян-Шахар, 1941.

Байкзулланы А.-К., *Насыб джашаугга (джырла)*, Микоян-Шахар, 1940.

- Байкѳулланы Д., *Бекмурзаны джашауу (тауруху)*, Кисловодск, 1931.
- Байкѳулланы Д., *Джангы джашаугга джырла*, Кисловодск, 1931.
- Байкѳулланы Д., *Мариям бла афенди. Поэма*, Нарсана, 1932.
- Байкѳулланы Д., *Джангыча джырла*, Нарсана, 1933.
- Байкѳулланы Д., *Ишчи тенгиме*, Нарсана, 1934.
- Байкѳулланы Д., *Шамай алгъын бла энди. Поэма*, Нарсана, 1934.
- Байкѳулланы Д., *Джырла*, Микоян-Шахар, 1935.
- Байкѳулланы Д., *Залихат. Поэма*, Нарсана, 1935.
- Байкѳулланы Д., *Джангыча джырла*. Ючюнчю кере кѳшулуб чыкѳгъаны, Микоян-Шахар, 1937.
- Байкѳулланы Д., *Джырла бла таурухла*, Микоян-Шахар, 1940.
- Байрамуќъланы Х., *Эки джюрск. Пьеса*, Микоян-Шахар, 1939.
- Батчаланы А.-К., *Ахмат-Батыр*, 5 джабыулу ойун. Нарсана, 1933.
- Борлакъланы М., *Насыбсыз кѳрачайлы къыз*. Алты джабыулу пьеса, Кисловодск, 1929.
- Борлаков Т., *Памятник Ленину. Стихи*, — «Альманах» (Пятигорск), 1941, № 1. стр. 113.
- Борлакъланы Т., *Насыблы джашлыкѳ (стихле)*, Микоян-Шахар, 1939.
- Бостанланы Х., *Джангы ёсюмге (джырла)*, Нарсана, 1932.
- Бостанланы Х., *Джырла бла назмула* (тюзетилиниб, кѳшулуб экинчи кере чыкѳгъаны), Микоян-Шахар, 1936.
- Бостанланы Х., *Джырла бла назмула*, Микоян-Шахар, 1940.
- Боташланы А., *Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу* (Окъууну хакъында пьеса), Кисловодск, 1931.
- Гебенланы И., *Эски адетле-джолла*. Алты джабыулу пьеса, Микоян-Шахар, 1929.
- Гебенланы И., *Бирликде — тирилик*. Кѳрачай-малкѳар тилде тѳрт джабыулу пьеса, Микоян-Шахар, 1930.
- Ертенлени А., *Джангы джырла*, Ростов на-Дону, 1927.
- Ертенлени А. (Кѳартджуртлу), *Эркинлик джилтинлери*, Кисловодск, 1929.
- Ертенлени А., *Джангы джырла*, Экинчи кере басылгъанды, Микоян-Шахар, 1931.
- Ертенлени А., *Диннге кѳаршчы окъуу китаб*, Нарсана, 1931.
- Ертенлени А., *Насра Ходжаны хапарлары*, Микоян-Шахар, 1931.
- Ертенлени А., *Джырла бла поэмала*, Нарсана, 1934.
- Ертенлени А., *Насра Ходжаны хапарлары*, Микоян-Шахар, 1936.
- Кѳаракѳтланы И., *Джангы шигирле* (кѳрачай бла малкѳар тилде), М., 1924.
- Кѳаракѳтланы И., *Революцион джырла* (2-чи китабы), Кисловодск, 1931.
- А. С. Пушкин. *Джомакѳла*. Кѳчюрген Ертенланы Азрет. Микоян-Шахар, 1937 (кѳч. «Сказка о царѳ Солтане», «Сказка о попе и работнике его Балде», «Сказка о рыбаке и рыбке»).
- Кѳаракѳтланы И., *Коммуна* (юч джабыулу пьеса), Кисловодск, 1931.
- «Кѳрачай поэтлени альманахы», Микоян-Шахар, 1940.
- Кѳоркъмазланы А., *Къызыл аскерни тамадасы (къызыл командирни) кадетлеге джесирге тюшгени* (бир актлы пьеса), Кисловодск, 1929.
- Кѳрымшаухалланы И., *Бѳрю бла Киштик (басня)* — кн.: Биджиланы А., *Билим*, М., 1926.
- «Литературный сборник», Ворошиловск, 1939.
- Орусланы М., *Джырла*, Микоян-Шахар, 1939.
- «Поэзия горцев Кавказа», М., 1934.
- Текеланы И., *Дуа тюл — дарман* (тѳрт джабыулу пьеса), Микоян-Шахар, 1937.
- Чотчаланы Б., *Урланган Мурат (80—90 джыл мындан алгъа джа-*

шаудан алыныб джазылган алты джабыулу пьеса), Микоян-Шахар, 1936.
Эбзеланы Ш., *Огъурлу*. Юч джабыулу пьеса. Комедийа, Микоян-Шахар, 1937.

1957—1964 джыллада чыкыган китабла

- «Алчыла. Очеркле», Черкесск, 1961.
Аппаланы Б., *Ата джуртума. Назмула*, Ставрополь, 1964.
Аппаланы Х., *Къара кюбюр. Роман*. Биринчи эмда экинчи китаб, Черкесск, 1958.
Багъатырланы Х., *Ата джурт ючюн (Эсге тюшюрюле)*, Черкесск, 1963.
Байкъулланы А.-К., *Гитчени джолу. Поэма*, Черкесск, 1960.
Байкъулланы А.-К., *Назмула*, Карачаевск, 1964.
Байкъулланы А.-К., *Хорлам (Назмула бла джырла)*, Черкесск, 1958.
Байкъулланы Даут, *Джазганларыны сайламалары*, Черкесск, 1959.
Байрамукова Х., *Люблю я жизнь. Стихи*, Черкесск, 1957.
Байрамукова Х., *Стихи*, Черкесск, 1963.
Байрамукъланы Х., *Джылла бла таула. Роман*, Черкесск, 1964.
Байрамукъланы Х., *Залихат. Поэма*, Черкесск, 1963.
Байрамукъланы Х., *Къарчаны юйдегиси*, Черкесск, 1962.
Байрамукъланы Х., *Сюйген тауларым (назмула бла джырла)*, Черкесск, 1959.
Байчораланы С., *Дугъум кёзле. Назмула*, Черкесск, 1962.
Батчаланы Б., *Сенсе джашауум. Назмула*, Черкесск, 1962.
Биджиланы А., *Сайланганлары*, Черкесск, 1963.
Биджиланы Б., *Джюрекни ауазы. Повесть*, Черкесск, 1964.
«Бирге джырлайыкъ. Репертуар сборник», № 2, Жарашдыргъан И. Рахаев, Фрунзе, 1957.
«Биринчи атлама (къарачай джазычуланы хапарлары бла башха тилден кёчюрюлгенле)». Джарашдыргъан Байрамукъланы Х., Черкесск, 1958.
Борлакъланы Т., *Насыблы джашлыкъ. Назмула, таурухла*, Ставрополь, 1964.
Бостанланы Х., *Сайламалары*, Черкесск, 1962.
Боташланы А., *Сайланганлары*, Черкесск, 1964.
«В краю степей и гор. Стихи поэтов Карачаево-Черкесии», М., 1964.
«Горный поток. Сборник произведений писателей Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1958.
Гочияланы Дж., *Джангыны джарыгъы*. Эки актлы пьеса, Черкесск, 1960.
«Джанкъылыч, Къарачай джазычуланы чыгармалары», Ставрополь, 1964.
«Джарыкъ джолда. Къарачай авторланы произведениелерини сборниги», Черкесск, 1960.
«Джашауубузну байрагъы», Фрунзе, 1956.
Джаубаланы Х., *Атамы сёзу*, Черкесск, 1963.
«Джилтинле. Къарачай джырчыланы кюулеры, назмулары», Алма-Ата, 1957.
«Джюрек джырлайды. Къарачай поэтлени назмулары», Черкесск, 1957.
Ертенланы А., *Джазганларыны сайламалары*, Черкесск, 1959.
«Зори Кубани. Сборник произведений писателей Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1961.
Къаракётланы И., *Сайламалары*, Черкесск, 1960.
Къобанланы Д., *Таулада таууш. Роман*, Черкесск, 1963.

- Къоркъмазланы К., *Адам хорлайды. Поэма*, Черкесск, 1959.
Къочхарланы Къ., *Сайламалары*, Черкесск, 1964.
Лайпанланы С., *Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити*, Ставрополь, 1964.
«Наша юность. Сборник стихов молодых поэтов Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1957.
«Орайда. Атеист темагъа джазылгъан затла», Черкесск, 1963.
Орусланы М., *Назмула*, Черкесск, 1963.
«Пьесала», Ставрополь, 1964.
«Свет дружбы. Сборник произведений писателей Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1963.
Семенланы А., *Тау бла таулу. Назмула*, Черкесск, 1961.
«Слово о братстве. Сборник стихов поэтов Карачаево-Черкесии», Ставрополь, 1963.
Сюйюнчланы А., *Къобанны мынчаклары (назмула)*, Черкесск, 1959.
Хатуева В., Семейный праздник, Черкесск, 1960.
Хубиев О., *Время. Стихи*, Черкесск, 1957.
Хубийланы Н., *Анам*, Черкесск, 1960.
Хубийланы Н., *Аууш. Назмула бла поэмала*, Черкесск, 1964.
Хубийланы О., *Аманат. Биринчи китабы*, Черкесск, 1959.
Хубийланы О., *Аманат. Экинчи китабы*, Черкесск, 1961.
Хубийланы О., *Аманат. Ююнчю китабы*, Черкесск, 1964.
Хубийланы О., *Ант. Назмула, джырла, поэмала*, Черкесск, 1963.
«Шохлукъ. Джаш джазыучуланы чыгъармаларыны джыйымы», Черкесск, 1962.
Эбзеланы А., *Таулада эртден*, Черкесск, 1962.
«Ясные дали. Сборник произведений писателей Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1959.

Б А Ш Л А Р Ы

Ал сёз	3
Аууз халкъ творчество	9
20—30-чу джылланы литературасы	45
Къарачай литератураны джаратылгъаны	45
Суратлау чемерликден профессионал драматургиягъа	59
Поэзия	75
Къаракетланы Исса	75
Ертенланы Азрет	85
Байкъулланы Дауг	112
Проза	127
Суратлау прозаны башламы, Аппаланы Хасанны	
«Къара кюбюр» романы	127
30-чу джылланы экинчи джарымыны поэзиясы	162
50-чи эмда 60-нчы джылланы ал джарымыны ли- турасы	161
Къарачай халкъ бла аны культураныны историясында КПСС-ни XX съездини магъанасы	173
Очерк	179
Поэзия	191
Хубийланы Осман	197
Эбзеланы Азрет	201
Сююнчланы Азамат	204
Проза	217
Хубийланы Осман	235
Байрамукъланы Халимат	252
Литература джашауну летописи	284
Библиография	344

КАРАЕВА АСИЯТ ИСМАИЛОВНА

ОЧЕРК ИСТОРИИ КАРАЧАЕВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (1917—1964)

Учебное пособие для учащихся старших классов
средней школы и педагогического училища

На карачаевском языке

Редактор *Р. С.-Б. Лайпанов*
Художественный редактор *В. В. Сиротина*
Технический редактор *М. М. Дышекова*
Корректор *Л. Х. Наурузова*

Сдано в набор 11.09.95. Подписано в печать 31.01.96.

Формат 60×84¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура «Школьная». Печать высокая.

Усл. п. л. 20,5. Усл. кр.-отт. 20,7. Уч.-изд. л. 20,1.

Заказ № 3666. Тираж 3000 экз.

Карачаево-Черкесское государственное
республиканское книжное издательство,
357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати

Карачаево-Черкесское АО «Полиграфист»,
357100, г. Черкесск, ул. Первوماйская, 47.